

150

A

74

MAGYAR EMIGRATIO

A KELETEN.

1876

VERESS SÁNDOR

MÉRTÉK.

ELSŐ KÖTET.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM K. TÁRS. KIADÁSA.

1876.

A MAGYAR EMIGRÁCIÓ A KELETEN

ÍRTA

VERESS SÁNDOR

MÉRNÖK

Budapest, az Athaneaum R. Társ. kiadása, 1878

Table of Contents

[TARTALOM](#)

[BEVEZETÉS](#)

[BEVEZETÉS](#)

[MEHÁDIAI TÁBOR](#)

[VIDDINI TÁBOR](#)

[RENEGÁTOK](#)

[A VISSZATÉRŐK](#)

[VIDDIN](#)

[UTAZÁS SUMLÁRA](#)

[SUMLAI ÉLETÜNK](#)

[1850](#)

[TOVÁBBI ÉLETÜNK SUMLÁN](#)

[BÁRDI MERÉNYE](#)

[SZÁLLÁS JUSZUF AGÁNÁL](#)

[ACHMED BEY](#)

[AZ INTERNÁLTAK](#)

[A NÉP ÉLETE AZ INTERNÁLTAK ELMENTE UTÁN](#)

[OSZLUNK](#)

[VÁRNA](#)

[JÚLIUS VÉGE FELÉ VENDÉGEIM ÉRKEZTEK.](#)

[VÁRNA VIDÉKE](#)

[1851](#)

[ELUTAZÁSUNK VÁRNÁRÓL](#)

[A BOSPORUS](#)

[GALATA ÉS PÉRA](#)

[MAGYAR EGYLET](#)

[BRUSSZA](#)

[AZ OLÁH EMIGRÁNSOK](#)

[OLYMP](#)

[A BELZETTEK SZABADON BOCSÁTTATÁSA](#)

[A KONSTANTINÁPOLYI MENEKÜLTEK](#)

[\(A MACK FÉLE ÖSSZEESKÜVÉS - NAGY JÓZSEF SZOMORÚ SORSA\)](#)

[GÁL SÁNDOR ÉS TÁRSAI](#)

[AZ AJA SOFIA](#)

[KONSTANTINÁPOLY UTCÁIN](#)

[A TÖRÖKÖK CSALÁDI ÉLETE](#)

[A TÖRÖK ÉLETBŐL](#)

[KANIZSAY KALANDJA](#)

[RESPUBLIKA](#)

[TÁRSADALMI SZOKÁSOK](#)

[SMYRNA](#)

[ANADÓLI TELEPÜLŐK](#)

[DERCSÉNYI TELEPÉRŐL](#)

[BOSZANIA ÉS CSERNAGORA](#)

[MENCSIKOFF](#)

[CIGÁNY-TELEP](#)

[MÁSODIK KÖTET](#)

[TARTALOM](#)

[1854-1856](#)

[TERVEZGETÉSEK](#)

[A HÁBORÚ KEZDETE](#)

[AZ ASZTALTÁNCOLTATÁS](#)

[A CSERKESZEK](#)

[BANGYA SZEREPLÉSE](#)

[A KRIM](#)

[ELSŐ UTAM KRIMBE](#)

[A KRIMBEN](#)

[TOVÁBBI ÉLETÜNK A KRIMBEN](#)

[A FRANCIÁK ÉS ANGOLOK](#)

[SZEBASZTOPOL](#)

[AZ OSTROM](#)

[AZ OSTROM FOLYTATÁSA](#)

[MIVÉ LETT A TÁBOR?](#)

[A MULATSÁGOK A TÁBORBAN](#)

[LŐPOR-TORONY](#)

[A HADJÁRAT VÉGE](#)

[MIT TETT AZ OSZTRÁK SEREG?](#)

[1854-1856](#)

[OLÁHORSZÁGBAN ÉS KONSTANTINÁPOLYBAN](#)

[NÉHÁNY BARÁTUNK TÖRTÉNETE](#)

[BRUSSZA VESZEDELME](#)

[A SÖTÉT LAP](#)

[DUNA VIDÉKE](#)

[1857](#)

[TULCSA](#)

[A SZERENCSETLENSÉG](#)

[TOVÁBBI KALANDOK](#)

[RAJZOK MINDENFÉLÉRŐL](#)

[KONSTANTINÁPOLYI ÉLETÜNKBŐL](#)

[MÁKONY ÉS HASIS](#)

[HALÁLOZÁSOK](#)

[1858](#)

[ATHÉN](#)

[MESSINA ÉS MARSEILLE](#)

[PÁRIS](#)

[LONDON](#)

[AZ ANGOL ÉLETBŐL](#)

[AZ ANGOL NEVELÉS](#)

[MÉG NÉHÁNY KÉP AZ ANGOL ÉLETBŐL](#)

[A KOLDUSOK ÉS KALANDOROK LONDONBAN](#)

[NAGY EMBEREK KÖZELRŐL NÉZVE](#)

1859

NAPOLEON CSÁSZÁR ÉS KOSSUTH LAJOS

ELŐKÉSZÜLETEK A MAGYAR LÉGIÓ ALAKÍTÁSÁRA

A MAGYAR LÉGIÓ

A MAGYAR LÉGIÓ FELOSZLÁSA

VISSZA KELETRE

AZ ÚTON

1860-67

OLÁHORSZÁGBAN

MAGYAR EMIGRÁNSOK BUKARESTBEN

BUDA SÁNDOR RÖPIRATA

A ROMÁN SAJTÓ VÁLASZA

A NÁPOLYI MAGYAR LÉGIÓRÓL

A HATVANAS ÉVEK

ZÁRSZÓ

ELSŐ KÖTET

TARTALOM

BEVEZETÉS

1849. Mehádiai tábor (Az utolsó csata - A kimenekülés - A Vaskapu - Az út Kalafatig)

Viddini tábor (Az emigránsok létszáma - Élelmezésünk - Magyar bankó - Kinevezések - Orosz-osztrák fenyegetődzések)

Renegátok (Az áttérők létszáma - A Kossuth és Bem közti viszály)

A visszatérők (Cholera - Hauslab küldetése - A visszatérők indulása)

Viddin (A vár és város - Ebek, gerlicék - Kávéházak - Török öltözetek - Nők - Bolgárok - Templomok - Bajrám-ünnep)

Utazás Sumlára (Előbb a renegátok, azután mi - Török fedezet és lovak - A bolgárok véleménye rólunk - Glava faluban - Kaland Tót és Vargával - Plevna - A keresztény papok bujtogatása - Sumla)

Sumlai életünk

1. *A gyalogsági laktanyában* (Bútorzat - Élelmezés - A lengyelek)

2. *Bolgár háznál bérlett szálláson*

1850. További életünk Sumlán (Újévi ima - Viszályok, párbajok - Zóka és Molnár tréfás vívása - Zenekarunk - Német hírlap)

Bárdi merénye (Az osztrák Rössler - Pollák esete - Kossuth s Perczel közti viszály - Törvényszékünk)

Szállás Juszuf agánál (Török ház szerkezete - Noszticzius Vilmos - Kossuthné megjött, a tiszteletére rendezett fáklyás zene)

Achmed bey (Az internáló biztos megjövetele - Ismét fáklyás zene - Achmed Matta Ede násznagya - Kossuth búcsúja)

Az internáltak (Névsor - Elutazásuk - Halim pasa áttétele Várnára - Ott vendégséget ad az internáltaknak)

A nép élete az internáltak elmente után (Egressy népe - Kalis parancsnok - Sipos casinója - Grimm és Szabó ezredes -

Kaszárnyaégés - Törvényszék Ivanovics Gy. elnöklete alatt - Nemzetiségi politika nálunk és másutt)

Oszlunk (Útiköltséget adnak - A toborzás Amerikába - A Törökországban maradtak)

Várna (Utazás Sumláról - A tenger - Várnai életmódom - Több emigráns szabó- és cipész-inas lesz - További életünk s vendégeink)

Várna vidéke (Kikötő és vár - Rákóczy-ágyúk - Hunyady csatatere - László király emléke - Tengeri fürdő)

1851.

Elutazásunk Várnáról (A nagy mesterség - Mulatság a szabadban - A búcsú - A Fekete-tengeren)

A Bosporus (A Bosporus szépsége - Török csolnakosok)

Galata és Péra (Csalódások - Pál börtöne - Madzsarda városrész)

Magyar egylet (Bár jótékonyági a cél, az osztrák kormány belénk köt - Bárdy és esete - Kávéházi ostrom - Amerikába!)

Brussza (A tengeren a vihar - Török utazás lóháton - A szállodában - Út Kiutahiába - Kémek helyett elfognak)

Az oláh emigránsok (A 48-iki bukaresti forradalom - A románok és magyarok - Mindenki megérti az idők jelét, csak az osztrák-magyar nem!)

Olymp (Az Olympra - A hegyi út - Wesselényi és lova - A kilátás - A huszár gyalog)

A belettek szabadon bocsáttatása (A kiszabadultak - Az utazás - Találkozás Kossuthtal s Kossuth tanácsa - Kossuth diadalútja - Ács Gida költeménye)

A konstantinápolyi menekültek (Az emigráció névsora - Az öngyilkosok)

1852-53. (A Mack-féle összeesküvés - Nagy József szomorú sorsa)

Gál Sándor és társai (Gál megbízottjai - Figyelmesy - Várady József - A Mack-féle összeesküvés hatása az országban és az emigrációra)

Az Aja Sofia (A szultán palotája - Az Izlam főtemploma - Hogy imádkozik a török)

Konstantinápoly utcáin (Bajazet temploma - A temetők - A török fürdőben - A börze)

A törökök családi élete (Az eljegyzés - Az esküvő - A hárem családi életéből)

A török életből (A hárem hölgyei - A szertartások - A keresztelés és felavatás - A temetés - A török és a keresztény szertartások)

Kanizsay kalandja (Török mezei lakok - Rablók - Kanizsay hős magaviselete - Oláh János kalandja - A brussai pasa)

Respublika (B. Orbán és háza - A mi ottani kis társulatunk - Összezörrenés és párbaj)

Társadalmi szokások (Hogy állnak és ülnek a keleten? - A fürdők - Az étkezés - A virágos beszéd - A nők fényűzése)

Smyrna (Koszta Marczi története - Hogy védik meg az amerikai polgárt?)

Anatóliai települők (A polgártárs - A kém - Ős erdőben - Egy város romjai)

Dercsényi telepéről (Két utazásom - Dercsényi újabb terve - Kalandok az úton - Tököly sírja)

Bosznia és Csernagora (A boszniai lázadás oka - A muszka befolyás - A muszka 1851-ben és ma - Omer pasa - A honvédcsepatek Boszniában)

Mencsikoff (Konstantinápoly forrongása - Az 1853-iki török viszonyok - Orosz tervek - Mencsikoff elutazik - Az orosz diplomácia - A háború és az emigráció)

Cigány-telep (Csingene konak) (A török molnár - A hegyek között - Az angol tanya - A görögnél - A lengyel falu - Egy felvidéki gyolcsos tót a keleten)

BEVEZETÉS

Soká gondolkoztam, talán tovább, mint kellett volna, vajon kiadjam-e ezen munkát; vártam, hogy majd csak akad valaki a volt menekültek közül, aki nagyobb mestere a tollforgatásnak, kinek jobban módja volt, mint nekem, összegyűjteni az apró adatokat és feldolgozva összhangzatos egészszé önteni. Látom, hogy hiába várok. Mindaz, mi eddigelé megjelent: az Egressy naplója, a Korn Fülöp "Neueste Kronik der Magyaren" műve, Szilágyi Sándor Kossuthja; végre Szöllősy mesmerismussal cifrázott "Kossuth és a magyar emigrációja" csak a menekülés tényével és legfeljebb az első év történetével foglalkoznak, de különben is ez írók többnyire igen közvetlen közlő szemlélték az eseményeket s talán a genialis észlelőt, Egressyt kivéve, pártfogalástól és személyeskedésektől nem mentek. A Szilágyiéről nem szólok; távolról van írva s oly korban adva ki Magyarországon, midőn csak azt volt szabad nyomtatni, ami a Bach embereinek tetszett; a Szöllősyé meg oly epével s oly gyűlölettel van tele, hogy ilyen írni egy volt titkárnak, ha mindjárt mind szóról szóra igaz volna is, nem lett volna szabad; szerencsére az érdemekben megőszült és mint Törökország fővezére közbecsülésben állott Omer pasa ellen írott kifakadásai már fölébresztik az olvasóban az író részrehajlatlansága elleni gyanút, a mesmerismus dicsőítése meg valódi törpeségében mutatja fel azon embert, ki csak azért látszott tollat ragadni, hogy másokat bemocskoljon.

Kossuth vagy Klapka tbk írhatnák jól meg az emigráció diplomáciai működésének történetét, Gál Sándor és Mack a titkolódzó carbonari-mintára általuk szőtt cselszövényeket; én sem oly magasan nem álltam, hogy a diplomáciai tanácskozmányoknál, tervezgetéseknél megkérdezzenek, sem oly bárgyú nem valék, hogy a Gál Sándor, Mack és Berzenczey borzasztó terveihez magamat eszközül felhasználni engedjem; józan ésszel, vagy ha úgy tetszik, ösztönszerűleg beláttam, hogy Magyarországot lázadásra serkentő kiáltványokkal fölszabadítani, idegen nagyhatalom hatalmas segítségével nélkül az osztrák hadsereget Erdélyben alattomban szervezhető gerillákkal kiverni, merő képtelenség, sőt bűnös

könnyelműség. Én az emigrációnak egyszerű tagja voltam, küszködve annyi ellenséges érzelmű, idegen nyelvű és műveletlen nép között - minőkből a török birodalom áll - a megélhetés nem mindennapi nehézségeivel, miközben a kétségbeeséstől a haza újra fölvirulásának soha ki nem alvó reménye, az erkölcsi elsüllyedéstől pedig a velem születet vagy nevelés által nyert becsületesség avagy kötelesség érzete óvtak meg.

Azt, amit én itt megírok, nem írhatnák meg az emigráció nagy szerepet játszott vezérférfiai; őket már bevégzett tudományos képzettségük, világismeretük és viselt rangjuk nimbusza megóvta még külföldön is a nép legalsó osztályába való keveredéstől s legalább tűrhető életmódhoz juttatá; de a hazulról segédelmet nem várható, többnyire csak magyarul tudó, magyar iskolákat végzett nagy többség sanyarúságairól a hazában élőknek fogalma is alig lehet. E végből e munkácskának azon címet akartam adni: "hogyan éltek meg a menekültek" és eleinte csak is a magam élményeinek megírását terveztem; mivel azonban szokásom volt a körülöttem történő eseményeket feljegyezni, e jegyzeteim egészére öntésénél vettem észre, hogy ezekből a törökországi menekültek nevezetesebb egyénei sorsa menetét a magaméval párhuzamosan szintén összeállíthatom, és ha egyéb szolgálatot nem teszek vele, tudom, hogy idővel ezek gyermekeinek jól fog esni, ha apáik viselt dolgairól, szenvedéseiről hallanak, mint jól esik nekünk most a Mikes Kelemen leveleit olvasgatni.

Engem a sors a Dobozy-féle önkéntes lovas csapattal, majd a 27. bihari zászlóaljjal Erdélybe s onnan Orsovára és aztán török földre sodort; kezdem azért elbeszélésemet a kivándorlást közvetlenül megelőző legutolsó magyar-osztrák csatán Mehadia mellett, melyet másnap Vercserovánál a fegyverletétel s utána Viddinig való vándorlásunk követett; végig vezetem az olvasót sumlai életünkön, Várnán át Konstantinápolyig, sőt tovább Kiutahiáig, keresztül azon 4-5 nyomorúságos éven, melyet a krími háborúig átéltünk, aztán Szebasztopol alá megyünk, mindenütt megfigyelve a törökországi mohamedán és keresztény népek társadalmi szokásait, meg az angol, francia, olasz seregeket, a háború főbb mozzanatait, s végre Szebasztopol leromboltatását. Innen vissza Tulcsa melletti települő

helyemre, honnan a földműveléssel és később a konstantinápolyi kereskedéssel nem teremthetvén állandó lakhelyet - elviszem az olvasót Görögországon s Franciaországon át Londonba, s innen 1859-ben a szép Olaszországba, hol az emigráció még egyszer tömörült és fegyvert ragadott a haza felszabadítása reményében. Végzem munkámat ezen olaszthoni magyar sereg feloszlataján és a magam újból visszautazásán keletre.

Mindezeket részint Londonban, részint még a hatvanas évek első felében megírtam, de éreztem a mű hézagosságát, írómodorom darabosságát, hisz idegen nyelvű fogalmazásokkal foglalkozva, csoda-e, ha ma is körülbelül a 48-i magyarsággal írok? Vártam azért, hogy valaki más emigráns társaim közül, például talán Szilágyi Dániel, majd megszólal egyszer; de látván a mély hallgatást, látván, hogy még élő legfőbb embereink is már-már történelmi alakokká lettek, látván, hogy az egykor világretentő török birodalom is maholnap talán csak egy történelmi fogalommá zúzatik, s érezvén, hogy az új nemzedék ide s tova majd meg sem érti létezésünk okát és elveit: rászántam végre magamat nyilvánosság elé bocsátani e jegyzeteket. Hisz nincs oly rossz könyv, amelyből valamit tanulni ne lehetne; az emigrálás ténye, s az emigrációnak szenvedései, a haza felszabadítására irányzott működései, nélkülözhetetlen kiegészítő részét képezik hazánk történetének, s én igyekeztem hűségesen elmondani a tényeket, s többnyire csakis azokat mondani el, quos ipse miserrime vidi.

Kezembe jutván azonban Egressy, Korn és Szöllősy művei, szemlét tartottam dolgozatomon, és az ismétlések kikerülése céljából egész lapokat szakítottam ki belőle, azért az első év kevésbé részletes a többiekénél. Másfelől az unalmas egyformaság kikerülése végett el-elhagyva az emigráció krónikáját, a bennünket környező népek felötlőbb vonásait sem hagytam figyelmen kívül.

Sajnálom, hogy az emigráció egynémely tagjáról kedvezőleg nem szólhattam; valami nagyon optimista nem vagyok, de irtózom az igaztalanságtól, s amily utálatosnak tartom a Szöllősy-féle feketelelkűséget, éppoly kevésbé tudok hízelegni.

Veress Sándor

Mehádiai tábor

(Az utolsó csata - A kimenekülés - A Vaskapu - Az út Kalafatig)

Puchner seregének Orsovánál Oláhországba futása után Bem e nevezetes pontnak megőrzését a 27. és 78. zászlóaljakra bízta, adván melléjük egy üteg ágyút Knall százados vezénylete alatt és egy pár század székely- és Mátyás-huszárt.

E kis sereg Orsova mellett szabad ég alatt táborozott s a muszkák és Haynau seregei előnyomulása s az ezek ellen intézett hadi operatio alatt idejét hadgyakorlatokkal tölté s az igazi veszedelmet csak hírből ismerte. Alig hiszem, hogy felszerelés és katonai gyakorlottság tekintetében az összes magyar seregben e kis csapatnak ez időben párja lett volna, s így nem csoda, ha érezvén erejét, türelmetlenkedett tétlensége felett s alig várta a percet, midőn a gyűlölt muszkákkal megmérkőzhetik. Pillanatig sem kétkedék azon, hogy hazánk összes ellenségeit is semmivé tesszük s némi irigykedéssel gondolt reá, hogy e dicső győzelmek nála nélkül vívatnak ki.

A várva várt indulási parancs helyett azonban legelőször is egy imádkozási és böjtölési rendelet érkezett. Ennél alkalmasabb eszközt készakarva sem lehetett volna találni a bátor sereg megdöbbentésére. Egy óra alatt vége lett az addigi jó kedvnek s önbizalom helyett a kétség és aggodás rossz szelleme ütötte fel tanyáját közöttünk.

Majd egy török tiszt értesítette a határhídnál volt őrtisztet arról, hogy Ihász alezredes a Verestoronynál kiveretett s Oláhországba menekült. Ez eddigelé hallatlan eset különösen az erdélyieket rémítette el, lázas izgatottságot okozott, s az erdélyiek tisztjeinek nagy megerőltetésébe került őket visszatartani attól, hogy tömegesen haza ne menjenek.

Augusztus 7-én egy futár jött Görgeytől. Minő írott rendeleteket hozott, azt nem tudhatom; de e naptól kedve a győzelemnek még reménye is eltűnt közülünk. Hírek keringtek, melyeknek kezdőjét felfedezni nem lehetett, s melyek a legénységnek szabad hazamehetést és ezüst pénzt ígérgettek, a tiszteknek rangjuk

megtartásával az idegen, illetőleg orosz szolgálatba való fölvetetést, a hazának békét s az 1848 előtti állapotokat.

Augusztus 10-én útnak indítottak bennünket, hogy a Temesvárnál vívandó döntő csatában mi is részt vegyünk; azonban másnap meg visszafordítottak, harmadnap ismét előretoltak, mígnem augusztus 14-én ismét visszahátráltattak egész Mehádiáig.

Még aznap tábort ütöttünk s itt ültünk nyolc napig, szenvedvén e 8 nap alatt mind testileg, mind lelkileg annyit, mint az egész hadjárat alatt. Élelmezésünk annyira hiányos volt, hogy 3-4 napban alig kaptunk egy részlet kenyeret s egész századokat kellett a még ellenségtől el nem foglalt néhány falu kisarcolására kiküldözgetni, s ezek is alig hoztak egy-két szekér eleséget, mely dirib-darab kenyérhéjből, kukoricalisztból s egy-két sovány disznóból vagy kecskéből állott. Pénzünknek értéke oly annyira alá esett, hogy én magam is fizettem egy oláhnak 5 pengő forintot egy málé-kenyérért, fizetésünket százas bankjegyekben adták ki, melyeket többé senki felváltani nem akart s nem is tudott, utoljára fölemésztettünk a környéken mindent, ami megehető volt, s az éretlen gyümölcs és nyers kukorica koleraszerű betegségeket és számtalan halálozást idézett elő közöttünk.

E mellett már első nap elterjedt híre, hogy Kossuth Szöllősyvel álruhában, leborotválkozva török földre menekült, őt megelőzte a két Perczel, követték - így beszélte azt a hír - Szemere, Fülöp, Wágner, Egressy, Hajnik, Batthyány, Mészáros, Dembinszky és számtalan sok más. Tisztek, katonák, sőt polgáriak is szekereken, lóháton, sőt sokan gyalog is vonultak keresztül táborunkon Orsova felé. Egyik a Görgey árulásával, másik a temesvári elvesztett csata hírével rémítgetett bennünket.

Hogy a fegyelem köztünk is fel ne bomoljon s e miatt még a menekülhetés is lehetlenné ne legyen, parancsnokaink - Jasics és Kabós - koholtaknak nyilváníták e rossz híreket; Jasics egy nagy útmutató táblát állított ki az országútra "Rennweg der Feigen" felirattal s e szép diadalív mellett haladott el sok nagy úr, mígnem Wisocky összevagdallással fenyegetőzve, a táblát levétette. De hiába való iparkodás volt már kétségbe vonni a rémhíreket, mert főbb kitűnőségeinket előbb öt-hat, majd ötven-hatvan embernyi rendetlen

csapatok követték rémulten, kétségbeesve. Augusztus 19-én már az egész lengyel légió jött, e magas rangú tisztekben gazdag csapat, mely másnap át is kelt a Dunán a Monti olasz légiójával egyetemben, megadván magát leghaszontalanabb ellenségeinknek, a szerbeknek, kik őket lefegyverzették és vendégszeretet helyett piszkolódással és bántalmazásokkal fogadták. Legvégül jött a Rosti vadász- vagy 66. zászlóalj, 16-18 éves fiatal gyermekek, ezek táborunkban foglaltak helyet, és harmadnapra rá segítettek megállítani azon osztrák csapatot, mely Orsova és a határszél elfoglalására ellenünk küldetett.

E nehéz körülmények közt a fegyelem is felette meglazult. Különösen a székelyek kezdettek tanácskozni, azután egyenként, majd meg kisebb csapatokban hazatértek. Augusztus 19-én egy egész század megindult haza felé s csak egy század Vilmos-husár fenyegetésének s Kabós őrnagy rábeszélésének sikerült őket ismét visszatéríteni; másnap az egész előőrsi félszázad megszökött, 20-án pedig ismét egy félszázad és két ágyú legénysége tűnt el, az előőrsökről átmenvén tiszttestől együtt az ellenséghez. Legalább ekkor nekünk azt a hírt hozták felőlük, később hallottuk, hogy ott künn az előőrsön összebeszélve elindultak haza és elszéledtek.

Tudtuk már, hogy mindennek vége; nem ringattuk többé magunkat szép reményekben, olyanok voltunk, mint a siralomházba kitett halálra ítélt rab. Ezért a szökők és engedetlenek iránt nem is akartuk használni azon szigort, mely ily rendkívüli körülmények között úgy is eredménytelen, sőt tán magunkra nézve veszélyessé lehetett volna, s inkább szép szóval és jó példával igyekeztünk a legénységet a vég-elcsüggedéstől megóvni s együtt tartani, hogy a számtalan menekülőket útját fedezzük, s nem valami hadműveleti cél, csupán a fegyver tiszteletéért az utolsó csatát kivívhassuk. - Tartozom az igazságnak kimondani, hogy a bihari 27-ik zászlóaljból összesen alig 20-25 ember széledt el, a 78-ikból legalább 150-200 szökött meg, a visszamaradtak meg zúgolódtak és engedetlenkedtek tisztjeik iránt.

Augusztus 23-án reggeli 8 órakor Matta Ede százados a 27-ik zászlóaljból, ki Mehádia előtt a karánsebesi és szászkaui utak összetalálkozásánál egy századdal örködött, jelt adott az ellenség közeledtéről.

Erre Kabós alezredes seregünket következőleg állította fel: A nagy országúttól jobbra a Béla Réka patak medrében jól fedezve a 66. zászlóalj (Rosti vadászai) képezék a jobb szárnyat, ezekkel szemben mintegy 500 lépésnyi távolságban a szőlők és kertek kerítései mögé a 27. zászlóalj (Jasics parancsnok), mely e szerint képezé a balszárnyat. Mintegy 400 lépéssel hátrább a két szárny végeitől az országúton 4 ágyú s ennek fedezetéül Vilmos-huszárok, ezek mellett a terrasse-szerű magas lapályon ismét 4 ágyú elrejtve a kukoricaföldek közt s fedezetül a 78. székely zászlóalj (Kabós parancsnok). Mindezen csapatok úgy voltak elhelyezve, hogy az ellenség egy lelket sem láthatott s ha a félkörbe benyomul, három felőli tűznek lett volna kitéve.

9 órakor vonult vissza Matta százados, nyomban követtetve az ellenség lovasságának egy százada által. Amint Mehádián átvonult, az oláh pópa, kinek házánál éppen szállásolva volt, az ablakból rálőtt Mattára.

Midőn e zárt arcvonalban haladó lovasság a 27. zászlóalj irányát elérte, a legvégső balszárnyról egy honvéd rájok tüzelt, s ezáltal helyzetünket elárulta. Rögtön hátra húzódtak s felállítván egy üteg röppentyűt, elkezdék helyzetünket kémlelni.

Mintegy 60 lövést tettek anélkül, hogy részünkről tüzek viszonztatnék, s anélkül, hogy csak egy emberünket is megsebesítették volna, pedig néhány röppentyűjük egészen közénk esett, egynek gránátja beszakította a dobot, melyen két tiszt, úgy mint Francziszczy és Bakacs makaózott, egy másik mellettem és Kosztolányi mellett 2 lépésre pukkant el, de senkit meg nem sértett. Végre megsokallván parancsnokunk e bosszantást, ágyúinkkal rájok tüzeltetett, mi őket azonnali hátrálásra kényszerítette.

Ez alatt a sűrű kukorica közt kibontakozott csatárláncuk, s megkezdé az előhaladást erős tüzelés közben, ami azonban fedett helyzetünk folytán nekünk igen keveset ártott, s részünkről darabig nem is viszonztatott.

Lassanként azonban a 66. zászlóalj jobb és a 27. zászlóalj bal szárnyai erősebben kezdetek beleelegyedni a tüzelésbe, s elhagyván fedett helyeiket előtörtek, úgy hogy 10 óra tájban a csatározás mindkét részen egyenlő eréllyel folyt.

Az osztrákok lassanként visszahúzódtak, de 11 órakor a mieink is visszarendeltetvén előbbi helyeikre, ismét csend lőn.

Ekkor az osztrákok egy parlamentőr által felszólították Kabóst, hogy kövesse a többi tábornokok és csapatparancsnokok példáját s tegye le a fegyvert. Kabós egy még az erdélyi téli hadjárat óta nálunk volt fogoly sebesült osztrák tisztől - kinek szabadságát visszaadá - visszaizenteté, hogy miután az osztrákok úgysem várhatnak nagy eredményt csatározásaiktól, hagyjanak fel az oknélküli vérontással s várják el, ami okvetetlen következni fog.

Az ajánlat, úgy látszik, egyik részről sem fogadtatott el, de a két ellenséges sereg előbbi helyében maradt, pihent - és várta, hogy mit kezd a másik.

Délután egy óra tájban legvégső balszárnyunkon a 27. zászlóalj hátában erős puskatüzelés riasztott bennünket talpra, a tiroli vadászok megmászván a hegyeket, a 27. zászlóaljat alig 50 lépésnyi távoból hátban támadták meg s pillanatra nagy zavart idéztek elő, úgy hogy az egész zászlóalj futni kezdett a közép felé. Tíz perc alatt azonban ismét rendbe szedte magát a zászlóalj és szurony-szegezve rohant előre s nemcsak előbbi helyét azonnal visszafoglalta, hanem a vadászokat a völgybe a kukoricák közé is folyvást üldözte. Itt újra kezdődött a tüzelés, ágyúink is előnyomultak az Orsovától 3 mértföldet mutató kőoszlopig s onnan darabig tüzeltek, noha a nagy kukorica miatt hihetőleg kevés eredménnyel. Két és fél órakor az ellenség ismét Mehádia alá nyomatott vissza és tüzelése minden ponton megszűnt; ekkor seregünk zárt oszlopokban megindult Orsova felé, hova estére háborítlanul megérkezett.

Augusztus 24-én égetőn kelt fel a nap, végig ragyogva a nagy Dunának óriás tükrén; talán fel akará szárítani szemünkbe tódult könnyeinket, vagy tán gyönyörködni akart az utolsó magyar fegyver csillogásán? Óh hiszen nem sokáig gyönyörködhetett már! Útban voltunk Oláhország felé. Ez volt utolsó útja az utolsó fegyveres honvéd hadtestnek!

8 órakor átlépven a vercserovai határhidat, csapatonként a hídtól jobbra a Duna felé nyúló kis térségen állítottak fel bennünket. Itt utolsó szemlét tartottak felettünk parancsnokaink - fegyvereinket gúlába raktuk - s "hátráljt" parancsoltak.

Midőn meg kelle válni dicsőséggel hordott fegyvereinktől, midőn a rendbe felállított 17 ágyú lovait török legénység fogta vezetéken s a huszárnak le kelle szállani kedves paripájáról s leoldani csorbákkal ékes kardját: óh akkor a kebel nem bírta tovább fékezni fájó keserveit. Volt, ki letérdepelt és rémítő átkot mondott a balszerencse okozóira; volt, ki nyakába borult kedves bajtársának és sírt keservesen; volt, ki szörnyű káromlások közt darabokra törve a Dunába dobta fegyverét. A legnagyobb rész búskomoran nézett maga elé; nem sírva, nem átkozódva, nem szólva senkihez s engedve magát ide s tova hajtani szótalán, érzéketlen élő halottként.

Majd körülvevének bennünket kettős sűrű csatárlánccal, beszorítottak a hídtól balra eső szűk sziklás Vodicza völgyecskébe s fegyverkeresés ürügye alatt málhás kocsijainkat s batyujainkat is kikutatták s e kutatás közben nem egy-két ruhadarabjainkat is elsikkaszták.

Déltájban néhány nagy gyékény zsákba varrt régi penészes kenyérdarabokkal vendégeltek meg s egy néhány birkát levágtak, húsát nyersen kiosztván, mit aztán mi fa nyársakon megsütve költöttünk el.

Azon tiszteknek jobban volt dolguk, kiknek szekere, lova volt. Ezek akadály és feltartóztatás nélkül elhajtattak Turnu-Szeverinig, mely városka Vercserovától mintegy két mértföldre fekszik s ott némi kényelmet találhattak; bár kár volt a szegény legénységét nehéz óráiban elhagyniok s megtört szíveiket azzal is keseríteniük.

Elszedett fegyvereinket a törökök azonnal visszaadni ígérték, mihelyt a valódi török földre lépünk; azonban, amint később hallánk az osztrákok követelésére azokat nekik szolgáltatatták ki, megtartván maguknak belőle sok finom kardot, puskát és pisztolyt. Említést érdemel, hogy még ekkor Turnu-Szeverin - mely ma az osztrák duna-gőzhajózási társulat oda települt hajógyára által Oláhország egyik legcsinosabb városává fejlődött - alig érdemelte meg a város nevet, s a régi Severus (?) tornya romjain, vesztegintézetten, megyeházon és pár középületen kívül alig állott 20-25 jobbacska házból; a közel Csernetzet elborítá a homokár, és egy negyed század alatt roppant változáson ment át a világ!

Másnap erős fedezet alatt jókor reggel útnak indítottak bennünket Turnu-Szeverin felé.

Az út, melyen áthaladánk, igen jó csinált út, azonban helyenként alig 3 ölnyi széles. E keskeny-szalagot is erőszakkal elvette az emberi kéz a meredek sziklából s az itt valóban tajtékzó Dunából, falat építvén végig a folyamban s löporral egyengetvén szét az erős szirtet, melynek falmeredek oldalában a fúrólukak itt-ott még most is láthatók.

A Vaskapunál vagyunk, azon kapunál, mely erősebb a szirtgerincnél s mely ezernyi ezer éveken át bezárva tartá az óriás Dunát s képezteté vele azon roppant tavat, mely Zimonytól Munkácsig és Budától majdnem Nagybányáig terjedt, alakítván iszapos ülepedvényei által a termékeny, de sáros magyar alföldet.

Ki tudja, hány ezer évig tombolhatott a mai Vaskapunál az utat tört Dunának Niagaránál nagyobbyszerű vízesése, míg sziklát szikla után le bírt útjából döntögetni s a több száz láb magas csúcsokat annyira megalázni, hogy most már csak néhány lábnyira ütögetik ki fejeiket a haragos folyamból, emlékköveiként a végtelen harcnak, melyet számíthatlan időktől kezdve mai napig vívtak.

Ott áll jobb és bal felől a kopár éles hegygerinc, agyag és csillámpala gyűrött rétegek közül kiemelkedő szürkés mészkő tömeg, mint két óriás kapufélfa komoran nézve le a szétzúzott gát romjain tajtékzó Dunára. Az erős hullámozás itt kezdődik, de legnagyobb 5-600 öllel alább, hol a ledöntött gát romjai megtorlódva kiszélesítik a Dunát, s a sekély vízből oly sűrűn ütögetik ki csúcsaikát, miszerint távolról azt hinné az ember, hogy kőről kőre ugrándoza átlábolhat rajtuk. A harsogó hullám közepette kígyózik végig a csak néhány ölnyi széles simább vonal, melyet csak a pilot gyakorlott szeme ismer fel a hullám kevésbé hánykódó, de gyorsabb futásáról. Ez a Széchenyi útja, azon szalag, mely összeköti keletet a nyugattal, azon keskeny ér, melyen az európai pezsgő élet lüktetése áthatott a tetszhalott keletre és életre ébreszté azt.

Elmerengett lelkem e nagyszerű látványon. Mintegy olvasám belőle a természet megváltozthatlan törvényeit, leírva óriás-, nem emberi nyelven írott betűkkel - s vigasztalást merítettem belőle, látván, hogy a haladás szelleme mint diadalmaskodik az

akadályokon, s a legyőzhetetlennek vélt sziklafalak is porba hullnak egykor előtte.

Déltájban Gura-Véi nevű kis falucskánál megpihentünk, estenden pedig elhagyván a befogadásunkra még ekkor felette kicsiny, most virágzó Turnu-Szeverint - pár száz lépéssel a városon alól Traján hídjának romjainál ütöttük fel éjjeli tanyánkat.

A Duna itt már ismét csendesen foly - szélessége mintegy 500 ölnyi, - partjai mind két oldalon szelíden emelkednek, közvetlen a víz szélén pedig ott áll máig is kétfelől a Traján által épített hídfő, dacolva az idő fogával és az emberek rombolási dühével.

Ez építmény 4 öl széles, 5 öl magas és mintegy 7-8 lábnyi vastag oszlop, összerakva durva kövekből és óriás nagyságú téglákból s megenyvezve oly vízhatlan római cementtel, mely keménységére a kővel is vetélkedik. Látszik, hogy a fal tetejére a szárazról gát vezetett, mely szintén téglával lehetett két oldalán beborítva - melyeket azonban vandál kezek szétromboltak - s rombolnak máig is, elrejtett kincseket keresvén a romok alatt.

A tégladarabok majdnem oly kemények, mint a mészkő, törésük finom szemű, legkisebb belső hólyagosság vagy lyukacsosság nélkül s feltűnő szép pirosak, majdnem pecsétviasz-színűek. Maguk a téglák két és fél láb hosszúak, több mint egy láb szélesek és öt-hat hüvelyk vastagok, s úgy belszerkezetük, mint külalakjuk tiszta simasága arra mutat, hogy nem sárból, szabad kézzel gyurvák, hanem géppel szorítottak nagy nyomás alatt, hihetőleg ércformákba. Kiégetésük is oly tökéletes, miszerint kétlem, hogy mi - annyit hánytatott tudományos fejlettségünk dacára - hasonlót előállítani bírnánk.

A kőragasz nem valódi római cement, hanem vegyítékéről ítélve hihetőleg közönséges mész és homok keverék volt, de ezt 1700 év alatt a lég szénsava valóságos szénsavas mészkővé változtatta át.

Kísértetként eljött az emlékezet, hogy velünk gúnyt űzzön. Reád emlékezénk világrendítő ősünk Attila, kinek óriás hatalma előtt az akkori leghatalmasb seregek szétfoszlottak, mint zivatar előtt a könnyű felleg, s a büszke császár Adrian e híd felégetése által remélt előled menekülni. Ím unokáid, kikre még néhány hó előtt magad is büszkén tekinthetél alá: megtörve, megalázva menedéket keresnek ott, honnan te mint isten ostora remegtetéd a megrémült Európát!

S hogy e szívdermesztő végigtekintés ne legyen pusztá képzelet, s a keserűség poharát fenéig kelljen ürítenünk, íme elúszott előttünk felfelé az ezelőtt három hóval menekült "Metternich" és "Árpád" gőzös (minő gúny!) megrakva azon lelketlen néppel, mely mint a kebelben felmelengetett kígyó marni segített hazáját a vész napjaiban - s most elmentek, hogy hiénák és keselyűkként a meggyilkoltnak holttestén tomboljanak!

Minket pedig - mint e nyomorultaktól várni lehetett - hurráh kiáltás és gúnykacajaikkal tiszteltek meg... Ugyanitt történt, hogy a 78. zászlóalj legénysége - mely már az utolsó mehádiai csatában is nem akart a császár népére lőni, felizgattatva néhány hazatérni szándékozó tisztje által, felmondta az engedelmességet s nem akart tovább menni. Guyon négyszögbe állíttatá őket s Kabóssal együtt elkezdé szépszerével rábeszélni a maradásra, de midőn látta, hogy hajthatatlanok, méregbe jött. "Rakjátok le, úgymond, - nyomorultak, amit a magyar kormány adott rátok, aztán takarodjatok pokolba!"

Rögtön lehányták új köpenyegeiket és még felsem húzott bakancsaikat, s dacosan útnak indultak vissza. Darab idő múlva Kabós alezredes volt parancsnokuk utánuk lovagolt és sikerült neki visszatérésre bírni őket. Az engedetlenség azonban megbosszulta magát. Rongyos honvédeink a lehányt ruhaneműekre rohantak, s a visszatérők már egyetlen egy használhatót se találtak a magukéból, hanem helyette kicserélt ócska rongyhalmazt.

Innova mellett egy csapat osztrák katonára bukkantunk, kiket mint betegeseket hagyott ott Puchner. Ezek nem csak csúfoltak és gúnyoltak bennünket, hanem göröngyökkel is kezdének dobálózni; azonban a török dzsidások közékük rúgtatván a dzsida tompa végével olyan fényes elégtételt vettek helyettünk rajtok, hogy alig tudták merre szaladjanak az elgázoltatás és ütlegezések elől.

Nincs még helyén, hogy itt elmondjam, hogy viselik magukat e török katonák saját valódi hazájukban a föld népe iránt, hanem itt urai és - rémei a vidéknek.

Hányszor jut eszembe, midőn a mai sok ízetlen rumuny hetvenkedést látom, hogy mily szegény szolgák valának az oláhok még csak 49-ben is; oláh katonának, oláh hatóságnak nem láttuk mi

színét sem, a török volt az úr és mindenható. Ő parancsolt, mint otthon, az oláh pedig engedelmeskedett, mint tehetetlen alattvaló.

Élelmezésünk mamaligából, azaz vízbe főzött kukoricalisztből és birkahúsból áll, melyet számunkra a falu végére előre kihoznak készen, mivel egy nappal előttünk szálláscsinálók járnak; egyéb iránt künn a szabad ég alatt élünk és hálunk, úgy sem bírván szállást találni e nyomorult falukban, melyek szanaszét minden rend nélkül földbe ásott gödrökből, úgynevezett bordélokból állanak; nálunk a disznóólaknak is szebb külseje van.

A vidék Innovától kezdve síksággá lesz, de több változatossággal bír, mint a magyar alföld. Itt-ott homok buckák, másutt nagy tavak és mocsárok közt vezet utunk, minden lépten-nyomon tűzok-, vadlúd-, daru- és gödény-csapatok repkednek körülünk, mintha sejtenék, hogy elvették kezünkől az öldöklő fegyvert! Nagy ritkán egy-egy juh nyáját is látni, melyet ijedve kerget a pásztor jövetelünk láttára a dombok és mocsárok mögé. Csak embert nem látni! Ha néha egy-két idétlen nyikorgó szekér két kis silány ökrével szemben jó velünk - azonnal messziről kitér, tüskön-bokron keresztül nógatván ökreit más felé, nehogy csak száz lépésre is közelünkbe kelljen jönni. Ki hitte volna, hogy Orsovánál vége van Európának s néhány órányira már Afrikával vetekedő vad ország kezdődik, melyen a polgárosulásnak nyomain sem látszanak?

Augusztus 29-én elértük végre Kalafátot egy kis silány dunaparti várost, mely a Duna partján felfelé húzódó hegyek vagy inkább csak dombok aljában fekszik, rézsút átellenben rendeltetésünk helyével, Viddinnel.

Kalafátot, ámbár megerősítve nincs, vagy legalább a városon kívüli elmállott földsáncokat erődítménynek nevezni jó lélekkel nem lehet, mégis magas fekvése miatt mintegy Viddin vára hídfőjének tekintik. A part 6-8 öllel magasabb a lapos Viddinnél, helyenként csaknem függélyesen emelkedik ki a Dunából; a víz felől tehát már alakzata meglehetősen biztosítja roham ellen, de ugyan megjárna az, aki hajókkal a Viddin és Kalafát ágyúi közé állana, ámbár a távolság kissé felette nagy, pusztá szemmel ítélve mintegy 2000 ölnek nézem. az oláh száraz felől az egész Kalafátot homokos buckásan hullámzó vidék köríti, amely a véd- és ostromművek gyors elkészíthetését

felette megkönnyíti. Háború esetén természetes, hogy a törökök Kalafátot erősen védik, mert bár innen Viddint bevenni nem lehet, de bizonyos, hogy az élelmi és lőszer-raktárak s a védő sereg nyugalma semmivé tehetők Kalafát ágyúi által.

Itt is kívül a városon telepítetek le s két nap telt bele, míg nagy dereglyéken és különös, elől-hátul magas ormányú vitorlás hajókon átszállítottak bennünket, elszedvén előbb a Vercserovánál meghagyott lovakat.

Sokan a tisztek s polgáriak közül látván utolsó vagyonuktól eképpen megfosztatásukat, bármi csekély áron is eladák lovaikat és szekereiket, úgy hogy 10-12 aranyért 3-400 forintos paripákat és egész fogatokat adtak oda részint a törököknek, részint az alkalmat felhasznált zsidó, görög és oláh kupeceknek.

Így kifáradva és mindenünkből kifosztva, lelkileg megtörve, valóban gyászos állapotban léptünk a török földre augusztus vég napjaiban, nem is gyanítva, hogy ez csak bevezetése volt hosszú évek során át tartandó számkivetésünk nyomorúságainak.

Viddini tábor

(Az emigránsok létszáma - Élelmezésünk - Magyar bankó -
Kinevezések - Orosz-osztrák fenyegetőzések)

Augusztus 30-án érkeztek hozzánk Kalafátra az Erdélyből július 21-én Lüders által kiszorított csapatok Ihász alezredes vezérlete alatt.

E csapatok a következőkből állottak: az 55. honvéd zászlóalj, parancsnok Baróthy György őrnagy, a 88. szatmári önkéntes zászlóalj, parancsnok Bíró őrnagy, egy üteg ágyú, parancsnok Bodola százados s harminc huszár.

A zászlóaljak annyira meg voltak apadva az előbbi erdélyi csatázások következtében, hogy a harcképes létszám összesen nem haladta meg az 1000 embert, az ágyúk pedig harangmasszából öntött székelő ágyúk voltak.

Ihász július 20-án este felé megtámadtatott 7000 gárda gyalog és egy regiment kozák által mintegy 24 ágyúval; azonban helyét aznap mégis megállotta, nagy előnyére szolgálván a hely szűk volta, melyen az oroszok nem fejlődhettek ki ellene teljes erővel; de 21-én

hajnalban megmászván az ellenség a meredek helyeket, oldalról, sőt hátban is háborgattatott.

Reggeli 4 órakor már valódi elkeseredettséggel folyt az ütközet mindkét oldalon, a kozákok több ízben előtörtek, de mindannyiszor visszaverettek; azonban látni való volt, hogy a helyzet oly túlnyomó erő ellenében tarthatatlan. Ehhez járult még, hogy a rossz ércből készült ágyúk az erős tüzeléstől szétpattanván, Ihász az ellenség 24 lövegét csak 3 ágyúval viszonzozhatta. Végre a hátulról való bekerítéstől s végmegsemmisítéstől félvén, megkezdte Ihász a hátrálást s még aznap török földre lépett, átadván fegyvereit az ottani török parancsnok, Kodri beynek.

E csatában szenvedett veszteségünk majdnem 600 emberre rúg, úgy hogy midőn Ihász csapatai Kalafátra megérkeztek, létszámuk 1210 emberből állott, beleértve azon 50-60 nőszemélyt is, kik különösen a szatmári zászlóaljat követték.

A törökök, sőt maguk az oláhok is nagy szívességgel és vendégszeretettel fogadták e csapatot. Rettentő volt a honvédnek híre egész Európában, de különösen a szomszédos tartományokban s a kíváncsiság oly nagy volt őket színről színre láthatni, hogy maga Lüders is eljött nagy kísérettel őket meglátogatni, Kimpulungon és különösen Krajován pedig úgy szólván az egész város eléjük jött csemegékkal, étel- és italneműekkel halmozván el őket. Útjuk diadalmenethez hasonlított mindaddig, míg Görgey meghódolása s a temesvári vesztet csata híre el nem oszlatta a győzhetetlenségünk felőli általános hiedelmet.

Viddin várának sáncaitól néhány száz lépésre felfelé, közvetlen a Dunaparton ütöttünk tábort. A várhoz legközelebb kettős sátorsorban egy zászlóalj török, ezektől nem messze a 67. és 78., utána a 27. s 88l, majd a Rosti vadász- és 55. számú zászlóaljak képeztek egy-egy hosszú egyenes utcát, melyeknek torkolatai mind a Dunára néztek. Hátrább a huszárok és tüzérek valának elszállásolva.

Legtávolabb a Duna felől vannak a lengyelek, ezekkel egyenközüleg a száraz felől pedig az olasz légionisták.

Középen jó nagy térség van hagyva, melynek közepén egy nagy zöld sátor díszlik; ez a tábor parancsnokának, Kabós alezredesnek lakhelye.

Minden zászlóalj utcája irányában közvetlenül a Duna parton egy-egy kormos nagy sátor képezi a tábori konyhát, s mindezeket végül bezárja ismét a török örök néhány zöld sátora.

A magasabb rangú tisztek és polgáriaknak megengedettett a városban fogadni szállást, de sokan pénz hiánya miatt szintén csak itt közöttünk telepedtek meg.

A legnevezetesebb polgári rendű menekültek itt Viddinben következők: Kossuth, Batthyány Kázmér (Szemere csak átutazott), Balogh és fia, Egressy Gábor, Házmán, Lorody, Gyurman és neje, Szóllósy, Grimm, Joannovics Vuja és fia, Fülöp, Ullmann, Acs Gida, Prick, Hazay, Timáry, Mihailovics, Lévy és családja, Glósz és neje, Lemmi, Lülei és családja, Sipos, stb.

Katonai osztályhoz tartozók: Tábornokok: Mészáros, Perczel, Bem, Dembinsky, Guyon, Kmetty, Stein, Visocky és Bulharin.

Ezredes magyar: 3

Alezredes magyar: 8

Őrnagy magyar: 14

Százados magyar: 67

Főhadnagy magyar: 49

Hadnagy magyar: 120

Összesen: 270 törzs- és főtiszt.

Azonkívül 56 őrmester, 121 tizedes, és 2894 közvitéz.

Van aztán még 114 nő és gyermek, kiket az előbbi összeghez adva, s belevéve az itt nem számított cselédséget, az egész emigráció teljes létszáma 3686 lelket tesz.

A lengyel légió áll 1200, - az olasz légió pedig 700 emberből.

Hogy semmi ne hiányozzék a tábori képből, bátran hozzánk lehetne számítani azon 50-60 fabódés török, bulgár és zsidó markotányost, kik mellettünk sorban letelepedtek, kávé, gyümölcsöt, kenyeret, bort, pálinkát s több effélét árulgatván.

Élelmezésünkre mennyiség tekintetében nem lehet panaszunk; mindenki kap naponként 2 kis kenyeret, még pedig mindig frisset és meleget, és kétszer főtt ételt.

Ez étel gulyáshús formán készített juh hús, egyik nap friss édes káposzta, másik nap zöld póréhagymával összefőzve. Este pedig néha

rizs leves, néha piláf, azaz parázson főzött rizs; hanem az a borzasztó, hogy mind ezen eledeleket juhfaraggyúval készítik és a mi disznósírhoz szokott ízlésünknek ennél undorítóbbat gondolni sem lehet.

Miután e végett panaszt tettünk, a törökök, - alig kell említenem, hogy a török állam költségén éltünk - átadták a konyha kezelését nekünk. Mindennap kiadják pontosan minden emberre a fél oka juh húst, kenyeret, rizst, faraggyút, hagymát, zöldséget, sőt és fát, s most már saját szakácsaink főznek, s inkább megközelítik a magyar ízlést, noha az irtóztató faraggyú és hagymaszag mindenben uralkodik.

A városba mennünk s egyáltalában a tábort elhagynunk nem szabad; mindenfelől örökkel vagyunk körülvéve, kik a közeledőt szuronnyal utasítják vissza, éjjel pedig folytonos "hazir ol" (készen légy) kiáltások hallatszanak, - lehetetlenné tévén a szökést, ha ugyan valakinek kedve lenne ezt megpróbálni.

Pénzünk nincs, mert a magyar bankó már Mehádiánál is alig volt pénznek nevezhető. Mindazáltal itt néhány zsidó vásárolja össze, nem tudom valakinek megbízásából-e vagy pusztán spekulációból.

Eleinte egy 10 forintosért 5-6 huszast is adtak, de már 1 és két huszadra szállott le ára; ha valaha magyar világ lesz, a vásárlók gazdagokká lettek volna, mert némelyik 100 ezer forintot is összevett. Egyébiránt itt is általános volt azon hit (- mint benn a hazában -) hogy az osztrák kormány legrosszabb esetben is leszállított áron beváltandja a magyar bankjegyeket osztrák jegyekkel s nem fogja a szegény földnépét egy tollvonással koldussá tenni, érvénytelennek nyilvánítván azon egyetlen pénznemet, melyért a nép ökrét, búzáját, takarmányát sokszor akarata ellen, kénytelen volt oda adni.

Legalább a királyi szentesítéssel s hypothekára kibocsátott jegyeket kötelessége is lett volna az osztrák kormánynak beváltani, s e jegyek megsemmisítése épp oly igazolhatlan önkényes tett volt, mint a nemzetnek vérpadokkal és börtönnel való eszélytelen és gyűlöletes üldözése és sanyargatása.

Pénztelen szorult helyzetünket a kupecek veszedelmesen tudják kizsákmányolni, potom áron vásárolván össze még megtartogatott értékesebb holmijainkat. Egy ezüst óra 10-12 huszas, arany óra 4-5

aranynál drágábban el nem adható, - nekünk meg cserében silány portékájukat kettős áron adják.

Minden nap kétszer rendbe állítottatott külön minden csapat, - kirendeltettek a szakácsok, a főparancsnok őrei és napos tizedesei, - tisztaságra, rendre és türelemre intő napi parancsok olvastattak fel; hanem lassanként tiszt uraink megunták ez üres parádézást, s nem jelentek meg. Ezt a legénység hamar észrevette; eleinte a megszokott tiszteletet, utóbb lassanként az engedelmességet mondta fel s egy hó alatt a katonai fegyelemnek már csak árnyéka állott fenn.

Tétlenségre kárhoztatott csapatnál ennek a felbomlásnak előbb-utóbb be kelle következni. Érezte a katona, hogy fegyvertelen tisztjének nincs többé hatalma; látta, hogy a tisztek nagy része épp oly szegény és elhagyatott, mint ő; mi volt természetesebb, mint hogy magát a tiszttel egyenlőnek, nem pedig alárendeltnek tekintse?

Nem egy-két sátorban estétől reggelig állott a tivornya és a kártyabank, s míg a szomszéd sátorban ruhátlan éhes honvédek dideregtek, - itt víg tóosztok közt csengett a pohár és pengett a ferblire és makaóra hányt arany és ezüst! A társadalomnak ez átkos mételye, a kártya, mely a forradalom alatt is már annyira divatos lett, hogy én láttam tiszteket, kik csata alatt a dobon makaóztak, ami különben nem kis bátorság jele, itt már a szenvedélyig fokozódott, s elsöprötte az utolsó megtakarított fillért is.

Ha volna ennek valami mentsége, legfeljebb az lehetne, hogy nem a kisebb tisztek kezdték, hanem a városban bennlakó haut volée-től tanulták el, s azoktól csak annyiban különböztek, hogy kevesebb összegekben játszottak, mint nagy uraink.

Nevezetes, hogy ezen viszonyok közt, midőn a tiszti rang sem anyagi, sem erkölcsi előnyt többé nem nyújtott: támadtak kifogások néhány művelt fiatal embernek hadnagyi címe ellen.

Legelőször Erdős Gábor vadász-zászlóaljbeli hadnagy, volt végzett theologus vétetett kérdés alá. Hivatalos úton Kabós alezredes elé idéztetett, miután pedig Erdős őrnagyára, Rostira hivatkozott, maga Rosti is idéztetett, s e csekélység annyira elmérgesítettetett, hogy utoljára az ügy eldöntésre szeptember 20-án vizsgáló katonai törvényszék hivatott össze.

Rosti bebizonyította, hogy dicséretes magaviselet és rangszerinti következés folytán. Erdőst már 6 héttel kijövetelünk előtt felterjesztette, s a kardviselésre, megerősítés fejében felhatalmazta; igaz, hogy a kinevezési oklevél meg nem érkezett, de az csupán a kormánynak többszöri költözködése által okozott zavaroknak tulajdonítható.

Ennek eredménye az lőn, hogy minden csapatparancsnok megkérdezett, vannak-e csapataiknál hasonló esetek, s az előléptetés véget még otthon felterjesztett tisztek névsora összeiratván, összesen mintegy 20-an utólagosan Kossuth által megerősítettek.

E közben folytak felettünk Konstantinápolyban az alkudozások; Tisoff a kainardzsii békepontok közül akarta kiolvasni, hogy a török a menekült lengyeleket tartozik kiszolgáltatni; Stürmer báró pedig a belgrádi békének azon paragrafusát követelé ránk alkalmaztatni, melynél fogva szökött katonák és csavargók kölcsönösen kiadandók, s miután a török vonakodott kívánságaiknak eleget tenni, hadüzenettel fenyegették és tényleg oda is hagyták Konstantinápolyt, félbeszakítván a rendes diplomáciai egybeköttetéseket.

Renegátok

(Az áttérők létszáma - A Kossuth és Bem közti vizály)

Az orosz és osztrák részről megtörtént tehát végettünk mind az a fenyegetődzés, ami a háborút meg szokta előzni. Hozzánk mindezek felől rémítő hírek érkeztek, egyik nap Szibériával és osztrák békókkal ijesztgettek, másnap meg a török seregek élén fegyveres hazatéréssel kecsegtettek bennünket. Egyik óra meghazudtolta, mit a másik ígért, egyik végletből azonnal a másikba estünk és zaklatott kedélyeinket még inkább izgatá a tétlenség és a mindennapi folytonos anyagi nélkülözés, mihez járult, hogy sem lapokat, könyveket vagy magán leveleket nem kaptunk, sem a szabad testi mozgást meg nem engedték, tehát tökéletes rabok voltunk azon kis különbséggel, hogy börtönünk szabad ég alatt volt sátrakban, nem valami vár casamataiban, ami azonban csak ingerül szolgált a már általánossá lett közóhajtásnak: menekülni e helyzetből bármi áron. Így valánk

hangolva már, midőn szeptember 18-án a szeraszkirnak egy segéd tisztje érkezett hozzánk, Andrassy Gyula grófnak, a magyar kormány által még június hóban Konstantinápolyba küldött magyar követnek egy levelével, melyben azt írja, hogy kiadatásunk el van határozva s egyetlen menekülési mód az izlam hitre való áttérés.

Eddig e rémhíreket jóformán senki sem hitte, vagy éppen ellenségeink által rémítgetésünkre koholtaknak gondolá, hanem ezen saját ügynökünk levele mennykőcsapásként hullott közénk, megrendítvén mindazokat, kiknek legtöbb okuk volt a muszka, vagy osztrák kezébe kiadástól félni; most már kénytelenek voltak azon optimistáink is elhallgatni, kik eddig jóhiszemű kétkedéseikkel el-elháríták a csüggetegséget. E hír valódiságát többé ők sem vonhatták kétségbe s az egész tábort nagy bánat és levertség fogta el miatta.

Legelső volt Bem az áttértek között, példáját nyomban követték Kmetty, Stein, később Guyon tábornokok, Kollman ezredes, Frics és Wepler alezredes, Scheidenberg törzsorvos, azonkívül 10 őrnagy, 3 orvos, 27 százados, 26 fő- és alhadnagy, tehát összesen 74 tiszt és mintegy 250 közember és altiszt, velük 8 nő is. A lengyelek közül szintén vagy 100.

Kétségtelen, hogy az öreg Bemet a Szibériától való félelemnél inkább ösztönzé a remény: hazájának esküdt ellenségével így még egyszer megmérkőzhetni. A mi törzstisztjeink kevesebbet várhattak hazánkra nézve a töröktől, de annál több okuk volt komolyan félni a kiadás következményeitől; tisztjeink nagy részét talán a rangvágy és az elélhetés nehézségeitől félelem, más részét volt tábornokaik s parancsnokaikhoz való ragaszkodás indította, míg a legénység közt rábeszélés is működött.

Más részről azonban sem Kossuth, sem többi főnökeink nem tettek semmit a renegálás meggátlására; talán nem bánták, hogy így az emigráció egy tized részének áttérése által egy új és erős támpontot szolgáltatathattak a kiadatásunkért szorított törököknek, talán maguk is ingadoztak az első pillanatokban; ki tudna a szívekben olvasni? Tény, hogy az első 3-4 nap alatt magasabb helyről semmi tanács nem jött, sőt még azon álhír is kezdett terjedni, hogy maga Kossuth is renegált.

Ekkor valahára, midőn már mindenki határozott ön sorsa felől saját esze szerint, jött híre, hogy Kossuth nemcsak nem renegál, de helytelennek tartja e lépést, Bemnek egy levelet írt, mely másolatban vagy kivonatban kézről kézre járt, melyben az öregnek szemére veti e kishitúséget, e lépés által - úgymond - örökre kompromittálta magát a világ előtt; Bem a hős, ki egész életében a szabadság zászlaja alatt küzdött, íme végre oly államhoz csatlakozott, melyben a szabadságnak árnyéka sincs, mely annak tökéletes ellentéte.

Erre Bem megfelelt, még pedig levelének másolata szintén az egész táborban kézről kézre járt. A levélben ő hazánk bukásával Kossuthot vádolja, erélytelen eljárásainak s parancsolni nem tudásának, végtelen hiszékenységének, papucs kormány alatt nyögésének tulajdonítván minden bajt. Egyúttal szemére hányólag következetlenséggel vádolja a kormányzó név használatáért, mely rangról - úgymond - augusztus 11-i aradi oklevelével hivatalosan lemondott.

A Kossuth levele, igaz, hogy időszerűtlen és politikátlan volt, mert bevégzett tény után iratott, midőn már csak nem várhatta ő sem, hogy Bem meg újra kereszténnyé lesz, s ezzel magát aztán igazán compromittálja; hanem a felelet meg lengyel gorombasággal volt írva, oly írással, mely neki magának durvasága által többet ártott, mint Kossuthnak, kettőjük közé azonban bizonyos, hogy e levelezés örökös válaszfalat vont.

Ez volt első kezdete azon meghasonlásnak, mely később Battyhány, Szemere, Perczel s többek által folytatattva, a legalsóbb rétegekbe is átharapózott, Kossuth melletti és Kossuth elleni pártra szakítván az emigrációt.

Így okozott Andrássy grófnak elsietett levele két tetemes bajt: kiszakított a török hitre térés által az addig egy testületet képezett csapatból egy jelentékeny részt s egyúttal közvetve okozója lőn az annyi keserűséget szült viszálykodásoknak is.

Bizonyosnak állítatik, hogy Kossuth e térítés miatt keserű panaszos levelet írt lord Palmerstonhoz, melyben többek közt magáról ezt mondja: "nem hagyhatok gyermekeimre dús örökséget, de becsületes nevet igen; s inkább kész vagyok magamat hóhér bárd alá kiszolgáltatni, mint múltamat beszennyezni." Ez azonban már

akkor történhetett, mikor már török lett közülünk, aki akart; én csak azon tényt akarom itt még egyszer kiemelni, hogy az Andrássy megijesztő levele minden emigránsnak tudomására jutott az utolsó közlegényig, míg ellenben biztató s az áttérést kárhóztató szó az első napokban se Kossuthtól, se Batthyánytól nem jött.

Ami magát a török hitbe felvétetési ceremóniát illeti, az igen egyszerűen ment véghez. Amint valaki magát Zia pasánál, a viddini kormányzónál jelentette, hol természetesen kitűnő szívességgel fogadtatott és azonnal rangja szerint feljegyeztetett, elmondatták vele egy pap előtt a török "hiszek egy Istent" (láhi illahi il Allah, Mahomet de reszul Allah: egy az Isten, kit hiszünk, és egy az ő prófétája Mahomet) - fejébe nyomták a veres feszt s elszállásolták a lovassági laktanyába.

Itt pedig ellátták őket rangjuknak megfelelő egyenruhákkal, tanították a vallás szertartásaira, a török nyelv és írásra s a törököknél divatos francia hadi gyakorlatokra, egyszóval nevelték őket törökökké, megadván aközben nekik azon fizetést és tiszteletet, mely hason rangú török katonákat megilletett. A környülmetélést - ami felnőtt embereknek nem valami kellemes vallásos buzgólkodás lehet - nagy bölcsen más időkre halasztották, egyelőre megelégedtek azzal, hogy az eskütétel után az ócska magyar ruhával együtt levették róluk a régi nevet, s elnevezték Murad, Mehemed, Ali, Iszkender és más jóhangzású török hősök neveire. Meg kell vallani, hogy csinos török tisztak lettek belőlük; meg lenne szolgálva a ránk költött pár millió, ha ezekről a volt honvédekről csak a tisztaság és csinosság érzelme ragadna is át a loncsos törökökre; a török semmi esetre nem vallja kárát, hogy serege néhány jeles tiszttel és pár száz jóra való emberrel szaporodott.

A visszatérők

(Kolera - Hauslab küldetése - A visszatérők indulása)

A török igyekezett az ellentétet a hitére tértek és nem tértek között lehető feltűnővé tenni. Ők új ruhákat kaptak, míg mi rongyoskodánk, pénzt és szállást, míg mi sátrak alatt nyomorral küszködénk; ők fegyvert viseltek, míg minket rabokként fegyveresek

vettek körül. Másfelől a bomlásnak indult fegyelem, meggondolatlan tisztjeink tivornyázása, főnökeink pártoskodása, a rémhírek mind hazánk, mind magunk felől utálatossá tették viddini életünket.

Október 4-én néhányan érkeztek hozzánk a Kazinczy táborából, kik elbeszélék a zsibói fegyverletételt, s rabokként Aradra történt kísértetésüket, el az irtóztató állapotot, mely szegény hazánkat a szerencsétlen Lengyelország sorsára jutással fenyegeti.

Majd elkövetkezett a kolera, eljövén megritkítani sorainkat.

Sötét borongó fellegek nehezedtek a vidék fölé, hideg őszi esőt csapkod a süvöltő szél vékony sátorunkhoz s a szegény átázott honvédnek nyári vászon kabátját s egyetlen ingét nincs mivel felváltani.

Ehhez a kellemetlen étel és reá zavaros dunavíz, hideg nedves földön tespedő rabélet folytán forroláz és vérhas, s koleraszerű görcsök ütöttek ki köztünk, s kellő ápolás hiánya miatt pár hét alatt megtizedelék táborunkat.

Engem is elővett a baj, s éltem megmaradását Herpay és Szalay barátainak köszönöm, kik folytonos meleg téglák rám rakása által mentettek meg. Némelyeket minden előzmény nélkül ért utól a görcs, s 3-4 óra alatt megölt; így jártak Szalay István és Márkus barátom is, noha mindent elköveltünk megmentésükre, nevezetesen ópium után még dörzsöléseket és meleg borogatásokat, de mind hasztalan, el volt előre rontva a gyomor az élvezhetetlen ételek és nedves hideg által, lehangolva a kedély, és az ápolás alatt is hiányzott a meleg ágy és száraz szoba.

Háromszáz szegény kiszenvedett honvéd alussza ott örök álmát a viddini síkon koporsó és halotti szertartás nélkül eltemetve, emlékjel nélkül, jóformán azt sem tudni, hol? Most csend van ott, feledésnek homályos köde borong a sírokon. Ki emlékeznék meg azokról, kik nem villámló karddal kezeikben s mennydörgő ágyúk fergetege, hanem nyomor és számkivetés közt emésztő láz és vérfagyaláló görcsök által separtettek el az élők sorából?

Sokan szökéssel akartak menekülni; de nehéz volt a törökök kettős őrszemein észrevétlenül áthatolni s a megszököltre az ellenséges érzelmű bulgár vagy szerb falukban ismét csak újabb nyomorúság várt. Akadt két oly vakmerő a 27. zászlóaljból, ki átúsza

az itt roppant széles Dunát, és Oláhországban keresett menedéket. Egy reggel október első napjaiban egyszerre 50 ember hiányzott: erővel törtek át az ellenük lőfegyvert használni nem akaró török előőrsökön, de az utánuk küldött török lovas csapat által már délre visszatérítették.

Midőn táborparancsnokunk őket mint szökevényeket haditörvény szigorával fenyegeté, egy kilépett a sorból. "Elmentünk, úgymond, inkább akarván otthon agyonlövettetni, mint itt éhen, megfagyva, colerában veszni el", mely természetes felelet meggyőzte s különben ingerlékeny Kabós ezredest is, hogy itt a baj általánosabb, mintsem azon fenyegetéssel és ijesztgetéssel segíteni lehessen; megdorgálta ugyan őket katonai kötelességből, de csakúgy, mint aki érzi maga is, hogy ezeknek minden előtt jobb szállás, jobb ruha, jobb élelem, és lelki nyugalom kellene, nem pedig szidalom.

A kedélyek ily hangulatában jelent meg október 12-én Hauslab osztrák generális Viddinben. A császár végtelen kegyelméről biztosította mindazokat, kik visszatérni óhajtanak. Hauslab már ekkor jól tudta, hogy a divánban lord Stradfort biztatása folytán ki nem adatásunk elhatározott, ezért folyamodott a verbuváláshoz, de tudta kétségtelenül a hazánk történetében legszomorúbb október 6-i borzasztó eseményeket is, és még is kegyelemről beszélt!

Néhány székely tiszt azonnal jelentette magát Hauslabnál s mindent elkövetett, hogy a legénységet haza menetelre bírhasa. Egyike e verbuváló tiszteknek, Fehér százados, midőn engem is felszólít vala, azt kérdém tőle:

"Meggondolta ön, mit tesz? reméli, hogy mint volt osztrák tisztet, nem lövetik főbe?"

"Barátocskám - úgymond - látszik, hogy maga csak olyan deák úrfi, hisz én a nádor kinevezése folytán léptem a magyar királyi seregbe át, de meg az osztrák császári kormány szívesen bocsát meg az önként visszatérőknek."

"Nem úgy tanultam én, mint diák a históriából."

"Az régen volt, most a 19. században élünk; mi baj érhetne minket, legfelebb az, hogy azon ranggal kell folytatnunk szolgálatunkat, amelyben 48 talált."

"Na jó utat kívánok és sok szerencsét."

A másik legbuzgóbb térítő Farkas alezredes volt, ezek csapatonként gyűjték maguk köré a legénységet, borzasztó színnel ecsetelték az itt maradást, méz édesnek az otthoni boldogságot, talán érdemeket akartak maguknak szerezni Hauslab előtt a boldogtalanok.

Olvassátok el azon időkből a hivatalos lapokat, ott vannak 2-3-4 évi rabságra ítélve Farkas, Kiss, Rhabowsky, Szóráth, Bogdanovics, Velsz, Fehér, Kolozsi, Skubics s több más nevek, azon Hauslabbal visszatért tisztékéi, kik a fent említett módon Haynautól nagylelkű elnézés és bocsánat reményével kecsagetették magukat is kiket Hauslab a kifogyhatlan kegyelemről biztosított.

Eleinte csak a beteges életuntak csatlakoztak az említett tisztékhez, de később látván, hogy főnökeink részéről nem érkezik biztató szó, tömegesen tódulának a vélt kegyelem zászlója alá.

Midőn már körülbelül tudtuk, ki megy haza, ki nem, sőt a menőknek az indulás napja is kitűzendett: még egyszer összegyűlt az egész tábor requiemet tartani a Viddin alatt meghalt bajtársak felett.

3000 ember állott még itt együtt, utolsó töredéke a meteorként tündöklött s letűnt magyar sergnek! Ünnepeles mély csend közepett megzendült a lélekig ható "Requiem aeternam dona eis domine", s 3000 szerencsétlen ember szemében rezgett a fájdalom könnycseppje! Hiszen nemcsak a halottaktól búcsúztunk, hanem búcsúztunk bajtársainktól, kiket nagyobbrészt utolszor látánk e napon; búcsúztunk hazánktól, melynek szent földjére vajmi kevesek térhetnek meg valaha a most künn maradók közül.

Október 18-án több mint 2000 ember szállott a fekete-sárga zászlós hajóra remény s kétség között, az emigráció másik fele a parton állott utolsó istenhozzádót mondani az elmenőknek. Az indulás percében megjelent Hauslab a fedélzeten s magasra emelvén tollas kalapját, hangosan élteté a császárt. A meghódolt csapat lassú morgással felelt rá, hanem a parton álló tömeg irtóztató macskazenével némítá el az erőszakolt vivátokat.

A borzasztó lármára Hauslab mérges tekintetet vetett a partra s öklével fenyegetődött, mire honvédeink még iszonyúbb fütty és káromlással s göröngyökkel feleltek, úgy, hogy a török katonaságnak kellett közbe lépni s bennünket a partról eltávolítani.

Ilyen az ember! tegnap sírva váltak el egymástól s ma csak fegyver kellett volna kezeikbe, hogy egymást halomra lőjék!

A fütyölők közt volt Wesselényi J. barátom is, egyszer csak vállára teszi kezét egy olasz tiszt s azt mondja: "ugyan nem szégyelltek úgy ordítózni?"

- Nem hát; jobb volna talán, ha éltetnék őket ugye?

"Ti magyarok csak ordítózni tudtok."

- Hát ti?

"Mi rég leszúrtuk volna, ha minket csábít haza, de mi tőlünk úgy fél, hogy el sem fogadna hajójára olaszt."

Ebben igaza volt: a magyar nem gyilkos.

A hajók indulása vetett véget e jelenetnek, másnap Kossuth megjelent a táborban, s bátorító beszédet tartott hozzánk e téma felett: "megfogytunk, hanem megtisztultunk", ami ha némileg igaz volt is, mégis azon rossz hatást szülte, hogy sértvén a renegáltakat, még inkább elidegenítette őket tőlünk s még nagyobbá tette köztünk a szakadást.

Viddin

(A vár és város - Ebek, gerlicék - Kávéházak - Török öltözetek -
Nők - Bolgárok - Templomok - Bajram-ünnep)

Ott hagytuk végre a tábort, s a városban, bulgár házaknál szállásoltattunk el. Ebben sem volt ugyan sok köszönet, mert egy-egy házhoz 8-10 embert tettek, s egy kis alacsony szobácskában annyira alkalmatlanok voltunk egymásnak, hogy némelyikünk végre is a tornácra költözött ki, de legalább az eső nem vert bennünket.

E városban, mely 20-25 000 lakossal bír, mit egyébiránt bizonyosan tudni bajos, mert hisz a török nem is felel rá, ha háreme felől kérdezik, zsúfoltan állanak a házak nagy magas vályogkerítésekkel, rondán, várszerűleg körülvéve. Az utcára nincs ablak, ha van is, sűrű lécs rostély fedí, a boltok alacsonyak, szűkek, az utca felől egészen nyitottak, a vevő be sem megy, hanem a széles tornácon megáll és a gyékény padján guggoló boltos kiadja neki nagy lomhán, amit kér. Mind ezen boltok fából, vagy alig arasznyi vastag vályogfalból épültek; valamint a lakházak is, ami bizony kevés

biztonságot nyújthat a vár lövetése setében az ágyúgolyók ellen; vagy talán éppen azt gondolták el, hogy az ellen a téglafal sem érne semmit, tehát amennyiben ez olcsóbb, annyiban jobb várban ilyen!

Minden arra mutat, hogy valódi várban vagyunk; szűk utcák, erős falkerítések, komor szótlan lakosok; ha az ember a városban barangol, sokszor azon veszi magát észre, hogy rengeteg nagy ágyú mellett jár, s lőréseken pillanthat le a várost körítő sáncokba. Kimennünk a városból tilos, de mondják, hogy e sáncokon kívül az egész várat elkülönítet zárt váracsok körítik, és hogy itt több, mint 300 nagy ágyú őrködik a birodalom e különben gyöngye nyugati sarka felett.

A lakosság nagy része bolgár, ezekhez vagyunk beszállásolva is, nagy ritkán akad egy-egy bánáti köztünk, ki ezekkel tud imígy-amúgy értekezni rácul, míg a törökök és örmények beszédéből még eddig egy szót sem érthetünk.

Az eddig természetben kapott élelmezés helyett ezentúl annak árát pénzben adták ki, és ámbár e pénzösszeg felette csekély volt, mégis ránk nézve azon előnyt nyújtá, hogy eledeleinket magunk készíthettük meg, s így amennyire telt, saját ízlésünk szerint. Ezt azonban csak a tiszték tehették; őrmestertől lefelé az élelmezés ára oly kevés, hogy abból csak nagyobb csapatokká egyesülten lehet megélni, azért ezeknek ezentúl is, mint eddig, természetben adatott ki élelmük.

Némi ruha neműeket is kaptunk; kiknek egyáltalában nem volt fehér ruhájuk, kaptak egy-egy pamutvászon inget, a köpeny nélküliek pedig egy-egy fehér darócz, térdig érő kabátot. Csekélységek, de haj! megbecsülhetlen ajándékok a szűkölködőknek.

Kossuth egy párszor összehivatott bennünket és varázs-szavaival mindig tudott vigasztalást találni a legelkeseredettebbek számára is; egy párszor pedig néhány zsák vágott dohányt osztatott szét a legénység között. Ennél kedvesebben vett ajándékot nem lehetett volna még kigondolni sem; mintha most is látnám, mi mohón rohanták meg s minő élvezettel gyújtottak rá!

Mielőtt a viddini tábortól vég búcsút vennénk, meg kell még említenem Lévayt és családját, ki különös feltűnést okozott két szép

leányával. A temérdek udvarló között végre is Thuolt Pista százados és Baróthy őrnagy lettek a vőlegények.

Mindketten törökökké lettek nejeikkel együtt és később Aleppóba vitettek. Amint hallom, Thuolt máig is boldogul él választottjával; hanem Baróthy elvált nejétől. E hölgy, ha jól tudom, később egy smyrnai török neje lett.

Volt még táborunknak egy nevezetes vén bakája: Tót János. Ez már 50 éve, hogy katona; legalább is 70 éves, de azért egymaga több bajt okoz Kabós alezredes parancsnokunknak meg a pasának, mint egy egész zászlóalj.

A vén baka, tudja isten hol, kerített magának egy széles karimájú paraszt kalapot, annak széleit körül felvarrván, csinált belőle egy Fridrik idejebeli háromszeget, csak a czopf hiányzik hátul. Minden reggel látja őt az ember raporton részegeskedésért, midőn pedig onnan jó haza felé, mond olyan leírhatatlan cifra káromkodásokat, melyekből egyetlenegy periódus eltart addig, míg Tót egy egész zászlóalj utcáján lassan végig ballag.

Pénze nincs, hanem még a törökök is fizetnek neki, néha pedig furcsa csínyekkel jut hozzá. Elviszi valamelyiknek a köpönyegét és eladja pénzért, akkor azonban megmondja a megkárosítottnak, melyik kupecnél van a köpönyege elzálogolva. A zсібárusoknak keményen meg van tiltva tőlünk valami ruhafélét venni, a honvédek tehát ijesztgetéseikkel nem csak hogy pénz nélkül visszakapják az eladott köpenyt, hanem a hallgatás fejében még inni való is jut. Ily módon Tót már rendes adófizetőivé tette a tábori korcsmárosokat, sőt botrányai által oda vitte a dolgot, hogy maga a pasa is saját erszényére utalványozott számára naponként egy oka bort.

Ha az ember bármely török városba lép, két dolog lepi meg legjobban: a ronda, szűk, tekervényes utcák, tele fertelmes gazdátlan ebekkel, és azon halotti csend, mely az utcákon uralkodik.

A házak majd mind emeletesek, alsó részük durva kőből van, felseje fából, kivétel nélkül mind cseréppel földve. Az alsó részen az utca felé nincs ablak, sőt az emeletnek utcára szolgáló ablakait is félig sűrű fa rostély borítja, a befelé látást teljesen megakadályozván. Az utcaajtók alacsonyok és szűkek és még a legcsekélyebb falun is éjjel nappal zárják.

Udvara a kisebb városokban minden háznak van, még pedig másfél öles magas durva fallal körülkerítve, melyen sem tapaszt, sem a javítgatásnak nyoma sincs.

Utcáik többnyire mindenütt ki vannak kövezve durva nagy kövekkel, de oly csavargósak és szűkek, hogy két szekérnek egymás elől csak nagy bajjal lehet kitérni. E mellett piszkosak és szemetesek.

Sokszor félóraig sem találkozni más élőlényvel, mint az utcákon heverő lusta ronda ebekkel. Ezen ebek mind egyformák, ordas vereses színűek, nagyon hasonlítanak a sakálhoz és kétségkívül a kutyának ős vad fajtái. Egyébiránt szelídek, az emberre rá se néznek, sőt oly lusták, hogy fektükből még a ló elől sem kelnek fel. Az ilyen utcai ebnek gazdája nincs, de nem is bántja senki, annyira nem tudja, mire való a bántalmazás, hogy ha megüti az ember, nem szalad el, hanem csak fektében ordít, amikor aztán az egész utcai kutyasereg segítségére szalad.

A török az állatok irányában felette kíméletes, véteknek tart valamely állatot megütni, vagy éppen megölni ok nélkül; ezért az állatok is oly szelídek, hogy az embert azon ős ártatlan korra emlékeztetik, midőn a mese szerint minden állat békében élt együtt.

A házak tetején és az eperfákon mindenütt gerlicék búgnak, még a gyermeknek sem jut eszébe, hogy kővel dobjon hozzá, s nem egyszer láttam nagy keselyűket leszállani az utcára, s a hulladékot a legközelebbi ház tetején nyugodtan elkölteni.

A gazdátlan kutyák és macskák táplálása jó cselekedetnek tekintetik, minden nap láthat az ember kegyes törököket, kik a mézárszéknél húst vagy pedig kenyeret osztogatnak az ebeknek.

Hanem úgy tetszik az embernek, mintha sírhalmok közt járna; - nem hiába nevezik ez államot beteg embernek! Oly lassan, bágyadtan mozog itt mindenki, mintha beteg volna, álmos lankadtság ül az arcokon, szinte érzi az ember, hogy a halál szelleme lebeg ezen nemzet és ország felett.

Csak a piacon van némi élet és mozgás.

De minő élet ez a mi a hangyabolyhoz hasonlító nagyvárosaink piacaihoz képest?

A kávéházakban széles-gyékénnyel borított padok, a kávéfőzésre szükséges kandalló, ibriek és findzsák, néhány alacsony karatlan

gyékényszék és télen a középre kitett parázsszén-tartó réz tál, melyet mangálnak neveznek - teszik az egész bútorzatot. Maga a gazda a városi nagyobb kávéházakban egyik sarokban kissé emeltebb kereveten ül, s legfőbb kötelességének azt látom, hogy a bejövő vendégeket törökösen üdvözli. Ez az üdvözlés is nagyon különböző a mienktől. Mindenek előtt lerúgja az érkező a sárpapucsot és fölkuporodik az őt rang szerint megillető helyen a gyékényes padra, és ekkor rá néz a gazdára, ki ültében kissé meghajítja magát, jobb kezét felső mellére, onnan homlokára emeli, ez a köszönés mozdulata; ha a jött vendég török s a kávé is török, akkor merhaba, ha pedig valamelyikük keresztény, úgy csak hos geldin szóval üdvözli. Az első arab szó, olyan forma, mint a katolikusok dicsértesség-je, a második szó szerint boldogul jöttél légyen-t jelent. Ismerős vendégnél a gazda parancsolja a kávéfőzőnek a bir szaade (azaz cukor nélküli), vagy bir sekerli kávé, egyúttal a legény hozza a cifra szörty pipát, vagy ha a vendég a csibukot kedveli inkább, a saját dohányából megtöltött pipát, a parazsat megcsattogtatván előbb tempósan az övben hordott finom tűzfogón. Tévednék, ha az itteni kávéházakat a mi korcsmáinkhoz hasonlítanám; ez inkább kaszinó, találkozó helye az egész férfi világnak, hol néha politizálnak is, s eldöntik a falu dolgát, mint nálunk a malom alatt, de csak akkor, ha mind ismerősök vetődtek össze; egyébként ülnek karikába szedett lábaikon nagy csendesen tízen-húszan; alig hallatszik egy szó; csak a nargila buborékolása s a tűzfogó csattogása zavarja a csendet. Ott szürcsölik keserű kávéjukat és szíják, sőt tán inkább fújják hosszú csibukjaikból illatos dohányukat, merengve az emberi élet hiábavalóságán, vagy tán búsongva a régi dicsőség letűntén.

A törökök boltjai nagy egérfogóhoz hasonlítanak mert azon nagy deszka táblát, mely éjjelre az egész bolt elejét elzárja, nappal felpedekelik, és ha a vevő, ki a boltba nem megy be, hanem azon tábla alatt kívülről megáll, valahogy a pecekfát ki találná helyéből billenteni, a tábla épp úgy meglapítaná, mint valami nagy csappantyú az egeret. A boltos pedig ül gyékényén megzavarhatatlan hidegvérrel és többnyire dolgozik is a mellett, hogy árul. Másutt az ilyen boltot okvetlenül kirabolnák, de itt annyira nem lopnak e barbárnak nevezett nép fiai, hogy a kereskedő, míg ebédre vagy templomba

megy, be sem zárja boltját, hanem egy lenge függönyt húz eléje, s ez elég annak jeléül, hogy oda nem menjen senki.

Amennyire csak lehet, minden mesterséget ülve folytatnak, s nemcsak az esztergályos és fésűs ülve faragcsál, hanem még a kovács is ülve veri a vasat.

Öltözetük festői és kényelmes. Lábukon puha sárga vagy fekete bőrtopán, mely felett a legszárazabb időben is felső vastag sárcipőt, a szegényebbek csolnak alakú veres bőrpapucsot viselnek; de amellyel soha a szobába be nem mennek, hanem azt a küszöb előtt künn hagyják. Azután van bő nadrágjuk, derekukon sál, testükön mellény és a felett furcsa keleti szabású dolmány, fejükön veres fez és e körül könnyű pamutszövetű turbán. Hanem a csinosságra egyáltalában nem adnak semmit, lomha pongyolaság ül egész valójukon s meglátszik rajtuk, hogy a nők társasága nélkül nevelkednek.

Nejeiknek az utcára egyedül menni nem szabad; ha társaságban kijönnek, akkor arcuk nagy része el van fátyolozva, csak szemeik látszanak ki fehér lepleik alól; testüket földig érő fekete szőr köpönyeg fedi, melynek szabása éppen olyan, mintha egy magyar alföldi szűrnek a galléra hátul majd a földig érne; lábaikon sárga szattyán bőr cipőt, és a felett szintén sárga bőr papucsokat viselnek. Járásuk ügyetlen és kecstelen, magatartásuk pedig előre görbült és félénk, amit részint a gyors járásra teljesen alkalmatlan papucs, részint pedig a jásmák nevű arcfátyol okoz, mely úgy van kötve, hogy egyik fültől a másikig húzódtában az orr hegyét is elfedi, s így a szemeknek a láb elé látást lehetetlenné teszi, ha csak a fejet természetellenesen előre nem hajtják.

A bulgár férfiak öltözete sokat hasonlít a törökökéhez, de általában komorabb, barnább színű, és sokan viselnek fez helyett fekete báránybőr sipkát, nejeik pedig nem járnak fátyolozottan, s öltözetük félig-meddig európai szabású.

Feltűnő, hogy a mily rondaság és lustaság uralkodik az utcákon, a házak belül épp oly tiszták, s a legszegényebb ember szobája padlója is szőnyeggel vagy legalább gyékénnyel van beterítve.

Van itt számos templom (dzsámie), melyek belső egyszerűségüknél fogva sokat hasonlítanak a mi kálvinista templomainkhoz; hanem tornyaik mind egyformák, a vakmerőségig

vékonyak és magasak, alapformájuk kör, egészen a sugár görög oszlophoz hasonlítanak, csak hogy a fejezet helyett egy erkély van, melyről a pap naponként 5 ízben erős torok hangon imádkozásra hívja fel híveit. Az erkély felett még egy vékonyabb, 2-3 ölnyi magas oszlop emelkedik, mely aztán igen sugár bádoggal van befejezve, ennek csúcsán pedig legfelül aranyos félhold díszlik.

Keresztényeknek nem szabad itt nagy templomot és tornyot építeni, harangjuk a törököknek nincs s így a keresztényeknek sem engedik meg, e helyett kétféle istentiszteletre hívó eszközt használnak. A templom udvarán faállvány alatt van egy szál deszka, és közel mellette egy darab vas vízmentesen felfüggesztett állásban, ezen dobolnak, még pedig előbb mindig a fán kezdik, s azután a meglehetősen erős hangon csengő vason végzik.

A törökök nagyobb ünnepeik alkalmával harangozás helyett ágyúval adnak jelt. Így a mostani Ramazán hónapban a nap feljöttét és lementét mindig egy ágyúlövessel üdvözlik, pénteken több lövéseket tesznek (mivel ez náluk a vasárnap), noha éppen nem tartják véteknak péntek napon is csak úgy dolgozni, mint egyébkor.

A bolgár keresztényeknek megszámlálhatlan sok ünnepe van, legalább 200 napot böjtölnek egy éven át, és böjtjük annyira szigorú, hogy néha még olajos ételeket sem szabad enni; ilyenkor aztán zöld paprikával, savanyított uborkával és kenyérral élnek, mire azonban annál több bort és pálinkát isznak.

A törökök ellenben csak egy ünnepe van: a bajrám, melyet egy hónapi böjt előz meg.

A török böjt nem abból áll, hogy az ételekben válogassanak, hanem abból, hogy nap feljöttétől lementéig semmit nem szabad se enni, se inni, még csak pipázni sem, - naplementétől azonban reggelig mindent szabad.

A bajrám ünnep több napig tart; most október végnapjaira esett. A várnak minden ágyúja hatalmasan döngött s minden igazhívó legünnepeiből ruhájában jelent meg az utcán. A nézőnek feltűnik, hogy minden szemközt jövő török megöleli egymást - jelül a felebaráti s testvéri szeretetnek - még a halálos ellenségeknek is ki kell békülni e napon s nem szabad a múlt évi haragot átvinni az újévbe.

A pasa udvarán a szegények számára ingyen ételek osztogattnak ki, a kereskedők rendes látogatóikat ajándékokkal tisztelik meg, mit ezek szintén viszonzoznak. Asszonyok és gyermekek s a cselédség is mind új ruhákat kapnak s e napon valóban a legszegényebbek is igazán ünnepe van.

Mi, kik a szultán vendégei valánk, szintén ajándékokat kaptunk: Kossuth egy szép kocsit s egy arabs rabszolgát, tábornokaink rangjukhoz mért pénzüssegeket kaptak; nekünk szintén pénz adatott, még pedig egy közharcosnak 30 piaszter, helyesebben gurus, altisztnek 50, hadnagy és főhadnagyoknak 108, századosnak 128, törzstisztnek pedig 154, (tíz gurus tesz körülbelül egy ezüst forintot.)

Együttal pedig értésünkre adatott, hogy az utazásra készülünk el, mert néhány nap múlva indulni fogunk téli szállásra, Sumla városába. Noha ez is vár és így érzettük, hogy ezentúl is félig-meddig foglyokként tekintenek bennünket, mégis e hírt örömmel fogadtuk, mert meggyőződött arról, hogy ki nem adnak, sem pedig Damaskusba vagy éppen a candinai szigetre nem belebbeznek.

Utazás Sumlára

(Előbb a renegátok, azután mi - Török fedezet és lovak - A bolgárok véleménye rólunk - Glava faluban - Kaland Tót és Vargával - Plevna - A keresztény papok bujtogatása - Sumla)

Október 26-án az olaszok kezdték meg az indulást gróf Monti parancsnoksága alatt. Ők nem Sumlára mennek, hanem a Dardanellák partjára Gallipoliba, hol a vidék és az éghajlat sokkal hasonlóbb szép hazájuk mérsékletéhez, mint Sumlán.

29-én követték őket a bennünket mindenütt megelőző lengyelek Bem vezetése alatt.

31-én indultak a renegátok Ferhát pasa (general Stein) vezérlete alatt.

Végre november 2-án mi szorosabb értelemben vett magyar menekültek.

Láttam a 48-49-iki hadjárat alatt kisebb-nagyobb csapatokat fárasztó utakon; láttam Erdélyben a híres kolozsvári futást, midőn a Baldacci és Vay seregei, vegyítve megrémült polgári menekülők

ezreivel, Feketetőig futottak, nem kergetetve senkitől; láttam kurd és török karavánokat Kis-Ázsia járatlan utain; hanem ily vegyített cifra tömeget, mint ez a mienk vala, még nem láttam soha.

Itt minden véglet találkozott. Izmail beytől, ki lovassága élén hetyke arabs paripán kísért vagy vezetett bennünket le a nyomorult rongyos bolgárig s a sok helyt bennünket mértföldekre kísérő cigány purdékig, Kossuthtól és Batthyánytól le a markotányos nőkig, minden rang, minden osztály képviselve volt itt, egymással közvetlen érintkezésben összevegyülve.

A viddini pasa megtett mindent, mit kényelmünkre ily vad országban tenni lehetett. Kirendelt a környékből minden háti lovat és ígás szekeret a betegesek s a tisztikar számára, Kabós alezredes parancsnoksága alá rendelvén őket. Az altiszteket Fráter, a közlegénységet pedig Koszta Márton századosok vették vezetésük alá.

A menetet megnyitotta a "hautevolée": úgymint Kossuth, Batthyány Kázmér, Perczel Mór és Miklós, Egressy, Loannovics György, Balogh, Prziemsky, Ihász, Asbóth Sándor, mindnyájan lóháton s többnyire saját paripaikon; közvetlen utánuk ezeknek segédtsíztjei és cselédsége lovagoltak.

Ezután egy pár hintó következett, a Batthyánynéé és a Kossuthé, melyet Zia pasától kapott bajrámi ajándékul. Maga Batthyányné nem ritkán lóháton utazott, lovagolván azon keccsel és művészi tökélyek, melyről már hazánkban oly híres volt. Itt lehetet látni Gyurman alföldi zöld szekerét kedves nejével. Az öreg Knall Mariskája ernyős taligáját, Glósz, Lülei, s vagy hat más családot közönséges bolgár szekereken, végre Házmán kis taligáját roppant nagy sárga angol lovával.

Az első csapaton még a régi fénynek némi maradványa ragyogott; még lehetett látni egy-két törzstiszti egyenruhát, fényes lovagcsizmákat, s egy pár szép paripát. Még nem oszlott egészen el ama fénykör, mellyel a nemzet bizalma és szeretete övedzé körül fejeit.

A török fedezetül egy szakasz dzsidást adott melléjük. Szép megtiszteltetés; kivált ha nem ezek mutatnák meg egyúttal az utat, amerre menni kell!

Ez után kellene következni a tisztéknek lóháton vagy szekereken, hanem itt már a rend felbomlott; sokan nem kaptak lovakat, mások megunták a rossz fanyerget s a rossz gebét és önként leszálltak. Itt-ott öten-hatan egy szekéren guggolnak; ellenben sokan az altisztek és legénység közül lóra kaptak, s aki csak teheti szerét, inkább szekéren megy, mint gyalog. Ez a csapat legalább egy negyed mértföldnyi hosszú vonalat képez; de itt már fegyelemnek vagy katonai rendnek többé nyoma sem létezik.

Kétfelől egyes török dzsidások száguldoznak s nem kis mulatságunkra agarásznak; hátul a menetet egy félszázad rekesztvén be, kik az elszéledést és egyenként elmaradozást lehetlenné teszik.

E török katonaságnak apró, de erős, vaskos lovai vannak; a lovak, úgy látszik, az oláh és arabs faj vegyítékeiből származtak, legalább szép finom száraz fejük, nagy orrlyukaik s vérben forgó tüzes szemeik, valamint vékony kis lábaik az arabsra emlékeztetnek; míg kurta vaskos termetük, különösen vastag rövid nyakuk, s nagy serényeik a moldvai oláh faj tulajdonai. Annyira kitartók, hogy egész nap étel-ital nélkül kibírják, s rajtuk a fáradtságnyoma sem látszik. Hasonló fajúak azon összeszedett lovak is, melyeket a mi számunkra összetereltek, hanem ezek vén gebék, s látszik rajtuk, hogy rossz ellátásban részesülnek.

Sokkal feltűnőbbek előttünk a bolgárok szekerei és bivalyai.

A szekér a legotrombább durva faragvány, egészen vas nélkül, sőt kerekei nem is egészen kör alakúak, hanem öt-szegletesek. Jáрма, rúdja és oldalfái rendkívül durva vastag gerendák; ellenben tengelyei vékonyabbak a mi könnyű szekereinknél. Kerekei roppant nagyok, hanem rakodó helye - szekér dereka - oly keskeny, hogy két személy enne egymás mellett el nem ülhet. Pedig bivalyaik másfél akkorák, mint a mieink, s óriás termetükkel, lomha megfontolt lépteikkel és durva, majdnem szőrtelen bőrükkel elefántokra emlékeztetik az embert.

A bolgártól kérdeztük, miért csinálják szekereiket oly célszerűtlenül, hiszen arra 10 mázsát se lehetne felrakni? -Ő alázatosan mosolyogva csak mindig azt felelte: "Szegénység uram! nyomorúság!" - Bosszankodánk a következetlen feleleten, pedig azért olyan a bolgár szekér, mert így nem rakhat a török annyit reá, hogy a

marhák megszakadjanak alatta. A kocsi tengelye is eltörik egy pár napi döcögős utazás alatt s nem hajthatják el katonai "bagageval" Viddintől Várnáig, vagy tán Drinápolyig.

Lovas szekeret e vidéken éppen nem láttam, nem is szoktak szekéren utazni, hanem még az asszonyok is lóháton; e végre különös teherhordó nyereg van, melyre kétfelől felkötnek két nagy kosarat, az egyikbe beleül az asszony, a másikat telerakják gyermekekkel és málhával, hogy az egyensúlyt megtarthassa; ha pedig egy nő csak könnyedén utazik, akkor egészen férfi módra ül a lovon.

A törökök nyerge fából van, melyre felül egy vaskos, tollal vagy szőrrel bélelt bőrpárna köttetik, - hátul felkötözi a török az utazásra szükséges eszközöket, úgymint bundát, paplant, magának és lovának pár napi eleséget, - elől vizeskorsót, nargilát, övébe szúr két roppant nagy ezüstös pisztolyt, egy nagy handzsárt, tintatartót és tűzfogót, vállára akaszt azonfelül egy hosszú arnot puskát, vagy egy nehéz kurta "stutzot", a sok batyu közé beleül és aztán reggeltől estig ott pipál és danol búbánatos nótákat; legfeljebb délben száll le itatni, s ha van hol, egy kávét kényelmesen kiszűröcsölni.

Kengyeleik nagyon kurták és oly laposak, hogy azon az egész talp nyugszik; lovaikat pedig egész kerek patkóval vasaltatják, különben még ökreiket és bivalyaikat is megvasaltatják. A lovat poroszka járásra tanítják, ami ugyan csúnya, de kényelmes, mert nem ráz és sem a lovat, sem az embert annyira ki nem fárasztja, mint a mi lovaink rendes járásmódja.

Noha novemberben voltunk, időnk oly szép volt, mint hazánkban szeptemberben szokott lenni. Az éjjelek hűvösek voltak ugyan, hanem éjjelre mindig elszállásoltattunk, s házigazdáink már rendesen kész vacsorával vártak bennünket. Különösen a törökök nagy előszeretettel viseltettek irántunk, 5-6 féle étellekkel, kávéval és csibukkal megvendégeltek, és mégis ennek árában semmit sem követeltek, sőt hogy az efféle kellemetlenségtől megkíméljenek, többnyire még este búcsút vettek tőlünk. A bolgárok ellen sem panaszkodhatom; mindenütt adtak friss kenyeret, és egy-két tyúkot megsütöttek, csak szállásaink voltak falu helyeken felette nyomorult földalatti viskók s ágyneműnk kivételképpen szalma, leggyakrabban pedig göröngyös földre terített egy szál gyékény. Az egész napi

gyaloglás, vagy rossz lovon való dőcögés és 20-22 éves kor mindent jóvá tett.

Mokres falucskában tízen szállásoltattunk egy bolgár házához. Miután, amint a hely szűke mellett lehetett, kényelembe tettük magunkat, elküldtük házi gazdánkat, hogy hús- és rizs-részleteinket vegye ki és készítsen számunkra ételt.

Pár óra múlva már fel is tálalt, s mi szokásunk szerint meghívtuk vacsorára őt is, nem nézhetvén, hogy ott áll az ajtónál keresztbe tett kézzel szolgálai alázatosságban. Többszöri ismétléseink után végre engedett. Vacsora alatt, látva, hogy mi egészen barátságosan bánunk vele s örvendvén, hogy közülünk Kosztolányi és Rácz alvidéki bajtársainkkal szerb nyelven értekezhet, előszedett holmi elrejtett csemegéket, friss sajtot, tejfelt, szőlőt, bort, s miután biztatásunkra jó példával elől ment, végre nyelve megeredt. Elkezdett örömeiben sírni, mert - úgymond - ővele, mióta él, míg idegen emberek oly barátságosan nem bántak, pedig ő tőlünk jobban félt, mint a törököktől, mert neki a papjok azt mondták, hogy mi irtóztató gyilkosok, rablók vagyunk, kik a gyermekeket nyársra húzzuk, a muszka cár népét pedig elevenen megnyúztuk, megsütöttük, s több efféle képtelen szörnyűségeket.

Ha valamely falun keresztül mentünk, elbújtak, elszaladtak előlünk, a gyermekek pedig felmászta a házak tetejére s ott hasra fekvé félénken bámultak ránk. Reszketett az a falu, hova éjjeli szállásra jutottunk, a gazdák nagy félelemmel és szolgálai alázatossággal fogadtak bennünket; hanem mikor látták, hogy velük emberileg bánunk, inkább kérünk, mint parancsolunk, s a vett holmikát megfizetjük: nem hittek szemeiknek s nem egy helyen hálálkodással s könnyes szemekkel váltak meg tőlünk!

Borzasztó bűn a nemzeteket egymás ellen fanatizálni; engedjétek őket szabadon érintkezni egymással, és nem lesz vallási és nemzetiségi gyűlölet, hanem barátság és szeretet.

November 10-én Glava nevű faluba érvén, öten egy szegény bolgár házához szállásoltatánk. Mi a belső szobában foglaltunk helyet, s már nyugalomra dőltünk, midőn a külső szoba ajtaján irgalmatlan dörömbölés és cifra káromkodás riasztott fel álmunkból.

Azonnal ráismertünk a 70 éves vén Tót Jánosra s az ő elválhatatlan társára, a vén Vargára, úgyszintén ennek élete párjára.

A szegény bolgár rohant ajtót nyitni, de ezek a garázdák a sötétben azonnal neki rohantak s elkezdék ütni-verní, rikoltozván, hogyan merete bezárni az ajtót, mikor tudta, hogy ők még nem jöttek haza! alig bírt a szegény hamarjában közénk menekülni. - Ezeknek szállása ugyan e háznál volt, de az előszobában; letelepedtek tehát ott s egymás kínálgatása közben rákezdték valami fertelmes nótára rekedt részeg hangon. Minket egy szál deszkafal választott el tőlük. Szép multságunk volt ez, gyönyörű kilátás az éjjeli nyugalomra. Egyszer megint elkezdenek tanakodni, hogy hova lehetett az a gaz bolgár, ki őket "a császár kvártélyából" kizárta volt s elhatározzák, hogy azt ezért meg kell regulázni, hadd jusson eszébe "a császár katonája."

Nálunk a kandallóban jó tűz égett és nem bírván aludni e garázdáktól, közülünk egy-kettő a tűz mellett guggolt. Most egyikük benyitja az ajtót, de azonnal visszahúzódik, mondván "hé! urak vannak ott"; ezután a vén markotányosné nézett be és "a biz a" ráhagyó szóval ez is visszahúzódtott, s darab időre csend lőn.

Megint hozzá fogtak az iváshoz és danoláshoz; mivel azonban a külső ajtót sarkából kilökték volt, úgy látszik, fázni kezdenek, mert az asszony megpendíté, hogy jobb volna ott benn a jó tűznél, mint a hidegben.

- Jobb biz a! Nosza hát menjünk be!

Azt azonban részegségünk dacára is belátták, hogy el nem férünk, mint szintén azt is, hogy őket mi meg nem szenvedjük s végre, hogy szép felszólításukra nem fogunk helyet cserélni.

Mindezek felől fülünk hallatára tanácskoztak s már-már megnyugodtak helyzetükben, midőn a vén markotányosné elkecseregett hangon rá kezdé, hogy: "No hiszen, derék emberek kentek, hogy még attól a néhány tentanyalótól is megijednek, kend Tót, aki 3 császárt végig szolgált, és kend is Varga, ugyan huszár kend, szégyenlem, hogy kentekkel tettem fel; gyenge fehér személy létemre (volt vagy ötven esztendő, s feketébb volt az ördögnél) s elhagynám magamat csúffá tenni egy-két sehonnai úrficskától" stb.

Ennek aztán meglőn hatása, határozatba ment, hogy ki fognak onnan bennünket hányni.

Mi tehát vártuk készen a rohamot.

Elszántan be is nyitottak. Hanem Kosztolányi feltalálta magát s rájuk kiált erősen "Halt! - habt Acht!"

Rögtön megállt mind kettő és tisztelgett.

"Maga, amint látom - szól az öreghez, - rendes katona volt?"

"Igenis kapitány uram, három császárt szolgáltam én 52 esztendő óta, - Ferencz császárt, Ferdinánd császárt és Kossuth császárt."

"Hát tudja-e kend a katona regulát?"

"Hogy ne tudnám uram; 18 esztendeig voltam Vice-Gefreiter."

"No hát, habt Acht! kert euch rechts um! marsch!"

A két vén katona szó nélkül fordult és indult, - odakinn pedig rá támadtak az asszonyra: -

"Lásd, ugye mondtam, hogy tiszt urak azok, nem deákok!"

Aztán csend lőn, mi meg alig bírtuk visszatartani a kacagást.

November 12-én Plevnán töltöttük. Külalakjára nézve e sem sokat különbözik a többi török várostól, hanem valamivel élénkebb, kereskedési középpont levén Ruscsuk és Viddin között zöldségpiaca valóban megragadja a figyelmet; láttam másfél láb átmérőjű roppant káposztákat, s egy paraszt kalap nagyságú karfiolokat; e mellett a hús és baromfi ára feltűnőleg olcsó, egy ezüst huszasért két libát, vagy egy nagy pulykát lehetne venni.

A bolgárok általában szenvedélyes zöldségmívelők és erre mindég oly helyeket választanak ki, melyeket mesterségesen öntözhetnek. Itt az éghajlatnak is igen kedvezőnek kell lenni, mert sem Páris, sem London, sőt Olaszország piacain sem látni hasonló nagyságú kerti veteményeket. A bolgárok a földet mindig valami víz partján választják, s következőleg készítik el: A parton felállítanak egy körülbelül 4 öl átmérőjű hajtó kereket, melyet egy ló húz, s e kerék forgásba hoz egy igen egyszerű szerkezetű merítő kereket, mely a vizet oly magasra emeli, hogy az a ló háta felett ömlik egy favályúba.

Az előbb már jól felszántott és megtrágyázott földet fél holdnyi táblákra, ezt ismét ágyakra osztják fel. A víz vályútól aztán egy 3-4

láb magas gát vezet előbb az egész 10-15 holdnyi földön keresztül, ebből ismét kisebb gátak ágaznak szét mindenfelé, s e gátacskák tetején 4-5 ujjnyi mélyedésben folydogál a kimerített víz. S e vízvezetékek úgy vannak lejt mérve, hogy a legtávolabbi ágyakra is bocsátható víz, mert a vízvezetőgát legalább egy arasznyival magasabb a tulajdonképpeni termőföldnél, s az öntözés felette egyszerű. A kapával a bolgár utat nyit a kis gát azon oldalán, mely felől öntözni akar és ha eléggé ellepte a víz az öntözendő darabot, a nyitott rést egyetlen kapa föld bedugja ismét. - Bizony tanulhatnánk a bolgároktól!

Egressy már elmondá hazánkat érdeklőleg, minő nevezetes sírbolt van itt. Az utolsó temesvári parancsnok Ali pasának, Ali pasa magyar nevének s gyermekeinek sírboltja.

Nevezetes még, hogy 140 év előtt szintén itt húzódott át a Rákóczy hada! Akkor még Rákóczy híveit is kétségtelenül a majdani visszatérhetés édes reménye kecsegteté, mint minket; akkor még ők is török vagy francia hadakról, s külbeavatkozásról álmodoztak, mint mi! És sorsuk száműzetés és szétszóródás lón, mint nekünk! Minő csodálatos ismétlődése a gyászos történetnek?

Figyelmes vizsgálónak szemébe tűnik, hogy e vidék bolgár népe szebb, arca tojásdadabb, járása bátrabb, s öltözete is csinosabb az eddig látottaknál. Vajon nem ezek-é utódai azon száz meg százezer honfiainknak, kiket századokon át az akkor ellenállhatlan hatalmú török rabláncon vitt el hazánkból, s telepített le Bulgáriában?

Fájdalom, mind erről sem a törökök, sem a bolgárok közt nem csak írott emlék, de még hagyományi mese sincs többé; mert itt a hit háttérbe szorította a nemzetiséget s ennek emlékeit. E bolgár nép közül századik se tud írni, - akik egy keveset iskolába járnak, azok is csak a vallás litániáit s külszokásait tanulgatják; történelem és természettanról még tanítóik sem tudnak semmit.

A török egy cseppel sem jobb; ő is csak vallásfelekezetről s nem nemzetiségéről nevezi el magát, azért ne álmodják senki, hogy köztük népregék és mondák nyomán történelmünknek itt-ott megvilágítására szolgáló adatokra akad, a törökök is csak péjgamber Aliról, pehliván Rüstemről és bekri Mustafáról tudnak mithológiai csodás szent meséket.

Van némi történetírásuk, de efféle könyveik is inkább hősköltemények; maga a várnai csatában jelen volt Szade eddin efendi is oly túlzott keleti cifrázásokkal s a költészettel együtt járó túlzásokkal ír, hogy könyvét betű szerint venni nem lehet, bár topográfiai s hadmozdulati feljegyzései miatt műve megbecsülhetlen értékű. Végül a törökök efféle műveiben neveli a zavart azon hiba, hogy ellenségeiket gyauroknak nevezték általában, (épp úgy, mint a rómaiak és görögök általában barbárnak) nem sokat törődvén vele, magyar, lengyel, velencei vagy miféle nemzet fiai valának?

Egy napig, mint mondám, Plevnában pihentünk és erre egészség és tisztaság tekintetében is valóban nagy szükségünk volt. A szentírás szavai szerint Áron mutatott a földnek porára, s az megelevenedett, - itt keleten rá se kell mutatni, s a föld mégis eleven: elannyira közönséges itt az undokság, hogy anélkül tán senki sincs, s azt se nem szégyenlik, sem senkinek fel nem tűnik.

Bajainkon az irántunk mindig áldozatra kész főnökeink szívessége segített némileg, ott hamarjában összevásárolt fehérműk s egy kevés készpénz kiosztatása által.

Itt ismét el kell hagynom mindazon gyönyörű vidékek leírását, melyeken Plevnától egész Sumláig keresztül húzódtunk, mert azokat Egressy Gábor oly elragadtatással s ékesszólással írta le, mi mellett legcélszerűbbnek látom nem kísérteni meg a versenyt, bár e vidéknek változatossága oly nagy, s természeti szépségei oly meglepők, hogy minderről könyveket lehetne írni. A természet itt óriási hatalmával csodákat teremtett; de az emberek e szépségeket csak rombolják erdőpusztításaik által ahelyett, hogy építményeik s művelés által szaporítanák.

Mi lenne ezen országból, ha valami varázshatalom bizalmat és szeretetet bírna önteni ez egymást gyűlölő és üldöző nép szívébe, a tespedő tunyaság és a tenni nem akarás helyett munkára és szorgalomra bírná azt serkenteni? Szebb lenne e föld, mint Helvétia, mert vadregényes bércei mellett termékeny síkok szeldelik át és mert éghajlata szelídebb s majdnem Olaszországéval vetekedik; - de még sincs itt a boldogságnak és megelégedésnek nyoma se, mert nincs szabad ember, csak önkényű koldus, ki magát úrnak képzei, és

nyomorult rabszolga, ki nem mer vagyont szerezni, nehogy életét is elvegyék érte.

A töröknek rossz politikáját a jó szomszéd borzasztón használja fel ellene. Minden keresztény pap valóságos muszka ágens s a nép míg sír és sopánkodik, hogy a török adót fizetni nem bírja, - önkényes adót vállal és fizet titokban az oroszoknak.

E fanatikus tudatlan papok serege szemenként hordja a lőport azon mély aknába, mely a török birodalom alatt tátong, s a muszka akkor lobbanthatja fel, midőn számításai szerint az időt rá elérkezettnek hiszi. E balga nép gyűlölete vakságában nem látja át, hogy ön sírját ássa, s a gyenge beteg helyett őt elnyelő óriás zsarnokot cserélend. E nép ezért imádkozik, ezért térdepel és böjtöl mondván: "jöjjön el a te országod". A megváltó nála a muszka!

Számos folyamon és patakon kellett Viddintől Sumláig átkelnünk; de hidak nem igen léteznek, s leginkább csak átgázoltunk rajtuk; szerencsénkre nem voltak éppen kiáradva.

Utunk következő városokon és falukon vezetet át: Arzer-Palanka, Smerdén-Plevitza, Lom-Palánka, Dzsibra, Mokres, Monasztirli, Rogozán, Altimir, Izmailbunár-Glava, Megala-Dubnik, Plevna, Lofcsa, Köszeöi, Szelvi, Gradiste-Novoszelo, Szamodén (Tirnovába nem vittek be), Leskovátz, Zlatár, Ozmanbazar és végre Dzsuma vagy Eszki-Dzsuma, közel Sumlához.

A faluk környékén mindenütt találtunk kisebb-nagyobb darab szántóföldet, itt-ott egy-egy bolgárt, ki két bivallyal szántogatott, illetőleg turkálta a földet kereketlen vagy taligátlan, kétfelé fordító ekécskéjével, s a késő őszi idő dacára még búzát vetegetett; - kukoricát is természetnek, hanem csak éppen annyit, amennyi saját szükségletükre elég. A föld nyolctized része bozóttal, cserjékkel s nem a legjobb karban levő erdővel van borítva; az erdő igen satnya, mert azt boldog, boldogtalan tetszése szerint égeti, vágja fizetés nélkül, mert az senkié, vagy ha úgy tetszik, a padisahé.

Ez erdőket és cserjéket marha bitangolja, de a szarvasmarhák nyomorult aprók s aránylag felette kevés is van; annál több a birka, az úgynevezett "czigája"-faj, mely fél hosszú szőrű, és itt báránykorában fekete, felnőve pedig rozsdás-vörössé lesz. E birka adja az itteni lakosságnak öltözetét, nagyrészt élelmét és pénzét is;

mind a mellett a tenyésztésre semmi gond nem fordítottatik, a nyájak télen is künn barangolnak s ha más nincs, száraz tölgy-cserjéken tengődnek.

Nyulakat majd mindennap láttunk az útfélen felriadni, valamint foglyokat is, s általában egész Törökország gazdag vadakban, habár tilalomnak vagy vadásztörvénynek híre sincs; de a végtelen erdőség igen alkalmas búvóhelyet szolgáltat, a lakosság pedig gyérebbe még, mintsem ki bírja irtani s így mindenből annyi van, amennyi vad a rókák és farkasok között megélhet.

November 23-án vége lőn a népvándorláshoz hasonlító utazásnak; estefelé feljutottunk a Sumlát félkör módra bekerítő Balkán tetejére, s kissé megállapodánk. Gyönyörű látvány nyílik a tetőkről egyfelől vissza az óriás hegyláncolatra, melynek havas csúcsai panorámaszerűen egymás fölébe halmozvák, míg a legvégsők összefolynak rokonaikkal - a szürke fellegekkel; - másfelől a tenger felé, melyet szemeink, fáradalmaink s levertségünk dacára, sóváran kerestek, de a közben tornyosuló - bár innen felülről csak törpe dombocskáknak látszó - hegyágazatok miatt nem láthattak. Az alföld fia álmélkodva áll meg, ha Erdély bércei között utazik; félelmes borzadály fogja el, midőn élteben először hatol beljebb-beljebb a természetnek ez óriás labirintjába s menekülni óhajt e végtelen sziklafalak közül; a hegy lakója meg nyugtalan lesz, midőn szemét az alföld rónáin körülhordozva, nem leli a megszokott magasztos képeket, magát a végtelen síkság közepén parányi porszemnek érzi s bágyadt levertség fogja el egész valóját: mindazáltal egyik is, másik is bírt már némi fogalommal a még nem látott tájról. Hiszen a hegyek közt is vannak kies síkok s az alföld halmai s a vizek partjai előkészíték e fogalmat; de tengert nem látott még egyik sem.

A magyar ember kedélye sokkal fogékonyabb a költészetre, midőn bánat súlya nyomja, mint máskor; hisz nemzetének története századok óta nem egyéb a folytonos szenvedésnél; csoda-e hát, ha szemeink a tengert, e mindig képzelt, de soha nem látott új világot keresék, midőn a hegyeknek, úgy szólván, szélére értünk, s a meredek utak, feneketlen vízmosások, sötét erdők, vagy kopár rideg sziklatömegek közül egyszerre egy a tengerig nyúló kies vidék felett találók magunkat.

Alattunk terült el Sumla cseréptetejű tarka házaival, melyek közül itt-ott hófehér karcsú török tornyok emelkednek ki fényes kúpfedelű templomaikkal; kelet felé mintegy bezárja e roppant háztömkeleget egy nagy fehér négyszögépület, leendő siralmas szállásunk, a gyalogsági laktanya; távolabb fekete vonalként húzódik zig-zugos menetben a város sánca, ki-kiszögellő várműveivel, melyeket ismét távolabb szétszórt egyes váracsok táboroznak körül.

Hadtani szempontból ez a birodalomnak legerősebb pontja, két erős vár: Ruscsuk és Várna között középen; azért megerősítve is úgy van, hogy bármely számú sereget is befogadhat. A Duna és tenger felé terülő síkot, illetőleg dombos megközelíthető oldalt legalább 4-5000 ölnyi körű erős bástyázott sáncolat védi, de ehhez csak akkor férhet az ellenség, ha előbb a külső váracsokat és előműveket mind bevette, a Balkán felől pedig a természet védi, olyannyira, hogy még zárlatozni is alig lehet, és míg egyfelől erős védművei mögött 100.000-nyi sereg is biztonságban van, másfelől a hegyeken át még élelmezhető is.

A Sumla feletti tetőn a törökök törzstisztjeinket külön sorakoztatták, s elől vezették, elszállásolván őket 3-4-enként bolgár házakhoz, minket misera plebst pedig kapitánytól lefelé behajtottak az említett nagy kaszárnyába, melynek nyugati nagy oldalát már a lengyelek tartották megszállva.

Sumlai életünk

1. A gyalogsági laktanyában (Bútorzat - Élelmezés - A lengyelek)

Ez a nagy kaszárnya, melyben lakunk, kívülről tekintve pompás épület, egészen kaszárnya stylben azaz cifraság nélkül, szolidan építve. A nagy kapu alatt jobbra-balra őrház és feljárások az egész épületet belülről körülfutó tornácokra, szemben a kapuval lépcsőház, mely felett a mi parancsnokunk Kabós Ferencz alezredes szállása, mellette hosszú termekben a mi szállásaink, a sarkokban tiszt szállítások, melyeknek egy részét a török parancsnok és törzstisztek, más részét az élelmes lengyel princzek, grófok tartják már elfoglalva,

egy hosszú oldalban pedig a lengyel alsóbb tisztek és legénység, míg velünk átellenben és alattunk törökök szállásolvák.

Az udvaron pompás csorgókutak szakadatlanul folyó kristálytiszta vizükkel. A város felőli oldalon földszint a konyhák hosszú sora roppant kazánokkal és koromfekete falakkal, melyeket az építőmester óta bizonyosan nem meszeltek ki többé.

Az olyan szoba bútorzata, minőt parancsnokunk kapott szállásul, nem áll egyébből, mint igen egyszerű török divánból, mely is egy körülbelül két öles hosszú, egy arasznyi magas, három láb széles deszka állvány, beborítva a keményre varrott és pamutszövettel behúzott szalmazsákkal, melynek ismét a fal mellett körül hasonló szövetből készült, jó kemény szalma párnái vagy támlái vannak.

Ez nappal kerevetül, éjjel ágy gyanánt szolgál, betakarózáván az ember természetesen a bundájával vagy katona-köpenyével.

Van még egy kis asztal vagy szék-forma bútorka fehér puha fából; teteje nem igen nagyobb egy négyszeg lábnál, magassága mintegy másfél arasznyi. Ezt hihetőleg az európaiak iránti előzékenységből adták, hogy legyen min írni, mivel a törököknek ilyesre szükségük nincs, minthogy térdükön, sőt némelyek tenyerükön írnak, még pedig igen szépen.

A kereskedő és írnokféle török mindig magával hordja övébe szűrva tintatartóját, mely egy arasznyi hosszú, kétujjnyi széles, lapos réztek, benne finom nádtollak vannak, persiai vékony cukornádból faragva és egy behajthatlan fanyelű kis tollkés. A toknak külső végén van egy jó nagy diónyi gomb, tele pamuttal és tintával; ha már most a török írni akar, balkezébe veszi a papirost s azt a sorok menetele irányában meghajtja olyformán, hogy felül a hajtáson csak 2-3 sor írásnak való hely maradjon; az így meghajtott papírt kifeszített bal tenyerébe fekteti, nevetlen és középujja közé csípvén egyik sarkát s lenyomván hüvelykével másfelől, hogy ne mozogjon, - most jobb keze kisujját bal kisujjára fekteti és aztán jobbról balra tartó irányban inkább rajzolja, mint írja betűit, melyek igen szép egyformák, köztük sem kezdő nagybetűket, sem a mienkhez hasonlító hosszú szárúakat, sem pontokat és vonásokat nem láthatni, mivel náluk a betű alakja mutatja meg, hol a kezdet, hol a vég, a pontozat pedig a mi magánhangzóink helyét pótolja.

E kis kitérés után tovább folytatom a bútorzat leírását.

Van még egy pár szekrény, melyek a falba bele vannak egészen építve és a szobában csak fehérfából készült festetlen ajtaik látszanak, ezek némelyike polcokkal van ellátva, némelyike pedig ruhatárul szolgál.

Se kemence, se kandalló nincs, e helyett van egy szép rézmangál (nagy talpastál), melybe kiégett szenet hoznak be fűtés helyett, s ott hagyják állani a szoba közepén, mígnem egészen hamuvá lesz, mi rendszeren 5-6 óra alatt történik meg, mikor aztán a mütét ismételtetik.

Ez volt az úri szállás!

Bezzeg úriatlan volt a mienk. Mintegy 30-40 lábnyi hosszú terem közepén van egy járda, mely mellett kétfelől faoszlopok vannak, mint valamely istállóban, s épp úgy, mint a lovak közti rúd szokott lenni, 10-12 lábnyi távolságban 3-4 rúdból álló válaszfalak, melyek a ruhák és fegyverek s egyéb készletek felfüggesztésére szolgálnak.

A közép járda padozatlan, vagy legalább a behordott és oda tapadt sártól nem tudom kivenni, vajon föld-e vagy tán alatta padozat is van. Jobbra és balra azonban mintegy 6 hüvelyknyire fölemelt padló van, mely nagyon hasonlít egyenetlensége és lyukacsossága miatt a hídláshoz; erre a padra aztán gyékény van terítve, melyet nappalra összegöngyölget az ember, éjjel pedig maga alá terít, ez levén az egyedüli derékalj.

A török katonának ez a szállás elég kényelmes, mert ő ehhez van szokva; a törökök papucsokkal soha az említett magasabb padozatra fel nem lépnek, hanem azt a járdán hagyják s a nappalra kétrét hajtott gyékényen csibukoznak vagy nargiláznak, nem sokat törődven ruháik tisztogatásával vagy kiigazításával.

Egyáltalában a szegény osztályú török majd mind rongyos. Ők ezt nem tartják szégyennek, mint mi, s ez általános a katonaságnál is. Nem egyet látni közöttük könyökét vagy térdén lyukas öltönnyel. A huszárnak különben tükörfényes kardja szöszmadzaggal van felkötözve, csizmája taplószerű veres, mióta felhúzta, nem látott kefét, sarkantyúja, ha van is, mind a kettő oly rozsdás, mint a szemeten lelt vasszeg; de a lova meg a gyalognak a fegyvere rendben van, és ragyog.

A török nép embernek ugyan lusta, de szenvedélyes katona; - elnézem sokszor, hogy még akkor is, mikor őrt áll, vagy mikor különben pihenő ideje lenne, előveszi fegyverét és sorban csinálja a töltési, lövési, tisztelgési és szuronyvívási gyakorlatokat üteny szerint, fennhangon mondogatván a bír, iki, ücs, dört (egy, kettő, három, négy) tempókat.

Az úton, míg idáig jutottunk, azzal biztattuk magunkat, hogy majd itt Sumlán jó dolgunk lesz; a törökök is annyit dicsekedtek vele, hogy milyen szép nagy város Sumla, hogy mi minden jót reméltünk s úgy bele ringattuk magunkat a képzelt kényelembe, hogy a zord valóság most annál keserűbbnek tetszett.

Ha az ember az olyan hadjáratot, mint az erdélyi, végig szolgálta, azután meg Orsovától Viddinig, onnan megint Sumláig gyalogolt és még ráadásul huszonkét esztendő, akkor bizony elalszik a jéghátán is. Még is az a zshivaj, amit 40-50 ember egy szobában összezsúfolva okoz, a vékony gyékényen keresztül fúvó hideg léghuzam, a görcsös, faragatlan padló deszka törése, és mindezeknél százszor irtózatosabban a poloskák milliárdjai: borzasztókká tették éjjeleinket. Másnap mind úgy néztünk ki, mintha betegek lennénk. Kaptunk ugyan a második nap panaszaink folytán holmi rossz szalmazsákokat, de attól meg azon irtózat fogott el, hogy azok bizonyosan a kórházból hozattak ki számunkra, ezért nem is használtuk.

Míg a laktanyában voltunk szállásolva, addig élelmünket természetben adták ki, illetőleg kész ételekkel láttak el bennünket a törökök. Ezen eledelek juhhússal készült rizsből vagy szintén juhhússal összefőzött vereshagyma tokánból állottak, néha friss káposzta is volt hagyma helyett szintén juhhússal. Nem tudom, más ember is úgy van-e vele, de én éppen nem szenvedhetem, vagy legalább akkor nem szenvedhettem a juhszagot, sem a vereshagymát; leginkább csak kenyérral éltem, kenyeret pedig oly jót adtak s mindennap frissen sültet, hogy azt kell hinnem, miszerint sehol sem kap a katona ehhez hasonlót.

A párisi múkiállításon valami újságírónak kedve kerekedett a különböző nemzetek evőképességét összehasonlítani s mind evés, mind ivás tekintetében a németeknek adta az elsőséget. Igaza is lehet

olyan ebédnél, hogy Európa leghíresebb szakácsai versenyeztek lehető legízletesebben előállítani az étkeket, de a sumlai kaszárnya "kosztján" nehezen hiszem, hogy elnyerték volna a németek az aranyérmét a lengyelek felett; mert míg mi magyarok (kik közt volt német is, olasz is elég) a behordott ételeknek egy negyedét ott hagytuk, addig a lengyelek, miután a magukét felemésztették, átjöttek hozzánk is és megették a maradékot, sőt tapasztaltam, hogy a különben bizony nem éppen étvágygerjesztő konyhára is lementek és a nagy kazánok fenekéről is kikapartak mindent.

A katonai rangkülönbségek sorompói lassanként lehulltak, kezdte az egyik ember a másikat nevéen és nem rangján szólítani, s napról-napra jobban közeledtünk a polgári egyenlőséghez, vagy inkább azon állapothoz, melyben különben egyenlő sorsú emberek között a barátság, életkor és műveltségi fokozat alakítja az embereket csoportozatokra, nem a gyakran érdemtelenül vak esemény által adott katonai cím. Így származtak lassanként részint már Viddinben és a hosszú útban, részint itt a kaszárnyában számos apró társaságok, 5-6 tagból állók, melyeknek tagjai elhatározták lehetőleg együtt maradni és kölcsönös munka által egymás sorsán, amint lehet könnyíteni.

Így állottunk mi is öten, a következők társaságba Kosztolányi Ágoston, Neudembach, Ligetfy Mátyás, Rác István és én; s látván, hogy a törökök nem gátolnak bennünket a városban lakhatásban, ha tudunk magunknak szállást keríteni, elindítottuk Kosztolányit és Rácot, kik a bánási szerb nyelvnek birtokában voltak, szállást bérelni a bolgárok közt.

2. Bolgár háznál bérlett szálláson

Fogadtak is egy kis szobát benn az udvar hátulján egy bolgár dutyándzsínál (boltos) negyven gurusért havonkint. (Az európaiak erővel piaszternek keresztelték a törökök gurusát, melyből 54 tesz egy aranyat, és az oláhok leuját, mely oroszánt jelent, minthogy hajdan Moldvában oroszán volt rajta, a melyből Oláhországban 32, Moldvában 37 = egy arany.)

Nehogy azonban a török örök a laktanya kijáratánál megtaláljanak bennünket állítani, felvettük mindenünket, és egyenkint elhagyván a kaszárnnyát, beköltöztünk új szállásunkra.

Ezen szobába mintegy 8 lépcsőn lehetett feljutni, mivel alatta egy alacsony lomkamara volt, körülbelül olyan széles, mint hosszú; valamivel talán nagyobb két négyszögölnél; az udvarra fekvő oldalán két ablakkal, melyek azonban az itteni divat szerint csak olajos fehér papírral vannak üveg helyett beragasztva. A szoba deszkával kipadolva nem volt, hanem az alsó sűrű gerendázatra valami sövény lehetett fektetve s az felülről betapasztva sárral és kicsiszolva sárga földdel. Az ablak felőli oldalán végig az egész szélességében egy ölnyi széles, térdig érő magas deszkapad volt, behúzva tiszta gyékénnyel s a fal mellett a gyékényen végig keskeny szalmapárnákkal. Végül pedig (amiben a többi rendes bolgár és török szobáktól nagy különbözött) kandallóval volt ellátva, a mi nem csekély megelégedésünkre. A bolgár házigazda pedig kölcsönzött egy kis, hat hüvelyknyi magas, kerek evőasztalt, két kis gyalogszéket és egy kis teknőt mosdótál gyanánt. Ebből állott a bútorzat. Maga az épület talán azért, mert a fát az erdőn ingyen adják, oly vékony lécekből s gerendácskákból van összetákolva, hogy minden lépésre inog-rezeg, a padló gerendái hajladoznak egy ember terhe alatt, falai pedig nem vastagabbak 4-5 hüvelyknél; a fal csontváza gerendák és erre szegezett lécecskékből áll, ennek közei kitöltvék sárral, nagy kényelmére a patkányoknak, kívül-belül azonban csinosan be van vakolva, sőt belül meszelés helyett finom gipsszel simára mázolva. Ez az általános építési mód keleten. A padló csinosan rakott vékony fenyő deszkácskákból van, hanem e gyöngye alap-épületet lapos, nehéz égetett cserép-tető födi.

Amint említettem volt viddini sanyarúságaink leírásánál a törököktől azok, kik élelmet nem fogadtak el, e helyett naponként ötven parát kaptak (egy osztrák ezüst huszas tett akkor 150 parát); látván azonban Kossuth, hogy ebből egy tiszt meg nem élhet, önkéntes adakozásra szólította fel a törzstiszteket, tábornokokat s ezekkel egyenlő fizetésű polgáriakat, minek folytán aztán fejenként 4 gurust vagy 160 parát kaphatott minden tiszt századostól lefelé napjára. - Mily óriási különbség van a töröknél egy tábornok és egy

kisebb tiszt rangját illetőleg, semmi nem mutatja világosabban, mint az élelmezésre az illetőknek járó havi összegek összehasonlítása. Míg egy tábornagy kap havonként 300 forintot, már az őrnagynak csak 40, századostól pedig hadnagyig 30 frt, a közembernek csak 1 frt 20 krajcár jár.

Ezen arány szerint szabták ki a mi illetékünket, s hogy senki meg ne haljon e mellett étlen, beadott a közpénztárba minden tábornok, ezredes és alezredes 20 frt-ot, gr. Batthány pedig egész 400 frt-ját; ebből a századosok és hadnagyoknak naponként pótlék adatott, a legénységnek pedig őrmestertől lefelé eledel vásároltatott ugyancsak a közpénztárból, melyet Lórody kezelt.

A mi kis társaságunk tehát elhatározta, hogy minden tag beteend fizetéséből 3 gurust a közpénztárba, melynek kezelőjéül engem választottak, s a közpénztár tartozik ellátni minden házi szükségletet, tudniillik házbért, élelmet, mosatást, gyertyát és fát. Beszerzettünk tehát lassanként a szalmazsáknak való vásznat, melyet megvarrtunk és megtöltöttünk magunk; megvettük a legnélkülözhetetlenebb konyha- és asztali készleteket, azután vettünk egy jó szekér fát, melyet ismét magunk egész passióval felvagtunk úgy, hogy egyik a másiknak kivette kezéből a baltát, oly annyira jól esett már egyszer valahára valamit dolgozhatni, világos bizonyosságául annak, hogy az emberi nemzeten a dolgozás nem Isten büntetése, mint a vén Mózes azt megírta saját népéről, hanem ellenkezőleg valóságos életszükség s testi-lelki ereje fenntartásának mulhatlan feltétele, tehát valóságos Isten áldása... Azután felosztottuk magunk közt a házi szükségek teljesítését oly módon, hogy egyik mindennap szakács volt, egyik meg bevásárló, mosogató és szobatakarító; azonban valamint senkinek magát kivonni bármely teher alól nem volt szabad, úgy nem is tartozott két nap egymásután dolgozni, hanem járhatott látogatóba, vagy saját ügyével foglalkozott.

Az élelmicikkek Sumlán s általában az egész Törökországban ez időben rendkívül olcsók voltak Egy oka (két és egy negyed font) hús 30 para, azaz egy ezüst huszasért mintegy tizenegy font hús volt kapható, egy kenyér (közel két fontos nagyságú) 20 para és így tovább minden ezen arányban. Akadt az emigrációban mindenre ember, így rövid időn húsvágó szék is alakult, melyet egy Kárpi nevű

volt huszár altiszt nyitott, ki előbb mézáros legény volt. Ez különösen kövér disznókat vágott és mért, nem csekély bámulatára az ezt csak alattomban merészlő bolgároknak és nagy bosszúságára a törököknek, kik ezt csakugyan egy ízben be is tiltották, mint veszedelmes újítást, de azután megint csak szemet hunytak reá, látván, hogy úgylis hiába tiltják nekünk.

Bolgár házigazdánk néha-néha meglátogatott bennünket esténként, mikor már boltját bezárta. Ilyenkor rendesen minden ceremónia nélkül benyitott, papucsából kilépvén, a magasabb polcozat szélén törökösen összekuporodott és akkor jó estét kívánt bolgár nyelven, még pedig nem egyszer, hanem annyiszor egymás után, ahányan voltunk, amit aztán mi is külön-külön viszonztunk. Egyébiránt nem tudtuk még akkor a szokást, hogy nem a vendégnek kell az első köszöntést tenni, hanem a gazdának. A töröknél az a szokás, hogy amint a gazda látja, hogy vendége kényelembe tette magát, azonnal "hozott Isten" köszöntéssel fogadja, mit minden már ott ülő vendég egyenként szintén elmond az újabban érkezettnek, ez pedig mind szóval, mind kézzel viszonzza a köszöntést mindenkinek egyenként külön-külön.

A bolgárra visszatérve, ez - mint említém - csak meg-meglátogatott minket, felesége azonban mindig bújt előlünk s ha már ki nem kerülhette, hogy szóba álljon velünk (például ha tejet vettünk tőle), akkor hátat fordított, vagy kendőjét olyan formán borította fejére, hogy arcát lehetőleg elfedje. Annyira törökösödnek a bolgár nők.

Rácznak szenvedélye volt mindenüvé valamit festegetni, ahová csak szerét teheti. Így befirkálta a szoba falát is a mi nem csekély bosszúságunkra. A két ablak közötti falra odafestett egy kesergő arcképet állítván, hogy az az ő jóltalált képmása, én meg tréfából e praetendált arcképből egy feszületet csináltam. Valami három nap múlva csak jön fel egyszer hozzánk az egész bolgár család, vagy 3 pap és kántor kíséretében, szentelt vízzel és füstölővel; letérdelnek ezen általam festett feszület előtt, imádkoznak, föléje egy kis szentelt mécszet meggyújtva felakasztanak, a pap tömjénfüsttel és vízzel beszenteli, azután megcsókolja, először ő maga, utána pedig az egész család.

A beszentelés után mindnyájan letelepedtek, a gazda édességet és kávékat hozatott fel, engem, mint a szentkép művészt, a pap homlokán csókolt, s ettől fogva a házi nép és szomszédság előtt nagy becsületünk lett. Háziasszonyunk sem bújt többé előlünk oly vadfélénken, sőt még ünnepnapon szobájokba is felhívtak és édességgel megvendégeltek. Látták, hogy nem vagyunk pogányok.

Talán nincs nemzet a föld kerekén elnyomottabb állapotban, mint ez a bolgár. Ezen századok óta tartó nyomás alatt annyira szolgálivá lett, hogy nem lehet benne felismerni valami ősi nemzeti jelleget, mellyel pedig okvetlenül bírnia kellett azon időkben, mikor önálló, s egy ízben elég hatalmas és harcias fejedelmek alatt éltek. Borzasztó a szolgaság hatása egyesekre is, de még borzasztóbb egész nemzetre. Ennek a bolgárnak járása és állása felénk, alázatos, öltözete szegényes, s amennyire a török megengedi, az övéhez hasonlítani akaró, úgy hogy egy idegen, ki a török és keresztény öltözetek közötti különbségekben járatlan, ha egy törököt és egy bolgárt együtt látna, ezt okvetlenül amaz cselédjének ítélné. Templomi énekei, de főleg dalai és zenéje lassú, elfojtott hangú, véghetlen panaszhoz, egy százszor ismételt fohászhoz és sóhajtozáshoz hasonlít. Pedig a nemzetek jellemét semmiről se lehet oly világosan megítélni, mint zenéjükről, dalaikról.

A magyar lassú bús nóták ékebben szóló magyarázatai a nemzet dicső múltja után következett bánatos jelenének; de dallamában nem a kétségbeesés, csak az elmúlt dicső korra visszaemlékezés sír, s rá közel jövőjében vetett hitének kitörő lelkesedése a tomboló csárdás következik, végig húzódván mindegyiken nemzeti s emberi méltóság érzete.

A töröknek kétféle dallama van: bús, kesergő, minő valóban helyzete, de nem annyira panaszhoz, mint önmagában való töprekedéshez hasonló, és víg dallamai, melyek nem annyira örömet, mint buja szerelmi epedést fejeznek ki.

A bolgárnak zenekara egy vagy két hegedűből, egy kis gitárforma cimbalomból s egy kis lapos kézi dobból áll, melyet ujjheggyel veregetnek. A hegedűn az e húr d-re van hangolva, a nyergén négy kis lyuk van fúrva, s azon keresztül 4 vékony réz húr feszítve végig a 4 játszó húrral egyformán, de a játszótábla alatt végig húzva, s

emezeknél egy octávával feljebb hangolva. Ezek aztán maguktól zúgnak, egyszersmind a felső húroknak oly hangot kölcsönözve, mintha az ember a nyeregre egy kulcsot erősít, azaz gyöngét és zizegőt, amihez aztán teljesen illik a guszlicza pengető rézhúr hangja, s a dob egyhangú tam-tam ütése. Az egész azért van így összealkotva, hogy a zene az utcára ki ne hallják.

E nép többé önállóságot nem is remél. Közöttük művelt ember nincs, mert aki egyszer magának tetemesebb vagyont szerzett, az elköltözik többnyire Oláhországba, hol összetévesztvén a nemzetiséget a vallás ugyanazonosságával, lassanként oláh lesz, birtokot vesz, és aztán eltagadja, hogy bolgár. Csoda-e hát, ha papjaik minden szavát szentírásként hiszik és ezek utasításait vakon követik? Ezt aztán a jó szomszéd teljesen hasznára fordítja, s ez úton e keleti rajákat oda fanatizálta, hogy ezek muszkábbak a muszkánál, s a messiás eljövedele alatt nem is tudnak muszka invasiónál egyebet gondolni.

Minket, akik a szent muszka cár seregéből vagy 60000-et meg mertünk ölni, kik a törökökkel barátokunk, kik soha nem böjtölünk, nem imádkozunk, magunkra keresztet vagy éppen nem, vagy visszafelé vetünk, nem is tartanak kereszténynek, hanem a zsidóknál és pogányoknál is elvetemedettebb istentelen népnek.

Különben testileg ezen emberek elég erősek, izmosak, kerek arcúak, a meghízásra a görög és örményfajnál hajlandóbbak; s míg amazok a földművelést, amennyire lehet, kerülik s kupeckedésből szeretnek élni, ezek inkább földművelők és marhatenyésztők, különösen szenvedélyes kertészkedők. Ez alatt nem a gyümölcsnemesítést értem, mert az ezen országban nagyon elhanyagolt állapotban van, hanem a zöldség-féle termelést, melyet művészi tökélyre vittek.

Az építészetet is kiválólag bolgárok gyakorolják még a szomszéd Oláhországban is, hanem aztán meg is látszik kezük művén a tudományos képzettség hiánya. Egyébiránt nagyon eltértem célomtól, - s visszatérek az emigráció tulajdonképpeni állapotának vázolására.

Mi nem voltunk a legelsők, kik 5-6 tagból álló társaságot alakítva, a borzasztó kaszárnyai lélettől menekülni óhajtvá, pénzes

szállást fogadtunk, előttünk ezt már a nős tiszték, kiknek különben ezt Halim pasa, a parancsnok, mindjárt első nap megengedte, utánunk pedig lassanként a többiek is mind megtették. Nem maradt így a laktanyában Kabós alezredesen kívül más főtiszt, csak a legénység őrmestertől lefelé, sőt ezek közül is sokan egy-egy törzstiszthez, vagy tiszti csapathoz szegődtek, hol házi szolgálattételért legalább enni és szállást kaptak.

Kossuth Ali Rifat beynél kapott szállást, Perczel egy örménynél, a törzstisztek többnyire bolgár házaknál; a kaszárnyából úgyszólván kiszökdösött főtiszték pedig, a mi kis csapatunkhoz teljesen hasonló feltételek mellett, szintén bolgárok vagy örményeknél fogadtak szállást pénzért, és éltek úgy, ahogy a csekély pénzből kitelt, a mint mi - azon különbséggel, hogy míg mi igen csendes, jámbor emberek voltunk, addig akadtak olyan clubbok is, hol naphosszant kártyáztak és iszogatták az olcsó erős bort. Némelyek azonban szorgalmasan tanultak nyelveket, mások muzsikáltak, kopott csizmáikat s ruhaneműiket foltozgatták stb.

Szükség is volt rá, hogy valahára rendes szállásunk legyen, mert karácsonyra oly borzasztó hideg lett, mint éppen a 48-49.-i; néha 20 fokra is leesett a hőmérő s a hó térdig ért, s vékony falu, papír ablakú házacskáinkban, megócskult köpenyeinkbe bújva, majd hogy meg nem fagytunk.

Ilyen zord időben töltöttük el a szomorú karácsonyi ünnepeket, s értük el az eseményekben gazdag, - hazánk történetében egy borzasztó véres fekete lapot, nekünk szegény bujdosóknak életében epochát képező, irtóztató 1849-ik év végét.

1850

További életünk Sumlán

(Újévi ima - Viszályok, párbajok - Zóka és Molnár tréfás vívása - Zenekarunk - Német hírlap)

Újév reggelén az örmény templomban mise és utána protestáns isteni tisztelet tartatott, melyre a rendkívül zord idő dacára nagy számmal jelent meg az emigrációnak minden osztályából

hallgatóság. A magyar ember templomban mindig komoly, de most e gyülekezet arcán búskomorság fellege ült, s midőn szegény hazánkért imádkozánk, a legelfásultabbnak is könny tolt szemébe.

Ima után Berzenczey László tartott beszédet s különösen a székelyeket, kik szeretik őt székelyek Kossuth-jának nevezni, rendkívül elragadta ismeretes patheticus modorban s egészen székely szójárás szerint tartott szónoklata. A "haute-volée" mindazáltal a beszédet idétlen feltűnni akaró hetvenkedésnek ítélte, s az embernek okvetlen eszébe jutott a Martius 15-ének Berzenczeyről írt azon bírálata, hogy ő fenyőtűz, mely sokat pattog, de nem melegít.

Templom után sokan tisztelkedni mentek Kossuthoz, Perczelhez, vagy más volt tábornokaik s főbb tisztjeikhez; kiki igyekezett meglátogatni jóbarátját, volt bajtársát, s az élénk forgalomról e napon az idegen is észrevehette, hogy ünnepnap!

A Bem és Kossuth, később Perczel és Kossuth közötti viszály már át kezdte harapódzni a törzs- és főtisztekre is; természetesen innen még lejjebb ment az utolsó közemberig. A Kossuth szállásával majdnem szemben levő nagy kávéházban már keserű vitákba bocsátkoztak némely törzstisztek egymással, egyik Bemnek és Perczelnek, másik Kossuthnak fogván pártját s adván neki igazat. E vitákba mind többen többen elegyedtek bele, mi által az természetesen fokozódott szenvedélyességben s annyira ment, hogy mint hírlik, két vagy három párbajt is eredményezett.

Hír szerint Rosti - a 66. zászlóalj őrnagya - vívott Vay gróffal, meg Anasztazi 27. zászlóaljbeli főhadnagy Wepler lovassági őrnaggyal, mivel azonban mind e négy urat egészséges állapotban látom sétálgatni: vagy egyáltalában kétségbe kell vonnom e párbajok megtörténtét, vagy örvendeni rajta, hogy az egynek sem került életébe vagy félkezébe.

Vajha ne veszekednének, ne demoralizálnák végképpen e szerencsétlen népet, s ne gyűlöltetnének meg bennünket azon csendes természetű nemzet által, mely nemeslelkű vendégszeretettel fogadott s oltalmaz keresztény hóhéraink ellen addig, míg Európa híres civilisált államai részint be sem bocsátanak, részint részvétlenül az utca kövezetén engednének étlen veszni.

A párbajokról jut eszembe, hogy történt ez időben egy tréfás párbaj is nem kis mulatságára azoknak, kik szemtanúi voltak. Oka pedig senki más nem volt, mint laktársaimmal együtt éppen én magam.

A Viddinből Sumlára vándorlás közben egyszer mi öten, kik mindig együtt szállásolgattunk, úgy mint Kosztolányi, Neudenbach, Rác, Anasztázi és én kaptunk helyszűke miatt még két honvédtársat is szállásunkra. Ez a kettő ugyan derék ember volt különben, csak hogy eddigi életpályájuk volt igen különböző a mienktől; egyik gyalogsági hadnagy, Zóka volt, ki hosszú éveken át az osztrák seregben mint tizedes megtanulta ugyan az exercirozást, aztán bátran meg is állotta a tüzet és ezért méltán megérdemelte annyi évi szolgálat jutalmául a hadnagyi rangot, csak az volt a baj, hogy deák nem volt soha. A másikat Molnárnak hívták, ez is vagy 10-12 évig katonáskodott, nem tudom, melyik huszárezredben, de ez iskolába talán soha sem járt, csakis nálunk lett altiszté és tiszteletbeli őrmesterré. Vele történt a következő eset: Egy csatában utána iramodván valamely gazdátlan tiszt lónak, azon veszi észre, hogy egy egész szakasz kozák közé jutott. "Doli pusku" - kiáltának rá a kozákok, de "nem oda Buda" - gondolá Molnár, ő bizony kardot ránt és nekik ront, mint a fergeteg! - hanem egy ember harminc ellen, micsoda küzdelem ez? Egyszer csak azt érzette Molnár, hogy elsötétülnek szemei, egyet fordult vele a világ s lezuhan lováról a kozákok lova patái alá. Mikor eszméletét visszanyerte, sötét éj volt, iszonyú fájdalmat érzett minden tagjában, de mégis fölvészorgott s ment a távol csillogó őrüzek felé. Jó csillaga a magyar táborba vezette, de minő állapotban? Fején 10-12 kardvágás, nyakán mély dzsidaszúrás, oldalbordája betörve, lábában egy pisztolygolyó. Mégis kigyógyult e vashuszár és aztán megtették vitézségéért hadnagynak.

Most e két vén katona, kik különben csak 30 év körül járó férfiak valának, azzal mulatta magát, mikor mi már alhattunk volna, hogy a kulacs mellett elkezdtek németül "ekzerczérozni" borzasztó stentori hangon: Hapták! man wird presentieren, presentiert! hrum! hrum! rechts schaut! brrrr! Ezt producálta Zóka. Most Molnár vágott belé: eh hadd el azt a baka haszontalanságot, nem az a szép, hanem mikor a Rittmeister comandéroz, hogy: hapták! Man wird rechts

schwenken, rechte Flügel ausmasiren, schwendt euch rechts!
Marrrrsch!

- Nem rechte Flügel, tudsz is te valamit! - ripostiroz a másik.

- Mit, te akarsz engem leckéztetni, te pocsolyakerülő, - hogy hogy "ekzeczérozik" a huszár? hé!

Ez így ment óraszámra, nekünk hallatlan bosszúságunkra; mikor aztán már nagyon titulázni kezdék egymást, akkor én felálltam és nagy komolysággal közibük megyek. Megálljatok szóltam, tiszteknek ilyen titulust eltérni nem lehet. Molnár kérj azonnal bocsánatot Zókától.

- Nem én, ha meghalok se, ő a - csacsi nem én!

- No hát akkor meg kell hogy vívjatok, ez a bánásmód nem járja.

- Úgy van, nem járja, segítetek laktársaim is mind.

Megvívunk élet-halálra, erősíté mindenik, s azonnal megválasztá secundánsnak egyik Neudenbachot, másik Anasztázit.

Ekkor a két secundáns állt elő. Halljátok meg már most! Amíg meg nem vívtatok, a párbaj szabályai szerint egymáshoz szólni sem szabad. Zóka menj feküdjél le ama sarokba, te meg Molnár emebbe, csend legyen!

Így hallgattattuk el őket ez éjjel.

Másnap már verekedni akartak, de elhallgattattuk azzal, hogy útban vagyunk, se kard, se pisztoly és meg el is fognának érte a törökök; várjanak, majd vívhatnak Sumlán.

A két bolond komolyan vette a dolgot. Sumlán sem hagytak békét, hogy ők vívni akarnak; - hol azzal odáztuk el, hogy nincs fegyver, hol meg azzal, hogy Neudenbach beteg, nem lehet segéd, de nem hagytak békét. Végre Neudenbachot helyettesítettük Pócz Ferivel, és most a két tréfás ember, Anasztázi és Pócz, mulatságot csináltak a két jámbornak együgyűségéből. Kitűzték nekik a napot és órát, megnevezték a találkozási helyet, de gondjuk volt rá, hogy jó csapat néző társaság is legyen jelen.

Amint a két dühös ellenfél megjelent, mindenek előtt komikus komolysággal megkísérték a secundánsok őket kibékíteni, persze oly módon, hogy még jobban felbőszültek, mérges tekintettel méregették egymást, esküdöztek, hogy megvívna életre-halálra.

- No jól van, hanem kard nincs, tehát kard helyett nesztek egy-egy jó vastag pipaszár, jó lesz?

- Jó lesz.

Most mindenik secundans levetkőztette emberét egy ingre, kezébe nyomta a csibukot s hogy le ne verjék egymás körmét, betekergették ökleiket egy-egy törülköző kendővel, mindenik neki biztatta a magáét, hogy ember legyen aztán, szégyenben ne hagyja, azzal szembe állíták és... egy, kettő, három!

Kezdődött a harc, villámlott a kard, akarom mondani a pálca, Molnár kegyetlenül csinálta a hat vágást, Zóka alig győzte parírozni, - hátrálgatni kezdett.

Ekkor Anasztázi rákiált hátulról, hogy mit! te retirálsz? s ugyanazon pillanatban egy pipaszurkálóval kegyetlent döf rajta! A megsebzett Zóka halál-megvetéssel előugrik, bal karjával felfogja az ütést és olyat húz csibukjával a huszár fejére, hogy az csak úgy tántorog belé és felkiált:

- Teringettét, bajtárs, ne üss hát olyan goromba nagyot! Valamennyiünk tartózhatlan hahotája vetett véget az élet-halál harcnak, a két ellenfél kibékült, és ittak rá nagy áldomást, meg sem álmodva, hogy ezek a pajkos "diákok" csúfot úztek két ilyen vitézből.

Alakult köztünk zenekar is, búbánatunkban muzsikálgattunk; ez csak okosabb volt, mint kétségbeesni, vagy pláne párbajokat vívni. Magam is, mint egykor a debreceni "deák banda" tagja, vettem az Ivancsó boltjából egy három forintos hegedűt, amelynek nevezetessége az, hogy mikor eladták, fonton mérték meg, mint a sajtot szokás. Ezt azért teszik, mert a török azt parancsolja a csalások kikerülése végett, hogy mindent helyes mértékkel mérve kell adni, a bolgár tehát megmérte a hegedűt, annyit azonban felért ésszel, hogy a legkönnyebbik hegedűt tartá legdrágábbra. - Tettünk aztán készületeket színdarabok adására - hisz volt két színészünk. - Némethy és a színészet óriása: Egressy Gábor, ki ugyan nem játszott, de hisz mi nem telt ki néhány száz diákból?

A németek itt is megmutatták, hogy ők a literatúra népe, mert hírlapot szerkesztettek, mely ugyan csak írásban és csak 5-6 példányban jelent meg, de legalább mutatta a hajlamot, mely e népben az olvasás iránt él. A mieink e helyett casinot alkottak, ott

politizáltak, ott mondá el egyik a másiknak a hírlapba való napi újdonságokat, ott meleg bor, thea, kávé és pipaszó mellett mindent meghallott az ember, és nem is didergett, mint otthon.

Bárdi merénye

(Az osztrák Rössler - Pollák esete - Kossuth s Perczel közti viszály - Törvényszékünk)

Kevéssel az újév előtt érkezett ide Sumlára egy Rössler nevű osztrák ágens, azon nemes célból, hogy ránk "spionkodják" s a megtérő bűnösöket haza szállíttassa. Hozzá jött még Konstantinápolyból egy Jazmagyi nevű tolmács is; akad ember, úgy látszik, még a hóhérságra is elé. Megvallom, nem csekély bátorsággal kellett Rösslernek bírnia, hogy ezen darázs fészekbe mert jönni. A hangulatot kétségkívül nem ismerte, noha ellátta magát vagy 6, némelyek szerint 12 fülig felfegyverzett horváltal s természetesen Halim pasához is külön meghozta az őt védő fermánt.

Ezen fegyveres szerezsánokon kívül még más fegyveres rációk is mutatkoztak, s rövid időn rémülettel, vagy inkább vérlázító bosszúsággal kellett mindenfelé azt a hírt hallani, hogy az osztrák kormány 24 szervianust küldött Kossuth és az emigráció főbbjei legyilkolására, s egy gyűlésben - mely a kaszárnyában tartatott - a főtiszték s altiszték közül egy-egy ór küldése rendeltetett Kossuthoz és Perczelhez; az őrt azonban az illetők, mint tudom, nem fogadták el, vagy legalább igen hamar megszüntethették, mert a sor rám nem került soha.

Egy osztrák ágensnek vagy consulnak csupán megjelenése elég volt arra, hogy azonnal torzképek és gúnyiratok keringjenek az osztrák kormány ellen; erről nem tehetett senki, ezt meg nem gátolhata senki, mert ez embernek ide küldése valódi kihívás volt ellenünk, és e sértést mélyen érezte mindenki, de nagyon csalatkoznék az, ki ezen durva szellemben írott falragaszokat az emigráció főnökeinek tulajdonítaná. Ezek nem a műveltebb rész, hanem az alsóbb osztály találmányai voltak, ezt eléggé bebizonyítaná ocsmány durva írmodoruk is; nem lehet azonban belőle akár "egyet"

mutatványul ide írnom, mert hát ez iratok nemcsak a kormányra vonatkoztak.

Csak is azért említetem fel a dolgot, mert megtörtént tényt nem szabad elhallgatnom, ha már egyszer feljegyeztem, másfelől annak bizonyosságául hogy ezen szellemet éppen Rösslernek és szerezsánainak kihívó megjelenése idézte elő, mert azelőtt ilyesminek híre se volt. Az emigráció alsóbb része még némileg úgy tekintette magát, mint az utolsó magyar tábort, s felbőszítette azon látvány, hogy itt egy osztrák meg mert jelenni s még hozzá a forradalomból oly méltán gyűlölt szerezsánok fedezete alatt, nyakig fegyverzetten közöttünk lefegyverzett nép közt.

A kedélyek ilyen hangulatában bejön egyszer a piaci nagy török kávéházba, hova rendszeren nagy számmal gyülekeztek, Bakacs Laczi hadnagy és állítá, hogy látta Pollák főhadnagyot az osztrák consultól kijönni.

Erre felzúdult az egész jelenlevő társaság; némelyek kétségbevonták ugyan, hogy lehetne oly elvetemedett ember, aki az osztrák consulhoz menjen; de mások rögtön rámondták a forradalom alatt is oly divatos "spion" és "áruló" nevet. Később megint jött valaki, ki állította, hogy világosan látta Pollákot onnan kijönni, s midőn az e feletti bosszúság tetőpontját érte, szerencsétlenségére éppen betoppan maga a vádlott - Pollák.

Rögtön megrohanták és vallatták, s miután otlletét maga is bevallotta és hazameneteli szándékát állítá annak okául, mentegetőzésére rá sem hallgattak, hanem "spion, áruló, üsd agyon s akasszuk fel", - kiáltásokkal s ökleikkel fenyegetve, bekísérték a laktanyába, s mint oly gyanús embert, ki felett hadi törvényszékileg kell ítélni, őriztetés végett átadták Kabós alezredesnek.

Kabós átadta őt az őrmestereknek és ezek nagy kedvet mutattak Pollákot nem csak megőrzeni, hanem, ha merték volna, akár fel is akasztani, legalább azzal ijesztgették, hogy bizonyosan fel fog akasztatni.

Pollák nem vette a dolgot tréfára és megkísérlette a menekülést, hanem midőn már a kaszárnyából éppen kiosont, az örök észrevették és megint elfogták.

Hogy mennyire volt az emigrációnak apraja-nagyja a Rössler odaküldése által felingerelve, lehet-e nagyobb bizonyosága, mint az, hogy Kabós Ferencz alezredes, ide s tova negyvenes ember, elővette csibukját, és szétverte Pollákon, dacára annak, hogy az az ember tiszt volt, hogy bűne abból állott, hogy megunván a nyomorúságot haza akart menni.

Ebből Pollák aztán tökéletesen átláthata, hogy ezek a dühösek, ha őt fel nem akasztják, hát agyonüthetik s felhasználta harmadnap múlva a legelső rést a megszökésre. Midőn egy Tóth Sándor nevű, 27. zászlóaljbeli őrmester őrizetére volt bízva, kikéredzett és bízván inainak gyorsaságában, elkezdett teljes erejéből futni, s meg sem állott az osztrák ágens házáig, hova mint üldözött azonnal be is bocsáttatott. Az őrmester lármát csapott, legalább tízen-húszan utána eredtek a futónak, de csak arról győződhetek meg, hogy valósággal oda menekült és bebocsáttatott.

Tóthot pedig a többiek azonnal a Pollák helyére zárták; - kevésbe múlt, hogy a szökevény helyett őt nem döngették meg.

Ez történt január 13-án estefelé.

Erre Bárdi, ki tulajdonképpen nem volt honvéd, hanem a Türr István és Winkler által Olaszországba átszöktetett s később Konstantinápolyba szállított magyaroknak volt őrmestere, a Sipos (karánsebesi volt sőtiszt) által Sumlán alakított korcsmában összekolompolt vagy 20 legelszántabb embert az altisztek és közemberekből s kövekkel, dorongokkal felfegyverkezve megrohanta az osztrák ágens házát, Polláknak kiadatását követelvé.

Miután felelet helyett eltakarodásra szólítottak fel, ők be akarták feszíteni az ajtót, mire a belül elrejtve tartott horvátok lövésekkel feleltek. De mivel a lövések mind a kapun keresztül történtek és még hozzá sötét is volt már s az ablakokból sem célozhattak jól, vagy talán csak ijesztetni akarták őket, senki meg nem sérült. A lövések hallatára a török örök megérkezettek, mire az ostromlók úgy szétfutottak, hogy az őrzőök senkit meg nem foghattak közülök.

Ezen néhány eszelős, vakmerő, részeges s egyáltalában az emigráció legalsóbb osztályához tartozó ember által megkísérlett merényletnek nagyon szomorú eredményei lettek az egész

emigrációra nézve. Az osztrák consul fényes elégtételt követelt, s híven az osztrák diplomácia szokásaihoz, azonnal legalább is hadüzenettel fenyegette a megrémített Halim pasát; ez pedig különben is embertelen természetű s félénk lévén, nyakra-főre meg is ígérte az elégtételt. Most már Rössler nem elégedett meg ezen ígérettel, hanem a maga személyének minden ilyes megtámadtatások ismételhete elleni teljes biztosítását is kívánta, mit a félénk pasa szintén megígért, és úgy hihetőleg ők ketten együtt főzték ki azon ránk nézve borzasztó gondolatot, hogy zárjanak be mindnyájunkat megint vissza a laktanyába.

E miatt keserves napok következtek reánk. Január 15 és 16-án csikorgó hidegben valóságos vadászatot tartottak ránk Halim pasa török katonái. Eleintén csak az utcán és kávéházakban fogdostak össze bennünket, s hurcoltak úgy, ahogy megfogtak, egyenest a laktanyába, ott belöktek a kapun, az öröknek megparancsolták, hogy senkit ki ne eresszenek; azzal pedig senki se törődött, hogyan és hova szállásolja ott el magát, ki hogy tudja, hogy hol maradt ágyneműje és csekély ruhaneműje? Később meg szállásainkat rohanták meg, s kiszorították a hóra.

Hiába kérte és kérette Kossuth Halim pasát, hogy ne tegye e kegyetlen embertelenséget, ő a tettesek felett törvényt fog tartatni, s végre is ennek az egész emigratio nem csak nem oka, de az annak teljesen tudtán kívül történt, s azt minden jóra való ember rosszalja; hiába protestált e barbárság ellen s végre legfelsőbb helyre teendő felterjesztésekkel fenyegetődött, mind nem használt semmit. Halim pasa különben sem szerette Kossuthot, rá se hallgatott, hanem 15-20 foknyi borzasztó hidegben hányatott ki bennünket az utcára, utánunk lökvén összetört ringy-rongy holminkat és nyomorúságosan beszerezgetett házi és konyhaszereinket.

Néhol verekedésre került a dolog, s kivált ahol 8-10 együtt lakott és még hozzá a ház tartható volt, bezzeg megakadtak a szegény török katonák. Volt olyan ház, melyet utoljára egész szakasz, sőt félszázad ostromolt (magától értetődik lövés használata nélkül), míg be bírtak menni. De végre is a túlnyomó szám mindenütt győzött, annyival is inkább, mert a mieink sem használtak más fegyvereket torlaszoknál, fenyegetőzéseknél és legfeljebb lökdösésnél.

Legtöbbnyire parlamentirozással győztek le bennünket. Az őrzető tiszt elmondta, hogy "édestestvérek, én sajnállak benneteket és nem is bántalak egy ujjal se, - de én katona vagyok, parancsolatomat kénytelen vagyok teljesíteni; ti is katonák voltatok, tudjátok a katonai törvényt, hát kérlek, végezzük el a dolgot szépen!" Így szólt hozzánk a legtöbb török tiszt.

Később meg más cselfogással éltek. Szépen bejöttek minden legkisebb erőszak nélkül, úgy hogy mi nem tudtuk megjelenésüket mire vélni, s azt hittük, valakit vagy valami fegyverfélét keresnek. Hanem a törökök letelepedtek és bennünket a szó szoros értelmében kiszorítottak lakhelyünkből; ahol mi már alig fértünk öten, még beszállásoltak a nyakunkra tizet, úgy hogy nem lehetett még csak leülni sem, s végre is kénytelenek voltunk engedni s hátunkra szedvén batyuinkat, kiszorulni az utcára, vagy bemenni a laktanyába.

Másik szomorú eredménye lett a merényletnek a Kossuth és Perczel közti egyenetlenkedés felújulása s az, hogy a viszály a tömegre is átragadt. Perczel magát mindig félistennek hitte és külön sűgött-bűgött Halim pasával.

Kossuth, mint az emigrációnak természetes és egyúttal választott főnöke, törvényszéket tartatni rendelt Bárdi és társai felett; de ezt Perczel megelőzte az által, hogy ő maga elítélte s elfogatta Bárdit és átadta Halim pasának. Kossuthnak Perczel szemére hányta, hogy ez magát még most is kormányzónak meri nevezni, s valami iratot mutatott elő, mely által Halim pasa őt - Perczelt - nevezi ki az emigráció főnökéül.

Hogy erre Kossuth mit válaszolt, azt nem tudom. Egressy Gábor naplója szerint Zia pasa által történt kineveztetésére és megválasztatására hivatkozott; egyébiránt kormányzói címét, azt hiszem, használhatta azon joggal, mellyel Perczel tábornoki címét: hiszen egyiknek nem volt országa, a másiknak nem volt hadserege!

A törvényszék mindazáltal összeült január hó 18-án - kinek a rendeletére, nem tudom. A hozzám érkezett meghívó levél következőleg szólott:

"... hadnagy úrnak!

Az igazgató választmány nevében ezennel hivatalosan adom önnek tudtára, hogy ön a vizsgáló bizottmány tagjául kineveztetik, s a

holnap 10 órakor tartandó ülésre megjelenni kéretik." Aláírva Prick jegyző.

Megjelentem tehát Berzenczey László szállásán, s a vizsgáló bizottmány azonnal meg is kezdte működését.

E bizottmány elnöke Berzenczey volt, tagjai pedig Joannovics György, Prick József, Szarka László polgári rangúak, Rosti volt őrnagy, Bérczy százados, és én hadnagy.

Valami 15 személy jelent meg mint vádlott e törvényszék előtt, kik közül következőkre emlékszem: Sipos vendéglős, Hajdu és neje, Muntyán, Bakó, Gergely Elek, Császár Péter, stb. mindnyájan altisztek vagy közemberek többnyire az 55. zászlóaljból. Egyhangúlag állítják, hogy céljuk a megszökött Pollák visszahozása volt, tagadják, hogy lőfegyverrel vagy csak karddal is el lettek volna látva. Állítják, hogy a lövések mind belülről történtek, miről egyébiránt e vizsgáló bizottmány két kiküldött tagja által az ajtón világosan észlelhető, kifelé ütött golyóhelyek megtekintetése által is teljes meggyőződést szereztetett magának.

Tény, hogy 6-8 fegyvertelen honvéd inflagranti úzvén a Rösslerhez menekült Pollákot, megdöngette az ajtót, de fegyverük nem volt, mégis éles töltéssel lövetett rájuk a megrémült agens; az is tény, hogy ezt látva, ezek maguktól felhagytak az ostrommal, még mielőtt védő török őrség érkezett, tehát végre is valami szörnyű felségsértést nem követtek el; mégis, hogy a megrémült Halim pasának elégtétel szolgáltatassék, a résztvevők 2-3 heti börtönre, a távollevő, illetőleg Halim pasánál fogva levő Bárdi pedig az emigráció testületéből kitoröltetésre és Sumlából száműzetésre ítéltettek. Ezzel vége volt a Bárdi-féle ügynek, de mi azért csak szállás nélkül maradtunk és lakoltunk miatta ok nélkül.

Most már valóságos pártoskodás lett közöttünk, mely leharapódzott egész a legalsó rétegekig. Egressy azt mondja, hogy a Kossuth emberei korteskedtek, itattak; én tartozom az igazságnak nyíltan kimondani, hogy erről semmit sem tudok, valamint viszont arról sem, hogy tán megfordítva a Perczel emberei itattak volna. Nem itattak biz azok, hanem legfeljebb elkeseredetten vitatkoztak, és sok éppen akkor mondta a legsujtolóbb vádat főnökére, midőn azt legdühösebben védni vélte. - Egyébiránt az alsóbbrendű tisztikar és a

legénység az őrmestertől lefelé annyira ugyanazonosította ügyünket az egész szabadság és függetlenség harcát és eszméjét Kossuth személyével, hogy ha már csakugyan itatással kellett valakinek pártot szerezni: akkor bizonyosan Perczeléknek kellett ahhoz folyamodni mert a tömeg magától szívvel-lélekkel Kossuthé volt, s mondhatom, kevés kivétellel minden pártoskodás dacára az is maradt mind végig. Kétségbeejtő tapasztalat, hogy míg más életrevaló nemzetekben a pártok nagy veszély idején eggyé forradnak: nálunk a bizánciak és lengyelek módjára éppen a válságok közepette fejlődnek ki legvészthozóbban.

Szállás Juszuf agánál

(Török ház szerkezete - Noszticzius Vilmos - Kossuthné
megjöttes, a tiszteletére rendezett fáklyás zene)

A szállásairól kiszorított szegény tiszti kar úgy irtózott a laktanyai élettől és különösen a takarodókor rendesen történni szokott kapubezáratástól, hogy inkább rongyos török kávéházakban és hánokban, a szerencsésebbek egy-egy törzstiszt mellett, egy-kettő a békén hagyott nős tisztelnél húzódott meg és sokszor előszobákban s istállóféle lakokban didergett, semhogy magát a rettegett kaszárnyába zárassa. Alig hiszem, hogy 50-60-nál többre ment volna azok száma, kiket az embertelen Halim pasa és lelketlen ösztönzője Rössler erővel összefogdosztatva bezárva tarthatott sokáig; a nagyobb rész felhasználta az első alkalmat a megszökésre.

A bezárás különben csak annyiból állott, hogy napközben vagy 5-6 napig senkit a nagykapun a parancsnok jegye nélkül kimenni nem engedtek, később a batyu nélküli kísétálást megengedték nappal, de este 8 óra tájban bezárták az ajtót és a zörgetőt beeresztették ugyan, hanem az őrházba beterelték és ott kelle hálnia.

Mi konyhaszereinket és szalmazsákjainkat összekötöttük és szobánk egy sarkában letéve ott hagytuk - tapasztalván már eddig is, hogy a török katona nem lop, - magunk bevándoroltunk ugyan szintén a laktanyába, de 4-5 nap múlva csendesén kiszállingóztunk megint, megbízáván ismét Kosztolányit és Rácztot szállásbérlettel.

A bolgárok be sem bocsátottak többé udvarukra; nem is csoda, a különben elég békességes 4-5 magyar helyébe most hirtelen két annyi gyűlölt törököt kaptak nyakukra. A laktanyából való menekülésünk után egy éjet a kávéházban töltöttünk, de ott nem akartak bennünket megszenvedni; másfelől mi is átkozottul rosszul éreztük magunkat, s másnap örömmel fogadtuk el Noszticzius Vilmos százados barátunk ajánlatát s költözénk tágas szállására Juszuf aga házához.

Juszuf agának háza kívülről derék egy háznak látszott, vagy 5 ablakkal az utcára. Belépvén udvarára, legelőbb is egy több, mint két öles magas, sárral rakott kőfal lepi meg az embert. Ezen csak egy kis ajtócska van, melyen idegen férfinak átlépni tilos: ez a bejáró az asszonyok udvarára, a hárembe szól. A kaputól balra az emeletre szolgált egy feljárt ingadozó falépcsőzettel, alant istállók és üres kamrák vannak, embernek lakhatatlan alacsony zig-zugok, fenn az emeleten 4 szoba, ennek az utcára néző kettejét a volt német légio tisztjei bírták, közvetlen ezek mellett az udvarra volt a Noszticziusé és e mellett a háremmel közvetlen szomszédságban Juszuf agáé.

Minden valamire való háznál főszerepet játszik a szelámlík (üdvözlő terem) a mi szalonjaink helyettesítője, csakhogy a padozatot finom cirok-gyékény vagy drága szőnyegek borítják, a mi pamlagjaink s karszékeink helyett pedig arasnyi magas, többnyire piros vagy zöld kelmével bevont puha dívánok láthatók. Széknek híre sincs, egy-két kis kerek, alig egy lábnyi magas asztalka, s a házi gazda ülő helye mellett fenn a dívánon egy kis szekrényke, közepén urna-alakú ragyogó réz mangál (szenes tál), legfeljebb egy pár tükör és a falakba mélyesztett dulápok (szekrények) teszik az összes bútorzatot. Képek egyáltalán nincsenek, mert a törökök szigorúan szó szerint veszik, hogy "ne csinálj te magadnak faragott képet, se semminemű hasonlatosságot stb." s képet nem tartanak.

A mi Juszuf agánk tönkre ment. Szegény volt, tönkre tette a dologtalanság; szelámlíkját és 2 más szobáját bérbe adta nekünk, tán a negyediket is kiadta volna, de ebből már egyenesen a hárembe lehetett lépni, jónak látta tehát azt mégsem adni ki.

Csak egy felesége van és egy szolgálója, kik a belső udvarról soha leplezetlenül ki nem jönnek, pedig a házi dolgokat mind ők végzik és

nekünk is tejet adnak, hanem persze leplezett képpel beszélnek velünk. Van két szép kis leánya, ezek még leplezetlenül járnak, gyönyörű szép gyermekek, piros gömbölyű arccal, fekete nagy szemekkel, s különösen szép hosszú hajjal, melyet 10-12 vékony ágra befonva és leeresztve hordanak. Ezen gyermekek nem oly félénkek, mint a bolgárok gyermekei, talán már ilyen korukban beléjük csepegtetik szüleik a másik nyomorult faj feletti fölény érzetét; bejönnek hozzánk, bámulnak és játszadoznak. - Juszuf Aga negyvenhét évesnek mondja magát, de alig nézné az ember negyvennek, az arca tökéletes példányképe a kaukázusi szép férfi arcnak, közép magasságú tiszta homlokkal, szép sugár, erős szemöldök alatt valódi sas szemmel, vékony, kissé magas, de nem igen görbe orral, szépmetszetű szájjal s kissé tele arccal, melynek a közép nagyságú barna bajusz férfiúi önéretteljes kinézést kölcsönöz. - Ezelőtt húsz évvel ő is katona volt és harcolt a muszkák ellen, mint százados. Innen ered az "agha" uram címe; minket is éppen azért szeret, mert a moszkov gyaurral harcoltunk, és sok mindenfélét regélne harci dolgairól, de szerencsétlenségre nem igen értjük még egymást.

Különben pedig civilizált török ember, mert a pálinkát mód nélkül szereti s azt mondja, hogy mi csak gyerekek vagyunk, nem katonák, mert nem tudunk inni.

De meg is látszik házán e szenvedélyének eredménye. Még ily borzasztó szálláson nem laktunk! A német legionisták két szobája, melyek egyike mellesleg mondva, hirlapszerkesztési iroda is egyszermind, még csak meglehetősen, mivel normális időben ezek a vendéget elfogadó és nappali szobák; de ez a mi szobánk irtóztató! A kis bolgár lak százszor jobb volt ennél. A szoba ajtaja, ablaka csak úgy lóg a szél fúvásától is, a szobában járástól pedig úgy rezeg, hogy szerencse, hogy papirosból van, mert az üveg összetörnék benne.

A padlózat oly idétlenül összetákolta, csupán egyes szál deszkákból, tapasztás nélkül, hogy hasadékain át az alattunk levő bivalyistállóba látni le s vigyáznunk kell, hogy kezünkől el ne ejtsünk egy és más apróbb tárgyat, mert ez az ólba hullna le. Kandallónk ugyan van, mert ez a kávéfőző szoba vagy konyha volt, de hiába égetjük itt a fát, akár csak egy madárkalickát akarnánk

befűteni; a kandalló párkányán is poharunkba fagy vizünk. Nappal magunkon hordjuk minden ruhánkat és szalmazsákjainkon kucorgunk dideregve, alig bírunk főzni is. Elmúlt minden jó kedvünk, s mégis remegve gondolunk a még hidegebb éjszakákra, takaródzónk sem lévén más ócska köpönyegünk s avult ruháinknál.

Neudenbach roppant fül- és fejfájást kapott, egész éjjeleken át nem alszik, viaszos papír tölcséreket illesztget hegyével fájó fülébe és azt égetgeti; más felől a szegény Noszticzius szenved ki-kiújuló sebében, Rác is beteg lett, lassankint mind leesünk lábunkról, s elpusztulunk e siralmas jégveremben.

Noszticzius Vilmos egy 20 éves szép ifjú ember. Ifjúsága dacára már századosságig vitte fel, hanem a bal karján egy könnyű golyó súrolási sebet kapott, s ekkor bevitték a kórházba; vagy három nap múlva ugyan azon helyen ismét csata volt és ő felöltöztette magát s felkötött karral a csataterre ment.

Felkereste ott századját és éppen át akarta venni a parancsnokságot főhadnagyától, midőn egy kartácsgolyó homloka felső csúcsán ütötte. Azonnal összerogyott, emberei kivitték a csatából s a legközelebbi házba (gondolom Orczyfalván) betették és egy ágyba fektették.

Ekkor az osztrákok győztek, és ő ezek kezébe került, azonban oly eszméletlen állapotban volt, hogy az osztrákok katonai orvosa halottnak nézte, és eltemettetését elrendelte e szókkal: "der Kerl ist fertig, hinaus mit ihm."

Noszticzius ezt jól hallotta, de nem volt képes legkisebb életjelt is adni, bár mint mondja, érezte, hogy a szíve dobog, sőt azt is hallotta, hogy a háziak nem engedték őt elvinni, állítván, hogy él, mire az osztrák katonaeorvos ott hagyta: "hát vesződjenek vele, úgymond, ha kedvük tartja, borogassák hideg vízzel." Ezt a szegény jó lelkű nők meg is tették s Noszticzius magához jött néhány nap múlva, de sokáig nem bírt felkelni. Végre visszafordult a harci szerencse, ismét magyar sereg jött, őt elvitték s orvosi gyógykezelés alá fogták, több csontdarabot szedtek ki fejéből s most ugyan már gyógyuló félben van, de mégis néha-néha ismét kiújul sebe, csontforgácsokat forrván ki mindenkor.

Hazatérési engedély várja, nem bírván oly roncsolt egészségben dacolni e száműzött élet nehézségeivel.

Többnyire mindnyájan ehhez hasonló nyomorult szállásokon kínlódunk, úgy hogy sokan még jobbnak találják önként beköltözni a laktanyába; ott legalább a sok ember némi meleget tart, legalább nem kell még meg is fizetni. Mi is néhány napi kínlódás után kénytelenek voltunk szétoszlni ki hova tudott. Én Szabó Samu volt tanuló társam s 88. zászlóaljbeli főhadnagy barátomnál kaptam szállást és ellátást relutumomnak három negyed részéért.

Éppen e hányatásaink közepette érkezett meg január 18-án Kossuthné, s az emigráció ifjabb része feledve saját baját, még aznap este megérkezésének örömeire szerenádot rögtönzött tiszteletére.

Rényi Károly készítette ez ünnepély emelésére egy transparentet, - a főtiszti karból pedig vagy hatvanan pálcára függesztett különböző színű fehér-veres-zöld papír lámpákkal sorakoztak Kossuthné ablaka elé. Középen Harczy vagy másként Németi 8 vagy 10 tagból álló daltársulata énekelte a "Szülőföldem szép határa" lassút és egy "Ég a kunyhó, ropog a nád" kezdetű frisset; végül pedig, miután az emigráció szája: Prick elvégezte hosszú üdvözlő beszédét, s a Kossuth köszönő feleletét a tömeg háromszorosan megélt: rá kezdtek a Szózatot, melybe a daltársulaton kívül bele accordirozott az egész 200 embernyi tömeg. Ez a szép csöndes éjben megható volt.

A török, bolgár, örmény bámuló sokaság száma is lehetett egy pár száz, s hazamenet nem győzték eléggé dicsérni szép dalainkat, melynek utoljára, a Szózatot templomi énekek gondolták.

Kossuthné igen levertnek, bágyadtnak látszott, igen halvány volt; később azonban meggyőződtem, hogy ez rendes színe s nem egészen az út fáradalmainak következménye. - Mi őszinte örömmel üdvözlöttük Kossuthné kimenekülését, de a haute-volée, élükön Szóllósy urammal pikáns jelenetekről susogott a kávéházban, mi Kossuthné és Dembinszkyké közt folyt volna le. Engem sértett és bosszantott e kétszínű káröröm, meg sem hallgattam, mit szószátyárkodnak.

Achmed bey

(Az internáló biztos megjövedele - Ismét fáklyás zene - Achmed
Matta Ede násznagya - Kossuth búcsúja)

Régóta keringett már híre, hogy az emigráció nevezetesebb főnökeit közülünk kiválasztják és valami távol eső második Rodostóba zárják. Emlegették Edirnét, Gallipolit, magát Rodostót is, végre már nem hittünk semmit, úgy is mióta e földön nyomorgunk, nem volt olyan hét, hogy újabb-újabb hírek ne keringettek volna, tele reménnyel, vagy tele a legfeketébb kétségbeeséssel. Most már látjuk, hogy ezen belzési hírek, sajnos, szomorú valósággá lesznek; Achmed bey, a szultán császári biztosa, megérkezett a belzendők kijelölése és elszállíttatása végett.

Achmed bey középtermetű, csinos barna ember, aligha negyven éves, franciául jól beszél s körmönfont finom diplomatának tartatik.

Azt hinné az ember, hogy a törökök nélkülözni kénytelenítettvén a nőkkeli társas életet: talán egymás irányában faragatlan nyersek s durvák. Ez nagy tévedés lenne; éppen mivel társaságaik csupán férfiakból állanak, a legfinomabb szólásmódokat (minőket mi csak nők irányában alkalmazunk) használják maguk közt; úgy, hogy a török szalon-nyelv elsajátítása valóban jóval nehezebb mesterség, mint bármely fellengős természetű nőnek cifra válogatott bókokban udvarolni. Ebből természetesen nem következik, hogy e bókokat egyik fél is szószerint vegye és elhiggye, hanem ez igen jó iskola diplomatáknak. Itt megtanulhatják, hogy lehet egy csomó cifra phrasissal egy nagy semmit mondani, vagy egy fontos dolgot úgy adni elő, hogy azt két ellenfél egyformán magára előnyösnek magyarázhassa. Azért a törökök ilyen diplomatáknak nincsenek is szűkében s minden magát műveltnek tartó török olyan cifra mézes nyelven beszél, hogy az ember soha sem tudja határozottan, hányadán áll.

Este február 5-én vagy 150 főnyi magyarság az emigráció minden osztályából, a Kossuthné szerenádjából fennmaradt cifra lámpásokkal tiszteletére ment Achmednek. Nevökben az öreg Cseh Imre köszönte meg törökül eddigi szíves vendégszeretetüket, kérvén továbbra is a nemes lelkű pártfogást. Achmed az erkélyről beszélt törökül s ezt Cseh Imre fordította le, de olyan cifrácska volt, hogy az öreg egyszerű tolmács megakadt vele, és csak annyit vettünk ki belőle

tisztán, hogy ne féljünk, minden jól lesz ezután, mert a szultán kegyelme kifogyhatatlan irántunk. - Achmed bey még azon furcsa megtiszteltetésben is részesült, hogy egy magyar lakodalomra násznagyul hivatott meg, amit ő el is fogadott. Matta Eduard, nagyváradi születésű, 27. zászlóaljbeli volt százados nőül vett egy athléta erejű, hozzánk férfi öltönyben Sárosi Gyula névvel érkezett hölgyet, ki azt állítja, hogy mint katona szolgált és tiszti rangot vívott ki magának. Most jónak látta felvenni ismét a női öltönyt s egy százados neje lett. Matta a lakodalomra eladott órája s gyűrűi árát az utolsó paráig elköltötte nagyúri násznagya illő megvendéglésére, nem törődve vele, vajon lesz-e holnap mit adni enni az új asszonynak, ki egyébiránt mellesleg mondva, szintoly körültekintő gazdasszony volt, aminő herculesi erővel bírt.

Achmed eljövetele óta nagy forrongásban volt az emigráció. A nagyobbak rettegetek az ázsiai börtöntől: Kiutahiától, a kisebbek még jobban rettegetek a Sumlán maradáستól, előre látván, hogy ezentulra hatalmasabb tekintélyű védurainktól megfosztatva, majd egészen labdaként bánnak velünk, másfelől meg meg fog szünni a főurak és törzstisztek által nyújtott önkéntes adomány s így anyagilag is nyomorúságoknak, s az eddigieknél is nagyobb nélkülözéseknek leszünk kitéve. Végre a közös együtt szenvedés már úgyszólván egy nagy családdá egyesített bennünket, s az elválás gondolata keserűséggel töltötte el szíveinket.

E hangulattól s hason érzésektől volt áthatva Kossuth is, midőn február 8-i beszédében az együtt maradásra intett, illetőleg szólított fel bennünket, mely felszólítást a hallgatóság, mint úgy is szíve mélyéből kiolvasott óhajtást, dörgő éljennel fogadott. Beszéde biztató s lelkesítő volt. Kossuth szónoklatát körülbelül következőleg végezte. "Ne csüggedjete el, az igazságnak elébb-utóbb győznie kell. Ázsiai börtönünk ajtai is meg fognak nyílni s ti meg fogjátok érni, hogy ama vérrel fertőztetett, idegen segélyre s bérenc szuronyokra alapított képzelt hatalom az igazság kiáltó szavától összetörik, mint e papiros."

Achmed bey azonban nem engedte magát küldetése céljától eltéríttetni; a szerenade, a protestálások, a kérések mind nem használtak semmit, ő elsorolta a Kiutahiába és Aleppoba belzendők neveit s előre kitűzte február 16-át mint az elindulás napját.

A belzendők és magukkal vitt kíséretük a gyalogsági laktanya előtt gyűltek össze. Kossuth bement a laktanyába s itt tartotta az összes emigráció testületéhez utolsó búcsúbeszédét. Alig tudott az elfogultságtól szólni, oly nehezen esett megválnia az utolsó magyar sereg e végig hű maradt töredékétől.

"Az ember élte, úgymond, nem olyan, mint az óramű, mely ha lejárt, ismét felhúzható. Én érzem, hogy pályám végéhez közelgetek, lelkem megtörött, s rám a Rákóczy és Tököly sorsa vár! De ti, még ifjú nemzedék, meglátandjátok az elnyomott haza és szabadság újra feltámadását; jussak eszetekbe akkor s ne hagyjátok poraimat idegen földben enyészni el. Isten veletek!"

Leírhatatlan azon hatás, mit e beszéd előidézett. Zokogott mindenki, maga Kossuth is, s a legközelebb állók kezét, ruháit csókolva kísérték őt kocsijáig, hol már neje várakozott reá, s azonnal útnak indulának.

Az internáltak

(Névsor - Elutazásuk - Halim pasa áttétele Várnára - Ott vendégséget ad az internáltaknak)

Kossuth Lajos nejével és három gyermekével, Batthyány Kázmér nejével, Mészáros Lázár, Perczel Mór és Miklós nejével, Asbóth Sándor alezredes, Gyurman Adolf a Közlöny volt szerkesztője nejestől és Szöllősy János internáltattak Kiutahiába.

Megengedettett még a következő egyéneknek az önkénytes odamenetel: Katona Miklós ezredes, Házmán Ferencz polgári rangú, Berzenczey László székely képviselő, Ihász Dániel alezredes, Biró Ede őrnagy, Vagner Gusztáv, Halász József, Cseh Imre százados és török tolmács, Frater Alajos százados, Koszta Márton százados, Vaigl Vilmos, Török Lajos, Kinizsi István, Kapner Ferencz, Serényi Antal, Szabó Sámuel, Grehenek Gyula, László Károly, Ács Gedeon ref. lelkész, Karády, Kalapsza, Kovács őrnagy, Lülei nejével és 6 gyermekkel, Demeteri, Mihálovics Athanazius, gr. Batthyány gazdatisztje, és Harczy vagy Németi Gyula tiszt és a nemzeti színház volt karmestere; Gresák János őrmester, Kovács Ferencz, Szabó István, Magyar Sándor, Hochklinger, Schwarcz cselédek.

A lengyelek közül ugyancsak Kiutahiába a többek közül következők internáltattak: Dembinszki, Wisocky, Prziemsky, Lusakovsky, Kosák, Spatzek neje, napa és fiával.

Mindezeknek Sumlától Várnáig való szállítására szekerek és háti lovak voltak kirendelve, fedezetül pedig vagy 50 török dzsidás. Várnán álladalmi hadi gőzösre ülnek s úgy szállítatnak a Márvány-tengernek Kiutahiától legközelebb eső kikötőjéhez, Modania- vagy Gömlekhez.

Én is elbúcsúztam Szabó Samu barátomtól, s miután az elmenők szemeink elől eltűntek, búsan visszaballagtam az üres házba, melyben most egyedül maradtam. Óh mily egyedül álló, elhagyottnak éreztem magamat! Sírtam, mint a gyermek, kiállhatatlan lett előttem ez egyedül létel, szórakozást kerestem, meglátogattam barátaimat, de mindenütt bánatos arcokat, s vigasztalásra szorult barátokat találtam. Olyanok voltunk, mint az árván maradt szegény család, mely a temetőből, a családfő temetéséről tért vissza!...

Nyolc nap múlva február 24-én ismétlődött a fentebb leírt jelenet, renegált honfiaink közül utaztak el az Aleppóba belettek, úgy mint: Bem (Murat pasa), Kmetty (Izmail pasa), Stein (Fehár pasa), az öreg Balogh János és fia Victor, Léway János, Nemegyei, Fialla, Alberti, Árvay, Lorody, Zsarzicky, Kohánszky, a két Jordán s még vagy három lengyel.

Ezek hasonlóan kocsikon vagy lóháton utaznak Várnáig, onnan pedig állami hadi gőzösről vitetnek végig a Fekete-, Márvány-, görög-szigetes és Földközi tengereken.

Másnap Achmed bey is elutazott, de előbb összehívatott bennünket és számba vett, megkérdezteté mindegyiktől, hol óhajt maradni. Törökországban, és mi életmódja vagy mestersége van, vagy miféle alkalmazást óhajt a padisától, avagy külföldre akar-e menni. A törzstisztek némely része hadi szolgálatba óhajtott lépni, a főtisztek többnyire Amerikába szándékoztak, az altisztek és a legénység pedig maga se tudta hová. Haza szeretne menni, de mivel ezek a feljegyzők nem szeretik, ha az ember bár hova is külföldre szándékozik: ráhagyják, hogy írják, a mint nekik tetszik. Olyan levertség uralg itt köztünk, s annyira elveszítette már e nép a török biztatásaiba s ígéreteibe vetett hitét, hogy nem bánja, akárhová -

írják azon hitben, hogy úgy is csupa időtöltésből kérdezzetük tőlünk, nem komolyan, talán csak azért, hogy egy kis remény csillogtatással enyhítsék azon keserűséget, mit főbbjeink internálása által okoztak mindnyájunknak.

Az egyetlen jó, mit Achmed efendi velünk tett, az, hogy Halim pasát, ki bennünket a hóra hányatott, elmozdítván, Mahmud pasát nevezte ki helyette parancsnokunkul; és minden embernek adatott egy kis ajándékot, kapitánytól lefelé fejenként 25 gurust, őrmestertől lefelé pedig 12 és felet.

Azt is ígérte, hogy hat vagy 8 hét alatt dolgaink tökéletesen eldőlnék és kiki oda mehet, hova szabad akaratból magát felíratta! Ennek sem örül mindenki, mert már is a részvétlenül éhen elveszés iszonyai lebegnek szemeink előtt!

De kísérjük el legalább gondolatunkban tőlünk elszakított főnökeinket. Február 16-án a téli kemény hideget elűzte a déli szél, szomorú esős idő állott be, nagyon illő az elkomorodott emigráció lelkületéhez. A mintegy 55 főnyi magyar csapat és vagy 20 lengyel meglehetősen hosszú karavánt képezett, szebbet ugyan, mint az Orsovától Kalafátig vándorlóké volt, de sokkal levertébbet; elől egy szakasz dzsidás, hátul és oldalt két annyi, a nagy tisztelgés mellett emlékeztetésül, hogy rabokat visznek. Február 16-án este értek Jásztepe faluba, s a már előre elkészített szállásokon várt rájuk törökös vacsora és éjjeli szállás. 17-én hasonlóan rossz út, rossz idő mellett Devne faluig értek és a múlt éjjelihez hasonlóan szállásoltattak el; 18-án a Devne tó bal partján haladva, elmélkedhettek apáinkról, kik 400 év előtt e helyen bujdokolhattak a gyászos várnai csata éjjelén még szomorúbb érzelmekkel, mint ma utódaik! Ez este Várnára érvén, a terjedelmes pasai konákon (szállást jelent, de kizárólag a város, egy kerület főnökének lakása értetik alatta mindig) szállásoltattak el, melynek elzárható kapui pihenni engedék az eddig éjjel is őrrel állott dzsidás fedezetet.

Halim pasa, az embertelenségéért ide helyezett bosszús Halim, nem nagy barátja volt ugyan Kossuthnak, de a vendégszeretet szabályai úgy rendelék, hogy még ellenségét is úrilag lássa el minden kényelemmel. El is kölcsönözte az angol consul francia szakácsát,

európaias asztalt terítettett ezüst készletekkel, ő maga azonban ó-törökösen ujjaival evet elég komikusan fehér kesztyűkkel.

Nagyon félhettek e kikötő városban főbbjeink megszökésétől, mert a pasa szállásától másnap 19-én egész a kikötőig sorompót húztak katonaságból s ez élő szuronyos fal közt kísérték őket a kikötőbe, honnan dereglyéken a Tahire-bahri török fregattra szállítatva, nem sokára megindultak, és megállás nélkül végig úsztatva a kies Bosporon, harmad napon a Márvány-tenger Gömleki kikötőjében vetettek horgonyt. Tisztelet-, illetőleg őrfedezet mellett indult innen tovább a szárazon a sumlaihoz nagyon hasonló karaván és Brusszán át 8 napi út után elérte modern Rodostóját, a nagyobb s némileg megerősített, de ridegebb Kiutahiát, - hol az egy Szöllősy kivételével mindnyájan a lehető kényelemmel berendezett nagy laktanyában szállásoltattak el.

A nép élete az internáltak elmente után

(Egressy népe - Kalis parancsnok - Sipos casinója - Grimm és Szabó ezredes - Kaszárnyaégés - Törvényszék Ivanovics Gy. elnökle alatt - Nemzetiségi politika nálunk és másutt)

Midőn Hauslab elvitte Viddinből az emigrációnak kétharmadát, akkor Kossuth egy beszédében azt mondá: "megfogytunk, de megtisztultunk." Most, midőn a belzettek elmentek azt mondja Egressy Gábor február 24-i naplójában: "A sumlai emigrációt most már a nép teszi, az értelmiség 10-12 egyénben összpontosul, az igazgató választmány feloszlott. Törvényszék nincs. Ügyvivőnk nincs. A köztünk létezett társas viszonyok minden kötelékei felbomlottak. A Lorody által kezelt pénztárban 14000 piaszternyi hiány találtatott. Nem gondol velünk senki. Közöttünk az ököljog és anarchia uralkodnak."

E keserves sorok inkább az Egressy hangulatát és érzelmeit, mint a komoly valóságot tolmácsolják. Nem igen democrat érzelmeket árul el e szó tőle: a sumlai emigrációt most már a nép teszi; mert ha ezen nevezett alatt "nép" az egész nemzet minden rangú tagját értené, úgy jó lenne, de a nép név alatt itt misera plebs értendő s e rettentő nevezet ónsúlyként nehezült azon szerencsétlen tömegre,

melyre rá mondatott; s míg néhánynak sikerült évtizedekig tartó iszonyú küzdelemmel plebs-ból az emberek sorába felvergődni, addig sokat lenyomott e nevezet s a vele járó előítélet és lett végre az, minek kereszteltetett, misera plebs - csőcselék nép!

Lássuk, kiket érthetett Egressy úr e név alatt?

Az emigráció létszáma még ekkor is meghaladta a 300-at, kik között törzstiszt is több volt 12-nél, főtiszt pedig százötvenen felül, kik között két gróf és 3 báró; de azon altiszteknek is, kik önként, a dolgok tiszta átgondolása után elvből és meggyőződésből maradtak itt, ahelyett hogy Hauslabbal haza menjenek, legnagyobb része jó családból való, iskolákat végzett ember volt, kik nem kevésbé jogosítvák az értelmes osztályhoz soroztatni, mint maga Egressy.

Voltak ezek között végzett mérnökök, festők, zenészek, ügyvédek, orvosok, papok, tanárok, eminens jó tanulók s egyes kézművesek és váltak belőlük minden tűzpróbát kiállott becsületes emberek és tántoríthatlan jó hazafiak, kik szétoszolva a földgömb különböző vidékeire, szorgalmas munkásságuk és értelmességük által kézzel foghatóbban bizonyíták be a világnak, hogy a magyar megállhat a polgárisult nemzetek sorában, mint az Egressy által értet 10-12 elkeseredett intelligens, kiknek nagy része csak alkalomra várt, hogy hazatérhessen "um sich zu purifizieren."

Sajnos azonban, hogy nem csak Egressy, de többi nagy uraink is ilyennek tarták legalább tacite a Sumlán maradtakat, kikre átok módra rá is nehezedett a "csőcselék" nevezet, s kétségkívül saját előkelőink példája, vagy legalább felvilágosítani elmulasztása folytán ilyennek tartottak aztán bennünket az ország előkelő urai és gazdagjai, s a különben barátságosabb szellemű hatalmasságok követői és consulai is úgy, hogy midőn később szélnek eresztettek, mely elszórt a nagy világ minden részébe mint pozdorját, nem szeretettel karoltak fel, mint szánandó sorsunk érdeklendette, hanem félték tőlünk, mint csőcseléktől. - Gyönyörű ajánló levél olyanoknak, kik 5 éves koruktól fogva 20-ig akadémiáztak, azután harcoltak és túrtek a legönzетlenebb honszeretetből.

No de lássuk tovább, mit tett ezen árván magára hagyott nép tömeges együttlételének hátra levő ideje alatt.

Parancsnokunkul megmaradt Kabós Ferencz alezredes, a török részről pedig élelmezési vagy ellátási biztos volt és maradt a ravasz Faik bey ezredes; város- és várparancsnok azonban, mint már fentebb említém, Mahmud pasa lett.

Az eddigi 4 gurus helyett meg kellett elégednünk két és féllel naponként, mert elmenvén legfőbb tisztjeink, az ő részletükből levont és nekünk adott havi segedelem nem folyhatott be többé a közpénztárba s így egészen arra a csekélységre lettünk szorítva, mit a törökök mindenkinek rangja szerint adnak élelmezés fejében, ami bizony kevés. Ez nagy nehézségünkre volt, hanem azért még jobban megszorítottuk igényeinket, a tél szigorát is kellemes tavaszi napok váltották fel, kiadásaink ezáltal is kevesedtek, s így csak megéltünk, amint lehetett.

A Bárdy-merénylet után Siposnak zugkorcsmája is bezáratott, e helyett azonban ő a tüzér kaszárnyában vendéglőt nyitott. Itt találkozott az ember ismerőseivel mindennap, ez volt az összes emigráció casinója. Lapok ugyan nem igen jöttek ezen casinóba, kivéven elvétve Várnáról egy-egy idegen lap, hanem legalább elbeszélgettünk együtt.

Nevezetes két vendége volt e casinónak az öreg Grimm (a volt magyar bankók gyártója) és Szabó István ezredes, a temesvári várívó sereg főmérnöke. Ezeket minden nap ott lehetett látni egymással sakkozni. Egymással kénytelenítették játszani, mert hozzájuk fogható erős játékos több nem volt, s úgy hallottam, hogy Szabó még Angolhonban is nagy játszmákat nyert, ámbár némelyek állítása szerint Grimm volt kettőjük közt az erősebb. A kártya itt nem igen jött divatba, e matadorok példáját követve, mindenki csak sakkozni akart.

Akadtt azonban egy csapat a "plebsből", mind volt tanulók, kik a kávéházalás, s ott a pipafüstben élcelgetés helyett komoly tanulmányokkal is foglalkoztak, igyekezvén a török és francia nyelveket elsajátítani. A török nyelvet nem volt ki tanítsa, Szöllősy sokkal dolyfősebb volt, mintsem holmi deákokig leereszkedjék; az öreg Cseh Imre meg nem tudta, mi az a grammatica, bár gyakorlatilag, mint volt janicsár, tökéletesen beszélte is az utcai

nyelvet, így magunk foltozgatunk össze egy nyelvtant, ez is többet ért a semminél.

A francia nyelvet meg a minden közjóért buzgó Pricktól tanultuk, ki saját szállásán ingyen leckéket adott. Nem volt ugyan több egyetlen egy Machat-féle német-francia nyelvtanunknál, hanem szorgalmasan kiírtunk mindent és tanulgattunk, míg a zord idők tartottak otthon, azontúl a Sumlától nyugatra fekvő kies ligetben. Eleinte e leckét vagy negyvenen jártuk, hanem később 15-re olvadtunk, de akik aztán kisebb-nagyobb előhaladást is tettek, mindenesetre többet ezer pár hó alatt, mint egész éven át a debreceni főiskolában, Zákány Gábor uram mö-tö-szö systemája mellett.

Ugyanazon szép kies völgyben van egy kis patakocska, mely kristály tiszta vizével a magas hegyekből csörgedezve le, egy helyen 10-12 lábnyi magas meredek szikla oldalán siklik le.

Ezen természeti esést Órhalmi József vagy harmadmagával egy oda illesztett kéreg vályú segedelmével zuhannyá változtatta át, melynek egy arasznyi átmérőjű víz sugara mintegy 9 lábnyiról esett le. Most már ez az egész emigráció kedvenc helyévé s fürdőjévé lett úgy, hogy néha óra hosszant várhat az ember, míg rá kerül a sor, sőt már jóval feljebb ugyanezen patakon egy másodikat is csináltak s az is elég látogatott, noha oda a felmenetel egy kissé fárasztó.

E szép kies völgyben nem egyszer látni labdázó társaságokat vígan kifutót, vagy bennforgót játszani. A török atyafiak meg nem foghatják, hogy lehet az embernek magát ilyenekkel "fárasztani." Náluk semmi játék nincs, ami testgyakorlattel lenne egybekötve; gyermekeik öreg emberek módjára lassan kullognak az utcán hazafelé, s legfeljebb mikor iskolából csapatonként jönnek, s az ülést ott órákig már elunták, hallhatni vígabb gyermekies csevegést, s némi élénkebb mozgást, az is csak az ellentétet juttatja eszünkbe a mi fékezhetlen jó kedvű szilaj fiaink, s ezen öreg gyerekek között. Egyet azonban meg kell adni nekik: ilyen szép gyermekeket sehol a világon nem lehet találni. Náluk a tanuló ifjúság nem labdáz, nem tornáz, hanem a seminaristákra emlékeztető komolysággal meggörbülve ballag, vagy ha szerét teheti ül véghetlenül, s talán nem is gondolkozik, s igyekszik minél vénebbnek látszatni.

A közlegénységnek egy része már eddig is némi alkalmazást s foglalkozást talált magának a törzstisztek, s főtiszti laktárs csapatocskák mellett; más része pedig a tavasz nyíltával elkezdett napszámra járni.

Sumla környékét szőlőhegyek borítják, majd minden embernek van egy darabka szőlője, még a töröknek is, mert ámbár a törökök bort nem isznak, a szőlőt mint gyümölcsöt kitűnően szeretik, természetesen a legeltarthatóbb és ennivaló fajokat természetvéden leginkább. Vannak egész szőlőkertek csupa csausz-szőlővel beültetve. Ez a nálunk is meglévő kecske csecsű, - de itt szemei még egyszer olyan nagyokra nőnek, mint nálunk és sokkal édesebbek. Másik kedvelt fajuk a muskotály, melyet ők miszirlünek, egyptominak neveznek. Ezen faj már korántsem oly illatos itt, mint nálunk. Ide járogattak honvédeink szőlőt nyitni, kapván napszámra az ellátáson kívül mintegy 20 újkrajczárt. Gyönyörűség volt látni őket, midőn víg kedvvel öten-hatan neki állottak egy-egy szőlőnek, dőlt kezük alatt a munka, hogy a keleti ember elbámult rajta, kapálás közben meg rá-rákezdtek egy alföldi nótát! Szomorú a magyar nóta! Óh hányszor irigyletem, hogy oly vígan dolgoztatok, de azért mi mégse kíséreltük meg; mert nem tudtunk hozzá, ezt nem tanultuk volt otthon. Vagy tán más oka is volt. A kapálás nem lehetett nagy mesterség olyan 20-22 éves legényeknek, kik időtöltésből a laktanya udvarán 24 fontos golyókkal dobálóznak, s a 300 fontos bombákat emelgetik; hanem mondjuk meg igazán: szégyelltünk még dolgozni. Az a nyomorúság amin eddig keresztül mentünk, még nagyon kevés volt arra, hogy az ős magyar előítéletet, meg a tekintetes táblabíró úrnak való nevelés rögeszméit kiverje fejünkből; még méltó testvérei voltunk azoknak, kik gróf Széchenyit kinevették, s különcknek nevezték, midőn látták, hogy a vásárlott csomagot maga viszi végig Pesten az utcán; még nem láttuk, hogy Konstantinápolyban a milliomos gazdag kereskedő tele vásárolja kendőjét gyümölcsrel, zöldséggel s nem derogál neki hazavinni gyermekeinek! Nekünk még lecke kellett, keserű lecke, melyet azonban meg is kaptunk bőségesen, amint alább meglátandjuk. Egyelőre csak labdázgattunk, sétálgattunk a ligetben, talán tanulgatunk is valamicskét; de kapálni

még nem jártunk, hisz kiadták hetenként a kosztpénzünket, s ez elég volt arra, hogy ne vesszünk el mellette éhen!

Eltelt a 8 hét, de az Achmed efendi ígéretei teljesületlen maradtak. Ha kérdezzük a mindig mosolygó Faik beyt, ez azt mondja: várjunk; mindenesetre néhány nap alatt már megjön a rendelet sorsunk felől.

Néhányan, kiknek módjuk volt benne, szépen megszöktek s Isten tudja, hova mentek! Pedig nem valami könnyű dolog innen megszökni, - nem azért, mintha itt nagyon őriznének bennünket, hanem az országban mindenütt útlevelet kérnek az embertől.

Az útleveleket is azonban már kijátszotta Ráczy István nevű élelmes emigráns társunk; mert ez maga csinált magának "teszkerét"; ugyanis addig járt, míg lelt valahol egy ócska, ideje lejárt ilyen török útlevelet, (ezek nyomtatva vannak, körületek azonban meglehetősen cifrán arabeszkezett könyomat) elővett egy finom erős papirost, arra ablakon átrajzolta a "teszkere" körzetét s nyomtatott írásait, azután e papirost felragasztotta egy szép sima kemény deszkára, kihúzta az írónnal rajzolt figurákat fekete festékkel, de nem tussal, majd ezt megnedvesítvén rá nyomott egy fél ív papírt, és sajtó hiányában lenyomtatta arra kegyetlen nagy kövekkel. A durva kőrajz utánzása így meglehetősen sikerült. A személyleírást meg valami örmény barátja bele írta, s ő odább állott vele. Isten tudja, merre ment - soha többé mai napig nem találkozhattam vele, sem hírét nem hallottam! Gyógyszerész volt, bárhol találhatott magának alkalmazást, s ki tudja, talán Amerikában lelt magának új hazát.

Egy nagy szerencsétlenség is ért bennünket. A tüzércaszárnyának déli része, hol a Sipos és Várady casinója volt, március hóban lángba borult és az épület egész szárnya a kapuig földig leégett; földig, mert falai is fa- és kővegyítékből voltak. Azt hittük, megint olyan szomorú büntetésünk lesz érette, minő a Bárdy-féle eseményt követe; azonban az öreg becsületes Mahmud pasa senkit meg nem bántott, még Sipost és Váradyt sem, kik egyébiránt a legjobban meg voltak büntetve, mert mindenük oda égett.

Az emigráció megjelent ugyan a tűznél és igyekezett volna, amiben lehet segíteni, de a török katonaság nem engedte. A kaszárnya nagyobb felét emettől csak a kapu szélessége választotta el,

szerencsére azonban szép idő volt, a törökök leverték egy darabon a fedélzetet s megmentették az épület bal szárnyát, mely ágyú- és töltény raktárul szolgált.

Egy néhány lafetát és lafetán fekvő apró ágyút kihúzgáltak, s az alsó emeletből némi hordókat és ládákat hordoztak ki, melyek hihetőleg lőporos hordók valának; de egy nagy színben hátul az udvarban fagerendákra fektetve ott hevert legalább negyven vagy ötven darab telepágyú bronzból, ezeket meg nem lehetett volna menteni, ha szerencsére a tüzet a kapunál meg nem állítják. Bezzeg megjárta volna Sumla, ha a lőpor felrobban!

Az sem áll, mit Egressy mond, hogy törvényszékünk nem volt, s hogy közöttünk ökoljog és anarchia uralkodott. Rendetlenség s apró kihágás, sőt korcsmai verekedés is volt, az igaz, elég: nem is lehet az másképp tétlenségre kárhoztatott csapatnál, de törvényszékünk volt és erélyesebben működött, mint azelőtt. E törvényszék, melynek Joannovics György elnöklete alatt magam is tagja valék, időnként összeült, - ha a szükség úgy kívánta.

E törvényszék elé állítottuk tehát Sipost és Váradyt is, azonban csak annyi világlott ki, hogy a vaskonyha a padláshoz nagyon közel volt, s a régi tetőzet alatti nád vagy hasogatott fenyő a folytonos erős melegtől észrevétlenül gyúlt meg, s oly hirtelen borult lángba, hogy semmit meg nem menthettek.

E törvényszék elé néha botrányos esetek is kerültek. Az ilyeneket aztán könyörtelen szigorral büntettük, kenyéren-vízen, vasban töltendő börtönnel, s a körülmények szerint még szigorúbban is, például egy gyilkolási esetről következőleg:

Négyen összevesztek ivás közben egy bolgár korcsmában s agyonütöttek egy Végh Ferencz nevű csizmadiát.

A gyilkolásban legfőbb bűnöst, Császár Pétert 4 évi, két társát, kik a verésben tetteleg részt vettek, 3 évi vasban töltendő börtönre, az öreg 72 éves Tóth Jánost pedig, ki bár tettel nem bántotta, de a többieket az ütésre biztatta, tekintetbe véve agg korát, egy évi vas nélküli börtönre ítéltük.

Hozott ítéleteinket a török hajtotta végre s az elítélteket azonnal be is záratta. Még pedig itt egy különös eset adta elő magát. Nevezetesen az, hogy a legfőbb bűnös, Császár Péter, renegát volt,

mégis az öreg Mahmud pasa oly bizalommal viseltetett törvényszékünk részrehajlatlan igazságossága iránt, hogy ennek elítéltetését is reánk bízta, s ítéletünket rajta oly szigorral hajtata végre, hogy ugyan ezen embert 4 év múlva nekem kellett a konstantinápolyi börtönből kiszabadítanom, nehogy örökre ott feledjék. - Ez alkalommal néztem meg figyelmesebben, minő a török börtön.

A mi börtönrendszerünk is nagyon hiányos, hanem a török börtön mindennél borzasztóbb látványt nyújt. Némely foglyoknak csak lábán van vas, másoknak kezén és lábán, másoknak ismét nyakán és egyik lábán, mások ismét kettőnkint vannak összekötve, úgy hogy egyiknek nyakán, másiknak kezén van egy lánc vége megerősítve. A bilincsek irtóztató goromba munkájú, hosszú szemű, nehéz láncokból állanak. Láttam néha az utcán négy-öt foglyot is nyakánál fogva egymáshoz láncolva.

A foglyokat belökik egy undok bűzű, fertelmes férgekkel tele ronda szobába - huszat, harmincat együtt, úgy hogy szájalom rájuk nézni s azon csodálkozik az ember, hogy meg nem hálnak az első pár hónap alatt.

Ez aztán nem emberjavító, hanem irtóztató bűnhődttetés, s kegyetlen megtorlása az elkövetet bűnnek. Jaj is aztán annak a szerencsétlen utasnak, ki az itt kitanult s innen kiszabadult rablónak kerül kezébe; a rajta elkövetet bánásmódot ártatlanokon bosszulja meg tízszeresen bestiális kegyetlenséggel.

El is felejtém mondani, hogy házi gazdám egy igen jó magyaros kinézésű és irántunk különösen szeretettel viseltető örmény volt. Az örmény által sugár magas termetű, többnyire sovány, bár a testesedésre mégis hajlandóbb a görögnél. Arca hosszú tojásdad, orra vékony, magas többnyire sas orr, szemei igen nagyok, korom feketék, felette élénkek, hajzata fekete, göndör, szemöldökei erősek, ívezettek, nem ritkán összenőttek; szakállat nem visel, de látszik, hogy csupán szeme alja és orra környéke maradna szőrtelen. Bőrük barnás; felette izgékonyak, de az uralkodó néphez annyira simulók, hogy itt öltözetükben még nőik is a törököt csalódásig utánozzák, a török nyelvet még a születet töröknél is szebben beszélik. Fajra az arab és

héber közt állanak; mind tanulni, mind dolgozni s főleg kereskedni legjobban tudnak a keleti népfajok közt.

Ez a mi gazdánk azonban a többiektől nemcsak abban különbözött, hogy irányunkban sok szívességet tanúsított éppen ellenkezőleg többi hitsorsosaival, hanem abban is, hogy rendes család neve volt, holott a törököknek, s ezek példájára a keleti keresztényeknek családi neve nincsen, hanem a Stoján fia lesz például Petre Stoian, ennek fia meg Iván Petre és így tovább; a nagypapa neve már nyomtalanul elvész az unokáknál.

A törökök, kik mégis inkább tartanak valamit őseik nevének megörökítésére, azzal igyekeznek magukon segíteni, hogy nevükhöz a nagypapa nevét is hozzá ragasztják és nem ritkán a születési helynek nevét is, például Kübrizli Mehemet pasa.

De az én gazdámnak rendes neve volt, még pedig "Madanász", s midőn e felől megkérdeztem, azt mondá, hogy hallotta apjától és nagyapjától, hogy ők nem ezen földről valók, hanem a török hozta őket rabul, messze idegen országból.

Lehetetlen azonnal fel nem ismerni a Madarász nevet. - Szomorú emlékeztetés, nemzetünk gyászos sorsára, melyet hajdan is török-tatár pusztított s ezernyi ezerenként hordott rabigába. Volt oly idő, hogy a török egyszerre 60 ezer rabot vitt el hazánkból s telepítet le, és mégis nincs e földön egyetlen falucska, nincs egy ember, ki nyelvét, nemzetiségét megőrizte volna. Hasonlag elvesztek a dalmát partokra kiköltözött úgynevezett "bolond magyarok". Elvesztek, eloláhosodtak a 13. és 14. században Moldva és Oláhországokba vándorlottak is, sőt évenként több ezeren szemünk láttára oláhosodnak el a kivándorló székelyek; míg ellenben nálunk hosszú századok óta, beékelve tiszta magyarság közé, jelentéktelen oláh, tót és német helységek vannak, melyeket mi hatalmunk s önállóságunk dacára nem bírtunk magyarrá tenni, sőt a vegyes falvakat ezek oláhosították el; míg itt ezen elnyomott bolgár és örmény népség alig egy pár száz év alatt magába olvasztá honfiainknak annyi ezereit s megsemmisíté úgy, hogy a magyarok sem nyelvének, sem öltözetének, ételei vagy házi szokásainak nyomai sem maradtak s a hagyomány szerinti eredet álomszerű tudata is végképpen kihalt belőlük. Szomorúan kell látnunk, hogy minden nép bír beolvasztó

képességgel és elnyeli a közibe telepedő kisebbséget, csak egyedül a magyar nem, csak ez bálványozza az idegent annyira, hogy kedvéért ő maga is idegenné lesz még saját hazájában is.

Tekintve, hogy minden nemzeti veszedelmünk éppen ebből származik, jó volna talán - ha még nem egészen késő - megtekinteni: micsoda bűverő által értek célt más nemzetek? s vajon utánozzuk-e mi őket, vagy éppen az ellenkezőt tesszük? Igyekezni fogok ebbeli észleleteimet később előadni; itt röviden elég egy pillantást vetni szomszédainkra. Vlád oláh vajda karóba húzatta, s elevenen megégettette az oláhvá nem lett németeket és magyarokat, utódai mai napig gyűlölnék, üldöznék minden idegent; sem a dunamenti bolgár, sem a moldvai csángó faluknak nem engedik meg, hogy még falusi jegyzőkönyvük is saját nyelvükön szerkesztessék, hanem igen bölcsen ez elvet követik: "oláh földre jöttél, légy oláh vagy pusztulj el." E mód hathatósan bizonyult be s különösen az ó-hitű bolgárokból lassanként telivér oláhokat teremtett. A bolgár rabszolgává volt téve a török iga alatt, s akit a török elfogott, ha muzulmáná lett, azonnal megszűnt más nemzetisége; ha keresztény maradt, a közös nyomorúság annyira azonosítá érdekeiket, hogy a nemzetiség eszükbe se jutott s a közös elnyomás egy tömeggé olvasztá őket az elnyomott többséggel - éppen, mint Erdélyben nem egy-két magyar helység oláhosodott el a közös földesúr embertelen nyomása alatt. Az orosz kancsukával és Szibériával russifikál erővel; a porosz valamivel szelídebben szintén erővel; Amerika polgári és egyházi ügyekben ugyan egyenlő szabadságot ad, de közigazgatási nyelve s törvényhozása, vezénylete angol, kereskedelme angol; s ugyan megjárna az a német vagy francia, ki ott különködésből nem lenne yankee!

Mi mit teszünk, utánozzuk-e az oláhot, az oroszot vagy az amerikaiat? Nem! Mi tovább megyünk a türelemben a földgolyó minden népeinél: mi hízelgünk azoknak, kik bennünket szidnak, testvérnek szólítjuk, kik tört döfnek belénk, iskolákat építünk nekik, hogy ott tanítsák ellenünk a gyűlöletet! Valóban gyönyörűséges egy bölcs politika; ebben már csakugyan nincs párunk a világon!

Oszlunk

(Útiköltséget adnak - A toborzás Amerikába - A Törökországban maradtak)

Június 8-án összehivatott bennünket Faik bey és tudunkra adta, hogy most rövid időn szabadon fognak bocsátani, és csak azt várjuk még ki türelemmel, míg a szultán ajándéka megérkezik, mert - úgymond - őfelsége nem akarja vendégeit rongyosan és üres zsebekkel bocsátani el gondjai alól.

Némelyek kérdezték: van-e tudomása arról, miféle ruhával fognánk elláttatni, kérték őt egyszersmind közben járni, hogy ha csakugyan adnak némi öltözetet, ne valami bolgár szűröket, hanem európai szabásúakat adjanak.

Faik azt mondta, hogy úgy tudja, miként számunkra már egy csomó európai szabó dolgozik Konstantinápolyban s hogy e szerint bizonyosak lehetünk felőle, miszerint szép európai öltönyöket nyerünk. Ez némileg megörvendeztetett, mert bizony soha nagyobb szükségünk nem volt rá, mint jelenben; már a forradalmat végig szolgált öltönyeinket csak a foltozgatás tartotta rajtunk; Viddinben kapott szüreinak legfeljebb köpenyeg gyanánt szolgáltak, mire a beállott forró időben szükségünk sem volt; e szűr felette csúf is volt, mint a legszegényebb bolgároké. Egyszer csak elterjed a hír, hogy osztják a ruhát Faik beynél! Rohantunk oda s íme Faik előáll ravasz mosolygásával, s azt mondja: "Tudván önök türelmetlenségét, nem várhattuk meg, míg öltönyeik mind elkészülnek, s jónak találtuk inkább csak öltönynek valókat osztatni ki; önök közt van elég szabó, így saját ízlésük szerint és hamarább is megvarrathatják európai formára."

Mindjárt is hozzá kezdtek a méréshez, de posztó helyett kabátnak valami csíkos matrácznak való vásznat, - nadrágnak pedig fehér pamut szövetet mértek, sőt ami leginkább jellemzi a török gazdálkodást, adtak mindenkinek egy pár csizma talpat és egy ív papírnyi kecskebőrt csizma gyanánt. Így olvadt le a szultántól jószívuileg elrendelt egész öltözet néhány rőfnyi rongy pamut kelmére, és egy bocskornak valóra, mi összesen nem ért meg 3 forintot, az élelmes pasák és beyek kezei közt.

Lón szabás és varrás! 3 nap alatt az egész emigráció csíkos blouseokba és fehér nadrágba volt öltözve.

Faik bey uram elérte célját, európai szabású öltözetünk lett és pedig hamar; neki meg, ki kétségkívül betette a számlába minden emberre, a tetőtől talpig való kész öltönyt és csizmát, jövedelmezett találmánya egy pár ezer forintot. Ez az ember gazdag lett itt mellettünk 8 hó alatt. Hanem ez itt úgy megy. A török közmondás ezt tartja: "padisanün máli deniz, kim jemez domuz" - a szultán vagyona tenger, ki nem eszi disznó.

Június 14-én aztán mindnyájunkat a müdirhez, - városbíróhoz - hivattak, még egyszer megkérdeztek, ki-ki hova szándékozik menni: külföldre-e vagy benn Törökországban valahova, azután adtak minden külföldre szándékozónak 500 gurust, minden belföldön települőnek 250-et, egyúttal válthatott az ember azonnal útlevelet ott helyben magának 6 gurusért belföldre.

Az adott 250 gurust nem ott olvasták ki szemünk előtt, hanem már kis zacskókba kötözve ott állottak készen a csomagok. Egy ily zacskó pénz neveztetik egy "keszarcese" pénznek, s divat nagyobb vásárlásoknál nem gurusra, hanem keszarcséra beszélni. Híven a fennebb felhozott közmondáshoz, ebből is eltűnt egy-két gurus, nem lehet az másképp! A törökök azonban elég nemeslelkűek voltak még most is, továbbra is részeltetni bennünket vendégszeretetükben, senkit el nem küldtek; ha akart menni, mehetett, de ha kedve tartotta, maradhatott, sőt még napi részletet is kapott in natura nyersen; ez állott egy fontnyi húsból, egy kenyérből egy darab vajból, s egy hagymából.

A törzstisztek nagyjából külföldre szándékozván, azonnal útnak indultak; voltak azonban olyanok is, kik ekkor kezdték csak érezni, miszerint képtelenek maguk erején megélni, s az éhhaláltól való félelmükben szükségből török szolgálatba léptek s az izlam hitet felvették. De a főtisztek és a katonai legénység közül ezuttal senki sem tért át, fiatal ember jobban bízik magában, hogy megél. Voltak, kik haza szándékozván, csak addig időztek még részint Sumlán vagy Ruscsukon, részint Konstantinápolyban, míg haza térhetési engedélyük megérkezett "um sich zu purifizieren."

A legnagyobb rész azonban nem tudta, örüljön-e az elmevetési engedélynek vagy búsuljon, s ezt a bizonytalan jövőtől való félelem fogta el, nem tudta, mitévő legyen. Haza menni nem akart, mert ott rabság vagy legalább is besoroztatás várta; törökké lenni nem akart részint elvből, részint azért, mert az apró rangú embernek ez sem nyújtott legalább anyagi előnyt. Nem maradt tehát előtte más, mint a török föld vagy Amerika, mert azt mindenki fel tudta jól fogni, hogy Európa túlnépes államaiban nem fog megélhetni, sőt sokhelyt megtűretni sem, egyelőre azonban csak még maradt helyben, töprenkedett és várt.

Ilyenkor csak egy vezető kell, hogy az ingadozókat kedve szerinti útra térítse, s ily vezető lőn Prick!

A magasabb rangú internáltak elmenetele óta részint leckeadásai, részint szónoklatai által mind nagyobb-nagyobb népszerűséget szerzett magának, különösen az alsóbb osztály között. E válságos időben valami levelet mutatott s olvasott fel Kossuthtól, mely szerint az amerikai követség ígéri az Amerikába menőket ingyen elszállíttatni s ott a telepedni akarókat földdel s némi segéllyel ellátni. a különben is földműves osztálybeli legénység örömmel fogadta az ajánlatot, bár rettegett is az óceánon túl költözéstől, de innen menni kellett; így önként Pricknek szárnyai alá sorakoztak mindazok, kik legnehezebben bírtak önfejükötől határozni saját sorsuk felett. A tisztikar egy részét azon remény vezette, mint távoli mécsvilág az éjjel tévelygő vándort, hogy szabadságharcunk jövő tavasszal újra kezdődik, s épp ezért nem akart messze menni az imádott hon határaitól, bár nem tudta, mit fog tenni, hogy fogja megkeresni napi kenyerét, - ezen töprengett ekkor mindenki.

Volt idő, midőn majd mindenki Amerikát tekintette az ígéret földjének; volt ismét, midőn senki nem akart többé oda menni. Ez ingadozás s hullámozás vagy öt-hat hétig tartott, miközben az elszántabbak egyenként útra keltek. Ennek folytán a létszám naponként fogyott, míg nem utoljára 200 egynéhányra olvadt le, kik közül 60-an megmaradtak Prick mellett s aug. hó elején végre el is szállíttattak Amerikába, a többiek pedig, mintegy százötvenen Törökország tengeri vidékeire, leginkább Konstantinápolyba húzódtak.

Azok történetét, kik Amerikába utaztak, nem kísérhettem illő figyelemmel; nehéz is lenne, mert ott is a mérhetlen kiterjedésű Egyesült Államok földjén minden irányban szétoszlottak, azért csak egyes levelekből közlendek róluk némi tudósításokat; másfelől remélem, hogy valamelyik hazánkfia majd csak összeszedi nemzetünk e messze elhánytatott töredékének élményeit, s az e felől érdeklődők tudomására juttatja.

Azt sem ígérhetem, hogy az emigráció legkitűnőbb egyéniségeinek, mint Kossuth, Teleki, Pulszky, Vukovics, Horváth, Klapka, Ludwig, Csernátony, Irányi s több más kiválóbbaknak politikai működéséről írjak. Ott vannak műveik, ott vannak megszámlálhatatlan hírlapi cikkeik, melyek által ügyünk igazságos voltát a világnak bebizonyították, - nemzetünk jellemét, történelmét, törvényeit megismertették, a német szövetségbe olvasztatástól megóvtak s kínálkozó alkalmakkor fegyveres szövetségeseik keresése által is igyekeztek elérni az egyetlen célt, melyért egész életükön át mind benn a hazában, mind a számkivetésben minden kitelhető eszközzel küzdöttek a haza felszabadításáért.

Én csak azon nép-töredék élményeinek elmondásával foglalkozom, mely a 10-20 intelligens hazamenetele s a többieknek Amerikába vándorlása után is török földön maradt, még pedig csak azért maradt, (bármily képtelen rajongásnak tessék is ez két évtized után) hogy az újra kezdendő harc mezejétől ne legyen távol. Az anyaország saját gyászában ezeket elfeledte, hasonlólag elfeledék az emigráció főnökei is, a török kormány kimerítette volt már vendégszeretetét és türelmét, s e töredéket ezentúl ignorálta, a törökországi keresztények nyílt ellenségként tekinték és résztvevő segítség helyett kigúnyolták. Hozzá járult még mind ehhez, hogy Törökországban kelendő életmóddal éppen az iskolázott rész nem bírt, s a keleti nyelveket nem ismerve, tudományát sem érvényesíthette. És még sem akadt a több, mint száz főnyi csapatból egy is, ki koldulással, vagy éppen tolvajlással szégyenítette volna meg nevünket; inkább szenvedett, nyomorgott, s ha nem dolgozhatott, meghalt éhen a haza szent nevével ajkain. Ezért tartom érdemesnek elmondani: hogy tartotta fenn magát e csapatocská oly mostoha

viszonyok között, s tett-e valamit tényleg hazánk sorsa jobbra fordításának ügyében?

Kénytelen vagyok saját élményeimmel sokat foglalkozni, mivel ezzel szövődik úgy szólván össze a többieké is; hogy azonban túlságig unalmas ne legyek, igyekezni fogok azon nemzeteket s nemzetiségeket is ismertetni, melyekkel sorsunk összehozott, s melyek Magyarország közvetlen szomszédai lévén, ismertetésük általános érdekekkel bírhat.

Várna

(Utazás Sumláról - A tenger - Várnai életmódom - Több emigráns szabó- és cipész-inas lesz - További életünk s vendégeink)

"Ego Varnam strage notavi."

Borzasztó emlékezetű név a magyar nemzet történelmében! És én mégis, vagy talán éppen azért ellenállhatatlan vágyat éreztem e várost és vidékét megismerhetni. Annál fogva, mihelyt a szabadon mehetés tudunkra adatot és ruhának valóimat úgy, ahogy tudtam, megvarrtam magamnak, azonnal útnak indultam Várna felé ötöd magammal, úgymint: Rényi Károly, Borza Áron, Pócz Ferencz, Hágen Ignác és én. Megfogadtunk egy cigányszekerest 100 gurusért s június 20-án útnak indultunk, társaim azon feltett szándékkal, hogy Konstantinápolyba menjenek, én, hogy ha lehet, Várnán maradjak.

Első nap gyönyörű hegyaljai vidékeken haladtunk, Jeni-Bazáron és Kozludzsán át, s bár jól esett a szabadság érzete, mégis kedvetlenek, elfogultak valánk, a szép vidék nem érdekelt bennünket, lelkünkben a jövő aggodalmai ültek s beszédünk tárgyát csak e felőli remény vagy aggályaink képezték.

Este későn érkeztünk a devnei malmokhoz s ott a szabad ég alatt háltunk. Búsan hallgattuk a malmok monoton zúgását, mígnem a fáradtság meghozta adóját, az álmodást, s feledteté a múltat s jövőt. Reggel igen korán óhajtánk indulni, de az öreg molnár figyelmeztetett bennünket, hogy tekintenők meg a Devne folyó, illetőleg tó eredetét, mely onnan csak pár száz lépésnyi távolságra van. Megfoghatatlan természeti ritkaság ez; egy szelíd lejtőjű, zöld fűvel benőtt hegy oldalán van egy öt-hat öl átmérőjű kerek szakadás,

ezen így formálódott gödör majdnem színig tele van vízzel, rendkívül mély lehet, amint a bele hajított kövek cuppanásairól ítéltük; közvetlen partjára azonban nem mertünk menni, mert függőleges oldalai beszakadással fenyegettek, vize, mint a mély vizek, sötétkéknek látszik. E mély gödörnek déli, lefelé eső oldala nyílt, s e nyíláson a víz oly tömegben foly ki belőle, hogy már néhány száz lábnyira onnan malmokat képes hajtani; azonban kevés ideig fut így mederbe szorítva, lassanként kiszélesedik elannyira, hogy némely helyen tán félmérföldnyit is meghalad, s mintegy három mérföldnyi hosszan nyúló szélein itt-ott nádas nagy tavat formál. Közvetlenül Várna alatt azonban ismét rendes mederbe szorul, és közép nagyságú patak módjára ömlik a Fekete-tengerbe, illetőleg a várnai öböl északi sarkába. Ez a Devne-tó eredete és vége.

Sajnálom, hogy soha nem lehettem a hegynek túlsó oldalán, de Tiszay Dániel barátom azt állítja, hogy csakugyan igaz, miszerint egy kis folyó ott elvész anélkül, hogy valami nagy tavat formálna; némi ingoványos tavacsskát képez, mely azonban alig egy pár holdnyi kiterjedésű, s így nem képes a meglehetősen bővizű folyócska elpárologtatására. E szerint ez egyike lenne azon ritka tüneményeknek, hogy egy folyóvíz átfúrja magát az útjában álló hegyen s túl ismét napfényre bukkan mint folyam.

Utunk innen mindenütt a Devne tó bal partján vezet egész Várnáig. A vidék festői szép, de az emberek művei nem adnak életet a természet csendes templomának. Itt csak pusztításnak, nem építésnek s munkálkodásnak nyomai látszanak. A kies rónákon nagy ritkaság egy pár holdnyi búzát vagy tengerit látni, a hegyoldalakat nem gyümölcsösök és szőlők díszítik, hanem összedúlt gazdátlan erdők, görcsös girbe-gurba fáikkal, melyek között legfeljebb néhány eltévedt kecske barangol.

Déltájban megállott kocsisunk rossz gebéit nem abrakolni, hanem pihentetni, kieresztvén a szép gyepre; egész nap ostromoltuk kérdéseinkkel: "mikor látjuk már meg a tengert?" De ő mindig csak azzal biztatott: - még egy kicsit, - már közel van a deniz tepe (tengerfog). Minden dombra nyugtalan türelmetlenséggel másztunk fel, s bosszankodtunk, midőn ismét más dombot láttunk magunk

előtt. Végre itt a "tenger-tető" úgymond, s éppen e domb alatt állott meg és fogott ki.

Ott hagytuk szekerét, s előre gyalogoltunk fel a tetőre, futva, vonatva az annyit álmodott bűvös szótól: tenger!

Minő látvány! - Előttünk egy órányira Várna, cserépfedelű épülethalmazával s karcsú fehérítő minarettjeivel. Alatta jobbra a Devne széles zöldellő völgye sárga homok szegélyzettel, jobbra a meredek haragos zöld galata-buruni fok, s túl ezeken simábban az alföld rónáinál, s ragyogóbban a délibábnál a végtelen tenger! Feketének hívják és vészesnek, de most csendes volt, mint nyugodó tó, a messze fehérítő vitorlák csendesen úszkáló sirályoknak látszottak rajta, és színe egyenlő volt a tiszta ég kék boltozatával, melynek aljával egybeforrni látszik. Oh mi bájoló, mily magasztos szép így a tenger, midőn szélvészről nem korbácsolva, lassú lélegzésszerű ringásával aludni látszik!

Feledve saját bajainkat, egy órányi ideig merengénk e látványon elfogódva és szótalánul; hisz a mi lelkünk előtt is ily végtelenség tárult - a bizonytalanság félelmes sivatagja, míg ábrándjainkból cigány szekerünk nyikorgása rázza fel haladásra nógatva.

Estenden értük el Várnát, a várkapunál megnézték és láttamozták útleveleinket s barátságos, "hosgeldin" - Isten hozottal adták vissza, azután végig döcögven a darabos, most poros kövezeten, a tán ekkor egyetlen vendéglőbe, a nagy hán-ba hajtottunk be.

Ez egy nagy négyszög épület egy emeletre, alant többnyire boltok és az udvarban bent raktárak vannak, fenn három szárnyban vendégszobák, és a negyedik oldalban istállók; mivel azonban az udvar nagyon terjedelmes, jónak látta az élelmes gazda annak kellő közepére egy kávéházat építtetni még pedig emeletest, alul a valódi kávéház, fölül egy tágas terem nagy terasse-szal, hova csak előkelőbb vendégek mennek, még pedig többnyire csak törökök.

Az épület felső emelete fából, alja kőből van, egyes vendégszobáinak bútorzata egy, az egész szobát végig érő öles széles deszkapadból, beterítve egy szál gyékénnyel, egy cserép mangál (tűztál) s egy vizes korsó és fagyertyatartóból áll.

Amint megérkeztünk, azonnal hozott a legény egy korsó mosdóvizet egy nagy réztállal, melybe itt nem töltik bele a vizet, mint mi szoktuk, (a mi különben nem is igen lenne kívánatos, mert a tál, mióta a cinező kifényesítette, azóta alaposan kimosva nem volt), hanem csak belemosdanak, a legény töltvén a rézkorsóból, melyet törökül ibriknek neveznek, az embernek kezére és fejére vizet; azután pedig megtörülköztünk sorban egy legalább három rőfös hosszú puha plüs-szerű törülőkendőbe; majd minden kérés nélkül felhozott 5 kávé, és megkérdezte: csibukot parancsolunk-e vagy nargilát.

Útitársaim meg sem nézhették jól a várost és környékét, még aznap megismerkedtek egy görög hajóskapitánnyal, ki őket hajóján harminc gurusért Konstantinápolyba szállítani ígérte, másnap reggel indulandó lévén, amiből azonban mégis csak délután lett. Másnap még négyen érkeztek Sumláról, s meg sem állapodván Várnán, az éppen hajóra menő barátaimhoz csatlakoztak. Ez újonnan érkezettek valának: Hajdu Gábor és neje, Gergely Elek és Fircsa.

A hajók Várnán nem jöhetnek közel a parthoz a víz sekélysege és különösen a kikötő nyugtalan hullámozása miatt, a Lloyd-gőzösök mintegy 300 lépésre vetnek horgonyt, kisebb vitorlás hajók valamivel közelebb; ez egy felette rossz és veszélyes kikötő.

Beültek tehát mindezen honfitársaim egy mély bárkába és beveztek a hajóig, mely egy két-árbocos zömök kinézésű jármű volt megrakva búzával, és indulásra készen. Utazóink szállása a fedél, élelmük a tarisznya. Kedvező szél kelvén éppen nyugatról, vitorláik egyenkint duzzadtak fel, s félóra múlva a hajó eltűnt szemeim elől a galata-buruni hegyfok háta megett; igaz szívvel még egyszer jó utat kívántam nekik!

Később hallottam, hogy kilenc napig kóborogtak a tengeren; mindjárt az első nap elromlott bussoljok, ezentúl csak a csillagok vagy nap után intézték menetelük irányát, de az idő is elborult s 6 nap múlva földet értek, de bámulatukra nem Konstantinápoly, hanem Szinope körül jártak. Végre mégis megérkeztek Konstantinápolyba, part mentében úszva, mígnem rátaláltak a Bosporus torkolatára.

Magam maradtam.

Iszonyú, leírhatatlan azon érzés, mely keblemet elszorította, midőn ez ismeretlen, idegen arcú emberek között egyedül álltam! Úgy tetszett, mintha a Sahara puszta közepén lennék, vagy mintha családom minden tagja kihalt s én az üres puszta házban magam bolyonganék!

Haza mentem, magamra vettem egyetlen tisztességesebb öltönyömet, szegény, vörös zsinóraitól s rangjelétől megfosztott honvéd-attilámat.

Zsebre tettem dr. Popovicstól Sumlán kapott ajánló leveletem, és bemutattam magamat Fontana olasz kereskedőnek, kihez a levél szólott, olaszul. - Nem tudtam még akkor, hogy egy charlatánnak ajánló levele rosszabb a semminél!

Ez a kereskedő elolvasta a levelet, és úgy látszott, bosszankodott rajta, pár perc múlva azonban egészen barátságosan megszólított: "parlate italiano signore", erre én nem tudtam mást felelni, mint "non." Ő németül nem tudott, az olasz ember, ha csak szerét teheti, nem tanul németül. Franciául én oly nyomorultul tudtam, hogy alig értetem meg egyszerű kérdéseit. Azt azonban világosan megértettem, midőn azt kérdezte tőlem: "Érti-e a könyvvezetést?" "Nem." "Volt-e valami kereskedésben?" "Nem." "Hát mihez tud?" "Tanuló voltam, azután meg katona." "Sajnálom, úgy mond, de miután semmihez sem tud, még beszélni sem tud, nem alkalmazhatom önt."

Fülig pirultam szégyenletemben; szégyelltem, hogy 16 évig iskolázva, nem bírtam annyit tanulni, hogy valaki 22 éves koromban hasznomat vegye; megfordultam tehát s elballagtam haza rideg szállásomra.

Végig gondoltam egész életemet! Nem emlékszem rá, mikor adtak iskolába, oly kicsiny gyermek voltam! Soha életemben meg nem büntettek, oly jó tanuló, s oly pontos katona voltam, s íme most huszonkét éves koromban nem tudok semmit! Úgy van! semmit, amiért egy falat kenyeret adnának!

Egész éjjel nem tudtam aludni, ez a borzasztó szó "nem tud ön semmit" kísértetként üldözött s száz meg száz alakban jelent meg. Végre is megbarátkoztam vele; átláttam, hogy Fontanának teljesen igaza van és csakugyan egy végzett debreceni tanuló külföldön a szó teljes értelmében "nem tud semmit." Semmit! még beszélni se, még

csak kérni se! - De egyet még is tudtam: nem esni kétségbe, s annak tudata, "hogymeg semmit nem tudok", azon határozatra vezetett, hogy tanulni fogok valamit. - Valamit, ami kenyeret ad.

Ezen elhatározással mentem másnap a városba figyelvén és szemlélvén, mit bírnék itt tanulni, ami eltartana?

Egy helyt németül hallék beszélni, ez egy nagy boltban volt e felirattal: Hermann marchand tailleur. Azonnal bementem.

Hermann úr egy kis zömök termetű, piros arcú, némi rátartó járású és állású porosz ember, nyájasan jött elém s kérdező, mivel szolgálhat, egyúttal azonnal teregetni kezdé elém mindennemű ruhának való kelméit.

"Uram, mondék, én szabó-inas akarok lenni."

Az én mesterem annyira nem hitt füleinek, hogy még egyszer el kellett mondanom, miszerint én meg akarom tanulni a szabómesterséget, és azért jöttem hozzá, hogy fogadjon fel tanítás végett.

Eleinte nem tudott mit mondani rá, de mivel nem utasított ki, mint Fontana egy meghajlás által, - szépen szóba álltam vele s elbeszéltem neki rossz németséggel röviden helyzetemet minden titkolódzás nélkül, elmondám a Fontánával történeteket is. Végre nem lelvén kitérésre okot, beleegyezett kívánságomba, de mivel, úgymond, "ön mint ex-Offizier" már holmi inasi szolgálatokat nem tehet, sem magát legalább egy pár évre le nem köti, én önnek megengedem ugyan, hogy mindennap ide jöjjön, és tanítom is, hanem mivel abból semmi hasznom nincs, nem adhatok addig semmit, míg az ön munkája valamit nem ér".

"És mit gondol ön, mikorra tanulhatok én annyit, hogy legalább ételemet megkeressem?"

"Ha jól iparkodik, 8-10 hét alatt."

"Jól van, holnap reggel itt leszek."

A házban azonnal kialkudtam a legkisebbik udvari szobát, melyben alig ért el egy ágy, harminc piaszterért egy óra, kifizettem költségeimet, megolvastam pénzemet s láttam, hogy még van kétszáz tíz gurusom.

Ebből 75 lesz a szállás két és fél óra, 15 kell gyertyára, vagy 10 mosásra, marad tehát étkezésre száz tíz gurus, még tizet előre nem

látható költségekre levonva, éppen 100 és nekem ebből meg kell élnem 10 hétig! Azaz naponként nem szabad többet költenem ötvenöt paránál, ami valami kevéssel több egy harmadrész ezüst huszasnál.

És én nem költöttem többet; 3-4 napban egyszer ettem valami főtt ételt, rendszeren egy részlet tyebábot, máskor heivával és kenyérrel, vagy egy kevés túró és gyümölcssel éltem, mégis olyan jó kedvvel, olyan lelki nyugalommal dolgoztam, hogy ilyen magammal elégtelt állapotban soha életemben még nem voltam azelőtt, nem rémítgetett többé a bizonytalanság Saharája, éreztem hogy rövid időn fogok tudni valamit, ami eltart.

Kebab vagy tyebab nem egyéb juh pecsenyénél, de sütésmódja megérdemli a feljegyzést. Egy jó hosszú vasnyársat tele húzgálnak tallér nagyságú kövér juhszeletekkel, aztán a nyársat hegyére állítják; azon a végén pedig, hol a forgatója szokott lenni, van egy tányér alakú pléhkarika, oly formán megvagdálva sugármentesen, mint az ablakok szellőző lyukaiba a forgó bádogkarikák szoktak lenni. Az egész készüléket felállítják egy félkör metszetű, sűrű polcokkal ellátott vaspléh katlan elé, minden polcocskára szép parázs füzet rakván égetett szénből. Amint a meleg gőz felfelé száll, a nyárs tetején lévő pléhet s ez által az egész nyársat és pecsenyét állandó egyforma forgásba hozza, úgy hogy ennél egyenlőbb automat hús-sütésmódot képzelni sem lehet. Erről aztán levág egy éles késsel annyit, amennyit éppen kíván a vendég, leönti egy kis zsírral, meleg lángost ad hozzá, ez az úgynevezett kebab! Jó éhes embernek nem megvetendő kedves pecsenye!

A hel a pedig, ha nem csalatkozom, szuszán gyökérből készített és mézzel összegyúrt édesség, melyet ha meleg kenyérrel eszik az ember, azt hinné, hogy mákos kalács. Annyira divatos kedves eledele ez a törököknek, hogy mindenütt az utcán hordozzák nagy fatálakon, sőt apró bödönökben tetemes mennyiségűt szállítanak külföldre is, különösen Oláh- és Oroszországba.

A varrás eleinte szörnyű nehezemre esett, mellem szorult, derekam irtózatosan fájt, úgy hogy alig bírtam felegyenesedni, ujjaim megmerevedtek, s különösen hüvelykeim körmei annyira fájtak, hogy alig tudtam valamit megfogni.

Valóban fogalma sincsen annak a szegény mesterember szenvedéseiről, ki azt a mesterséget maga nem próbálta, s ha minden tehetős embert rászorítanak, hogy legalább fél évig valami mesterséget gyakoroljon, kétség kívül nagyobb méltánylásban részesülnének kézműveseink, vagy legalább lélekölő, s többnyire egészségrontó fáradságaik bőkezűebben jutalmaztatnának, s talán igazságosabb arány állana be munka és bér között. Lassanként azonban megszoktam; míg az emberben erős akarat van és egészséges, megszokik s meg tud csinálni mindent, amit más ember csinál. Két hét alatt már tudtam varrni; hanem varrni a gép is tud, s még azért nem szabó, még csak nem is szabólegény.

Gazdámval folyvást vitakoztam politikai dolgok felett, s a német nyelvet beszélni itt tanultam meg. Rémséges eszméssel volt ennek a porosznak feje tele a mi ügyeinket illetőleg, bezzeg meglátszott itt, hogy nekünk nincsenek külföldön képviselőink, consulaink és amit tudnak rólunk, azt mind ellenségeinktől tudják! Mi istentelen rebellisek vagyunk, kik rabolni és gyilkolni szeretünk csak, egy cseppel se jobbak, mint voltunk ősünk, az Isten ostora Attila alatt, mi most is ki akartuk irtani a császári családot és minden idegen népeket, úgymint: németeket, tótokat, szerb, oláh, horvátokat, csak azért, hogy földjeiket elvehessük és rajta megosztozhassunk, mert mi nem szeretünk dolgozni, csak rabolni és szomszédjainkat haddal háborgatni, - ilyen a mi nemzetünk! Hazánk meg egy elláthatatlan nagy posványos nádas térség, melyben egy-egy napi járásra van egy rongyos falu, az is tele betyárokkal, útonálló zsványokkal: legfeljebb ott van valami kis művelődésnek nyoma, ahol németek laknak, mint Pesten vagy Pressburgban. Nyelvünket még jóformán írni se lehet, megtanulni pedig idegennek könnyebb a sinait; ha beszélünk, minden szavunk égbe kiáltó isten káromlás és szitkozódás adta teremtetéből, bümbürübümbümből áll!

Ilyen eszmék ellen kellett nekünk küzdeni; ott egyébiránt ahol meghallgatták beszédünket, mindig meggyőztük elleneinket, szavaink s főleg magunkviselete által; de a görög s egyáltalában a keleti hitű nép meg sem hallgatott, hanem került s gyűlölt bennünket, mintha pestisesek lettünk volna. Hisz a muszka ellen harcoltunk, lehet-e ennél égbekiáltóbb bűn?

Két hét alatt megingattam Hermann urat felőlünk vallott véleményében, egy hónap múlva már rendes embereknek (ordentliche Leute) tartott bennünket, fél év múlva meg büszke volt reánk, és olyan liberális republicanus lett belőle, mint akármelyik telivér yankee.

Július vége felé vendégeim érkeztek.

A török kormány megszüntetvén végkép a sumlai magyarok ellátását, mindnyájan kénytelitettek széteszlani a világ minden részébe. Most már mozdulniok kell. Amint látom, leginkább Konstantinápolyba igyekeznek, az egy milliányi nagy városban inkább remélvén valami életmódot találhatni, mint a vidéki kisebb helyeken.

Én megkérdeztem mesteremet, nem volna-e szíves még vagy két barátomat olyan feltételek mellett, mint engem, befogadni. És ő... nemcsak hogy erre ígérkezett, hanem egy Száva nevű görög szabónál még más kettőnek is kerített helyet, ennyire meghódítám egy hó alatt! Hozzánk Wesselényi József jött, amoda pedig Erdős Gábor és Onaga Péter, mind volt honvédtisztek, Wesselényi és Onaga az 55., Erdős a 66. zászlóaljából. Ezeken kívül Szarka László volt megyei főügyész és auditor, meg Orhalmi József volt megyei hivatalnok és 55. zászlóaljbeli hadnagy csizmadiaságot tanulnak egy itteni német suszternél. Ezek ugyan kevés ideig maradhattak itt s néhány nap múlva Konstantinápolyba mentek, hol őket ismét feltaláljuk, de a szabó inasok mind kitanultak itt. Az én volt őrnagyom, Jasics is itt Várnán maradt, vendéglőt nyitott, mely nem nagyon virágzik, neje még azon felül ért egy kicsit a házi orvoslásokhoz, jár a háremekbe betegeket gyógyítani, bábáskodni és kuruzsolni; ez is jó, ha más nincs. Szilágyi Dániel bocskai huszár őrmester, volt debreceni tanuló, nem lelhetvén egyéb alkalmazást, cselédkedik egy itteni görög kereskedőnél; Tiszay Dániel volt 55. zászlóaljbeli tiszt, végzett debreceni tanuló, pedig pincér lett egy itteni török kávéházban; még vagy három-négy legény a közemberek közül hordárság és napszámossággal keresi kenyerét, szintén itt a kikötőben. - Íme az én

útmutatásom és elszántságom azonnal talált követőkre! dolgozva megéltünk még itt is, pedig általában oly nehéz itt valami életmódot találni, hogy minket szabóinasokat sokan irigyelnek s örömezt állanának be bármiféle mesterség-tanulásra hasonló feltételek alatt, de itt nincsenek nekünk való mesterségek, s ha van egy-két görög, az nem fogad magához magyart.

Néhányan hazatérhetési engedélyért folyamodtak, s azt várják itt; ezek közül legnevezetesebb Rosti őrnagy, a 66. úgynevezett vadászászlóalj volt parancsnoka.

Mesterünk megvallotta, hogy nem győz eléggé csodálkozni türelmünkön és kitartásunkon, s midőn a két hónap kitelt, egész ünnepélyességgel fölszabadított engem; adott egy aranyat és ezentulra egy huszas napidíjat, egyúttal pedig az egész műhelyben levő legény és inas sereg főfelügyelőjévé nevezett ki, vasárnaponként ebédre hívott bennünket s a várnai úri családokkal megismerkedtetett, - ne mosolyogjanak: meg kell jegyezni, hogy Törökországban egyáltalában nincs oly áthághatatlan válaszfal a mesterember, kereskedő és birtokos osztály között, mint nálunk, születési aristokratiáról pedig egyáltalában szó sincs!

Új ismeretségeink közül különösen ki kell tüntetnem Temisztoklesz görög kereskedőt s egyúttal belga consult és az angol consul Niell urat s Benet nevű titkárát; ezek világlátott liberális szellemű urak voltak s tudván, hogy mi nem érünk rá őket meglátogatni, eljöttek hozzánk, s órákig el hallgatták nemzetünk ismertetését, különösen a forradalom harcainak elbeszélését.

Maga Halim pasa, kit Sumláról elmozdítottatása után várnai parancsnokká s kerületi főnökké tettek, szintén tudomást vet ittlétünkről s nem mehetett el a kikötőbe, hogy be ne szóljon, megkérdezvén mesterünket: "ne japajorlás bizim madzsarlar", hogy vannak a mi magyarjaink? Ez volt jutalma két-három havi szorgalmas és becsületes magaviseletünknek, minden jóra való ember részvétellel viseltetett irántunk.

Várna vidéke

(Kikötő és vár - Rákóczy-ágyúk - Hunyady csatateret - László király emléke - Tengeri fürdő)

Jasics nagyon szeretett vadászni. Nem tudom, hogy mentet meg az elkoboztatástól egy közönséges nagy katonafegyvert, ezt megigazította gyutacsosra, mert a mi zászlóaljunk gyucsás (zünderes) fegyverekkel volt ellátva s ezzel járt vadászni; én meg vasárnaponként Rostitól kölcsönöztem el dupla fegyverét, melyet később mesterünk meg is vett számomra s így ketten vadászat kedvéért bejártuk Várna vidékét mindenfelé.

Senkit nem érdekelhet e különben igen szép vidék leírása, azért csak azon táj leírására szorítkozom, hol valószínűleg a szomorú eredményű várnai ütközet volt 400 év előtt.

A várnai kikötő körülbelül 2000 ölnyi átmérőjű, félkör alakú, a tenger felől egészen nyíltszájú öböl; déli oldalát meglehetősen magas, meredek sziklás hegy köríti, melynek legvégső csúcsán, mit Galata-Burunnak hívnak, egy ágyútelep van - néhány 24 fontos és egy pár mocsárból álló, északi oldala lankásan emelkedik, és ezen emelkedettségén fekszik Várna városa mintegy 16-18 ezer lakossal.

A város bástyázott sánccal van körítve, de csak egyszeresen, nagyobb szerű védművek nélkül; az egész külerődítmény néhány önálló váracsból áll melyek kölcsönösen egymást, és a vársánc kiszökellő szögeit fedezik, azonban az észak felőli magaslat erődítményei el vannak hanyagolva, s az ezt elfoglaló ellen erről minden erődítményeket tökéletesen ural, s így Várna nem tekinthető másod- vagy harmadrendű erősnél többnek, annyival kevésbé mert tenger felőli oldala csak egyszerű sánc és fallal van erősítve belső művek nélkül. Csaknem megfoghatatlan, hogy tarthaták a törökök oly keményen a Diebics féle orosz-török háború alkalmával; hisz a felszerelés is igen hiányos, az egész várban aligha van 40-50 db sánc-ágyú, azok egy része is ódivatú vas-ágyú, látszik, hogy itt is a katona halálmegvető vitézsége volt a legerősebb sánc.

Itt láttam két darab 24 fontos ágyút R. G. cifra két nagy betűvel, máig is tökéletesen felszerelve néznek komoran le a kikötőre; - némelyek mondják, hogy Sumlán vagy hat hasonló van, s mind ezeket Rákóczy-féle ágyúknak tartják, de én most utólagosan - mióta angol ágyúkat láttam - azon gyanúban vagyok, hogy biz ezek

Georgius Rex idejébeli angol ágyúk is lehetnek. Roppant hosszúságuk egyébiránt régibb korra mutat, de mivel rajtuk se angol, se erdélyi címer nincs, csak egy behajtott íves korona (a fejedelmi koronák ilyenek, de az angol korona is olyan) s a két betű egymásba fonva, nem tudom eldönteni, melyiké volt: Rákóczyé-e vagy Georgius Rexé; hajlandó vagyok mégis Rákóczyénak tartani, mert az R betű van elől, holott Georg királynál a G lenne s ez esetben az R. G. magyarul van.

Túl a városon, észak felé lassan emelkedő térség van, néhány száz ölnyire a várostól kezdve már szőlőkkel beültetve, mígnem az emelkedés hegyé lesz; e két hegylanc a kikötő két partján, majdnem egyenközüleg fut mintegy egy mértföldnyire befelé, ott azonban tetemesen közeledik egymáshoz. Megjegyzendő, hogy általában az északi oldal szelídebb, járhatóbb természetű a délinél.

Középen van a devnei tó, melynek kikötő felőli vége posványos mocsárrá, s ingovánnyá sekélyül, ennek Várna felőli szélén kígyózik végig a Devne folyócska, mely ott az öbölbe szakad. E mocsár azonban nem terjed közvetlenül a tengerig, hanem attól vagy 200-250 lépésnyi homok síkság választja el.

Hunyady, amint Fessler részletesen leírja, hátában hagyta a meghódolt Várna városát, balját a devnei mocsárookra, jobbát a most Monaszternek nevezet tengerpartra fekteté, mi egy pillanatra átlátatja velünk a helyzet előnyeit és hátrányait. Ugyanis hátrálási útja aránylag igen keskeny homokos térre van szorítva, melyet még azon felül a Devne patakja vág át, tehát szűk és veszedelmes; de másfelől bizonyos, hogy ha e visszavonulást némi rendben megtennie sikerül, az alig 200 lépésnyi téren bármi számú ellenséget is könnyű feltartóztatni.

Azonban a sors másként dönté el; az oláhok rendetlensége, és főleg a fékezhetlen dicsvágyú sok apró vezér engedetlensége - éppen úgy, mint később is - kicsavará a tapasztalt vezér kezéből a győzelmet, s egy gyász lapot írt a történelem könyvébe a várnai ütközetről. Fájdalom nem okultunk rajta!

A lengyelek 1856-ban, amint hallom, emlékoszlopot emeltek itt elesett honfitársaiknak egy halomra, mely gyaníthatólag az elesettek nagy közös sírhalma lehet; az oszlopon László király és az elhullott

lengyel hősök említettnek csak; az, hogy László magyar király volt s a pár ezer lengyel mellett tíz annyi magyar küzdött s vérzett s tán nyugszik itt: sokkal érdektelenebb csekélység a lengyelek előtt, mintsem említésre méltónak tartatnék általuk. Különben igazuk van: mi nem értünk rá 400 esztendeig rájuk gondolni, talán a késő nemzedék kegyeletteljesebb lesz, s ha majd megszűnt a török is nemzet és hatalom lenni, oda írják majd a sír fölé: "itt nyugszanak elvérzett hősei két rokon nemzetnek, kik megölték egymást."

Itt egyébiránt mind ezekről nem tud senki semmit, itt történelmi emlékekkel nem törődik senki, a vallás elnyeli a nemzetiséget keleten egészen, s úgy a török, mint a keresztény nem búsong a múltakon, s a földi jövővel is keveset gondol, megnyugszik mindenben; minden úgy van jól, amint az Isten rendelte. Emlékeket keleten kérdezősködés útján keresni s puhatolgatni haszontalan fáradság lenne, itt a mának élnek csak. A Devne mocsára is nem a várnai csatáról nevezetes, hanem temérdek vad és még több nem vad récéiről; van ugyanis e mocsár közepén egy kis sziget alig, egy holdnyi s alig egy-két lábbal a víz színe felett, mindamelllett víz nem járja, mert a tenger csak néhány lépésre levén - s a Fekete-tenger dagály és apályal nem bírván, a beleszakadó folyam tükre mindig egyenlő magas a tenger színével - ez annyira áll, hogy még Szulinánál is a hatalmas Duna alig képes egy pár lábnyi emelkedést vagy süllyedést előidézni, kis korában vizét feltolja, áradt korában pedig elnyeli a tenger.

Az említett szigetcske egy töröké, ki ott tyúkok és récék ezreit tenyésztí mesterségesen. A költetés nem kotlók, hanem egyiptomi módra kemencék által eszközöltetik, a kikelt apró csibék pedig lerészegített kappanok által fogadtatnak el, melyek aztán egész gyöngédséggel őrködnek felettük.

Ez a török minden gőzössel százanként küldözi a csirkét Konstantinápolyba és tojás-készlete oly nagy, hogy a krími háborúk ideje alatt magam is vettem egyszer tőle 50 ezer tojást s még volt 3-4-szer annyi készlete. - A mocsár, kivált őszi felé, tele van vadrucák, ludak, és mocsári szalonkákka, és én nem is mulasztottam el egy vasárnapot vagy ünnepet se vadászat nélkül; ez volt nem csak mulatságom, de egészségem fenntartásának lényeges feltétele; mivel

pedig magunk főztünk, a lőtt vadakból valóságos lucullusi ebédeket csaptunk magunknak, s így a vadászat itt jövedelmező is volt.

A tengeri madarak különböző fajain kívül itt két oly madarat lőttem, melyek nálunk igen ritkák: az egyik a partoldalokban lakó s a fecskefajhoz tartozó méhészmadár, különböző színeket játszó sárga, zöld, sötét-zöld, kék és barna-veres tollazattal, rigó nagyságú. Másik a kalifár ruca. Ez a közönséges zöldfejű rucát nagyságra nézve meghaladja, fején citromsárga, hosszúkás, búbként felborzolható tolla van, hasa narancssárga, háta vereses barna, messziről tollazata éppen olyan lángvörös színekben játszik, mint a házi fehér kakasnak nyaktollazata, a récéknek kétségkívül ez a legszebb faja; később láttam ugyan ennek törpe faját is hasonló színezettel, de felényi nagyságban. Konstantinápolyban több nagy urak megszelídítve tartják udvaraikban csorgó vagy szökőkutaik körül; vad állapotban igen vigyázó, és igen ritka is.

Míg fiatal az ember, szeret tréfálni s nem egyszer a más rovására nevetni. Egy szép vasárnap vadászni készültem Tiszay barátommal. Mesterem, ki nem győzte eléggé bámulni, hogy én minden vasárnap nyulat, rucát hozok, és aki szeretett bennünket mindenben utánozni, szintén hozzánk csatlakozott, de már útközben láttuk, hogy a puskát úgy forgatja kezében, mint valami piszkafát, az ember soha se lehetett tőle biztosságban, féltünk, hogy előbb-utóbb meglő. Látszott, hogy soha sem volt vadász. Feltettük tehát magunkban hogy úgy megkedveltetjük most vele a mulatságot, hogy emlegesse meg, s ez legyen első, utolsó vadászata. Megjegyzem, hogy mi bocskorban és rossz öltözetben voltunk, ő meg fehér nadrágban, lakk cipővel vasárnapiasan, úgy amint éppen hazulról elindult a kávéházba. Ketten közre fogtuk tehát, azt mondván neki, hogy soha a vonalból ki ne maradjon; ennyit tudott hisz porosz volt, tehát a három évet kiszolgált ő is valaha s így neki vezettük a zombékos, süppedékes devnei lópoknak. A leggyakorlottabb vadásznak is dolgot ad ezen zombékok tetején megállani s egyikről a másikra ugrálni, hát még egy potrohos szabómesternek! Már előre alig bírtuk magunkat tartóztatni a nevetéstől. Eleinte csak ballancirozott, hanem egyszer csak cupp! elvesztette az egyensúlyt és bele esett a fekete feneketlen sárba. Mire felmászott egy zombékra fülig sárosan, mi már sehol

sem voltunk, a mellettünk lévő nádba leguggolva kacagtunk, de a világerért se mutattuk volna magunkat.

Sie Herr Alexander! (csak így ismert, máig se tudja tán a vezetéknevemet.) Sie, wo sind Sie? um Gottes willen, helfen Sie mir!

Dehogy segítetem! Elosontam hirtelen a nád közt, látatlanul kikerültem a szárazra, s mikor úgy kikacagtam magamat, hogy megint tudtam beszélni, akkor onnan kiabáltam neki, mintha nem tudnám hol van, biztattam, hogy menjen előre, látja-e vagy száz lépésre beljebb, hogy hemzseg a temérdek szárcsa-ruca! No hiszen kellett is már ennek most ruca! Most egy olyam zsombékon állott, amelytől legalább egy ölnyire volt a legközelebbi zsombék, neki-neki fogott, de nem mert ugrani! Utoljára is ledugta puskáját és mérte vele a víz fenekét; de nem volt ám annak olyan fenéke, amibe egy puska csöve megakadjon! Végre tehát elszánta magát, neki ugrott és természetesen bele esett megint, azután nem is kereste többet a zsombékokat, hanem hol fenn, hol lenn lubickolt kifelé torony irányában, fél óra múlva kijutott oda, ahonnan beindult volt.

E közben Tiszay lőtt egy gémet, meg egy kis rucát, én szintén lőttem csaknem álló helyemben két-három vízi szalonkát és egy arra húzó nagy zöldfejút, - hisz annyi volt, hogy a gyermek is lőhetett volna, - jöttünk aztán ártatlan képpel kérdezni tőle: hát ő mit lőtt? pedig a puskájából a puskaműves sem tudom hogy piszkálta ki a vastag iszapot!

Másik egészséges multságunk volt a tengeri fürdő. A Devne tó felől a tenger fenéke nagyszemű tiszta homokkal van borítva s oly lankás, hogy be lehet menni 50-60 lépésnyire, míg nyakig ér.

Boltunk a kikötő kapuja mellett volt néhány lépésnyire, azért minden nap, ha a tenger nem nagyon hánykolódott, naplementekor kiszaladtunk, tíz percig fürödtünk s úgy mentünk haza vacsorálni szállásunkra. Úszni jól tudóknak egyébiránt akkor legmultságosabb s legélvezetesebb a tenger, mikor erősen hullámszik. Azt hinné az ember, hogy minden hullám rögtön elborítja, mert csaknem függőlegesen, mint öles magas fal rohan egyik a másik után, de a jó úszót a hullám csak hátára kapja, magasra emeli, hogy a másik percben ismét a következő mélyedésbe süllyessze le, s e himbálódás

éppen az élvezet; de aki úszni nem tud, az ne próbálja meg e mulatságot.

Tiszaynak gazdája megbukott, s bezárta kávéházát, Szilágyi meg beteg lett s ki kellett lépnie szolgálatából; mindkettőjüknek mi adtunk szállást. Ők meg azzal hálálták meg jóakaratumkat, hogy míg mi a műhelyben dolgoztunk, ők megfőzték ebédünket, illetőleg vacsoránkat, mert délben csak gyümölcsöt, leginkább szőlőt, túróval és kenyérral ebédeltünk; sem időnk, sem pénzünk nem jutott rendes ebédre.

Szőlő túróval: gondolom, hogy mosolyognak erre Magyarországon; hanem meg kell próbálni előbb, addig semmit sem szabad elkárhoztatni. Természetesen nem valami csípős túróról, hanem friss, vagy csak néhány napig sós vízben tartott lágy gomolyáról van szó, pompás szőlővel és lágy kenyérral. Olyan jól ízlik biz a! hogy aki még eddig megkóstolta, meg is szerette.

Nálunk Magyarországon az egy lipthói túrot kivéve, a juhtejből nem tudnak valamirevaló túrot készíteni; ellenben a törökök és oláhok ebben valódi mesterek: van olyan sajtjuk, amely minden svájcinál ízletesebb; a friss túró eltartásának meg egy igen egyszerű módját találták fel.

Ugyanis a kinyomott, vagy csak egy felakasztott sajtruhában magától kicsurogni engedett lágy gomolyát elvagdaldják kétujjnyi vastag szeletekre s egy kádba lerakják, minden sor közé egy kevés tört sót hintenek, azután vízzel tele töltik a kádat szíinig. Így eláll a túró egész újig tiszta fehérén és minden csípősség vagy romlott szag nélkül, csakhogy nagyon sós lesz, mit használat előtt egy néhány óráig sok vízbe való áztatás által távolítanak el. Még hozzá teszem, hogy a télre elrakandót az őszi kövér tejből kell csináltatni, sós víz helyett savóval önteni le, ezt rajta néhányszor változtatni, és kövekkel lenyomtatva tiszta száraz kamarában tartani. Remélem, nem bánják meg a próbatételt.

Tiszay és Szilágyi néha napszámoskodnak, búzát hordanak be hátukon a hajóra. Ez már mégis nagyon nehéz kenyér művelt embereknek, de a tétlenséget is megunják, s mikor munkát nem kapnak, fát és kőszén darabokat szedegetnek a tengerparton, így igyekezvén szegény háztartásunkon, amint lehet, könnyíteni.

E mellett egész nap tanulnak törökül. Szilágyi már igen jól beszél és írni is tanulgat, e mellett egész nyelvtant szerkesztett, mire nagy szükségünk is volt, mert így hallásból igen nehezen tud tanulni az ilyen mindenféle grammatikákat összetanult ember, míg ellenben, akik soha könyvet sem láttak, már folyvást beszélnek, - de persze rosszul.

Mire a hideg idők beállottak, már mind a négyen rendes fizetést kaptunk és újévre tökéletes szabólegényekké képeztük magunkat, és legelőször is magunkat ruháztuk fel. A dolgozás, az egész naphosszat görnyedve ülés már nem esett terhünkre, csak egyet nem tudtunk megszokni soha: a mángált, a keleti épületeknek ezen gyilkos fűtőeszközét. a széngőz a szemekben nyomó fájdalmat és erős lüktetést okoz s ámbár már több 10 événél, hogy e veszedelmes eszközt nem is láttam, még most is sokat szenvedek hasonló fejfájásokban, s ezt az akkori gyakori fejfájások okozzák.

1851

Nekünk az újév nem hozott semmi jót, semmi újat. Borzasztó azon elszigeteltség, amiben élni kénytelenítettünk. Hazulról mindez ideig nem tudtam levelet kapni, pedig Joannovics György urat megkértem, szíveskedjék rokonaimat itt Törökországban létem felől értesíteni. Évek múlva megtudtam, hogy ő ezt meg is tette, de számos Vidдинből, Sumláról és innen írott leveleim közül testvéreim egyet sem kaptak meg; pedig azokban egy szó se volt politikáról, még csak ottani állapotunkról se írva, hanem egyszerű tudósítás, hogy még élek és hol vagyok, és a mi atyai kormányunk még ilyen levelek kézhez adását is megtiltotta.

Konstantinápolyból tudósítanak az ottani körülményekről, de azokat alább adandom elő. Legmegdöbbenőbb a Bem halálának híre.

Múlt évi december 8-én látszólag csekély láz következtében meghalt, láza oly csekély volt, hogy rá nem lehetett bírni, hogy orvosságokat vegyen! Így szól az egyszerű halotti jelentés. Mi mindnyájan az erdélyi hadjáratban szolgáltunk! Ott voltunk Katona Miklós szerencsétlen dézsi szétveretésében, ott Kolozsvárott Baldacci

hadában, melyet szétverték roham nélkül, s mely ágyúit Kolozsvár piacán felejtve, Királyhágóig futott azt sem tudva, miért s szétbomladoza anélkül, hogy üldözték volna. Pedig minő délceg, daliás kinézésű vezéreink voltak: Katona, Baldacci és később Riczkó!

Ekkor megérkezett az öreg igénytelen kinézésű Bem, ki velünk beszélni sem tudott, s ki csak utolsó szükségből ült lóra, akkor se kötött kardot és csak lépést lovagolt! Kinézése és bánásmódja bizony nem költhették fel e szétmállásnak indult sereg csüggeteg szellemét és harckedvét; hanem az rögtön feltűnt, hogy az eddigi koplalás helyett azonnal fehér cipókkal, hússal és borral láttatánk el, napi díjunk pontosan kiszolgáltatót, egy csomó új fegyver, néhány szép ágyú s új ruhák érkeztek hozzánk. Három nap alatt nem lehetett ráismerni a szétfutott, s anélkül, hogy ütközetünk lett volna, megvert seregre. Mint valami meleg szellő, önbizalom áramlott a megfélemlített sorok közt, érzettük, hogy katonákká lettünk. Érzettük, hogy vezérünk akadt, öntudatára jöttünk erőnknek.

Ekkor megjelent híres napi parancsa: "Eddig futottatok, most már győzni fogunk! Karácsonyra Kolozsvárott leszünk." S midőn e parancs tetté lett, akkor az öreg apó iránti bizalom határtalanná lőn.

Jöttek keserű megpróbáltatások - éhség, hideg, fáradság és megverettetés; de jöttek fényes páratlan győzedelmek, s a sereg a bajokat nem rőtta fel neki, győzelmeinkért pedig félistenként imádta! Mi megsirattuk őt, megsirattuk benne a győzőt, ki egy maroknyi vert seregből ellenállhatlan rettegett hadat teremtett s Erdélyt a háromszor annyi rendes és tíz annyi rendetlen ellenségtől kiséprette; megsirattuk a vezért, ki élte utolsó leheletéig hű maradt elveihez.

Levelem még több újságokat is tartalmaz: Aleppóban okt. 16-án nagy zendülés ütött ki, az arab és török lakosság fegyveresen összecsoportosulva gyilkolja és rabolja a keresztény és zsidó lakosságot, a pasa és a katonaság vagy nem mer, vagy nem akar ellenük erélyesen föllépni, s úgy viseli magát, mintha valóban előre kitűzött terv szerint tartatnék e gyilkolás. Csak a magyarok nem rettentek vissza az emberiség törvényeinek parancsa elől, Kmetty és Stein részint tetteleg csapatokat vezettek a gyilkosok ellen, részint kényszerítették a pasát hasonló fellépésre, s így sikerült nekik három napi borzasztó dúlás és vérengzés után a lázongókat rendre téríteni.

Ez a levél csupa gyász hírekkel van tele, de hiszen mi már annyira neki törődtünk a sok egymásra következő rossznak, hogy már reményünket is elvesztettük jobb iránt s talán hitelt sem adnánk valami jó újságnak. "Londonban az ottani emigráció közt szakadás történt; míg a nagyobb rész híven ápr. 14-i elveinkhez inkább meghalni s elveszni kész, mintsem elvet változtasson, addig egy nevezetes töredék - élükön Pulszkyval - hajlandó lenne egyezkedni Ausztriával, s ha Ausztria a 47 előtti állapotot visszaállítaná, azt öröme est elfogadnák." Ily szomorú híreink érkeztek.

Elutazásunk Várnáról

(A nagy mesterség - Mulatság a szabadban - A búcsú - A Fekete-tengeren)

Lassanként megtanultuk, mint kell egy darab ruhát, ha ki van szabva, megvarrni, s így már némi részben biztosítva voltunk mindennapi szükségünk ellen; de engem nem engedett nyugodni a tudvágy - szabni!

Szabni éppen nem oly könnyű, mint az ember gondolná, de ezt egy rendes céhbeli mester sem akarja megtanítani; aki pedig csak gyakorlatilag akarja megtanulni, az sok posztót elront s rendesen mégis sok rossz állású rokkot szab életében. Egy bolygó zsidóhoz hasonló vén vándorló német legény kísérett a bajból, még pedig akarata nélkül. Ez bejárta előbb Európa minden államait, de sehol sem időzött tovább, mint ameddig a mehetésre elégséges pénzt keresett, aztán nyakába vette keletet, bejárta Marokkót, Tuniszt, Alexandriát, Kairót, Smirnát, most Athenből jött ide Konstantinápolyon át. Magától érthető, hogy a bort és sört szerfelett kedveli, nem is jegyzett meg magának egyebet, mint a borok minőségeit és árát; itt is többet iszik, mint dolgozik, s többet részeg, mint józan. Egy könyvet pillantottam meg nála s e könyvtelen országban minden könyvet mohón kap az ember, de minő volt meglepetésem, midőn a címét elolvasom "die Zuschneide-Kunst" kiadva a lipcsei polytechnicum által.

Rögtön meg akartam venni, de minden iszákossága dacára nem tudtam tőle kicsikarni s az olvasást is csak több itcze borért engedte

meg! Ez a céhszellem! Mohón estem neki, egész éjeken át másoltam le s a magyarázó mellékelt ábrákat lerajzoltam, hat nap alatt a könyv nemcsak le volt másolva, de fejemben is volt; szerencsémre, mert a nyugtalan frater amint két aranyat kereset itt, elindult Odessába, onnan, azt mondja, Tiflisbe s tovább Kalkuttába szándékozik.

Mindjárt vettem magamnak posztót, és az előírt módon kiszabtam s nagy meglepéssel láttam, hogy igen jó lett! Tehát már szabni is tudtam s ez felbátorított. Várnát oda hagyni és másutt próbálni szerencsét! - Rávettem Wesselényit is, hogy menjünk Kiutahiába, ott bizonyosan szükség lesz reánk és mily szívesen fognak bennünket fogadni, látván, hogy nem csak meg nem haltunk étlen, de sőt kész életmódot is szereztünk.

Idejében értésére adtam mesterünknek, hogy Szent György napkor búcsút veendünk tőle. Igyekezett tartóztatni, de végre átlátta, hogy igazunk van, nem maradhatunk mi végtelenül egy ilyen kis városkában s beleegyezett szándékunkba. Szent György napra búcsúebédre hívott meg, még pedig nem házához, hanem a Várnától mintegy másfél órányira fekvő klastromba. E napon, sőt általában minden nagyobb ünnepen Várnának minden keresztény lakosa e kies fekvésű monaszterba vándorol. Az urak gyalog vagy lóháton, az asszonyok cifra selyemmel sallangozott szamarakon. Az út kies szőlőskertek és erdős helyek közt vezet s e napon oly sürgés-forgás volt e hosszú úton, hogy az egész menő sokaság véget nem érő víg karavánhoz hasonlított.

Minden család egy-egy nagy lombos fa alatt foglalt helyet, elővette magával hozott ételeit vagy tüzet rakott és ott ütötte fel konyháját. Több helyen zene szólott és táncoltak, mások játszottak, labdáztak, lövöldöztek; a jámbor törökök pedig egy jó magas pázsitos dombon letelepedtek s csibukolva nézték a frénkek multságát, bámulva bolondságukat, hogy ugrándoznak, holott ülhetnének is. Nem hiányzottak a sokféle házalók, némelyek gyermekjátékot, mások édességeket, mások limonádét, fagyaltot árulva s élénkítve a tarka víg tömeget örökös elő-hátra járkálásaik s különféle kiabálásaik által.

E víg élet színhelye is olyan, minőt csak a változatosságaiában kimeríthetlen török tenger vidéke képes felmutatni. Egy nagy kies kert, vagy inkább nyílt tér - vén dió-, gesztenye- és platán-fákkal,

lankás hegyoldalon, melynek lábainál a lassan himbálódzó tenger fehér madaraival s kövér barna delfineivel, - hátul sűrű lombos erdő, tele turbékoló gerlicék s galambokkal! S a téren török, örmény, görög, bolgár, német, frank és zsidó mind más-más különös öltözetben.

Egyet sétálni s eshetőlegesen egy pár gerlicét vagy galambot lőni elmentem Wesselényivel a hátunk megetti szép erdőbe. Az út sűrű folyondárral, vadkomlóval benőtt, kicsinyke patak mellett, nagy lombos fák közt vezet. Alig haladtunk két-három száz lépést, midőn mellettünk hirtelen zörrenést hallok, ösztönszerűleg lekapom vállamról a fegyvert s azon percben kecsesen kiszökellik elénk alig 20 lépésre egy szép őzbak! Nem tudom, hogy céloztam!

Ez volt életemben a legelső őz, melyet szabadon láttam, s minő volt a mulatók meglepetése, midőn alig negyedórával távozásunk után, rúdra függesztve e szép vaddal tértünk vissza!

Másnap érzékeny búcsút vettünk mesterünktől s barátainktól. Szilágyi Dániel az angol consulnál talált szolgálatot, Tiszayt elvitte egy öreg török kávédzsi Balcsikba, Erdős helyünkbe jött a mesterhez és később hazatért Magyarországra, Onága Péter velünk tartott s hárman együtt ültünk fel Rhodosz nevű három árbocos görög vitorlásra, Konstantinápolyba utazandók.

A vízi járművek közt a vitorlás hajó olyan, mint ökörszekér a szárazon; ha csendes idő van, oly lassan halad, hogy alig venni észre, s ez rettentő unalmas; ha ellenkező szele van, visszafelé halad, az oldalszél meg irtóztatóan hányja-veti. Azonban vannak nagy előnyei is a gőzösök felett, kivált ideges emberekre nézve. Először is nincs meg rajta az a gyomorémelyítő kőszénfüst szag, mely magában beteggé tesz; másodsor, és főleg nem ráz és nem zúg az ember fülébe éjjel-nappal a kerekek és gépezet egyhangú zökögése; végre az ember elszántan ül fel vitorlás hajóra, nem sokat törődik vele, mikor fog megérkezni, ellenben a gőzöstől azt kívánja, hogy repüljön, s egy pár órai késedelem jobban kihozza sodrából, mint a vitorláson egy pár nap, - én legalább így vagyok a vasúttal is.

Eleinte igen gyenge szelünk volt; oly lassan csúsztunk előre a habok felett, hogy egy gyalog ember versenyezhetett volna velünk s ez két álló napig így maradt; két nap alatt nem bírtunk annyira haladni, hogy a partot végképpen elveszítsük szemünk elől. De kárpótolta lassú haladásunkat az utazás élvezetessége. Útitársaim, kik rendkívül jó úszók voltak, bele is ugrándoztak a tengerbe s mellettünk úszkáltak, néha akaratlanul versenyt a delfinekkal, melyek nagy csapatokban követtek bennünket.

Én gyönyörködtem a tenger végtelenségében. Felszíne majdnem tükörsima volt, s mélyen lehetett kristálytisza vizébe bele látni, csak lassan közeledtek és távoztak egymást váltogatva széles hullámai, mintha lélegzene a nyugvó óriás s pihenne vészes hánykódásai után. Minő csend! Itt már nincs zajgó madárélet, nincs emberi lárma, csak néha, nagy ritkán húzódik sebesen fenn a magasban egy eltévedt tengeri fecske s olykor vidám halcsoport futkossa körül a hajót, mit tán óriás cetnek gondolnak.

Harmadnapon erős szelünk támadt, de éppen Konstantinápoly felől.

Azt hinné az ember, hogy ez visszahajt; - korántsem! Minden vitorlát kifeszítettek, sőt még oly szárnyvitorlákat is kötöztek a nagy árboc keresztfáira, melyek nem állanak ott rendesen, csak ily esetekre tartatnak készletben; a vitorlákat egészen oldalt fordították, úgy hogy a hajó oldalaival állottak párhuzamosan. A kormányal a hajónak oly irányt adtak, hogy a szemközt fúvó széllel mintegy 45 foknyi szöget képezett.

Hajónk az erős nyomás alatt tetemesen baloldalra dőlt, úgy hogy ezen oldalon nem voltunk több, mint 4 lábnyira a víz felett, míg jobbfelől a hajó 10-12 lábnyira emelkedett ki. De haladtunk gyorsan, mint egy gőzös, a hajó ormánya habzó tajték barázdát hasított a vízben, míg magas jobboldalát hatalmas hullámok csapkodták. Így haladtunk egy óráig. Midőn a csengő, mellyel az órálló jelzi az órát, megszólalt, ismét kilépett a kapitány, minden matróz egy-egy kötél végére állt s a köteléket meglazította. "Volta!" (fordíts) hangzék a parancsszó s a kormányos éppen a széllel szembe kanyarított bennünket.

Egy percre megcsendesedtünk, a vitorlák elkezdtek lazán lobogni, majd visszafelé fuvódtak fel, neki dülvén az árbocoknak. Egy parancsszóra elbocsátották a hajó orra felőli vitorlaköteleket, melyek dühösen csapódtak hátra, a hátulsókat előre rántották s mindkettőt hirtelen megerősíték. Az egész műtét nem tartott öt percig s íme a hajó az előbbinek megfelelő, de ellenkező állást és irányt vőn, lassan-lassan visszanyerte előbbi sebességét s ismét dühösen haladt ez irányban éppen egy óráig, akkor újra ismétlődött a fennebb leírt "volta" jelenet. Ezt hívják lavírozásnak, ide-oda menésnek. Így küzd az emberi ész az ellenszéllel, és bár a tetszőleges haladás gyorsaságához képest lassan, de mégis előrehalad.

Ez az egyszerű matrózból lett hajóskapitány soha a Pythagoras theoremájának hírét se hallotta, vagy más szókkal: nem tudja, hogy ő előre a széllel képzett szög cosinusának az elvégzett uttali szorozmánya eredményét haladta, és mégis ki tudja számítani, mennyit halad. Az előre haladás gyorsaságát egy igen könnyen letekerződő jó erős spárgával, illetőleg vékony kötéllel méri, melynek vízbe vetett végén egy könnyű, háromszög alakú kis deszka van oly módon, hogy a deszka a hajó haladása által okvetlenül épen

széles oldalával fogószik a vízbe, s mivel a kötél majdnem súrlódás nélküli könnyűséggel tekergődzik le, csaknem helyben állva marad.

Éppen egy percig engedik a kötelet letekergődni, s ahány görcsnyi kötél szaladt le, annyi tengeri mértföldet halad a hajó egy óra alatt.

A görcsök egymástóli távolságát könnyű kiszámítani, ha azt feltételezzük, hogy a lelökött fadarab egy helyben marad; de a gyakorlat az ellenkezőt mutatja, s így a kötélgörcsök távolságát is gyakorlatilag ismerték ki s az eredmény a számítástól tetemesen különbözik - jeléül annak, hogy a fa mégis előre vonatik s nem áll ott meg, ahol ledobatt.

Már aztán az ilyen egyszerű hajós csupa gyakorlatból tudja, mennyit ment előre s kevés különbséggel eltalálja az igazat.

Ezt gyakorlatilag bebizonyította a mi kapitányunk, mert két nap és egy éjjel teljesen kifeszített vitorlakkal haladt előre, a harmadik éjjel azonban behúzatta legnagyobb vitorláit s midőn a hajnal megvilágosította látkört, a Bosporus világító tornya, illetőleg torkolata előtt egy óra járásnyira voltunk.

Május hó elsején 1851-ben reggeli 8 órakor a világhírű Bosporusban voltunk épen, egészségesen.

A Bosporus

(A Bosporus szépsége - Török csolnakosok)

Nem merek a Bosporus tündéri szépsége leírásához fogni; előttem száz meg százan megkísérelték, festők, fényképészek seregei vászonra s papírra varázsolták, s mégis csak holt, töredékeny s tökéletlen képét adhatják annak, mi itt a szem előtt, mint egy végetlen, minden lépten változó óriás panoráma, kápráztatólag végig húzódik.

Nem tudja az ember, mit bámuljon inkább: a természetnek változatos hegyalakzatok, völgyek, öblök, százféle színű fák s virágokban kifogyhatatlanságát-e, vagy az emberi műveknek különféleségeiben tán amazt is felülmúló ezerféleségét!

A víz, melyen úszunk, szűk partok, hatalmas meredek hegláncok közé szorított tenger, - mély tiszta vizével lomhán fel-

felbukó delfinjeivel, hintázó vagy repdeső madarainak ezreivel, s a világ minden nemzeteinek minden nagyságú és rangú hajóival. A part pedig el van borítva viruló kertekkel, fákkal, s tarka virító színű fantasztikus épületekkel, melyek nagyságban a kunyhótól a palotáig s gyönyörű török mecsetekig, stílusban az ó-görögtől máig, sőt Ázsiától Párisig minden lehető fokokat képviselnek, meg-megszakítva egy-egy kopár domb vagy mély völgyben feketéllő cyprus erdő által.

A bejárásnak 3-400 ölnyi kapuját két váracs őrzi kormos fekete ágyúkkal, melyek nagy vasöbleiket fenyegetve nyújtják kifelé a fehér kő-lőrésen; ez a Fener kaleszi (lámpa-vár), a mellette közel, a rumeliai oldalon álló világító toronyról nevezik így.

Rumelia vagy Urumeliának neveztetik az európai, - Anatóliának az ázsiai rész.

Beljebb egymással szemben, csinos őrházzal, ismét két vár, rumeli és anatóli kavak fenyegetőzik; majd az anatóliai oldalon egy erősen a vízbe szökellő csúcson, a Bosporus majd legkeskenyebb pontján Madzsar kaleszi (magyar vár). Mint a hír mondja, a magyarok, tehát a Tököli vagy a Rákóczi magyarjai által építtetésétől nevezik így, 80 ágyú van benne. Ismét beljebb a Bosporus legszűkebb helyén két régi építésű vár: Rumeli hiszár, és vele szemben Anatóli hiszár, hihetőleg még a török világ előtti művek, apró lőrészekkel s magas, ví-terasseos tornyokkal. Régen, míg ágyúk és erős gőzösök nem voltak, e két erődnél óriás vas láncsal kötötték át a tengert, mely itt nem szélesebb 5-600 lépésnél.

E váracsok között részint lenn a parton, részint a hegyoldalakon egyes és csoportos fehér-, zöldessárga, kék s mindenféle színű épületek; a hegyoldalakon buja zöld lombosított fák, melyek közt a piros-fehér, vagy tarka virággal borított fák óriás bokrétákként díszlenek. A vizes százféle alakú és nagyságú hajók himbálódznak, itt-ott egy kis gőzös kerepel, egész csapat halak szökkennek fel s a légtelenben tengeri fecskék és sirályok ezrei vijjongnak.

A hajóknak a Bosporusban éjjel járni tilos, részint a váraknak őrizhetése, részint az összeütközések által okozható szerencsétlenségek kikerülése végett; azért hajónk is a büjükderei öbölben, hol a Bosporus hirtelen majd félmérföldnyire kiszélesedik,

délutáni három-négy óra közt horgonyt vetett, nem bírván egy nap alatt beljebb jutni.

Mi itt azonnal egy csónakra ültünk, minők itt ezerekenként járnak, s a bérkocsikat helyettesítik, s ezen úsztuk végig hosszában az egész csatornát, Büjükderétől egész a galatai hídig. Ez a török csónak legfeljebb 3 láb széles, de legalább 4 öl hosszú, mind elöl, mind hátul lassanként hegyesedő csúcsban végződik mégpedig felfelé hajlott hegygel; mélysége nem több két lábnyinál, s fenekén vasazott éles ormó fut végig egész hosszában. Mind a két hegyes végén egy-egy jó darabon lég-, vagy helyesebben vízmentesen záródó fedélzete van, mi elmerülés esetében megmentené az elsüllyedéstől. Az egész hátul szélesebb, mint elöl, s könnyű hársfából van készítve. Közepénél valamivel előbb van egy pad, melyen a csónakos ül, háttal előre és két könnyű széles szárnyú fecskefark alakú evezővel, melyek jobbról balról egy-egy faszeghez vannak akasztva, oly módon evez, hogy lábait elöl egy keresztpadhoz veti, a légben egyszerre mind a két evezőt felemeli s testének és különösen karjainak lehető előre, illetőleg a menetirányához mérve hátra hajtása által az evezőket előre hajtva a vízbe csapja és teljes erővel egész testével hátra görbülve meghúzza. Minden ilyen lökésre legalább két-három ölet halad a csónak, mely különben is éles hegyes alakján kívül oly könnyű, hogy egy erős hordár képes a hátán elvinni.

Az utas vagy utasok lenn a csónak fenekén párnákon, vagy szőnyegeken ülnek szemben a csónakossal, s törökösen keresztbe vetett lábakkal; még európai embernek sem engedi meg a csónakos, hogy a háttámasztó padra felüljön, mert mihelyt a teher nem lenn a fenéken van, a legkisebb lökésre is azonnal felfordulna. Ezen csónakok két-három emberrel oly gyorsan mennek, mint egy bérkocsi, de vannak két-három-négy pár evezősek is, ezek aztán felette gyorsak, gőzhajókkal vetekedhetnek. A nagy pasáknak, különösen pedig a szultánnak annak ugyanily szabású, hanem aranyozott faragványokkal elhalmazott, trónussal ellátott s tizenkét-huszonegy evezős, pompás csónakjai, melyeket hófehérbe öltözött legények bármely gőzössel vetekedő gyorsasággal hajtának, még pedig oly ütenyszerű egyformasággal, hogy mind a 24 evezőlapát

egyszerre emelkedik ki és csap le, sőt emelkedése magasságában is egyik a másikat egy ujjal is felül nem múlja.

Büjükderétől a Bosporusnak a Márványtengerbe nyílásáig, jó két mértföldnyi hosszúságban terülnek végig a part mentében Konstantinápoly külvárosai, míg velök szemben az anatóli partokon Skutari vagy Iszkidar, s annak külvárosai pompáznak.

Itt éppen a változatosság szép! A legnagyobbszerű épületeket néha egy kis utcácska vagy csak néhány lépésnyi tér választja el az egyszerű apró házacskáktól; amazok háttérében a hegyoldalt virágzó kertek, ezeket szőlők és gyümölcsösök borítják. Amint Konstantinápoly utcáin Európa, Afrika és Ázsia majd minden népe összevegyülve hullámszik végig, úgy a Bosporus építésze és kertjei hű képmásai az emberi Babilonnak, s három világrészt képviselnek.

Az ázsiai oldal sokkal mogorvább épületei az ó-világrészre emlékeztetnek, barna cserép fedeleikkel s kormos falaikkal; csak itt-ott fehérlik ki egy-egy szép török mecset fénylő kúpfedelével, s magas sugár minaretjeivel, s a part hosszában néhány nagyúri palota, s az eszki seralj - a régi császári palota.

Büjükdere és Terapia leggazdagabb európai ízlésű szép épületekben, mert a küludvarok követségeinek palotái ide csábítják a haute voléet is, s a szép estéken Büjükdere sétaterén Páris divatjait fényűzés és pompában felülmúló öltözetű nők és urak csoportja hullámszik.

Megnézésre méltó azon óriás platánfa, melynek árnyékában már Buillon Gotfried ütötte volt fel sátorát!

Arnautköj és Jeniköj, mint szintén Skutarinak tengerparti házai egészen bele vannak építve a tengerbe, a part ki van rakva erős kővel, ugyanily törött kőből van az alsó, alacsony emelet, mire félőlnyi kiszökkelésekkel ráépítve felül a faház.

Elhagyjuk a régi, ma már lerombolt Csiragan-palotát s Ortaköjben vagyunk, Abdul Medzsid szultán új palotája előtt, mely egymaga belekerült vagy kétszáz millió gurusba.

A tengerről nagyszerű fehér márvány-lépcsőzet vezet fel egyenest a közép épületbe, mely két szárnyát magasságban tetemesen meghaladja; itt vannak az elfogadó termek, s a nagy tanácsterem vörös üveg kúpfedelével, ettől balra a szultán vagy lehető

vendégeinek szobái, jobbra a hárem és cselédség. Az egész palota arca előtt egy keskeny udvar húzódik végig, a tenger partján szép vasrácsozattal kerítve.

Feltűnő szépek az óriás nagy kapuk, mind márványból faragva s úgy elhalmozva arabeszkekkel, hogy ezt legfeljebb a fényképész bírná az olvasó szemei elé állítani, a rajzón is kifáradna és eltévedne rajta. Az egész palotát a száraz felőli részen magas fal köríti, melynek tetején egy kis függő híd vezet át az utca felett az ortaköji császári kertbe.

Szemben a palotával ott horgonyoz órallóul egy másik palota, - nagy fekete úszó várként egy 80 ágyús sorhajó.

Besiktast elhagyva, Tophane irányában vagyunk; neve mutatja, hogy ez ágyúgyár, de vannak más középületei és szép dzsamiai (templom) is. Eddig a tengerpart hosszában egy-két sor ház volt csak, s a hátulso hegyeket és magaslatokat kertek, szőlők s fák borították, itt már a házaknak véghetlen tömegénél egyebet nem látni, lenn a kikötő hídjánál száz meg száz csónak és hemzsegő néptömeg. Tovább haladunk.

Elértünk azon ponthoz, honnan talán az egész Bosporuson legszebb kilátás nyílik, az Aranykürt torkolatához.

Ez az igazi konstantinápolyi kikötő; a hajók bevont vitorlákkal zsúfolva állanak egymás mellett, az árbocok sűrű erdőt képeznek, a víz kisebb-nagyobb csónakok ezreitől hemzseg, melyek között kerepelve szaladgálnak minden irányban az apró omnibusokat pótló bosporusi gőzösök.

A Bosporus az Aranykürttel együtt a világon talán a legbiztosabb s legnagyobb természetes kikötő. Mélysége olyan, hogy a legnagyobb három-emeletes hadihajók is bátran járhatják, kiterjedése mértföldekre megy, és mégis a Bosporus csak igen nagy, hosszában fúvó zivatarok alkalmával hullámzik - az Aranykürt soha - minden oldalról magas hegyek fogják fel a szeleket, s míg fenn vihar dühöng, itt lenn csend és nyugalom van!

Az Aranykürt választja el az európaiszerű Konstantinápolyt, mely a fenn említett külvárosokon kívül Galata, Pera, Tophane és Haszköjből áll, az igazi régi Byzancztól vagy a mai Stambultól. A két várost három hajóhíd köti össze, melyek között legfőbb szerepet

játszik a galata-stambuli. Itt állanak meg a bosporusi apró gőzösök, ennek közelében vannak jobbról-balról a vámházak s az egész Törökország minden kereskedelmi cikke e híd mellett rakatik hajóra be vagy ki. Ezen fölül a csónakosok is itt állomásoznak, úgy hogy a tengeren e környéken a szó teljes értelmében olyan tolongás van a sok mindenféle kisebb-nagyobb jármű közt, mint bármely népes város leglakottabb utcáján a kocsik és gyalogok közt. Meg kellene még említenem, mint az érkezőnek különösen szemébe tűnő szép épületeket, a stambuli oldal szebbnél szebb dsamiaiát, a szeraszkeriát és a Haszköi iránt, illetőleg valamivel beljebb az arzenal s hajógyár iránt állomásozó roppant hadihajókat; de már is unalmas hosszúságra nyúlt e város leírása, pedig leírásnak mégis oly rövid és tökéletlen, hogy belőle magának még csak megközelítő hű képet sem alkothat az olvasó. Berekeszttem azért e panorámát ismertető cikkemet, ajánlván mindazoknak, kik a természet szépségeinek felfogására fogékony szívet bírnak, ne hagyják a földkerekségének e legszebb pontját megtekintetlenül. Az olasz azt mondja: "veder Napoli e poi morir" s igaza van! Ki egész Európát bejárta s csak Konstantinápolyban nem volt, maga is fel fog kiáltani az elragadtatott olasszal; de aki végigment a Bosporuson szép tiszta májusi napon, az a Bosporust szebbnek találndja Nápolynál is, s előtte e kép úgy fog lebegni örökre, mint álomban látott tündérkertek megtestesülése.

Keresztül vergődött végre csónakosunk a vízi járművek tömegén s a galatai híd melletti vámhídra kitett bennünket, miután fizetésén felül még valami kis ajándékot - baksis - kicsikart tőlünk. Az ajándékkérés itt is olyan szép divatban van, mint a pesti vendéglőkben; hiába alkuszik ki az ember egy csónakossal, kocsissal vagy hordárral, az áron felül még okvetlenül ajándékot is kell adni; csak annyiban kellemesebbek a pestieknél, hogy bármi csekélységgel megelégesznek s nincsenek annyian.

A piszkos, sáros, fedetlen hídon szerény batyunkat kikutatta egy vámhivatalnok, de mit találhatott volna, hol magunk sem sokat leltünk; mindamellet ez is baksist kért s mormogott valamit, midőn nem kapott; most pedig megrohant bennünket egy csomó hordár,

hanem mi elbírtuk magunk is, ők pedig ránk mondák, hogy "bunlár fukara!" - azaz ezek szegények.

Galata és Péra

(Csalódások - Pál börtöne - Madzsarda városrész)

Azt hittük, hogy a tengerparton végig szép széles utca lesz sétaterekkel s rendezett rakodó helyekkel. Mily borzasztó csalódás! A legszélesebb utca sem több 6-8 lépésnél, piszkos, sáros, durva kövezettel, jobbról-balról nyomorult apró zsidó-boltok, még a tengerbe is cölöpök vannak verve és ezeken egy egész sor fertelmes bódé építve, tele iszákos, részeg, ordítózó matrózokkal, itt-ott nyitott lacikonyhák, melyek olaj, tűzre ömlött zsír, égő kőszén és kátrány undorító bűzével töltik el a léget.

Pokoli lárma az öt világrésznek minden nyelvén, de a mi mind csak alkudozás, s csak e szót lehet minden percben minden irányból hallani: para, para (pénz)! Olyan a tolongás, hogy az embernek vállal, könyökkel, ököllel kell magának utat nyitni, sokszor lovakat, megterhelt szamarakat, 4-5 mázsás óriás lomot cipelő hordárokat félretolni vagy kikerülgetni valóságos életveszélyek között.

A hídtól egyenest felfelé vezető fő-utca nem szélesebb 8-9 lábnál, itt a tolongás legirtóztatóbb, iszonyodik e helytől mindenki, szeretne sietni a sok iparkodó egymást tolja-löki, gázolja, de a szűk hely miatt mégsem haladhat, csak lassú lépésben. Mindenki mérges, goromba s a keleti különben is előzékenység nélküli gyűlöletes önző, kézzel-lábbal hadonáz, kiabál, tolakodik; jaj annak az asszonynak, vagy beteges embernek, ki ezen utcára kénytelen jönni, itt összenyomják, elgázolják és kizsebelik irgalom nélkül.

Igy halad az ember vagy 300 lépést, akkor egy kereszt utcát lel - azon ág, mely az Aranykürtnek végcsúcsa, illetőleg Haszköi felé vezet, valamivel csendesebb és rendesebb, e városrészen vannak a legnagyobb raktárak, ez a nagykereskedők piaca; ellenben a tophanei kapu felé vezető ág mindenben hasonló a fentebb leírt főutcahoz, sőt azt borzasztóságaiban, ha lehet, felül is múlja.

Megfoghatatlan, hanem tény, hogy ezen egy milliónyi roppant városban az utcáknak nincsen neve s a házak számozva nincsenek.

Egy-két utcát aztán elneveztek szükségből a benne legdivatosabb mesterek vagy kereskedőkről, így például a ladások utcája, helyesebben utcái, mert ez maga egy egész városrész. Ez a borzasztóságnak netovábbja!

A főutca benne elég széles - lehet 6 lépés - de a többi egy ölnél nem több, amellett tekervényes girbe-görbe, a házak mind fából vannak, 2 emeletesek, piszkos, dülőfélben, alig bírja tartani egyik a másikat. Még azonfelül az első emeletnek széles kiszökkelő párkányai, illetőleg fa karjai vannak, s azok tartják a felsőbb, szélesebb alapú kiépített emeletet, úgy hogy a két egymással szemben lévő ház között alig marad egy-két lábnyi tér, s az egyik sor ház ablakából megerőltetés nélkül léphetne át az ember az átelleni ablakba. Fényes délben is majdnem sötét van, s az utcákon a nedves fekete, piszkos sár soha fel nem száradhat; e ronda épületek tele vannak mindenféle fertelmes férgekkel, patkányokkal, skorpiók és százlábú mérges bogarakkal, tele zsebmetszők, rablók és orgyilkosokkal, maltai és görög banditákkal s aljas, szemtelen nőkkel. Félve megyen itt az ember végig, s örül, mikor szerencsésen túl van rajtok, mint ha vérengző vagy ólálkodó vadak barlangjaiból menekült volna.

A főutcát a ladások boltjai képezik. Itt keleten minden ellentétes nyugodtan megfér egymás mellett; a boltokban csendes, nyugodt lelkiismerettel gyalulgat és fűrészszelget a török mesterember, legfeljebb megvető mosollyal nézve végig a keresztény világ e legaljasabb söpredékének orgiáin.

Készítményeik igen kezdetleges durva ládák, székek és asztalkák; nevezetes azonban ruhaszekrényeknek való deszkájuk. Ez, azt hiszem, a cyprus fából készül s azon tulajdonsággal bír, hogy benne a moly a ruhát soha meg nem eszi; a fa színe fehéres sárga, némileg a fenyőhöz hasonlít, de szálai nem oly kirívók; erős kámfor- és borsforma szaga van a e szag (mi különben nem igen kellemetlen) tartja távol a veszélyes bogarakat.

Galatának pár nevezetes épülete következő: egyik az óriás magas, 30 láb átmérőjű, henger alakú tűztorony. Ezt mindenki látja s innen is az egész Konstantinápoly minden része belátszik. Mihelyt tűz van, azonnal kitűznek a tűzfelőli oldalon egy veres zászlót, éjjel pedig egy

lámpát, egyúttal pedig a skutarii oldalon lévő tűztelep néhány 24 fontos durrogtatásával szintén jelt ad, mire az éjjeli őrök elkezdik erős vontatott hangon ordítani a "jángin vár" (tűz van) vészkiáltást, utána mondva a helyet is, ahol ég.

Másika egy vén földalatti pince féle korcsma, melyről azt állítják, hogy hajdan ide volt elzárva Pál apostol. Lehet, hogy igaz; a pince oly régít mutat, hogy annak korát meghatározni nem lehet; ott van a falba berakva egy nagy vas karika, ahhoz lett volna láncolva. Ha nem igaz is, de legalább ez az általános hite minden itteni kereszténynek.

Ránk nézve sokkal nagyobb nevezetességű ennél a szent Antal templomában Rákóczky és Zrinyi Ilona sírköve, egyik a falba van erősítve, másikon rajta járnak, s ezáltal előbb-utóbb végelpusztulását idézik elő. Jó lenne már egyszer leróni ezen nemzeti tartozásunkat is, s ha nincs módunkban nemzeti életünk e két fényességének oszlopot emeltetni, legalább a meglevő emlékeket kellene rég kiérdemlett helyükre, nemzeti múzeumunkba elhozatni!

A fentebb említett kereszt-utcából, mely helyet, vagy tán az ott lévő őrházat voivodának neveznek, szűk utca vezet fel Péra felé. A hely oly meredek, hogy a kövezet itt-ott lépcsőzetet képez. Kocsival itt soha sem láttam le- vagy felmenni, lóháton fel igen, de lefelé rendszeren vezetve szokás jönni. Ezen emelkedés a Kule kapuig tart; - így neveznek egy ronda rozsdás vaskaput, mely Galatát Pérától elválasztja, illetőleg elzárja, mert ezt este 9 órakor irgalom nélkül bezárják és az embert ajándék nélkül ki nem eresztik. Másutt, mint e kapun, bemenni nem lehet, mert Galatát régi magas fal köríti, még azon boldog időkből, mikor Botond apánk szekercével döngette talán éppen ezen említet kaput.

Péra már egészen más kinézésű város, ez Európára emlékeztet s itt már lehet csinos kőházakat is látni, holott a többi városrészek magán épületei mind fából vannak. A kereskedők is európai módon rendezett boltokban árulnak s a főutca, mondhatnám az egyetlen valamire való utca, melyből ez egész városrész áll, tetemesen szélesebb a többieknél, noha 10-12 lépést ritka helyt halad meg. Vannak megfizethetetlen drága vendéglői, kávéházai és egy kis színháza.

Lakosainak fele keleti keresztény, másik fele idegen, úgymint 10-15000 francia, egy pár ezer angol, ugyanannyi német, spanyol s ez időben volt vagy 250 magyar is.

Itt török nem igen lakik, kivéven a hivatalnokokat s az ide tartozó rendőrséget. A törökök nem szeretik a zajos helyeket, ámbár igen sokan a nagy urak közül itt nagy házakat bírnak, melyeket bérbe adnak - épp oly drágán, mint ez más fővárosokban divat. Van egy kis és egy nagy sétater: a kis és nagy campo, ez utóbbi azonban távoli, majdnem a városon kívüli fekvése miatt kevésbé látogatott, míg a másikat az teszi teljesen kiállhatatlanná, hogy oly zsúfolt minden szép nyári estén, hogy alig lehet ott moccanni.

Nevezetes, hogy Pérának a nagy campo felőli végét Madzsardának hívják. Erről, mint egy általában történelmi dologról, itt felvilágosítást adni nem tud senki, csak annyit mondanak az itteni háztulajdonosok, hogy ezelőtt 100 évvel ott még nem volt város, hanem rendszeren katonaság szokott volt ott táborozni, hihetőleg azért, hogy a Rákóczy magyarjai lehettek ott úgy elszállásolva, mint mi Viddin alatt s tőlük maradhatott fenn a Madzsar város név.

Nem tudom, ez elnevezés iránti vonzalomnak, vagy a házbérek itteni valamivel olcsóbb voltának lehet-e tulajdonítani, hogy az emigráció legnagyobb része e városrészben lakott, itt fogadtak ki egy pár jó nagy szobát s alakítottak Magyar Egyletet s ide vezetett el minket is Tótfalusy, kivel legelőször találkoztunk még lenn Galatán.

Magyar egylet

(Bár jótékonysági a cél, az osztrák kormány belénk köt - Bárdy és esete - Kávéházi ostrom - Amerikába!)

Amint a Sumláról szétbocsátott szegény emigránsok egyenként vagy apróbb csapatokban Konstantinápolyba kerültek, ott vendégszeretet helyett vallási s nemzetiségi fanatizmusból származó ellenszenvet találtak.

Rontotta a netaláni emberszeretetet a már előbb oda érkezett olaszországi Türr-féle légió magaviselete s ottani megtelepedése. Ezek kiszolgált osztrák katonák voltak, ezek kasztnak minden bűneivel, amellet tanulatlan, míveletlen emberek, s mindenre

hivatvák, csak arra nem, hogy a magyart a külföldön megszerettségük.

Megelőzött bennünket még egy másik, tán még veszélyesebb csapat, a lengyelek. Elvégre meg úgy is egy szegény ember, kinek semmije nincs, s ki bizonyosan másokra van szorulva, sehol sem lehet nagyon szívesen látott vendég.

Így Konstantinápolyban némelyek cselédi, nyomorult szolgálatba léptek (ha még ilyet is kaptak!); mások pedig kézi mesterségeket igyekeztek megtanulni; sokan, igen sokan azonban egyáltalában nem tudtak magukon segíteni s elfásultan lézengtek s tengődtek, Isten tudja miként? Összeállottak tehát mindazok, kiknek bármiféle életmódjuk volt, elszakítottak havi keresményeikből egy-két huszast s alapították a Magyar Egyletet, melynek célja egy pár hírlap járathatása, barátságos összejövétel és társalgás s a teljesen ügyefogyottaknak, amennyire lehetett, segélyezése volt, távol minden politikai fondorkodásoktól. Itt minden újonnan érkező szegény ember meghúzhatta magát néhány napig, legalább szállása volt, azonkívül a tagok iparkodtak számára vagy műhelyekben munkát, vagy valami úri háznál cselédi helyet keríteni.

Ez időben elnök Kosztolányi Ágoston volt s az egylet több, mint 100 rendes és vagy 20 tiszteletbeli tagot számlált. Ide vezetett bennünket is Tótfalusy, s azon 3-4 napig, melyet Konstantinápolyban töltöttünk, itt találtunk szállást, s itt láttuk viszont egykori bajtársaink egy részét. Azért adám ezt ily körülményesen elő, hogy megbizonyítsam, miszerint itt politikai fondorlatoknak híre sem volt, noha Kossuth és a kiutahiai belzettek legnevezetesebb férfiai tiszteletbeli tagokul be voltak írva, ők erről tán tudomással sem bírtak, s ez eglyettel semminemű összeköttetésben nem állottak, nem is állhattak: mégis ez ártatlan, sőt emberiségi szempontból nélkülözhetetlen jótékony-célú egylet sem maradhatott üldözés nélkül. Az osztrák követség vagy consulság azon borzasztó ököljognál fogva, mellyel ezen idegen hatalmak a török földön bírnak, - az egylet házát fegyveres osztrák katonákkal megrohantatta és miután a jelen volt magyarok életveszéllyel menekültek onnan az elfogatás elől, az ott talált irományokat s egyesek adományából gyűlt kis könyvtárt az utolsó darab papírig elkoboztatta.

Mindössze öten voltak ez esemény alkalmával az egyletben, ezek közül kettő észrevette a katonaság ólálkodó közeledtét s még éppen ideje maradt az utcára ugrani s ott futással menekülni, kettő a padlásra futott, kimászott a tetőre s ott guggolva várta végig a katasztrófa lefolyását, Niketics azonban, ki jelenleg Konstantinápolynak legnevezetesebb puskaművese, bennszorult s az emeletből az ablakon át ugrott ki az utcára életének kockáztatásával. Nem tudom, mi hasznát vehette az osztrák cancellária azon elkobzott iratoknak, abból ugyan nem sokat okulhatott, mert az egylet alapszabályain, annak leginkább a szegényeket segélő határozatainak jegyzetein s a tagok névsorán kívül ott mást nem talált egy-két ócska könyvnél s a Pesti Napló néhány számánál, sőt az egylet alapszabályaiból megláthatta, hogy itt még a politizálás is tilos volt. Azonban rossz eredménye meglett ennek is éppen úgy, mint Sumlán, s különös, éppen ugyan azon egyén miatt. Bárdy, a Sumláról elűzött és itt veszedelmes hírben álló Bárdy feltette magában, hogy ezért bosszút álland osztrák uramékon.

Találkozáskor néhány nap mulla a galatai hídon egyikével az osztrák cancellariai tisztviselőknél, - mint mondják Jazmagyival, - annak azonnal neki rohant és a tengerbe akarta dobni. Amilyen bolond volt Bárdy, meg is teszi vala, ha az összecsdődült néptömeg meg nem menti a dragoman urat. Ebben sem volt az emigráció testületének semmi része, sőt egyetlen tagja sem volt jelen; sem előre kicsinált vagy közösen tervezett bosszú éppen nem volt: mégis ezért is nekünk kellett újra meglakolni, mint Sumlán a múlt télen. Alkalmasint ismét hadüzenettel fenyegették a szegény törököt, ha csak azonnal fényes elégtételt nem ad a történetekért, és az elégtétel megint abból állott, hogy megbüntették igazságtalanul az ártatlanokat egy garabonczásnak oktalan kihágásáért. Másnap török kavaszok valódi hajtóvadászatot tartottak a magyarokra, s akit csak megkaphattak, elfogták és minden ceremónia vagy kihallgatás nélkül bezárták, és sikerülvén így vagy 40-et összefogdosni, felvitték egy angol hajóra, hogy szállítsa őket Amerikába.

Az angol kapitány azonban nem tekinté őket foglyokul, s akinek tetszett, szabadon visszabocsátotta. Vagy huszan megunván az itteni nyomorú életet s még hozzá ráadásul az üldöztetést, csakugyan

elutaztak vele s március közepe táján értek Liverpoolba, hol a Prick-féle csapathoz csatlakoztak és együtt Amerikába utaztak.

Ez a Bárdy - mérsékelhetetlen verekedő természete által olyan Zöld Marczy-féle hírre vergődött az emigrációban, hogy lehetetlen őt hallgatással mellőznöm. Volt Konstantinápolyban - hol az egész világ minden söpredéke összegyűlt - négy angol matrózféle csavargó; ezek boxirozásból éltek. Sorra járták a külvárosi korcsmákat és kávéházakat s mindenütt zenebonát, verekedést kezdettek s oly veszélyes hírre vergődtek, hogy midőn egy vendéglőbe beállítottak, felkelt minden békeszerető ember és elment, úgy hogy a vendéglősök utoljára rendes adófizetői lettek e 4 botránkoztató csavargónak. Ha jöttek, adtak nekik egy-két huszast, csak hogy menjenek el s ne zavarják el vendégeiket. Egyszer Bárdy egy másik olaszországi bajtársával a nagy campói kávéházban biliárdozott, midőn a 4 angol e kávéházat látogatásával megtisztelé. Az örmény és görög publikum azonnal hamarosan eltakarodott, utoljára csak a 4 angol s két magyar maradt; egy angol oda áll Bárdy elé és felszólítja, hogy adja át a biliárdot.

- Most én biliárdozom, nem látod? felel Bárdy.

Az angol egy box-szal felelt, de Bárdy tudta, kikkel van dolga! Félre ugrani, a tekebotot ketté törni és az angolt az ónas nehéz darabbal leütni egy perc műve volt. Iszonyú verekedés lőn, de a boxirozás nem versenyezhetett az ólmos bottal, és Bárdyék leverték a másik hármat is. Ez alatt rendőrök jöttek, Bárdyék leverték ezeket is, s már nem menekülhetve, elbarrikádozták a kávéház ajtajait a biliárddal, s az újabb-újabb érkező rendőröket biliárd golyók, tányérok, poharak, nárgilék, székek záporával fogadták. Végre katonaság jött, ekkor az udvar felől az emeletre, innen a tetőre menekültek, s éj lévén, csakugyan elillantak, vagy tán megbújta valamely itt divatos háztetői terrasse alatt.

Ezután félt Bárdy a nyilvánosságtól, s örült, midőn alkalma nyílt az Amerikába menendőkkel angol hajóra ülhetni, elment Liverpoolba, onnan Londonba s ott szintén csatlakozott a Diósi által Amerikába szállítandókhoz, de már az első conferentián összeveszett velök, sőt a köztisztületben álló Vukovics ellen is tiszteletlenül viselte magát.

Bárdy történetének végét kell még elmondanom. Midőn a mintegy 35 tagból álló kivándorló magyarság éppen gyűlést tartott, az indulás rendéről tanácskozándó, megjelenik Bárdy és kivájna magát a menendők közé beíratni. A tanácskozók nem akarják maguk közé venni. Bárdy verekedni kezd, de magyarokkal volt itt dolga - kilökték. Láta Bárdy, hogy így nem boldogul, cselhez folyamodik tehát s megtudva, hogy kilöketése után valóságos határozatba ment meg nem szenvedni, hogy ő velök menjen, felmegy reggel jókor a hajóra, hol minden érkezőt szívesen láttak, ott a belső rejtkehelyekben megbúva várja az indulás óráját. Pár óra alatt mind összegyűltek a kiköltözendők, s a hajó készen állott az indulásra.

Bárdy, midőn a horgony felhúzása sajátságos csattogását hallja, megjelen a fedélen s kihívólag mondja: "no látjátok, hogy mégis itt vagyok!" A hajó még nem indult el, s alig volt 30 lépésre a parttól, a magyarok felszólítják rögtöni távozásra. Ő nem engedelmeskedik, s ezek megkapják és cupp! bele dobják a tengerbe.

Káromkodások és fenyegetések közt kiúszott, nagy mulatságára a parton bámuló sokaságnak; de később csakugyan elment Amerikába, s ha Czirijék Adolf állításának hitelt adhatni, meglelte ott, amit életében keresett, - boxirozás alkalmával ellenfele agyon ütötte! Per quod peccavit, per illud periit.

Brussza

(A tengeren a vihar - Török utazás lóháton - A szállodában - Út
Kiutahiába - Kémek helyett elfognak)

Határozott szándékunk lévén Kiutahiába menni, Sumlán kapott belföldi török útlevelelünket óhajtottuk oda láttamoztatni, de a török rendőrfőnök megtagadta az odabocsátást. Elmentem tehát amerikai útlevelemmel, melyet szintén még Sumlán kaptam Uetz kapitánytól, az amerikai consulhoz. Ez láttamozta 54 gurusért, de még az ilyen útlevelelre szükséges a helybeli tér- vagy rendőrpáncsnok láttamozása is, különben a török hivatalnokok nem tekintik érvényesnek; ez ismét megtagadta, láttamoztattunk tehát én és Wesselényi csak Brusszára, gondolván, hogy majd onnan mégis csak oda jutunk mi valahogy. Ezt azért jelzem különösen mert ekkor azon

hír terjengett Konstantinápolyban, hogy az osztrákok orgyilkosokat fogadtak a célból, hogy Kossuthot Kiutahiában öljék meg. Még mi emigránsok is kétkedtünk e hír valódiságán, de a török úgy látszik, éppen nem kétkedett, nem is bocsátott oda senkit.

Ez időben minden héten egyszer ment egy kis gőzös Gömlekre, leginkább a brusszai híres fürdők látogatói kedvéért, de ezen a fedélen is a hely egy aranyba került, ami nekünk nagyon drága volt; ellenben apró kis vitorlás hajók, inkább mondhatnám, nagy vitorlás dereglyék mindennap jönnek mennek és személyeket olcsón szállítanak. E járművek török neve "pazar kaik" azaz vásári dereglye, a vitelbér egy beslik, körülbelül egy frank. Tehát egy ilyenén május 14-én délután négy óra tájban útra keltünk mi is.

Illi robur et aes triplex circum pectus erat, qui fragilem truci commisit pelago ratem; de hát még annak, ki nem is hajóval, csak dereglyével mer neki menni a tengernek! Mert ne tessék ám gondolni, hogy a Márványtenger azért, mert oly kicsiny a térképen, ne volna tenger, a galatai hídtól a gömleki vagy modani kikötőig bizony van vagy 15 mértföldnyi sík víz! De azért neki megy a szegényebb nép, mint mondom, még bárkával is.

Ez a török hajó igen furcsa egy alkotmány: hossza 6-8 öl, szélessége 9-10 láb, eleje és hátulja hegyesen magasan emelkedik ki a vízből, míg közepe oly alant van, hogy az ember kezével érintheti a tenger színét; s hogy hullámszókor a víz bele ne csapjon vas pálcácskákat dugdosnak itt bele s arra egy darab viaszos vagy vitorla vásznat feszítenek fel. Közepén van egy árboca egy vitorlával, - hogy pedig teljesen hasonlítson egy nagy hajóhoz, még egy kis csónakja is van, mely elbírhát 3 vagy legfeljebb 4 embert.

Vitt pedig ezen tengeri lélekvesztő 2000 oka vasat, némi falusi boltbeli portékákat és 12 utast (magunkat is oda érve); a szolgálati személyzete egy kapitánynak csúfolt öreg török, egy kis inas és két matróból állt. Szelünk igen gyenge volt, de kedvező, mindamellett est beálltaig alig haladtunk el a Herczeg szigetek mellett, melyektől gőzösön egy órajárás Galata; az éj nagyon szép volt mint ezen időszakban itt keleten lenni szokott. Másnap reggel, noha egész éjjel mentünk, még nem tudom Gömlekhez vagy Stambulhoz voltunk-e közelebb, reggel azonban mégis csak haladtunk, ámbár igen lassan.

Volt annyi szellő mennyi a tenger és szárazföld hőmérsékletkülönbözése folytán este-reggel lenni szokott; de 8-9 órakor teljes szélcsend lőn! A nap oly forrón kezdett sütni, mint nálunk a legmelegebb nyár közepén, rongyos vitorlánk lanyhán csüngött alá, még csak a szivar füstje sem lebbent odább. A tenger oly sima lőn, mint a tükör, még az a lassú lélegzésszerű hullámozás is megszűnt, mely a nagyobb tengereket jellemzi. Ekkor a gömleki öböl torkolata irányában voltunk, még vagy 2-3 mértföldnyire az öböl szájától.

A szárazföldön is leverőleg hat az ilyen tikkasztó szélcsend, mintha a természet meghalt volna; a tengeren még borzasztóbb, kivált vitorlás hajón, mely teljes tespedésre van kárhoztatva ilyenkor. A forróság és tespedés levert mindenkit. A görög utasok lassanként megszűntek adás-vevéseikről fecsegni, a törökök letették szörtyipipájukat, még a hajósok is mind aludtak. Csak mi ketten valánk ébren, töprendkedvén e tétlenségen, néhány száz ölnyre a parttól s tanakodván teendőink felett, ha majd megérkezünk egy ismét ismeretlen városba.

Szemeinket a mesés Olympus felé fordítók, a mythologia emez óriás trónja felé, melynek csúcsán most is ezüst hó fehérlett - mintegy gúnyjául az itt alant öldöklő hőségnek. Mi természetesebb, mint hogy éppen e mesés istenekről beszélgeténk.

De ím a hegy csúcsát hirtelen átláthatatlan sűrű veres köd borítja el, mely sebesen lejjebb-lejjebb száll, mígnem alig 10 perc alatt az egész hegyet betakarja, - még tíz perc, és már az egész partvidék el lőn fedve szemeink előtt. A Szahara számuma jutott eszembe s hirtelen felköltém a kapitányt, figyelmeztetvén a gyanús tüneményre.

Amint ez szétnézett, egyet ordított s eszeveszetten rángatta fel matrózait s kezdték összegöngyölgetni a vitorlát, a hajó órára pedig egy kis háromszögű ponyvát húztak ki. Eddig még teljes szélcsendben voltunk, de már a tenger zavarodni kezdet a part felől, s tajtékzó hullámokba tördelődött s a zivatar morogva közeledett felénk ijesztő gyorsasággal. Nagyszerű látvány, alig 100 lépésre tőlünk a tenger csapkodó hulláma összekeveredett a giz-gazzal, falevelekkel kavargódzó sötét porfelleggel, s minálunk még teljes szélcsend, s rekkenő hőség!

Most egyszerre elért bennünket! Egy lökés, és hajónk recsegve-ropogva dőlt oldalt, úgy hogy a víz kezdett tódulni belé. Hirtelen vászon lepedőt feszítettek oda; most így oldalra dőlve elkezdünk oly eszeveszetten rohanni, hogy nincs gőzös, mely velünk versenyezhetett volna, pedig csak kis vitorlánk vala kifeszítve. Az orkán e tombolása iszonyatos lőn, egész hullámok csaptak felettünk keresztül s bennünket összelocsoltak. Hajónk úgy megdőlt, hogy minden percben elsüllyedéstől kellett tartanunk; az egész nép kétségbeesett! Arcra borultak, homlokukkal verték a padozatot, keresztet hánytak magokra, vagy ökleikkel verték melleiket, csak a kormányos, az öreg török állt helyén s biztatta néha őket, hogy ne féljenek, nagy az Isten!

Csak ketten voltunk, kik szégyenlettünk félni: Wesselényi és én. Nem azon hetvenkedésből, hogy "alios ego vidi ventos", nem mintha örömebb nem mennék ma is csatába, mint ily lélekvesztőre ilyen időben; hanem meggondoltuk, hogy a félelem csak árthat ily veszélyben.

Wesselényi bízott hatalmas úszó tehetségében én pedig egy kis mellettem levő vizes hordócskából szóttanul kieresztetem a vizet, jól bedugtam, és ráültem, tudván, hogy bajban ez ment meg legbiztosabban. Hajónk az elvadult mén vadságával rohant, gyakran fél teste kiemelkedett a vízből, aztán úgy dobta magát a hullámok közé, hogy minden íze rengett belé. A gőzmozdony se mehet sebesebben, alig fél óra alatt Modania elébe értünk, s Gömlek helyett itt kötöttünk ki. Midőn éppen neki kanyarodánk a partnak, nagy vitorlánk, melyet siettünkben rosszul kötöztek meg, kibomlott, mint egy esernyő, ha a szél alája kap, hirtelen egyet fordult, s árbocfánk derékban ketté tört. Szerencsénkre már a parton voltunk, köteleket dobtak, s oda vontattak a hídhhoz. Fily orkán még az alföldön is rémületes, hát még a tengeren egy rossz dereglyén? Ez valódi siroccó volt, egyes lökései ellenállhatatlanok valának, s úgy égetett, hogy utána kezeink és arcunk bőre lehámladozott.

Öt ilyen hajó közül, melyeket ez orkán itt az öböl közelében kapott, csak három érkezett meg, kettő a túlsó partra verődött s összetört.

Másnap ismét szép idő lőn, jókor reggel megindultunk az itteni szokás szerint lóháton.

A lóhajcsár (szürüdzsi) hozott egy-egy rossz fanyereggel ellátott vén gebét, maga felült egy harmadikra, felkötözte málháinkat s elkezdett hosszú, vékony vontatott hangon hi-huzni, mi a ló ügetése által nyekegő melódiává lesz. Ezt a jellemző ordítást a lovak annyira ismerik, hogy a rajta ülővel mitsem gondolva, azonnal elkezdenek erősen ügetni hegyen-völgyön fel, le, még ha lehullna az utas, akkor is csak azon tempóban nyargalnának tovább. Nincs ennél keservesebb utazási mód. Nem lát az ember semmit, fájdalomában fogékonysága elvész a természet szépségei iránt, egyetlen egy érzés fogja el: a megérkezés, e gyötrelmenteljes rázatás megszűnésének óhajtása. Brüssza vidéke pedig nagyon szép. Itt található mindazon változatosság, melyet az olajfákkal s szőlőkkel beültetett, itt-ott vadon erdőkkel benőtt hegyes vidék adhat, utóbb a város alatt félmérföld szélességű szép kies epres kertekkel tele völgy, közepén ragadó kristálytisza hegyi folyammal nyújt kies látványt. A 70-80 ezer léleknyi, egészen török jellemű város, fokozatosan emelkedő helyen, mintha csak óriás lépcsőzeten nyugodnék, s a háttérben közvetlen közelben egyenest meredeken égnek emelkedve a 8000 lábnyi Kecse-Dag (Kecskéshegy) vagy Olymp.

Iszonyú fáradtan érkeztünk meg; ezen borzasztó hat órai nyargalás úgy összetört, hogy alig bírtunk leszállani; én oly főfájást éreztem, hogy azt hittem, agygyulladásom van; pedig még e kínok csak előjátéka valának annak, mit rá következő éjjel a nagy hánban ki kellett állani.

Minden vendéglő (hán) egyforma itt berendezését illetőleg; összes bútorzata: a gyékénnyel befedett széles pad, a vizes korsó s a cserép gyertyatartó; csak hogy ez a brüsszai 400 éves ó-épület még a török előtti időkből való, s aligha volt azóta bemeszelve s becsületesen kitisztítva. Nem is vacsoráltunk, csak megmosdottunk és lefeküdtünk; de alig feküdtünk le, megrohantak ama bizonyos mobilizált milliárdok - de ennek elbeszélését elengedi a szíves olvasó.

Pénzünk fogyatékán volt, egyáltalában nem elég a kiutahiai út megtételére, itt tehát ismét kereset után kelle nézni, s mindenekelőtt szállást fogadni. Ruska József szatmári zászlóaljbeli tiszt, most itt

bodnársegéd barátunk segedelmével ez is meglett, másnap elindultunk a város szabómestereinél munkát keríteni.

Ahol lehetett, az európaiakat kerestük fel, így itt is a leghíresebb mestert, Monsieur Jeant . Amint én rossz törött franciául elmondtam, hogy mi szabólegények vagyunk, Monsieur Jean megörült, rögtön lecsapta az ollót, van - úgymond - munka, amennyi kell s azzal vitt a kávéházba étetett-itatott bennünket, bejárta az egész várost, rábeszélte az urakat, hogy most dolgoztassanak nála, mert olyan legényei érkeztek, aminők még Brüsszán soha se voltak. Ebben - inter parenthesim - igaza is volt, de ő másként értette. Francia élelmessége megtermette gyümölcsét, csakugyan annyi munkája lett, hogy nekünk is egy-egy inast adott, mégis alig győztük elvégezni.

Mintegy egy hónapig dolgoztunk Jean úrnál s az alatt egy-egy pár aranyat megtakarítván - noha útleveleinket itt sem akarták Kiutahiába láttamozni - megindultunk egy lóhajcsárral, szerencsét próbálni. Az út Brüsszától Kiutahiáig igen regényes szép vidékeken vezet keresztül, de oly rossz karban van, hogy alig foghatom meg, hogy utazhattak az internált urak hölgyei ezen meredek, szakadozott, dülékeny utakon kocsival odáig. Sok helyt még lóháton is némi félelemmel halad az ember.

E hegyes vidék majdnem egészen lakatlan, itt-ott füstös ponyvából alkotott vándorfalukat találtunk sátoros cigány módon megtelepedve, kik bivalyaikat, nagyfarkú juhaikat és Angora-kecske nyájaikat addig legeltetik egy-egy helyt, míg a fű tart, akkor felkerekednek s sátor-falujukat egy fél mértfölddel tovább ütik fel.

Már csak félmérföldre lehattunk a híres várostól - legalább hajcsárunk azt mondá, nem több egy órajárásnál, - ekkor egy nyomorult őrháznál ismét útleveleinket kérték, magunkat pedig igen gyanús szemekkel méregettek végig. Az őrparancsnok amint személyleírásunkat olvasta, minden pont után meg is nézet meggyőződni: úgy van-e? - s azt látta, hogy helyes, de az útleveleket zsebre dugta. Hogy mertek, úgymond vizálatlan útlevéllal ide jönni?

- Mert nem akarják láttamozni, mi pedig mégis oda akarunk menni, hol főbbjeink vannak.

- Nem lehet, volt a válasz.

- Vitess fedezet alatt a városig, és ha Kossuth bey meg nem ismer, akár lövess agyon.

- Nem lehet.

- De hát miért?

- Mert ti rossz emberek lehettek, meg akarjátok tán ölni Kossuth beyt, mit tudom én? Tán kémek vagytok!

No mi szép kelepcebe kerültünk! Ez idő tájt, mint már említém, azon hír keringett s terjedt el, hogy Kiutahiába kémek, orgyilkosok küldettek, s most minket fogtak el ezek helyett! Gyönyörű mulatság!

Utoljára is meg kellett esküdni neki az ő szokásuk szerint "vallah billaha"-val, hogy mi se németek, se moszkovok, hanem valóságos magyarok vagyunk, s ekkor eresztett el bennünket, hanem azt mondta, hogy rögtön forduljunk vissza Isten hírével, ahonnan jöttünk, mert ha megkísértjük még most is Kiutahiába menni - lelövet. Ez már nagy gorombaság lett volna tőle, de látszott, hogy nem tréfál. Útlevelünket láttamozta vissza Brusszára és egy kavasszal elkisértetett félórányira vissza, hajcsárunkra pedig úgy ráijesztett, hogy ezt ugyan semmi ígérettel nem lehetett volna többé visszafordítani. Legokosabb volt tehát engedelmeskedni. A tapasztalást mindig drágán kell megvásárolni, nekünk is hat napi fáradságunkba s az utolsó fillérig minden pénzünkbe került azon pozitív tudat megszerzése, hogy Törökországban rendben legyen útlevele annak, ki útja célját el akarja érni. Mindamellet nem azt sajnáltuk, de mai napig fájdalom, hogy Kiutahiát meg nem láthattam; ki tudja, mi más sors jutott volna tán osztályrészünkül. Így megint visszamentünk Monsieur Jeanhoz Brusszára.

Az oláh emigránsok

(A 48-iki bukaresti forradalom - A románok és magyarok - Mindenki megérti az idők jelét, csak az osztrák-magyar nem!)

A forradalmi szellem, mely a 30 éves tespedés után Európa népeit életre villanyozta, Oláhországba is áthatott 1848-ban. Az akkor liberálisoknak, ma vöröseknak nevezettek, élükön Eliadi és Rossettivel, a francia ismeretes forradalmi jelszavak kitűzése által

forrongásba hozták a fővárost, s az ellenök karhatalommal föllépni nem merő Bibescu hoszpodárt lemondásra bírták.

Bukarestben kitűzték a veres zászlót, tartottak nagyhangú beszédeket a szabadság, egyenlőség s testvériség nevében, demokrata comitét alakítottak, barátkoztak, csókolóztak a testvérré kiáltott néppel!

A nép azonban, e tudatlanságban tartott, s századok óta rabságban élő nép nem érzete a szabadság szükségét, nem is értette a szót, hisz a 40-es évek elején Alexander Ghika alatt kezdett csak behatolni némi világosság, mi vajmi csekély lehetett, azt megítélhetjük abból, hogy 1835 táján rendeltetett el minden megyei székvárosban egy-egy elemi iskola felállítása. Az így nevelt nép aztán úgy értette csak hamar e szót "szabadság" saját hazájában is, mint Erdélyben, azaz hogy "minden szabad."

Vagdalni kezdte a földes urak erdőit, s nem egy-két falun felosztotta az úri földeket, elkergette volt földesurait, azok legyilkolása következett volna még épp úgy, mint nálunk tevék, ha közbe nem lép a török, és utóbb a jó szomszéd, a muszka - rendet csinálni.

A töröknek Bukarestig egy lélek sem állt ellent, ott pár száz tűzoltó egy kaszárnyából rájuk tüzelt, ami egyáltalában nem gátolta meg a törököket a városba nyomulni s ott rendet csinálni, még pedig öldöklés, rablás s főbe lövetések nélkül.

Ez a törökökre lödőzés nem érdemes egy előőrsi csata névre se, oly csekélység volt; - mégis most arról egész hadijelentéseket írnak az oláh lapok s magukat legalább is thermopilei hősöknek, megverhetlen katonáknak képzelik szegény tatárkák!

Az ideiglenes kormány meghódolt, s midőn később a szintén ellentállás nélkül benyomuló muszkák elől jónak látták odább állani, a törököktől kértek és nyertek vendégszeretetet. A caricatura forradalom hőseit ez tette némileg népszerűekké.

A török kormány nemeslelkű vendégszeretettel látja el őket havonként ezer-ezer piaszterrel, mi körülbelül 31/2 ezüst forintot tesz egy napra s itt élnek uralig Brasszán, mint martyrok.

Honfitársaink közül itt találtam a már fentebb említett ezermester Ruskán kívül még Várady Józsefet, Rózsafit és Velics

Károlyt. Ezek révén megismerkedtünk az oláh menekültekkel, kik következők: Eliád vagy Eliádi, volt ideiglenes kormányzó, ki egyúttal azon hírben áll, hogy Oláhországban a legtudósabb ember, Golesco Sándor és Jankó, kissé szegényes, de jó hírben álló bojár családok tagjai, művelt emberek, Serurie fanatikus oláh, a Romanul, e legdühösebb magyarelles lap jelenlegi főmunkatársa, Szerghiadi mérnök, Simon mérnök, Giuresco szegény már meghalt és Dutzulescu rendőrtiszt.

Ezek közül némelyek Erdélyben is részt vettek az oláh mozgalmakban, ámbár mint közvetítők, legalább Giuresco azt állítja, hogy ő Bemtől Jancuhoz és Jancutól Bemhez járt egész bennléte ideje alatt, igyekeztén békét eszközölni, de azt mondja, hogy Bem nem bízott benne, míg másfelől az oláhok majd agyonverték, úgy hogy utoljára is belefáradt a veszélyes s sikertelen működésbe.

Egyébiránt ezek nem is közvetítőknek való emberek, mert ezek daco-románok, kik nyíltan vallják, hogy céljuk Erdélyt, és az egész Tiszántúlt tőlünk elvenni Bukovinával, Törökországban meg az egy részecskében oláhoktól lakott Dobrudzsával és a kotzovlachok földjével együtt, szóval: ahol egy mokán valaha megfordult, vagy megtelepedett, az a föld az övék.

Adjuk nekik, úgymond, Erdélyt, akkor baráti jobbot nyújtanak, ők minket nem fognak ott kiirtani, sem az ó-hitre téríteni, mint mi tettük megfordítva az oláhokkal, csak az igazságtalan aristokrata uralmat és az egyenetlen birtokviszonyt szüntetik meg, különben nem bántanak; ha nem adjuk, hát ők némettel, oroszral szövetkeznek s kiirtanak bennünket! Ez az oláh liberális democraták politikai hitvallása!

Politikai nézeteiktől eltekintve - meg kell adnom ezen oláh emigránsoknak azon elégtételt, hogy nézetkülönbségeink dacára irántunk igen előzékenyek voltak. Ők havi ezer gurus járandóságaikból itt úrilag élhettek, magukat egész házias kényelemmel berendezték, s bennünket mindig nemcsak igen szíves vendégként fogadtak, de Váradyt, kinek se pénze, se állása nem volt, egészen ők látták el mindennel. Néhány évvel később részint ügyesbajos dolgaim, részint egy-egy vadászati mulatság végett néhányszor még megfordultam Brusszán s Giuresco és Dutzulesco, - kik

legtovább maradtak ott közülök - úgyszólván erővel magukhoz vittek a vendéglőből s oly szívéllyességgel láttak el mindennel, minőt legfeljebb még Magyarországon találhatni. Köszönet érette, mind a magam, mind azon honfitársaim nevében, kiket a halál meggátolt hálatartozásuknak legalább szóval és elismeréssel való lefizetésében.

Tehát, mint említém, az oláh menekültek előzékeny szívességgel s barátsággal láttak bennünket magyar sorsrokonait.

Sorsom később Oláhországba, vagy ha nekik mai napon úgy tetszik mondani, Romániába vitt; hosszú évek során át érintkeztem a legmagasabb bojárokkal épp annyira, mint a földműves osztállyal ma mondhatom, hogy jobban ismerem őket, mint saját hazámat, írhatnék a vezérszerepet játszó férfiakról biographiákat: de legyen elég itt általánosságban megjegyezni, hogy ez a nemzet is bír sok jó tulajdonsággal és a lefolyt 20 év alatt többet művelődött, mint aránylag bármely más szomszédja s bebizonyította, hogy szabad beszéd, szabad sajtó, szabadelvű intézmények mellett leggyorsabb a haladás; ami pedig politikáját illeti az századok óta változatlanul ugyanaz volt: hite és nyelve megtarthatásáért bármely sanyarú feltételek mellett kész egyezkedni a hatalmas szomszédal, legyen az török, orosz vagy osztrák; mihez végül még megjegyzem, hogy az oláh nemzet ezen elvét úgy török, mint orosz szomszédja régen látja, csak az osztrák-magyar nem bírta még máig se kiolvasni a történelemből.

Olymp

(Az Olympra - A hegyi út - Wesselényi és lova - A kilátás - A huszár gyalog)

Rómában járni s a pápát nem látni, megbocsátható-e? De hát mi ez Jupiterhez és szép isten-asszonyaihoz képest, és ha a mai költőietlen kor elűzte is őket trónjukról, mint más földi nagy fejedelmeket: ki állhatná meg, hogy meg ne nézze legalább az üres trónt? Tudtuk ugyan, hogy ott már legfeljebb a Jupiter elbúsult saskeselyűjét s a villám szóró helyett szurtos kecskepásztorokat találunk; de mi magyar ifjak valánk, kik éljük legszebb idejét idegen mesék, rég letűnt népek holt háládatlan nyelve s ezek meseszerű

történelmeinek tanulására pazarolták, kiket megtanítottak, soha nem élt hősök tetein lelkesülni, a világon költői piros üvegen át nézni; míg hatalmas szomszédainkkal beszélni sem tudánk, saját hazánk legtanulságosabb történelmét csonkítva és ferdítve tanultuk, Erdély viszontagságos történetét még hírből sem hallottuk; égtünk tehát a vágytól, színről-színre látni az annyit emlegetett, annyit dicsőített isteni Olympost.

Avagy nem mászkálnak-e például az angolok is olyan hegyekre, melyeken soha az istenek nem mulatoztak, nem tördelik-e nyakukat az Alpeseken csupa hiuságból, hogy elmondhassák egykor: voltam a Monte-Rosén, vagy Mont-Blancon; miért ne kísértene meg mi is ez ügyis csak vagy 8-9000 lábnyi híres hegy megmászását? Eldöntetlen ugyan, melyik volt kedvesebb az ős isteneknek: a thessaliai-e, mely Kataluzzo barátom méretei szerint csak 6112 p. láb, vagy emez, az úgynevezett bithyniai? - annak eldöntését hagyjuk a görögökre, vagy bölcs tanárainkra. Alkalmasint amaz volt a téli, ez a nyári szállás; nekünk elég volt tudni, hogy ezt is Olympnak hívták hajdan, míg a prózai török "Kecse-Dag"-nak - Kecskés hegynek - keresztelte; ezért elhatároztuk, hogy megmásszuk.

Július 10-én mi hatan: Rózsafi, Ruska, Várady, Velics, Wesselényi és én megfogadván két vezetőt, délelőtti 9-10 óra tájban megindultunk határozatunk végrehajtására.

Elláttuk magunkat egy napi eleséggel, egy pár fegyverrel, messzelátóval, s téli ruháinkat sem feledtük el nyergünk mögé felkötözni. Pár nappal ezelőtt esős-szeles idő volt, bizonyosan lehetett tehát rá számítani, hogy jó időnk leend; mi nagyszerű kilátással kecsegtettük magunkat. Öszvéreken és apró hegyi, ezen utat már sokszor megjárt lovakon mentünk. Az út igen sok helyt meredek, de mindamellet járható, mert a hegy alját borító erdőség fáját ezen utakon szállítják le, noha nem kocsin, hanem részint csak vontatva, részint apró darabokra szamarakra s öszvérekre kötözve.

A szőlőhegyeket elhagyva tölgy-, gesztenye- s dió-erdők között vezetett utunk; - lassanként elmaradoztak a gesztenyék s helyüket bükkfák válták fel; utóbb a tölgy maradt el, s a rengeteg bükkök között egy-egy sugár fenyő is kezdett mutatkozni. A völgybeli

forróság kellemes tavaszi meleggé enyhült, utunk meg oly járt volt, hogy mindenütt mehettünk bátran lóháton felfelé.

Most egy nagy csorgó kúthoz értünk, mely itató vályúval van ellátva, - itt egy félórát pihentettünk, s erősen szuszogó barmainkat megittattuk. Ezt mindenikünk maga végezte - kivéven Wesselényit, ő leszállt öszvéréről s ahelyett, hogy zabláját kicsatolván ő maga megittassa, oda kötötte egy fához, csak később itatta meg egy hajcsár.

Midőn Wesselényi aztán ismét fel akart ülni, öszvére elkezdett makacskodni, két ízben is hozzá rúgott, s azon percben, midőn elvégre is ura lett és felült rá, hirtelen hátra fordult és térdét megharapta. Az egész úton mindenütt mutatta ezen öszvér, hogy gazdájára haragszik s alattomos bosszúálló módra viselte magát irányában.

Innen a komor fenyvesek régiójába jutunk. Utunk éles hegyormokon s itt-ott lejtős hegyoldalakon vezetett kígyóztatva egy meredek hegyhátnak hol külső, hol belső oldalán.

Némely pontról gyönyörű visszapillantás esett az alant terülő brusszai völgyre, másfelől be a belső meredek völgyek s ágas-bogas mély hegyszakadások zúgó vízesései s fekete erdei közé szinte borzadva tévedezett szemünk! Míg alant vidám madárzene tölté be a léget, itt csend uralgott s állati hang nem vegyült a távol mormogó patak s a vén erdő csendes ünnepélyes zúgásába.

Némely helyt, mintha egy ház tetején járnánk, nagy lapos rézsutos kőtáblákon másztunk felfelé, melyekbe a mindig egy helybe lépő öszvérek patkói lépcsőzetszerű feljárást véstek be. E helyek igen veszélyesek; nem elég, hogy e kőlapok felette simák és lejtősek, - még azonfelül egész felszínükön folytonosan víz folydogál s a kövek felületét síkos vékony agyaggal vonja be, mely a feljárást - e századok óta koptatott lépcsőzetek nélkül csaknem lehetlenné tenné; szerencsére e helyek ritkák. Végre törpülni kezdtek a fák, s midőn a nap leáldozott, már csak két-három lábnyi magas fenyő cserjék mutatkoztak szanaszét. Még egy félórányit haladtunk felfelé meglehetősen vízirányos, kevésbé emelkedő fennsíkon s elértük éjjeli szállásunkat, egy rozzant - tetőnélküli - durva kövekből, mészkő nélkül összerakott kis házacskát, a fa zónájának véghatára mellett.

Ez elpusztult, leégett hajléknak semmi hasznát nem vehettük, s a szabad ég alatt kénytelenítettünk az éjet tölteni. Semmi se okozhat kedvetlenebb érzést, mint nyár közepén egy decemberi éj sivító, fagyaló szele. Magunkra szedtük minden ruháinkat, igyekeztünk törpe gallyakból egy kis tüzet is éleszteni, de mindamellett reggelig dideregtünk. S hogy a kellemetlenség teljes legyen, még elvesztettük ennivalónkat és borunkat, mit csak másnap hazatértünkben leltünk meg ismét, s éhen-szomjan fogvacogva hallgattuk a sakálok síró ordítózását s a fagyaló hideg szél zúgását egész éjen át.

A nap feljöttének szépségeit nem élvezhettük, homályos köd közepében valánk, melyből ujjnyi vastag dér és zúzmara rakodott le ránk s a gyér növényzetre, de hajcsáraink biztosítottak, hogy szép tiszta napos időnk leend. Az elvesztet s most megtalált eleségből reggelizve, s a jó idő reményétől kecsegtetve új erővel indulánk tovább.

Egy órányira haladtunk még lóháton, akkor elértünk az Olymp legmagasabb kúpja tövébe, itt le kellet szállani, a ló tovább nem mehet. Oly közel látszott a tető, hogy azt hittük, egy negyed óra alatt ott leszünk, de beletelt két óra is. A mászás rendkívül nehéz. Nincsenek ugyan sem oly szűk sziklautak, sem mély vízmosások, sem jégmezők s tátongó mélységek, mint a Mont-Balancon vagy a lomniczi csúcson, ellenkezőleg az egész alakzat s a láva-féle kőzet mutatja, hogy egy kihalt tűzhányó kúpja oldalán vagyunk, melyen a felmenetel nem annyira veszélyes, mint az egyforma meredek emelkedés miatt rendkívül fárasztó.

Az egész oldalt sűrű serteszzerű fű borítja, mely félig-meddig mohához hasonlít, s oly tömötten lepi el a talajt, hogy a láb követ, földet nem is érez; tömegben ruganyos puha, de hajcsárunk állítása szerint a juh sem eszi meg; itt-ott szép sötét kék, ujjnyi vastag, de földön ülő harangvirágokat, foltonként haragos zöld levélkéjű, igen szép Leander-alakú és színű virágbokrokat, fehéres és testszín sárga gyapárt, s egy piszkos szürkehátú, fehérhasú kis madarat, a havasi pacsirtát találtuk mint e zord vidék állandó lakóit.

Kétséggel a ritka levegő is okozza, hogy az ember nem bír száz lépést haladni megállapodás, pihenés nélkül, s különösen, hogy még a pihenés sem üdítő, úgy hogy erős elhatározottság s lélekerő kell

hozzá, hogy az ember innen vissza ne forduljon. Végre mégis reggeli fél tízkor fenn valánk a tetőn.

A kilátás nagyszerű. Alant köröskörül a hegyek törpe földhullámoknak látszanak, melyek közül meg sem lehet különböztetni, melyik kisebb, melyik magasabb.

A brusszai széles völgy mint egy zöld szalag húzódik keresztül a jobbról-balról kerítő barnább hegyek között. A Márványtenger nagy része oly tisztán kivehető, mint egy nagy földabroszon; - kékes, zavaros köd, melyen keresztül egyes fehér, fénylő pontocskák csillognak, mutatja a távol Konstantinápolyt; Nikodemia nem látszik, de jóval beljebb jobbra egy fehér fénylő csík a nagy nikodemiai tó tükkrét tünteti fel délibábként. Keletre és délre az egész vidék csupa hegy és erdő s különös, hogy míg a legközelebbieket törpék s laposoknak látszanak, a legtávolibbak megtartják azon alakjukat, minőknek őket alant tekintve ismerjük.

Itt fenn is az a pázsitszerű növényzet van, a köveket lapon terjedő moha fedi s a hasadékokból finom fűszálak és virágocskák nőnek ki, pedig alattunk a naptól ritkán látogatott mélyedésekben jégkemény hó csillog úgy összesűrűdve, hogy a tetemes magasból rá dobott bomba-nagyságú kövek csendülve pattannak fel róla, s mint sima jégtáblán nyom nélkül zuhognak alá a mélységbe. Törpe mutatványai ezek a félelmes gletsereknek. Ezek itt a brusszaiaknak természetes jégvermei, hetenkint feljő egy-egy karaván 20-30 számarkával s jéggel terhelve tér meg.

Lemenetelünk sokkal nehezebb volt. Míg az ember felfelé haladt, közel van szemei előtt a szilárd talaj, de lefelé hajmeresztő meredeknek tetszenek az utak, s a jobbról-balról tátongó feneketlen völgyek szédítő borzalommal töltik el; mindnyájan gyalog jöttünk le, kivéven Várady Józsefet, ki azt mondá, hogy ő huszár volt, ő nem jár gyalog, míg lova van, és ha a nyaka törik is, megmutatja, hogy ahol egy ló le bír jönni, ő is el bír rajta ülni.

Bámulatós is e lovak ügyessége és vigyázása, a legsimább síkos kőlapokon erősen megmeresztették lábaikat s csúszva mentek le néha 2-3 ölnyi darabon botlás nélkül; a keskeny utakon pedig a veszedelem teljes tudatában, vigyázva lépdeltek apró patáikkal

egymás nyomdokába s öntudatosan kissé a hegy felé dőlve. Este szerencsésen haza értünk, Váradynak se lett semmi baja.

A belzettek szabadon bocsáttatása

(A kiszabadultak - Az utazás - Találkozás Kossuthtal s Kossuth tanácsa - Kossuth diadalútja - Ács Gida költeménye)

Amint szomorú tapasztalásból tudjuk, az európai kabinetek a muszka interventiót nem gátolták meg; szerintök Ausztria fennállása az európai egyensúly fenntartásának *conditio sine qua non*-ja, s ebből következőleg Pulszky, Teleki és Szalay országos küldötteink, mint ilyenek, sehol még csak kihallgatáshoz sem juthattak. S míg egyfelől a hatalmak a muszka interventiót megengedték, másfelől midőn a tömeges üldöztetéseket, legyilkoltatásokat legalább emberiség szempontjából meg kell vala gátolniok, akkor meg a *non interventio* elve szerint nem szóltak hivatalosan ellene s így mintegy szentesítették azt.

Tudjuk, hogy mindjárt 1849. szeptember elején, tehát alig egy pár héttel az emigráció török földre menekülése után, Titoff és Schwarzenberg a lengyelek és magyarok kiadatását sürgeték, sőt ultimatumot adván be, a diplomatai egybeköttetést megszakították a portával. Ez kritikus állás volt Törökországra nézve, s nem tudni, ha 1854 helyett ekkor meri vala Miklós cár megtámadni a kész ürügy alatt török szomszédját: vajon nem Konstantinápolynál állapotott volna-e meg, mire az európai zilált viszonyok miatt valaki segítségére jöhet a beteg embernek?

Kibe bízhatott a török? Ausztria magát is alig bírta fenntartani; Poroszország mindig azt szokta tenni, amit cár szomszédja tesz; Franciaország mindig azon tehetetlen állapotában s zűrzavarában volt már ekkor, mely aztán a köztársaságból a császárság karjaiba dobta. Nem volt tehát más, mint Anglia. Kétlem, hogy egy maga Anglia elegendő erőt bírt volna előteremteni Miklós cár ellen, hisz 1854-ben hárman is alig bírtak vele; de Miklós habozott, félt az angoltól, ki bár maga a muszka ellen síkra szállani aligha bírt volna, az bizonyos, hogy a törököt biztatta; és míg így Ali pasa egyfelől kiadatásunkat megtagadta, másfelől Palmerston, illetőleg Anglia

követei Bécsben és Szt-Péterváron tiltakoztak keményen, - és határozottan a török mellé álltak.

Hogy pedig egyúttal a szándék komolysága felől is meggyőzze e fennen követelőket, az angol kormány a földközi tengeri hadat a Dardanellákba berendelte. (November 4. 1849.) Ezért köszönet Albionnak, ez mentett meg bennünket a kiadatástól.

Ekkor találták ki Bécsben az 5 esztendőre való belebbeztetés eszméjét. Némi vonakodás után megtörtént az is, de a török bízva már szövetségesében, legfeljebb 1850. végéig, míg majd, úgymond, a rend Magyarországon ismét helyreáll, ígérte főbbjeinket letartóztatva őrzeni. 1851. június 9-én érkezett Konstantinápolyba a később miniszterré lett Rechberg, mint rendkívüli követ s újra követelte az 5 évi letartóztatást; hanem Ali pasa, dacára Schwarzenberg goromba föllépésének, azt felelte, hogy Magyarországon csend van, Törökország nem tömlöctartója Ausztriának s ő szeptember 1-én szabadon fogja azon letartóztatott urakat bocsátani.

1851. év szeptember 1-től szeptember 7-ig tartott a szabadon bocsátott belzettek útja Kiutahiától a gömleki kikötőig; 9 falun vitt át, u. m. Szaidi-Omer, Dobruha, Bazardsik, Kursunlu, Jenigöl, Akszu, Kesztene, Szuszullu és Kel-Hasszán; a névsor ugyanaz, mint a már közlött, Batthyányi Kázmér kivételével, ki Brusszát útjába ejté, sőt ott is maradt és csak 14 nap múlva utazott el Franciaországba, hol aztán állandóan letelepedett egész haláláig.

Gömleken két napot töltöttek s itt csatlakoztak még az előbbiekhöz: Lemmi családotól, Beriggi, Siegel és Miklóssy, itt ültek 8-án a Mahbiziz Szururi török gőzfregattera, mely 9-én szállítá át a Dardanellákon, áttévén 10-én az Archipelagusban horgonyozó 800 lóerejű Missisippire, mely amazt nagyság, kényelem s ellátás tekintetében sokkal felül múlta. - Szeptember 12 és 13-án Smyrnán állomásoztak, most már mint szabad emberek fedezet nélkül járhatván be a várost. Az öreg Cseh Imre fel is használta az alkalmat és szolgáljával, Nagy Józseffel búcsúzatlan ott maradt, s nem sokára Konstantinápolyba jött vissza, befejezni zaklatott pályáját ott, hol ifjúságát mint egykori janicsár töltötte volt. 16-án reggel horgonyt vetettek a syrai kikötő előtt, csak vizet vet be hajójuk, s innen Serpho, Antimiló, Miló és Falconéra szigetek mellett el, megkerülték 17-én a

Moreai félszigetet, 18-án délután feltűnt a láthatáron Calabria partja; 21-én a Speziai öbölben állapodtak meg, a fedélzetről távcsövezve a kis fehér házikót, hol Byron tölté csöndben visszavonulva napjait és a régi váracsot, melynek 60 embere dacolt az angol flottával s csak becsületes feltételekkel adta meg magát. - Másnap az olasz ifjúság és a nálunk szolgált gr. Monti tisztelgetek Kossuthnál s a tisztelgők közül egy tengerész ifjú Kossuth Ferinek, a K. nagyobbik fiának, Washington életét nyujtá át e szavakkal, "olvassa ön és kövesse". - 26-án vetetek horgonyt Marseille előtt. Mielőtt azonban tovább követnők őket, szabad legyen visszatérnem Brüsszára az ott lakó jelentéktelen apró emberekhez, a néphez.

Mi négyen: Várady, Rózsafi, Wesselényi és én Gömlekre utazánk főbbjeink jövetelének hírére azon szándékkal, hogy velök Amerikába menjünk. - Kossuth azon előzékenységgel fogadott, mellyel ő mindig elbűvölte az ifjúságot és népet; megdicsért, hogy mesterséget tanultunk és nem estünk kétségbe; biztatott, hogy legyünk kitartók és csüggedetlenek, s reméljünk hazánk sorsának rövid időn jobbra fordultában. Magával vinni azonban nem akart, azt mondván, hogy értelmes ifjú emberekre nagyobb szükség van Törökországban, itt legalább közelebb vagyunk s az első felhívásra azonnal előállhatunk, bízom az Istenben - úgy mond - hogy nem sokára! E szavak, talán Kossuth maga sem gyanította akkor, négy ifjú embernek dönték el életök sorsát! Ki tudja, mi lett volna belőlünk Amerikában? Szinte lehetetlennek tartom, hogy annyi kitartással s becsületes csüggedetlen szorgalommal többre ne mentünk volna az ifjú tevékenységnek nyílt tért engedő Amerikában, mint a roskadozó s minden életbölcsességet tétlen heverésben kereső beteg Törökországban. Hanem a Kossuth szava oraculum volt s hogy ne hittük volna mi, hogy hazánknak rövid időn szüksége lesz karjainkra, mikor ő maga is, angliai beszédei után ítélve, azon reményben volt, hogy az ottani közvélemény által a parlamentre s ez által a minisztériumra oly módon hathat, hogy ezek politikáját hazánkra nézve kedvező irányúvá fordíthatja?

Maradtunk tehát, és azon a kis gőzösön, amely a török kormánybiztost ide hozta vala, vissza is utaztunk Konstantinápolyba

ugyanaz nap, melyen a belzettek a török fregátton elmentek Gallipoli felé.

E hajó álladalmi kis posta gőzös volt, s Kossuth felkereste kapitányát, hogy miután úgy is üresen megy vissza, vigyen el bennünket, s mégis e török hivatalnok, mikor Konstantinápolyhoz közeledtünk, mindenünkötől hajóbért követelt s addig el nem eresztett, míg úgy szólván utolsó filléreinkig minden pénzünket oda nem adtuk.

Itt ismerkedtem meg a szerencsétlen May alezredessel, ki innen aztán egyenest Magyarországra ment, de ott elfogatott s vádoltatott, hogy a Goslar Julián által Galicziában éleszteni célba vett felkeléssel egy időben Magyarországon forradalmat akart előidézni. Ez később magát börtönében Bécsben, szalmazsákjának meggyújtása s önmegegetése által végezte ki.

Rózsafi szerencsésebb volt; ez kétszer járta meg Magyarországot s vitt üzeneteket és híreket, - erre azonban visszatérendek, most kísérjük el kiutahiai főnökeinket amerikai útjokon.

Marseilleben szept. 26-án felszólította Kossuth a prefectet, hogy ő néhányadmagával Párison át Angliába óhajt utazni, szíveskedjék láttamozni útlevelét; ez azonban nem mervén egyenes feleletet adni, sürgönyöz Párisba utasítás véget. Ezalatt Kossuth beszáll a Hotel des Ambassadeurs-be, ott várandó be a feleletet. A felelet 28-án jött meg, még pedig tiltólag; a ravasz, előreszámító elnök jól tudta, mily jó néven veendik a mi ellenségeink a Kossuth kiutasítását, de félt is az elhírhedt "demagógot" érintkezni hagyni a még nem eléggé megzabolázott, lázongó kedélyű francia néppel, s nem ok nélkül, mert már egyszerű híre izgatottságba hozta egész Marseillet, s midőn kiutasítatva elhagyta a vendéglőt, már a nép hurrái és éljenzései közt szállott hajóra, este pedig a rendőrség tilalma dacára csolnakok csoportja lepte el a kikötőt, fáklyás zenével tisztelgetek, mit Kossuth oly gyújtó beszéddel köszönt meg, hogy a lelkesedés félelmes alakot öltöt, s akadt ember, névszerint egy Longueville nevű varga, ki vízbe ugrott, s felmászott a hajóra, hogy a híres népvezérrel kezet szoríthasson. Maguk a republicanus amerikai hajós tisztek megrémültek a beszéd hatásától és Long kapitánynak azt írta másnap

az amerikai consul, hogy induljon minél előbb, mert Kossuth compromítálja az amerikai lobogót.

Október 5-én három órakor Malaga, este 10 órakor pedig Gibralternál voltak, s itt vetettek horgonyt. Kossuth híre itt is megelőzte őt, s a helyőrség tisztikara 6-án egész díszben tisztelgett nála és segédével, Ihással együtt vacsorára hívta meg, amit Kossuth el is fogadott, - itt már más hangon áldomásozván, mint a marseillei, még névleg republicanus franciák előtt. - 15-én elvált Kossuth az amerikaiaktól, a Madrid nevű angol gőzösre szállt családja, Ihász, Karády, Török és Lemmi kíséretében, a lengyelek közül is 4 követte példáját, s míg a többiek folytatták útjukat az Atlanti Óceánon, addig ő a part mentében Angliának tartott. 16-án megnézték Cadixot, 17-én Lissabont, hol ismét hivatalos és magán tisztelgésekkel halmoztatott el, mintha uralkodó fejedelem lenne.

A világ rég elfelejtette volt, hogy van magyar nemzet s a hosszú európai béke után óriás harcunk bámulatot gerjesztett; mindenki égett a vágytól színről-színre látni azon embert, ki vezére volt e halhatatlan küzdelemnek.

De másfelől a nép, különösen az angol nép közvéleményét semmivel sem teheti volna Napoleon Kossuthra nézve kedvezőbbé, mint az átutazhatás megtagadása által. Égő kíváncsisággal várták láthatni azon embert, kinek legyőzésére két nagy hatalmasságnak kellett egyesülni; ki miatt majd európai háború tört ki, s kitől a grande nation kormánya, az angolnak e veszélyes vetélytársa is félni látszott.

Midőn Kossuth október 23-án megérkezett Suthamptonba, oly lelkesedéssel s ünnepélyességgel fogadtatott, minőnek alig van párja. A polgármester és Pulszky mentek eléje a hajóra s midőn Kossuth a népet azon elragadó szónoklattal üdvözlé, mely uralkodik az idegen nyelv nehézségein is, - oly dörgő hurrákkal fogadtatott, minőt soha, még Magyarországon sem aratott. A látni vágyók sokasága oly mérhetlen lón, hogy kénytelenítették a kocsiból kiszállani. Kossuth angol és amerikai útja egy győztes vezér diadalmenetéhez hasonló inkább, mint egy menekült bujdosásához. Londonban október 29-én hívta meg a londoni polgármester, s azon fogadtatás, melyben részesíté, ha szívélyességében nem is, de fényben és nagyságban

minden eddigit felülmúlt. - Így nyilvánítá a világ legelső és szabad nemzete részvétét azon nemzet iránt, melyet a szuronyok százezrei megdönthettek, de amelynek az önzéstelen elfogulatlansággal nyilatkozható közvélemény s a részrehajlatlan történelem igazságot szolgáltatnak.

Kossuth ez időben temérdek beszédet mondott, még pedig legtöbbször minden előkészület nélkül, s míg egyfelől a "king of eloquence" névvel tiszteltetett meg, másfelől bírálói politikai ábrándozónak s Amerikában republicanus, Angliában royalista - következőleg ingatag politikusnak nevezték el. Sajnos, hogy a legcsípősebb bírálatok magyarok tollából folytak s inkább irigykedő pártszellem sugalmazásai, mint hideg megfontolás komoly szavai voltak.

E fejezetet Ács Gidának kiutahiai búsongó versével tán leghelyesebben zárhatom be. Néhány versszakát, az emlékezet okáért, ide iktatom:

Az ős borong hon síkjaid felett,
Elszállanak zarándok darvaid;
Kémli szemem, de nem találja fel
A légi vándorok csoportjait.
E bús vidék felé nem jönnek ők,
A száműzöttnek hírt nem mondanak,
Az őszi szél, az őszi fellegek
Nem a szép hon felől szállonganak.
Csak néha jó kibujdosó magyar
Átszökve a határ veszélyeit;
Szeretve látjuk őt - de könny között,
Látása minket könnyre keserít.
Nem hozza kedvesink üdvözetét,
Nem hozza, mit szívünk óhajtana,
Öröm hírét, hogy végre újólág
Virágzásnak indult a haza!
Halált beszél! hósek végnapjait,
Bitót, osztrák bakók gúnykacaját,
Szól rabbilincsről, melyet szabadok
Lábára a trónnak kegyelme ad.

Elmondja, a jobbak vészek között
Erdők homályin mint lappanganak,
Míg vérebek szaglálnak nyomain
Az üldözött vad bujdosásinak.
Elmondja a zsarlás ezer nemét,
A szenvedő nép tenger kínjait,
S a gyász szavaknak minden egyike
Vérző szívünkön új sebet szakít.
Az átok, ínség oh! e nemzeten
Meddig marad még érdemetlenül?
E gyötrelem, e kín az üldözők
Fejére vissza haj! mikor kerül?
Jövend-e kor, midőn a szent jogok
S a nyomva volt népeknek Istene
Büntetni kél, s előtte porba hull
A szent szabadság minden ellene?
Jövend-e kor, midőn a nemzetek
Egy hálaáldozatra gyűljenek
S öröm tüzet, az összetöretett
Trónok hasábiból gerjessenek?
Jövend-e kor, midőn feledve lesz
A fájdalom, melyet kiszenvédénk;
Mondhatjuk-e még: hála néked ég,
Él nemzetünk - miénk a hon, miénk!

A konstantinápolyi menekültek

(Az emigráció névsora - Az öngyilkosok)

Mint említém, ismét visszatértünk tehát Konstantinápolyba, s amint Magyarországnak leggyászosabb évei voltak 1851-től 55-ig, úgy minékünk is ez legunalmasabb, reménytelen korszakunk.

Sokan még utólagosan is elmentek Amerikába, noha ott sem igen kínálkoztak aranyhegyek; mások, mint Splényi és Berzenczey ott sem állapodtak meg, hanem a roppant Ázsia ősnépei közt bujdoklottak; néhányat török szolgálatban Afrika legforróbb részére,

Jemenbe küldött a porta, nem is említve a bagdadiakat és aleppoiakat. Néhányan Kairo- és Alexandriában telepedtek le, Perzsiába csak egy-kettő ment, mint szintén Spanyolországba is tudtommal Czech tábornokon kívül senki; Ausztrália sem maradt látogatatlanul s így bátran elmondhatjuk, hogy a föld minden részeibe széthányt bennünket a zivatar, s eloszlottunk mint nemzetünknek mind meg annyi apostolai mindenhova, hol a kormányok megtűrték bennünket.

Talán legszámosabbán valánk mégis Konstantinápolyban, kivált miután Omer pasa, a bosnyák felkelés leverése után, az előbb Oláhországban gyűjtött magyarjait is Konstantinápolyba küldé november elején 1851-ben.

Midőn a törökök 1849-ben ismét kihúzódtak Oláhországból, Omer pasa egy zászlóaljnyi, többnyire magyar önkéntest toborzott ott össze, azon ígérettel, hogy az izlam hitre térés kötelessége nélkül, katonai szolgálatot tegyenek 4 évig, akkor aztán földet fognak kapni letelepedhetés végett. Egyfelől ez ígéret, másfelől a bejövő muszkáktól aló félelem, a Magyarországon való üldöztetés s besoroztatástól rettegés, és végre annak híre, hogy a törököknél úgyis egész zászlóalj honvédek vannak: seregestől gyűjté zászlóalja alá a Bukarestben is nyugtalanított erdélyi székely ifjúságot.

Alig lőnek szervezve s török tisztek alá beosztva, azonnal a bosnyákok ellen indítottak, s ott nem mondom ugyan, hogy a harc kimenetelére döntőleg hatottak, de bizonyosan ép úgy megállták helyüket s megtették kötelességüket, mint a legjobb török csapat. Midőn azonban a harcnak vége lőn, mindent elkövettek velük, hogy őket az izlam felvételére rábírák. De itt is az következett be, mint Viddinben; míg a kisebb rész, talán egy hatoda az egésznek, csakugyan áttért, a többi makacsul ragaszkodott előbbi hitéhez, s Omer pasa ígéretére hivatkozott. Végre sem tudtak velük mit tenni, feloszlatták; az áttérteket besorozták különböző ezredekbe, a többit szélnek ereszték. Minden légióknak ez a sorsa, mégis akad rá ember! Legnagyobb része visszament aztán megint Oláhországba és Erdélybe, néhányan azonban itt maradoztak Konstantinápolyban, vagy szanaszét Törökországban, egy századnyit éppen Damaskusból

vet ki saját kívánatukra az osztrák consul s hazaszállíttatá, hol hihetőleg besoroztattak újra.

Ezen, benn szabaddá lett ifjaknak nagy része mesterember volt és keleten a jó mesterlegényt jobban fizetik, mint bárhol; - más része otthon vagy Bukarestben is cseléd volt s ilyen állást is csak tudott magának találni mindenik; még mindig legelhagyatottabb helyzete a Sumláról jött művelt osztályhoz tartozóknak, az Egressy "népé"-nek vala. - Én magam kezére kezdtem dolgozni, legtöbbnyire honfitársaim számára, és mivel ezen mesterséget soha nem tekintettem másnak ideiglenes életfenntartási eszköznél - s azok, akiknek dolgoztam, barátaim, szenvedő társaim voltak: munkám árát oly olcsóra szabtam, hogy mint legény is kaphattam volna másutt hasonló, sőt magasabb bért is; - de én nekem jól esett, hogy részint ezeken könnyíthettem, részint Wesselényi s néha Onaga, Kövér Károly és a kis Takácsnak, kik mellettem legény-módra dolgozgattak, szintén kenyeret adhattam.

Órhalmi József és Nogel István a szultán kertjében kertészsegédkeztek; Sipos pedig és mellette Tiszay Dániel Fuad pasánál találtak hasonló foglalkozást; hallom, hogy Sipos ma az egyiptomi alkirály szolgálatában van.

Velics Károly előbb egy kis patikácskát nyitott, maga mellé vévén tanítás véget Hágen Ignácot is; később Velics lassanként megnagyította gyógyszerét s takarékosága által néhány év alatt tetemes vagyont szerzett össze, üzlete máig is fennáll, - Czakó vette át. Volt volna még egy gyógyszerészünk: a nagy szakállú Horváth, de ez semmiképp sem boldogult jó mesterségével.

Rényi Károly mérnök részint festészettel, részint és legtöbbet szobafestéssel kereste kenyerét.

Vavrek, szintén mérnök, kifogyhatatlan volt az újabb-újabb gép-és vegytani találmányokban s osztozott azon szerencsétlen sorsban, mi rendesen az új dolgok feltalálóinak szomorú osztályrésze, - pénz hiánya miatt vagy eladogatta találmányait potom árért, vagy nagy nehezen szerzett keresményét újabb-újabb mintagépek készítésére fordítá s e mellett a mindennapi kenyér is sokszor hiányzott házában.

Pócz Ferencz egy mindenbe kapkodó francia orvos, Nicod mellett segédkedett. Alig van olyan mesterség, amit a francia sorba

ne próbálgatott volna. Készített léggömböket és másféle gyermekjátékokat, majd gyertyát és szappant, azután vasöntödékhöz való szénport, majd lakkot, szivarpapirosat, és gyufát - s isten tudja mit? - Pócz mindezeket gyúrta, gyártotta s bár a családnál tisztességes ellátásban részesült, mégis tán legboldogtalanabb lett közöttünk annyiban, hogy lekötelezettnek érezte magát, többé e családot el nem hagyta, annak nyomorait is magáévá tette és nem bírt többé önállóságra vergődni, - tán még most is ott van velük Párisban. Ennek a Nicodnak van egy fia - Louis; ez tökéletesen megtanult közöttünk magyarul, s egy általában elmagyarosodott.

Szarka László Munkácsinál csizmadiáskodott, Szabó József kovács lett, de se egyik, se másik önálló mesteri rangra felvergődni nem bírt, - még pedig Bacchus imádása miatt.

Kun Albert szintén szabólegénykedett, most kereskedő.

Gojvár és Donáth az olajtermelés és kezelés mesterségét tanulták meg.

Dempwolf, hogy a török orvosi akadémiába bejuthasson, renegált és most orvosi tudományokat hallgat. Négy év alatt kitűnően elvégezte a tanfolyamot, s egy pár évi gyakorlat után tanárrá s kórházi orvossá neveztetett ki ugyanott.

Szilágyi Dániel éjjel-nappal tanulgat, s mivel a házi inasi állás több szabad időt enged neki, mint a mesterség, inkább inaskodik Wageman porosz katonai mérnök mellett, ki egyébiránt igen felvilágosodott ember, s fel tudja fogni, hogy egy művelt fiatal emberrel, ha mindjárt cselédi állapotra szorult is, annak műveltségéhez mérten kell bánni.

Balog még mindig 6 van, nem számítván az Aleppóba ment öreg Balogot és fiát, ezeket a csintalan nép különböző eredeti gúnyos melléknevekkel ruházta fel s e neveket már úgy megszokta mindenki, hogy nem is tudjuk másként, melyikről van szó s én magam is anélkül, hogy bármelyiket is meg akarjam itt vele sérteni, kénytelen vagyok e gúnynevek alatt tenni róluk említést.

1. Góbé Balog, derék, művelt, becsületes székely fiú, most egy harkói gőzmalomban molnár, s tanulgatja a gépészetet; a góbé nevet nem igen szerető székelyek bolond Balognak is csúfolják; de a becsületes Balog név jobban megilletné, mert bolondsága abból áll,

hogy nagyon becsületes, hiszékeny s ép azok csalják ki pénzét, kik köszönetül bolondnak nevezik érette - szülőföldjei.

2. Isten Balogh (így neveztetett majd övig érő nagy szakállá miatt) borbélyt tanult s ő az emigráció borbélyja és foghúzója, csak magamagát nem beretválja.

3. Czirmos Balog, egyike Konstantinápoly leghíresebb lóhajtóinak s úri kocsis egy pasánál Skutariban; iskolázott ember, de egy kissé betyáros, miről tán nem tehet, lévén szalontai születésű.

4. Csapkin Balog, e szó törökül pajkost jelent, s e kifogyhatlan jókedvű, egyszerű és cselédkedő, de senkinek nem vétő fiú legtalálóbban nyerte nevét.

5. Pogány Balog, pogány káromkodásairól neveztetett így.

6. Fekete, vagy Amerikai Balog, őt tulajdonképpen még ez évben nem leende szabad megemlítenem, mert még ekkor Amerikában volt, de már sort vettem a Balogokon, azért ugrottam vele vissza. A krími háború után jött ismét Európába, ide Konstantinápolyba, s itt fényképészeti csarnokot nyitott, mi által eléggé megmondám műveltsége fokát. Becsületes, jó ember, de kissé yankeeskedik, mit azonban tán üzlete emelésére kénytelen tenni.

Folytatom s befejezem ismertetésem az emigráció egyes tagjairól.

Figyelmes és neje csak vendégeknek tekinthetők Konstantinápolyban, ellenben Kiss Tóni volt alezredes 1856-ig, vagy 1855. végéig csaknem állandóan itt lakott.

Frank, volt osztrák tiszt, jelenleg festő, finom művelt modorú, szeretetreméltó ember, nem mondhatni ugyan kitűnő művésznak, de nagy könnyúséggel fest és műveiben a hasonlat s kifejezés félreismerhetlenek. Megbízása folytán haza utazott, s ámbár a rábízott iratokat idején megsemmisíthette s így politikai újabb fondorlatot nem süthettek ki rá, mégis négy évi börtönre ítéltetett, de nem tudom, kiülették-e vele, vagy kegyelem útján engedtek el belőle egy párt.

Kanizsay András, volt tanító és 88. zászlóaljbeli főhadnagy, egy várnai beynek Szoszopolis melletti nagy jószágát kezelé mint tisztartó, és ugyanitt adott még alkalmazást Bakó Péter és Steinnak s

egy-két szegényebb menekültnek; később szomorú véget ért, mit azonban alább külön adandok elő.

A két Várady, kik közül József szerencsétlen véget ért, amint alább előadandom, a másik azonban mindvégig köztünk maradt, s művelt modora és becsületessége által közkedvességben állott.

Nagy Károly a leggavallérabb mindnyájunk közt, mert ez tanult már otthon olyan művelt mesterséget, mely itt is kelendő, nevezetesen művészileg biliárdozik, s az á la guerreben veri az olaszokat a café di teatróban, s ebből keres annyit, hogy megél könnyedén, gondtalanul.

Dulf Károly gyógyszerész és neje rendkívül visszahúzódva élnek Sámuel Kovács házában, látszólag foglalkozás nélkül, talán magukkal hozott pénzecskéjükből.

Dercsényi István egyike az emigráció legeredetibb tagjainak. 1849-ben guerilla-főnök volt és vértörvényszéki tag, amiért is halálra ítéltetett, s részesült az in effigie felakasztatás dicsőségében, még pedig - ami keveseken történhetett meg - szemtanúja volt a végrehajtásnak is, mint zsíros ingű, befonott hajú kondás. Ugyanezen incognitóját használta menekülésére is, kihajtott néhány darab sertést Oláhországba - talán éppen a magát - s onnan átvergődött Törökországba. Mivel pedig jószágait atyailag confiscálták annyira, hogy még nejének és leányának a szokásos tartási összeget sem adták meg: itt ismét incognitót öltött magára, de már most, mint német szegény legény Schmid név alatt, és ez az ember tovább egy évnél szolgált mint udvari cseléd egy örmény kereskedőt, hordta hátán a kosarat a szakácsné után a piacra, fát vágott, vizet hordott mindaddig, míg anyjától némi segélye érkezvén, szégyen nélkül bemutathatta magát mint Dercsényi István. Különcnek nevezhetjük, egyébiránt alább még foglalkozandunk vele. Hanem vasember volt ez, amilyen kevés terem.

A két báró Diószeghy fiúk közül egyik hamarosan haza ment, de a kisebbik jó darabig velünk túrt; szülei azzal akarták megtérésre erőszakolni, hogy nem küldtek neki pénzt, de ő beállott kocsisnak és megmutatta, hogy még azért nem hal meg az ember, ha báró létére lovat vakar.

Amilyen nemes önmegtagadással viselte sorsát Dercsényi, épp oly zúgolódással a volt enyedi diák Borza Áron; amaz földesúr volt, ez lett volna talán falusi pap vagy kosta, és mégis minő különbség! Borza kocsiskodni volt kénytelen, s midőn a lovakat takarította, óra hosszat elmormogott: "Na Kossuth! mért nem jössz ide, hadd adnám kezedbe ezt a ganéjos lapátot! könnyű az országot cifra rongyokkal felbolondítani, aztán mikor baj van, megszökni! - most 4 lovas hintón járnék, tisztartó volnék, nem ennek a barom örménynek barmait vakargatnám!" stb. Ezekért aztán kapott is tőlünk annyi csípős gúnyt, hogy élete még keserűbb lett tőle, s örült, hogy Gál megbízásából távozzon közülünk.

Czecz, nem a tábournok, ki Spanyolországba ment, de ennek egy rokona, abban bízott sokáig, hogy mint örmény származását, ki még e nyelvet erdélyiesen beszél, itteni örmény hitrokonai majd valami jövedelmi forráshoz juttatják; de bizony hiába örménykedett ő, hiába várt, utoljára is Konstantinápoly egy eldugott zugában félig cseléd, félig udvari tiszt állomást fogadott el egy török efendinél.

Hasonlóan járt rokonaival a nagy Takács is, ez ugyan nem szorult cselédkedésre, de bár örmény asszonyt vett el itt, rokonaitól meghalhatott volna éhen is.

Szalánczy Domokos a pékséget tanulta meg, s előbb a ge ialis, de vállalataiban kapkodó Flamm, majd utóbb a Hámory Ede sütődéjében gyártotta a szarvasokat szép aradi lisztből.

Két rokona és földije: Csiha Farkas és Gábor nehezellvén a mesterségtanulást, cselédkedtek.

Hasonló sors jutott két volt n.-várad diák s 55. z.-aljbeli őrmester Gergely Elek és Fircsának.

Hágen Ignác, német neve dacára a legtúlzóbb magyar, darabig a Velis gyógyszerésztárában tanulgatta a gyógyszerészséget, utóbb az öreg b. Orbán kisebbik fia, Ottó nevelője lett; utóbb majd visszatérendek életleírására, most megemlítem röviden, hogy idejét, mint nevelő, ön-nevelésére is sikeresen használta fel, mert majd minden európai nyelvet megtanult; mi mindamellet nem óvta meg őt attól, hogy Pesten 1867 után majdnem éhen halt, s utoljára is semmi hivatalt nem kaphatva, újra kivándorolt, és most Szulinán tolmácskodik.

Oroszhegyei Samu nem lakik itt köztünk, de Törökországban van, többet azonban felőle nem tudok.

Püspöky Károlynak van a legjobb mestersége, emellett legalább nem éhezik meg, szakács, de meg is látszik rajta, ő a legkövőbb az emigrációban.

Csanády hölgyével együtt orvosi, értsd kuruzsló művészetet folytat, úgyszintén Tar.

Van még egy ilyen doktorunk, elfeledém nevét, ki Kossuth rendeletére sebészi vizsgát kellett hogy tegyen Viddinben, de a vizsgáló dr. Fontana azt bizonyítja róla: ex chirurgiae nihil, barbitonsuraeque modo mediocri gradum meritat.

Van azonban két okleveles orvosunk is: Dombory és Kalmár, s ez mindenesetre a leguniverzálisabb mesterség a világon; - ezek tán a kannibálok közt is megélnének - ha patika volna.

Asztalfy Kristóf, volt honvéd százados, megtanulta a támlásságot, eleintén azonban a Gál és Makk borzasztó emberei közé tartozott.

Legelől kellett volna tennem az éppen említett Gál Sándor tábornokot és Makk-ot, hisz mindenik azt hitte magáról, hogy egyedül ő menti fel a hazát jelen igájából, de annyira került a közéletet mindegyik, hogy aki titkos működésükbe beavatva nem lőn, az jóformán nem is ismerhette őket; laktak, vagy legalább Gál lakott darabig a házasságáról híressé lett:

Matta Edénél, ki most házat bérelve azt egyes szobánként kiadogatja, lakóinak kosztot is ad, s abból élösködik, híven engedelmeskedvén magánál mind testileg, mind lelkileg erősebb amazoni feleségének.

Tótfalusy pedig elvett egy életre való munkás özvegy asszonyt, előbb egy kis vendéglőt, majd nagyobbat nyitott, és ma a hotel de Pestet tartja.

Bányászaink is vannak: Szilberlajtner és Szász; 1846-ban az osztrák kormány küldte őket a porta kérésére, 48-ban haza siettek, s Szilberlajtner mint mérnökkari tiszt Temesvár alatt küzdött; most itt vannak megint, de már nem alkalmasak régi helyük betöltésére, tán mert nem hivatalosan küldettek. Szilberlajtner el is ment Szerbiába, Szász meg renegált.

Hámory Ede valamivel később érkezett Oláhországon át, s elvette a szép Knall Marit, s ha nem is egyenesen, de közvetve e lépéséből következtek szenvedései, melyek e jólelkű művelt fiút utóbb a sírba vitték.

Bangya és Királyt is ideszámíthatnám még, - bár később jöttek ide - mivel ezek egészen velünk éltek mindaddig, míg furfangos útjaik másfelé nem vezették őket, miről alább leendő szó.

Nagy dicsérettel teszek említést egy öreg huszárról, Asbóth Jánosról, ki nem volt ugyan tulajdonképpen iskolázott ember, a forradalom előtt jómódú földművelő volt Rékáson, de közelismerést vívott ki megingathatatlan kitartása és hazafiui buzgalma által. Itt cselédkedett, pedig otthon háza, földje volt s 60 év felé járt, mégis amnestiával hazatérésről még csak hallani sem akart. "Karddal jöttem ki, karddal megyek haza vagy sehogy", ez volt jelszava.

Legsúlyosabb sorsa van mindnyájunk közt az egykori erdélyi rendőrfőnök Dobokay-nak. Öreg embernek nem lehet már gyalupadhoz állani, vagy lovat vakarni mint nekünk, s egy magának is nagy gondot adna a megélhetés, hát még egy terjedelmes - családnak? Januárban folyamodott a szebeni katonai parancsnoksághoz - mitán gubernium már nem létezik - ott hagyott neje és 9 gyermekének külföldre hozzá, vagy Amerikába kibocsátása végett. Ennek folytán családja most megérkezett. Nején kívül 3 nagy leány és 6 kisebb gyermek; s nem elég, hogy az öreg ősz fejét a mindennapi szükség nehéz gondja nyomja: még nagyobb keserúséget okoz szívének annak látása, hogy családja nem tudja magát beletalálni a körülményekbe.

Legtűrhetőbb állása volt még mindnyájunk közt gróf Karacsaynak; ő kapott koronként némi kis segedelmezést hazulról, s habár olyannyira meg kellett is magát szorítania, hogy csak egy legényt se tarthatott, mégis legalább rangjával járó méltóságát megőrizhette, s bár a nagy tömeg, mely közé elegyedni óvakodott, ezért s tán Kossuth iránti ellenszenvéért gőgös aristocratának tartotta, azok, kiknek szerencsájük volt őt közelebbről ismerhetni, róla mint kitűnően művelt, szilárd jellemű, jó hazafiról tisztelettel fognak emlékezni mindig.

Körülbelül elmondám röviden az ismeretesebb politikai azon menekültek névsorát, kik nem térvén át az Izlam hitre, kitették magukat az élet viszontagságainak és szenvedéseinek oly országban, hol iskolákban szerzett tudományos műveltség nem létező, az embert aranyainak súlya vagy hivatala polcának magasságával mérik; ha még ehhez hozzágondoljuk, hogy a török a leggazdagabb keresztényt is alábbvaló lénynek tekinti, a keresztény pedig bennünket török sympathiáns különböz, szerinte nem is keresztény vallásunk miatt tán a töröknél is inkább gyűlölt: átláthatjuk az emigráció testületének mind anyagi, mind szellemi helyzete nyomorúságos volta okait. De meg kell még említenem azon néhány magyar, nem menekült családot, kik irántunk több, vagy kevesebb jó indulattal viseltettek, s lassanként, úgy szólván, bele olvadtak testületünkbe.

Első helyet érdemel a báró Orbán család. Az öreg báró hajdan Bécsben nőül vett egy ott nevelőintézetbe járó görög leányt, kinek anyja Konstantinápolyban roppant vagyonnal bírt. Gondolom 1847. vagy 48-ban ezen asszony meghalt, hagyván mindenét egyetlen leánya, b. Orbánnéra. Midőn azonban Orbán megérkezett az örökség átvételére, mindent bíróilag lezárólva, illetőleg mint állítólagos örökös nélküli vagyont a török állam számára lefoglalva talált. Hosszú perlekedés után annyit kinyert végre, hogy 17 háznak addig is birtokába helyezték, míg a per véglegesen lejár.

Az öreg bárót családi kötelék is kötö az emigrációhoz, mert lányát Velics Károly vette nőül; másfelől házaiban nagyrészt ezek laktak, s noha házi úr és lakó némileg ellenségei egymásnak s az öreg úr azonkívül is irtózott minden felesleges kiadástól, mégis háza nyitva volt minden becsületes jóra való magyar ember előtt, fia pedig, Balázs, ki egy pár évecskével volt csak nálunk ifjabb, tökéletes jó bajtársunk volt mindenben. Továbbá: a békési Zilahi Imre és neje, ki előbb lakatos, majd önképzés és iparkodás folytán gőzhajói gépész lett; Köpe órás, kinél Orbán Balázs, mindenben híven utánozva bennünket, tanulgatta az órasságot; Komendinger, előbb esztergályos, hasonlóan önmívelés által ma zongoragyáros; Barabás kovácmester, Munkácsy jó módú suszter, Abdul Medzsid Ófelsége kesztyűbőr topánjai és fénymázos sárcipőinek gyártója; Szathmáry

Nagy Sándor, - vendégszerelő nejével és később mérnökké lett, sarkantyús csizmában nevelt fiával, - szíjgyártó, valamint mestertársai Temesváry, Arady s Gyóry is, kiknek valódi neveit nem tudom, mert az itteni mesterember, szokás szerint, mind szülőföldéről neveztetik el; hasonlólag Pesti nőszabó, kinél Kun Albert tanulta ki e mesterséget, aztán Kanzler asztalos, Nagy István, Ács Márton, Trefeli kocsigyártók, Csekey és Hajdu asztalosok, Reinhard és végül a nagy úrnak zsinóros kocsisa, Sándor, ki alkalmasint a kötél elől szökött meg az alföldről s most szultán Ófelsége hintáján parádézik, de nyakig magyarosan itt is.

E honfiaink s tán még néhány, kiket feledékenységből kihagyhattam, biztosabb életmóddal bírva, mint mi, mindig vendégszeretők s áldozatkészek voltak a szűkölködők iránt; köszönet érte mindnyájuknak!

Renegált honfitársaink nagyrészt még ekkor Damaskusban voltak, de már a következő évben néhányan Konstantinápolyba jöttek és vallás-változtatásuk dacára örömet tartották fenn velünk a régi baráti viszonyt. Legnevezetesebbjei ezeknek: Kmetty tábornok, kit nemcsak mint honvéd tábornokot, de mint művelt, kitűnően humánus embert mindenki apjaként tisztelt; az irtózatosan elhízott nehézkes Stein tbk, a nagyon osztrákos Wepler ezredes; a Kmettyével vetekedő tisztelet és szeretet tárgya volt a belga b. Schwarzenberg ezredes, továbbá Fischer alezredes és Bibicsek; legjobb barátaink közé számítjuk még Tüköry, Kalmár, Kiss József, Eberhardt, Derecskey, Pap János, Knall, Cziriék, Scheidenberg, Földváry, Udvarnok, Farkas, dr. Kálozdy törzs- és főtiszteket, nem is említve azon távolabbiakat, kik csak vendégekként fordultak néha meg közöttünk, továbbá egy pár porosz katonai tanítót, sok lengyelt és olaszt, s néhány jóra való polgári egyént a német kereskedők közül.

Még papunk is volt, a regiments-paterből fer. pappá lett Dudás.

Darabig dr. Pethét is magunkénak számítottuk, de az emigráció orvosa állandóan csak a jószívű dr. Fontana maradt, ki Konstantinápolyban telepedett meg; sajnós ugyan, hogy a Király-féle veszélyes bankóperbe ő is lebebonnyolított, de a mi részünkről mégis közelismerést érdemel, nem csak mert szabadságharcunkban

részt vett, hanem mert azután is itt minden szegény emigránst orvosolt, vigasztalt és segített.

Ha mindezekhez hozzá számítunk mintegy 50-60 szegény fiút, volt közhonvédek, kik részint Konstantinápolyban, részint az egész országban szanaszét többnyire cselédkedtek, kész az emigráció azon részének létszáma, kik az 1851. bús év végét életben megérhették. Mert nem hiányzottak áldozatok sem. Sokan voltak, kik huzamos ideig a temetőbe, az állítólagos Rákóczy sírjához jártak ki hálni, míg a rendőrség onnan is elkergette őket, nappal pedig hol egyik, hol másik hasonló szegény bajtárs jószívűségéből kaptak sovány ételmezt, s nemzetünknek nemes jelleméről tesz fényes tanúbizonyságot, hogy egy is e szerencsétlenek közül gonoszságra, vagy nyilvános koldulásra nem vetemedett, inkább meghalt!

Így lőtte főbe magát e szomorú év január 15-én Párisban Orosz József, a Hírnök egykori szerkesztője, nyomorult 700 franknyi adóssága meg nem fizethetési feletti kétségbeesésében; s minő érzékeny s jobb sorsot érdemelt becsületes jellemre mutat hátrahagyott levele, melyben felkéri Klapka tábornokot, hogy az ő csekély holmiját adassa el, egészítse ki hétszáz frankra valami collecta útján s fizesse ki belőle adósságát.

Hasonlag kivégezte magát lövés által itt Törökországban Farkas, fiatal honvéd tiszt, Megyesi százados pedig egy beretvával tön magán ismételve öngyilkolási kísérletet, s utóbb is mint tébolyodott vitetett előbb az itteni kórodába, utóbb haza. Nyom nélkül eltűnt Kuli őrnagy, ki az izlam hitre tért át, de egy párbaj következtében le kellett rangjáról köszönnie; darabig szomorúan, nagy nyomorúság közt tengődve bolyongott Konstantinápolyban, s általános hiedelem szerint elhalt éhen.

Legmegrendítőbb azonban a Kiutahiából ide Konstantinápolyba visszajött öreg Cseh Imre halála. Miután - úgymond - megöregedtem és öreg napjaimra nincs hova lehajtani fejemet, kenyeremet pedig már megkeresni nem bírom, elhatároztam, hogy meghalok! Ez elhatározással tiszta egészségesen lefeküdt, semmi módon rá nem bírtuk többé venni, hogy valamit egyék, vagy felkeljen, s ily konok makacs elhatározása mellett csakugyan aztán annyira kimerült, hogy valóban nem bírt felkelni, s a nyolcadik napon meghalt! Az

emigráció, mint közkedvességben állott öreg bajtársát szépen eltemeté és szép sírkővel örökíté meg nevét.

Elmondám a névsort; ha némelyeket kifelejtettem, nem önként tetem, elmondám bár felette röviden azt is, ki hogy küzdött meg sorsával; lehetnek a hazában, kik tán szégyenlendik, hogy rokonaik egykor mesterséget űztek avagy éppen cselédkedtek is - kitelik a magyar úrhatnámságtól, - de remélem azok, kikről említést tettem, nem fogják szégyenleni, hisz e csapatnak legfőbb érdeme éppen az, hogy tudott dolgozni rangján alóli nehéz munkát, de erkölcstelen életmódra nem vetemedett egy is; én pedig látván, hogy a magyar nem csak prókátor tud lenni, remélni kezdém, hogy megvirrad még valaha!

1852-53

(A Mack féle összeesküvés - Nagy József szomorú sorsa)

Egy előkelő magyar menekült egy ízben szemére vetette Mazzininak azon könnyelműséget, hogy mindig emissariusokat küldött Olaszországba, s ez csak a véráldozatok számát szaporítja, s az ügynek többet árt, mint használ. Mazzini azt felelé, hogy "szabadságot rózsavízzel és philosophikus búsongó semmittevással még sehol sem vívtak ki, s ha néha áldozatul esik is egy-egy ember, az áldozat csak fokozza a nép elkeseredettségét, s ébren tartja a bosszúra."

Most, miután Olaszország szabad lett, ámbár nem a Mazzini elvei szerint, körülbelül igazat kell neki adnunk; hanem mi magyarok egészen más véralkatúak vagyunk, nálunk az írott törvény iránti tisztelet oly nagy, hogy nálunk valódi revolutió, azaz a fennálló törvények erőszakos felforgatása nem is képzelhető; mi ezen a téren vagyunk kitartók és állhatatosak, s így inkább az angolokhoz, mint az olaszhoz és göröghöz hasonlítunk.

Ezt mutatja a tapasztalás, mind a Tököly és Rákóczy, mind a mi jelen időnkéből. Az olaszokat a bécsi congresszus odaadta Ausztriának, de soha kibékíteni nem tudta sem erőszak, sem

engedékenység, sőt a gyűlölet, mellyel a hódítót fogadták, az idővel még fokozódott. Az osztrák katona és hivatalnok előtt Olaszország családi körei mindig zárva maradtak, még a kávéházakban is fölkelt az olasz, ha mellé osztrák tiszt ült, a bankjegyet sem akarta elfogadni senki, és nem volt ünnep, mulatság, vagy alkalom, melyen az olasz ne érezte volna elnyomóival megvetését és gyűlöletét.

E gyűlölet tette az olasz kérdést utóbb is európaivá, mely aztán, amint tudjuk, Szadovánál oldatott meg, szabadságot, önállóságot teremtve az annyi évi kitartás, és annyiszor megpróbált felkelés gyümölcséül. - Hasonlóan a görög soha el nem vesztette leendő felszabadulása reményét, az eltiprója elleni gyűlöletet fíról fíra hagyja, s már úgyszólván azonosította nemzeti létével, úgy hogy görögöt, ki a töröknek elkeseredett ellensége ne volna, gondolni sem lehet.

A harc mezején az olaszt, az erkölcsiség és becsületességben a görögöt kétségkívül felülmúljuk, s ezeknek fanatizmusára, kétszínűségére s orgyilkaira undorral és megvetéssel tekintünk, hanem az ellenségeskedésben szívósság s csüggedést nem ismerő kitartás tekintetében a versenyt velök ki nem álljuk. Az igaz, hogy geográfiai helyzetünk s a bennünket környező népekhez való viszonyaink is különbözők s amazokéinál kedvezőtlenebbek, de véralkatunk is egészen más, mi lovagias természetű nemzet vagyunk, ha egyszer letettük a sisakot, vagy kiütötték kezünkből a kardot, bizalmasan nyújtunk ismét baráti jobbot, vagy alattomoság nélkül adjuk meg magunkat s a velünk méltatlankodó ellenséget legfeljebb megvetjük, de tört ellene nem használunk soha.

Azért félreismeré a magyar nemzetet mind az osztrák kormány, midőn örökös revolúcióktól rettegett, mind azok, kik egy-két beküldött emissarius által új harcot kezdetetni s a nemzetet új felkelésre bírni remélték.

Mindazáltal tény, hogy Mack és Gál Sándor ebben mesterkedtek s különösen éppen az 1852. évben hitték céljukat legjobban elérhetőnek s ők és beavatottjaik nem kevesebb mint árulónak nyilvánították azokat, kik e működések sikerülhetését kétségbe merék vonni. Sőt midőn én egyik barátomnak, a szegény áldozatul esett Várady Jóskának azt bizonyítgatám, hogy hasonló

beküldözgetésekkel, s felkelésre izgató proclamatiókkal legfeljebb is az osztrák kormánynak tesznek jó szolgálatot, mert ürügyet szolgáltatnak neki az üldözésekre, s az ostromállapot fenntartását mintegy okadatolják - midőn e végett hazatérési szándékáról le akartam beszélni: leszúratással, agyonlövetéssel fenyegettek s ki tudja, ha módjukban volt volna, nem teszik-e meg?

Divat lett már a forradalom vége felé mindjárt árulást kiabálni, ez aztán folytatásra lelt az emigrációban is, csakhogy itt már nem árulónak, hanem osztrák spionnak keresztelték el könnyen az embert. Maguk a tervezetők, úgy mint Gál, Mack, s talán Vavrek annyira el voltak fogulva, s telve az osztrák kémektől való félelemtől, hogy míg a legbecsületesebb s legszilárdabb jellemű emberektől féltek, nem vették észre, hogy ha csakugyan van kém, az közvetlen környezetükben van, s nem más, mint önnön legényük és házigazdájuk.

De nem is kellett kém! Ők önnönmaguk és beavatottjaik kifecsegték előre mindent. Kém volt maga a fontoskodás és mások felett kitűnni vágyódás. Alig avattak be egyet-egyet titkaikba, az azonnal magasabban hordta fejét, három egész napig megállotta, hogy jóformán senkivel sem beszélt, hanem akkor megfogta jó barátját és iszonyú titok leple alatt, kísérve fenyegetésekkel elmondta, amitől keble már majd kipukkant, a borzasztó titkot, mígnem utoljára a Tótfalusi pincérjei is csak arról beszélgettek.

Nekem sok jó barátom volt, (mivel én, ha csak lehet, soha meg nem bántok senkit) s így anélkül, hogy valaha kérdeztem volna, minden tervezett lépéseiket tudtam. Nem nagy különbség volt köztük, a legmérsékeltebb is például arra számított, hogy a hegyek közt még elég bolyongó és besorozás elől bujkáló volt honvéd van, s itt-ott elrejtve legalább vadászfegyver kapható. A második már magasabb hangon beszélt; utoljára volt a ki hitte, hogy az erdélyi havasok közt egész organizált guerilla-csapatok vannak volt honvédekből, ellátva jó fegyverekkel sőt ágyúkkal, s megnevezgették még a helyeket is, ahol annyi és annyi ezer fegyver, 30-40 darab ágyú és minden ahhoz való muníció el van rejtve, csak vezér kell! - Éppen úgy mint benn a hazában, hol törökországi magyar seregről, Bem

jöveteléről álmodoztak, sőt sokszor a távoli égdörgést és ágyúzásnak tartották.

A vezérek, t. i. Mack és Gál természetesen nem hitték ezt, de e hit nélkül ki vállalkozott volna ily nyaktörő merényletekre? A honszeretet egyébiránt egy kis ambícióval párosultan hallatlan vakmerőségekre képes, - e nélkül, csupán anyagi érdekekért, soha nem lehetne embert kapni oly életveszélyes megbízások végrehajtására, minőket nem csak az olasz és lengyel, de magyar menekültek is tettek. Rózsafi beutazta Magyarországot mint francia kereskedelmi vándor, holott alig tudott bon jourt mondani franciásan; Figyelmessy két ízben is megtette körútját mint zsidó, az igaz, hogy ezt legalább fölismerni még a zsidó se tudta; Borza csak oláhul tudásába bízott, de kétlem, hogy a rábízottakat elvégezte volna; Várady József szintén oláh nyelvében bízott, be is jutott, de életével lakolt.

Nemcsak benn a hazában volt pedig az emissariuskodás életveszélyes dolog, Oláhország is el volt ekkor zárva a magyarok elől. A leköszönt Bibesco helyébe választott Stirbey herceg sokkal barátságosabb szellemű volt az osztrákokhoz, mint elődei és utódai is, és bár mint humánus ember, csaknem elősegítette az oláh földön át kifelé menekülők útját, másfelől nem jószemmel tűrte volna, hogy hazája az osztrák elleni fondorlatok fészke legyen, s a gyanús egyének összefogdosztatására poroszlókat adott, valahányszor az osztrák consulatus kívánta. Moldvában sem sokkal állottunk jobban, még Mack elég vakmerő volt Bukarestben ütni fel főhadiszállását 1851-ben, nem csekély veszedelmére különösen Nagy József bukaresti hazánkfiának. Még mielőtt Mack Oláhországba átment volna, Ruscsukon hagyta Szarka Lászlót megbízottjául, részint az ott szanaszét tartózkodó magyarokat titokban organizálni, részint az egybeköttetést Gál és közte fenntartani.

Mack Bukarestben Nagy József gazdag szabómester lelkes hazánkfiához szállott, kit e végett már előbb Rózsafi, Várady és Szentgyörgyi megkerestek. Mack el volt látva Kossuthnak egy proclamatiójával, melyben a nemzet felszólíttatik, hogy magát organizálja és Macknak, mint a felállítandó erdélyi hadsereg főparancsnokának, mindenben engedelmeskedjék. Nevezetes, hogy

Macknak kinevezése, magában a kinevezési diplomában okadatolva volt: "mint aki - úgymond - a hazában ármányok által üldöztetett".

Később Gál Sándor lőn az összes magyar sereg vezérévé, Mack pedig ugyanekkor, előbbi rangja mellett, az összes várak főparancsnokává kinevezve.

Mack mintegy négy hétig lakott Nagynál; ez alatt többen jöttek hozzá Törökországból s küldettek általa Konstantinápolyban nyomtatott proclamációkkal Erdélybe, részint eredménytelenül, részint, mint Várady, gyászt- és vészthozólag mindazokra, kiket áldozatkész lángoló hazafiui érzelmeik e vészes küldöttek közelébe ragadtak.

Gyakran a felette nagy elővigyázat épp oly vészthozó, mint a gondatlanság, - így járt Mack Szarka László ruscsuki agensével is. Mack kérdező levélben Szarkától, kik állnak ott rendelkezésére és mi utat gondol legbiztosabbnak arra, hogy Mack Szerbiába mehessen. Szarka megírta jelentését, de nagyobb biztosság okáért levelét két borítékba téve s Nagyhoz címezve, maga személyesen hozta át Ruscsukról Giurgevoba, hogy ott a postára föltegye; azonban ez időben ott vesztegzár volt s őt levelével együtt letartóztatták, midőn pedig ő jelenté, hogy csak e levéllel jött s maga visszamegy, levelét elveték és szeme láttára feltörték. Ő azzal menekült, hogy magát más cselédjének állítá, ki se nem írta azon levelet, sem azon nyelvet nem érti, s így elolvasni nem tudja. Levelét aztán elolvasás végett beküldték az osztrák agenciára!

Az oláh vámszedő tiszt mindamellet oly becsületes volt, hogy nejét elküldé Nagyhoz, s értesítette a levél sorsa felől, mire Nagy a nála létező gyanús iratokat ugyan eltávolítá házából, de megfoghatlan vakmerőséggel Mackot továbbra is rejtegette.

December 30-án 1851-ben Nagy József házát megmotoztatta az osztrák consul Szentgyörgyi osztrák hivatalnok által, oláh csendőrök segítségével mellett.

Mack egy mellékszobában éppen proclamációkat csomagolt egy ládába, melyeket László örmény hazánkfiától szándékozott beküldeni, s az elfogatástól csak Nagynak lélekjelenléte mentette meg. Ez ugyanis kezébe adott egy kész nadrágot és a csendőrök előtt oláhhul ráparancsolt, hogy vigye minél gyorsabban haza ez s ez

bojárhoz. Mack a nadrággal - mint szabólegény - gyanútlanul elbocsáttatott.

Majd elővették Nagynak műhelyét, minden végposztót ki- és begöngyölgettek, ágyat, bútorokat, szekrényeket össze-vissza kerestek, udvart, padlást felkutattak s már-már megmenekültnek képzelé magát Nagy, főleg mert neje a Mack-féle útításkát e közben a kerítésen át a szomszéd kertjébe átdobta, midőn mégis számlái és kereskedelmi könyvei közt egy 500 aranyról szóló Mack-féle nyugtát és néhány "sic semper tirannis" feliratú Kossuth-bankót leltek.

Harmadnap múlva aztán őt nejevel együtt elzárták az osztrák cancellárián s ott vallatták s kérdezték 7 napig, de mivel mindent tagadott, végre is szabadon bocsáták. Ő ismét elég vigyázatlan volt Mackkal saját házánál tanácskozni a teendők felől, mi a consulates előtt kétségkívül nem maradt titok. Mindamellett 1852.-i ápriliséig nyugton hagyták, ekkor a consul felszólította, menjen önként, fedezet nélkül Szebenbe magát purificálni, biztatván, hogy nem lesz semmi baja. Különös, hogy Mack maga is hasonló véleményben volt, mi baja lehetne - úgymond - azon "haszontalanságért", melynek mikénti oda kerültét úgy sem tudja, s állítandja, hogy alkalmasint valamelyik volt magyar legénye hagyhatta ott.

Szebenben azonban másként gondolkoztak előbb sötét egyes börtönbe vetették, nejét pedig az apácák zárdájába zárták, onnan Károlyfehérvárra vitették, s három évig vallatták és végre 1855-i február 3-án - noha semmit nem vallott - elítélték mint felségsértőt 15 évi nehéz börtönre, azon ürügy alatt, hogy ő itt Kossuth agense, s a lázító proclamációk és emissariusok beküldésének fő-eszközleje. Bírāja Votáva kapitány volt, hihetőleg most magyar, vagy közös nyugdíjat élvez érte, míg a szegény ártatlan Nagy Theresienstadtban ült 1857. május 16-ig, s csak az akkori amnestia folytán bocsáttatott szabadon megtört egészséggel és koldusan. Most öreg korában boldoggá tenné az az 500 arany, mely akkor veszedelmét okozá.

Gál Sándor és társai

(Gál megbízottjai - Figyelmessy - Várady József - A Mack-féle összeesküvés hatása az országban és az emigrációra)

Gál Sándor könnyebb szerepet választott, ő Konstantinápolyban ült kényelmesen, s onnan küldözgetett be egy-egy vállalkozó szellemű s ifjúi nemes tűztől elragadtatott küldöttet.

Rózsafit már említettem; ez és Figyelmesy elég szerencsések voltak Magyarországot egész hosszában végig utazni, s az eredményből ítélve kétségkívül azon jelentéssel tértek meg, hogy ott forradalmat kezdeni lehetetlen. Figyelmesynek útja sikerülésén egyébiránt éppen nem csodálkozom, ez az ember rendkívüli ügyességgel bír másokat tökéletesen utánozni, útját galicziai zsidóvá átöltözve tette meg, és még a rabbinok sem ismerték föl, s történt, hogy péntek estvéjén egy rabbi felszólította, ne menne tovább, s ő csakugyan híven végig ülte s imádkozta velök a szombatot.

Borza Áron, az elégedetlen, a Kossuthot s mindazokat, kik "tarka rongyokkal felbolondították az országot s őt koldussá tették", örökösen szidó s átkozó Borza Áron is elutazott titkos megbízással! Valami leveket vitt en miniature írásban Erdélybe, ki tudná kinek? Ha már csakugyan valami forradalmat akart Gál csinálni, ilyen embereket kellett-e választani? hát még az útra készülődés megint minő furcsa volt? Tótfalusinál, tehát nyilvános vendéglőben, ennek pincérei sütögettek tüzes nyárssal lyukat egy botba, s abba rejtették az említett titkos iratokat! Nem is tudom merre járt, többé ki nem jött s hírét se hallottuk.

Roszábbul jártak Frank és Várady. Frank szintén bírt némi írásbeli utasításokkal és levelekkel, s egyenest hajón ment haza. Szerencséjére a hajón volt egy olasz utazó, az őt felismerte, hogy magyar, noha az egész úton egy szót sem szólt hozzá; midőn aztán Orsovánál partra akart lépni, figyelmezteté, hogy egy gyanús ember van a hajón! Franknak alig maradt ideje veszedelmes iratait a Dunába dobni, csakugyan az a gyanús ember - kit mindenki becsületes utazónak hitt - mihelyt a szárazra lépett, nevén szólította s elfogatta. Temesvárra vitetett, haditörvényszék elé állíttatott, s bár semmi iratot nála nem kaptak s ő kereken tagadta, hogy megbízásai lettek legyen, vagy hogy ő forradalmat szítani jött haza: - mégis 4 évre ítéltetett s azt vele, ha nem csalatkozom, ki is ültették.

Várady Józsefnek sikerült Oláhországon keresztül székelyföldre bejutni, s ott vett utasításaihoz híven közlötö terveit néhány

egyénnel, s ezek közreműködésével megkezdték alakítani az első guerilla-csapatot. Az osztrák zsandárok úgy látszik kezdettől fogva szemmel tartották, s csak játszottak vele, mint a macska áldozatával, míg a kedvező percet eljöttnek vélik elfogatására. A szegény fiú kötél általi halálra ítéltetett, s a bitón múlt ki, társai közül többen szintén hasonló halállal végeztettek ki, mások hosszú éveken át sötét börtönben szenvedtek.

Bizonyosan egyikünk sem hisz a csízióban, sem az emberrel született úgynevezett anyajegyek rossz jelentőségében, dacára a latin: "quem natura notavit fuge" közmondásnak, Várady sem hitt másokra vonatkozólag, de mivel neki magának gyűszús ujjai voltak, félig tréfásan, félig komolyan hitte, hogy ő akasztófán hal meg.

Még e babonásságát is felhasználtam, hogy feltett útjáról lebeszéljem, de hasztalan; utóbb csaknem szökve távozott tőlem is, egyikétől legjobb barátinak. Nagyobb hibái voltak neki, mik felette alkalmatlanná tévék titkos megbízásokra a gyűszús ujjaknál; ő rendkívül közlékeny, optimista s kivált nők irányában olvadékony volt. Ő Moldván át hatolt Erdélybe a gymesi szoroson, vagy környékén át a havasokon, előbb azonban pár hétig a később bárósított Koeminger úrnál tartózkodott Komanest vidékén. A hír, mely sokszor téved, s mint meg vagyok győződve, most is alaptalan, azt beszéli, hogy volt házigazdája az ő tervei felfedezése jutalmául nyerte volna a bárói címet. Én ezen urat most már személyesen ismerem, tőle magától hallottam, hogy Várady darabig nála tartózkodott, de adataim, miket Komanest-vidéki magyaroktól, többek közt az öreg Kovács puskaművestől hallottam, Koemingernek csak vendégszeretetéről, s előzékenységéről tanúskodnak: miért feltételezni róla ily rút árulást? Kényes dolog pusztá hírek után ítéletet mondani, különben is fennebb említett tulajdonai, vagy ha úgy akarjuk, gyöngeségei igen könnyen felfedezhetővé tették Váradyt külbeárulás nélkül is.

Gálnak ezen választása, még ha a legjobb szándékból történt is, eredményeiben igen gyászos volt, egyfelől új zivatart és zaklatásokat hozott az egész vidékre, sőt a moldvai és oláhországi magyarokra is, másfelől magában az emigrációban azon gyanút ébreszté, hogy ott az

áruló helyben, közöttünk, s úgyszólván ettől az időtől kezdődik a később úgy elharapódzott ocsmány gyanúsítgatás.

De volt ennek az emigrációra más hatása is: annyit suttoztak a havasok közt lappangó csapatokról, elrejtett ágyúkról, a nemzet harcvágyáról, hogy utoljára a leghiggadtabbak is hitték legalább egy tizedét. Az emigrációnak nincs is más hivatása - mondának - mint előkészíteni az utat arra, hogy a nemzet fölkelhessen, minden becsületes embernek éjjel-nappal készen kell lenni az indulásra, legyen az fegyverrel, legyen mint politikai küldött; életünk a hazáé, ki azt akár a csatamezőn, akár ily küldetésben, ha kell a bitófán oldozni nem kész, az hazaáruló, s megérdemli, hogy rendes törvény nem lévén módunkban, társai által leszúrassék. - Így egyrészt csalfa reményekkel kecsegtetének, másrészt a nélkülözések és szenvedések által amúgy is ingerlékeny kedélyünket örökös nyugtalanságban tarták s elfordíták figyelmünket a saját érdekeink s jövőnk biztosítása útjairól. Miért vesződjem, miért akarjak keleten vagyont, állást szerezni, miért kezdjek évekre terjedő vállalatokhoz, így gondolkozzék mindenki, hiszen csak a tavaszt várják, hogy az egész nemzet mint egy ember fölkeljen, hisz akkor úgy is itt kellene hagyni mindent, minek hát tervelgetni ok nélkül?

Így ment ez 1849-től évről évre különösen 1855-ig, így fecséreltünk el életünkben egy jó darabot, az ifjúságnak azon megfizethetetlen, vagy helyesebben kipótolhatlan éveit, melyeket rendes viszonyok közt mindenki arra használ, hogy megismerkedvén a körülményekkel, megnyissa s megkezdje életpályáját. Mi nem is valánk ifjak, az iskolából egyenest a harc mezejére, innen e szomorú ingatag földre léptünk, hol csak tövisek teremtek számunkra, s az itteni lázas izgatottság, az örökké való csalatkozás, az emberi nagyobb társaság nélkülözése, a műveltségünkön alóli állás, szóval a szellemi és anyagi nélkülözések öregekké tettek, mielőtt tulajdonképpen ifjak lehettünk volna. Soha nem láttam együtt annyi feketevérű, türelmetlen, életunt embert, és nem tudom, nem lett volna-e tán fele öngyilkossá, ha az 1854-ben kitört keleti háború föl nem ráz és új munkásságra nem hí; mielőtt azonban e korszakhoz érnék, jó lesz tán szétekinteni kissé ez országban, s legalább turista módjára megnézni a legszembeötlőbb tárgyakat és szokásokat.

Az Aja Sofia

(A szultán palotája - Az Izlam főtemploma - Hogy imádkozik a török)

Már a Bosporuson átutazásunkkor feltűnt az Abdul Medzsid besiktasi nagyszerű palotája roppant terjedelme s különösen szép arabesk ékítményei által. Bármennyire igyekezett is azonban az építész valami páratlan szépet állítani elő, az egész épülettömeg nem elégít ki, mert sem nem egészen európai, sem keleti. Belől aránylag kevés ember ismeri e palotát, hanem én 1857-ben mint bútorkereskedő és támlás dolgoztattam benne, s bejártam a bejárható részt. Közepén feltűnő a nagy diván vagy tanácsterem, nem annyira szép bútorzata és falcifrázatai, mint vörös üvegkupolája által, mi ugyan sajtáságos pirosuló árnyalatot von mindenre, de a szemnek csaknem türethetlenné lesz, és legfeljebb építészeti különködésnek tekinthető. A termék nagyrészt európaillag vannak bútorozva, azonban a képek hiánya (melyeket az izlam hit nem enged meg), a gyönyörű szőnyegek, melyek puhábbak és cifrábbak a legvirulóbb pázsitos rétnél, mégis keletre emlékeztetnek.

A pamlagok a brussai gyárban készült, arany és ezüsttel áttört selyem kelmékkal vannak behúzza, így némely női szobák falai is; az európaias bútorok a művészet remekei, magam is hozattam Marseilleből olyan pamlagokat, melyeknek faragványai valódi műreemek, továbbá láttam ott egy mahagoni ágyat, mely egy egész virágos lugast utánczolt, mondják, hogy ez a darab egymaga 40000 frankba került. A legszegényebb ország fejedelme viszi, úgy látszik, a legpazarabb udvartartást.

Keletiesek a márvány illemhelyek és az ablakok is, ez utóbbiak, amennyiben nem járnak sarkakon, azaz nem nyílnak kétfelé, hanem egyenest felfelé tolhatók, még pedig igen könnyedén, mert a falban elrejtet ellensúly nemcsak megkönnyíti a föltolást, de meg is tartja a feltolt ablakot bármely tetszés szerinti magaslásban.

A falfestmények, néhány nagyon is kitarászott szoba kivételével, igen szépek, sőt némelyik valódi művészeti remek. A falfestő pályázat útján választatott oly módon, hogy a 8 vagy 10 pályázó

mindegyikének átadatott egy-egy fehérre meszelt szoba, s a kifestés tetszésére bízott. Az örmény és görög festők túlhalmozták a falakat rikító színekkel, fantastikus virágok és tarka aranyos pillangók és madarakkal, csak egy olasz került minden természetellenest, de oly művészileg varázsolt oda egy kúpalakú, tetején nyílt szőlőlugast, hogy a művet személyesen megvizsgáló szultánt figyelmeztetni kelle, miszerint az ívezetesség csalódás, mert a szoba padlása egyenes, lapos; ez az olasz nyert vele elsőséget, s az egész palota falfestménye főleg az ő mesterműve.

Legszembeötlőbbek a háztömkelegből kiemelkedő szebbnél-szebb mecsetek (török templomok), melyek közül tekintsük meg a hajdani görög s mai török birodalom főtemplomát: az Aja-Sofiát. Kívülről e templom nem mutat oly nagyszerűt, mint a Bajazet és Szoliman szultánokéi, alacsonyabb s óriáskúpja lenyomottnak látszik, pedig egészen félgömb alakú, de a mellékhajókat fedő számos apró kúpocskák, s a szokatlan széles alap látszólag laposabbnak tüntetik fel, mint a minő valóban. Ez alkalmasint a világ legnagyobb átmérőjű boltozata, mert szélességben még a Szt. Péter templomát is fölülmúlja, noha magasság és imposans nagyszerűség tekintetében sem a római, sem a londoni Sz.-Pál templomával nem mérkőzhetik. Szinte kívánná az ember, hogy magasabb lenne, mert így roppant nagysága dacára is törpének látszik. Általában nem ez a legszebb temploma a törököknek, néhány sokkal feltűnőbb s remekebb mű van nála, hanem a varázs abban rejlik, hogy ez volt egykoron a fényes keleti császárság főtemploma.

A törökök nem csak kívülről való hozzáépítések s négy gyönyörű mecsettel felékesítés által változtatták egészen törökké, hanem belülről is eltávolítottak mindent, mi a pompázó keresztény templomra emlékeztetne.

Valamint Mahomed vallási tanai egyszerűbbek a keresztény tanoknál, s az egy Istenen kívül más isteni tulajdonokkal felruházott lényt nem hisznek: úgy templomaik is egészen külpompa nélküliek s legjobban a kalvinista templomhoz hasonlíthatók. Képeket nem csak templomaikban nem tartanak, de még szobáik s építkezéseikből is kihagyják az emberi alakok utánzását.

Annál nagyobb mesterek az arabeskek alkotásában s e tekintetben némely márványból építet síremlékeik s csorgó kútjaik minden európai képzelődést messze hátra hagynak. Gazdagabb szobáikat és elfogadó termeiket - selamlík - szeretik szőlő-gyümölcs-, s virág-festményekkel ékesíteni, melyek között gyakran fantastikus madár-alakok, pillangók láthatók, de négylábú állatok soha.

Templomuk fala tiszta fehér; székek itt nincsenek, hanem a helyett gyékény- vagy pokróc-szövet-terítékek s egy szószék. Imádkozásmódjuk következő: A pap - imam - elkezd fennhangon, hanem némileg énekszerű hanglejtéssel előttük imádkozni, e közben eleintén áll, kezeit mellén, illetőleg derékövén egymás felett nyugtatván, majd letérdel, azután több ízben egészen arcra borul, úgy hogy homlokával a földet érinti, majd ismét egyenesen feláll s e váltogató felállások, letérdelések és földreborulások egymásután több ízben ismétlődnek; néha néma csendben, vagy lassú mormogás kíséretében, néha az említet énekszerű imamondással. Az egész gyülekezet, mintha vezényszóra tenné, utánozza az imam mozdulatait, hanem énekét csak az említett lassú mormogással kíséri, általában csend és ihlettség uralg közöttük, és senki még csak szomszédjára sem tekint, hanem egészen meghatottan, magába szállva végzi buzgólkodását. Néha templomi beszédek is tartatnak, még pedig nem mindig a korán magyarázatára vonatkozóak, hanem világiabb tárgyúak is.

A görögök azon hitben élnek, hogy ha ők egyszer az Aja Sofiát elfoglalhatják, akkor megszűnik a török birodalom s ők ismét szabad nemzet lesznek. S az természetes is; legalább nem képzelhető, hogy míg a török ura lesz Konstantinápolynak, addig a félholdat kereszt váltsa fel a főtemplom tetején, hanem a köznép nem hatol a kérdésbe mélyebben, egyszerűen egész babonássággal hiszi, hogy elég lenne valahogy, bármi csíny által elfoglalni egyszer a templomot, hogy a török hatalom, mint hajdan Jerikó fala magától összedőljön. Ilyen kísérletek megelőzése végett van aztán főleg megtiltva keresztény embernek az Aja Sofiába a beléphetés; mert a törökök más templomukban, nem mondom ugyan, hogy szívesen látnak, de én magam tapasztalásából tudom, hogy legalább megtűrnék, ellenben a főtemplomba csak különös ferman mellett lehet bántatlanul bejutni.

A minap az öreg Knall renegát honfitársunkat, ki renegáltságába bízva, vagy tán a keresztényekre szóló tilalmat nem is tudva, török módra bátran bement, az áhítatoskodók gyaurnak nézték s jól meglökdösve, protestálásai dacára, kilódították.

Konstantinápoly utcáin

(Bajazet temploma - A temetők - A török fürdőben - A börze)

A Bajazet szultán temploma nem oly széles, mint az Aja Sofia; de tetemesen magasabb s szintén félgömb-alakú kupolája négy félkör íven nyugszik s jól kiemelkedik az oldalhajók sűrű apró kúpjai közül; ablakai keskenyek, magasak s az ívekhez hasonlóan félkör-tetejűek; gyönyörű mestermű a négy sarkot díszítő négy minaret, melyek oly karcsúak, mint a gyertyaszál, doriai oszlop módra rovátkoltak, s oszlopfő helyett igen cifra faragványú kathedrákkal bírnak, honnan harangozás helyett mélabús hangú énekkel hívja a müezzin imára híveit. A legfelső szószék közepéből még egy 3-4 ölnyi magas, alig fél öl átmérőjű oszlop emelkedik ki, egészen hegyes sugár fedéllel tetőzve, melynek tetején kis aranyos félhold díszlik. Az egész épület falai hófehérek, a kupolák ellenben érc-barnák, és ebben minden török templom megegyez. A török templomok a meglepő hatást nem cifrázataiknak, hanem igen szép összhangzó arányaiknak köszönhetik. Mesterei e remekműveknek leginkább görögök, ritkán törökök, s hihetőleg épp úgy tudományos készülés nélkül, csupán gyakorlat által, szemmértékre építik e szép templomokat, mint az oláh kemencegyártók gyönyörű fűtőiket, melyek a legcsinosabb cserép kályháknál is sokkal szebbek, pedig mestereik nem csak rajzolni, de írni se tudnak.

Épp oly feltűnők, ha nem is építészeti nagyszerűségök, de művészi alkotásuk által a szultánok síremlékei. Nem zárt sírboltok ezek, mint az európaiaké, hanem nyitott kápolnák, sőt inkább kioszkhoz hasonló nyílt építmények. Márvány oszlopokon nyugszik széles kirugó eresszel a lapos tető, az eresz szélei nem egyenes vonalokban futják körül az alapot, hanem csinos körmetszetekből alkotvák tele művészi faragású arabeskekkel, az oszlopok közei csak fél ölnyi magasan vannak márványfallal elzárva, azon felül mesteri

bronz öntvényű rácsozat enged szabad beláthatást a sírbolt belsejébe. Benn különböző nagyságú márvány koporsók állanak egymás mellett, némelyik leterítve finom persa szőnyegekkel. A szultánok koporsói 9-10 láb hosszúak, 4-5 láb magasak és nagyságukon kívül abban különböznek a többi családtagokéitól, hogy ott áll rajtuk a koronát helyettesítő kócsag tollas turbán s egy díszkötésű korán. Az ily sírboltok egyúttal vízmedencékkel is el vannak látva, különös jó cselekedetnek tekintetvén keleten köz csurgókutak építése. A közönséges sírkertek sűrű erdőkhöz hasonlítanak, annyira be vannak ültetve fekete ciprusfákkal. Sírdombok nincsenek, vagy igen kicsinyek, mivel a törökök nagyobbrészt koporsó nélkül temetkeznek, de annál több a fejfa, illetőleg az emlékkő, mely rendszeren 3-4 láb magas. A férfiaké turbánt utánozó fejfaragvánnyal van díszítve. E kövek bepólyált emberhez vagy mumia-házhoz hasonlítanak s roppant halandóságról tesznek tanúbizonyságot, mert feltűnő sűrűen állanak egymás mellett; de a kegyeletnek nem sok jeleit mutatják, mert e temetők még csak bekerítve sincsenek, és sok helyt gazdátlan ebek csordáinak szolgálnak tanyácul.

A vallásos épületek közt nevezetesek még a különböző zárdák. Temérdek szerzet van itt; neveiket renegált atyánkfiai és Vámbéry, ki maga is pseudo dervis volt, tudhatják, én csak utcai neveiken ismerem őket, s itt csak kettőt említek meg közülük. Egyik nem messze a hídtól - a fő galatai hídtól - felfelé a stambuli részen esik s előttünk nem egyébről nevezetes, mint temérdek galambjairól. Soha ennyi galambot együtt nem láttam, mint e zárdában; a galambok oly szelídek, hogy egy marok búza vagy kölesre ezerenként szállanak azonnal a tornácra, közvetlenül a bámuló sokaság lábaihoz, semmit nem törődve az emberekkel, kiktől egyébiránt itt soha nem is bántalmaztatnak. Másik a híres táncoló dervisek szerzete Tekién. Ezek cukorsüveg alakú fakó filc föveget, s némileg az arnautokéhoz hasonló ráncos szoknyát vagy bőszárnyú kabátot viselnek s imádkozási módjuk által híresek. Szabad téren, zárdájuk udvarán körbe leülnek, főnökük a kör közepén, s elkezdenek lassan mormogni, később elmerengéseik fokozódásával mormogásuk is hangosabbá lesz, utoljára mellbe fojtott kiabálássá válik, melyből a hallgató csak az erősen megnyomott i-lahu, i-láhi hangokat veheti ki.

Most a kör közepén ülőnek jeladására egyenként felszöknek s előbb lassan, majd fokozódó sebességgel körben forognak alig képzelhető gyorsasággal mind addig, míg a szédülés erőt vevén rajtuk, öntudatlanul elbukdácsolnak s nehéz nyavalyásokként szanaszét rángatódznak. Megfoghatatlan, hogy akad ember ilyen foglalatosság önkénytes teljesítésére, hogy vállalkozhatik csupa isteni félelemből önkínzó, magukat nagy tövisekkel, tűkkel döfölő dervis szerepre, hogy lehet egy egész életet félmeztelenen, rút, bozontos hajjal, piszkosan, szemtelen koldulással végig bitangolni? Van azonban egy nagyon rossz dolog, amit a dervisek terjesztenek, melynek élvezetétől ők maguk is még nyomorultabbakká lesznek, mint koldus életmódjuktól, - értem az ópiumot és a hasist.

E szerzetesek főnökei, a sejkek, nagy tekintélyű emberek; valamennyinek, beleértve a világi papokat is legfőbb főnöke a seik-ül-izlám, ki a szultán után a legmagasabb rangú a birodalomban, sőt joggal bír bizonyos körülmények közt a szultán letételére is.

De lássuk tovább a középületeket.

Kutak, helyesebben közcsurgók a város terjedelméhez s népességéhez képest igen ritkák, pedig nagy a szükség, mert az ásott kutak mind igen keserű, ihatatlan vizet adnak; de ezen éppen úgy ne csodálkozzunk, mint az alföld uttalanságán: ott kavics és homok nincs, itt víz nincs; az egyetlen vízvezeték, mely Belgrádból több mértföldnyiről szállít ivóvizet, távolról sem elég a szükséglet fedezésére, mely a vallás által előírt mosakodás, s a már szokássá vált sok fürdés által még fokozódik.

Közfürdő nem csak a fővárosban, hanem kisebb városokban is mindenütt van, eltekintve a nagyurak házi gőzfürdőitől. Már messziről ráismerhetni üvegharangokkal cifrázott kúptetejéről s nem ritkán az utcára vagy előtornácra aggatott fürdői lepedőkről. Belépvén, az ajtó mellett lefizetjük pár gurusunkat, s a fürdőszolga útmutatása és segítsége mellett levetjük egy rövid divánforma ágyra, mely a karzaton van, öltözetünket, s beburkoltatva egy lepedőbe, fapapucsunkkal végig kopogunk az előtermen, mely még aránylag hideg, (alant 16, fenn a karzaton 18-20° R.) s a szolgáltól vezetve belépünk a kisebb melegítő szobába, vagy ha tetszik, egyenest a meleg terembe. Ez kőpadokkal van körülvéve, középen szabadon álló

még nagyobb padkával, melyek alólról fűttetnek és éppen elegendő melegek arra, hogy izzadásba hozzanak. Most a kenő kezére bízzuk magunkat, ez művészi tökélyel minden izmainkat egyenként megropogtatja és ha még ezalatt sem izzadtunk kedvünk szerint át, bevezet egy legalább 40°-nyi meleg szobába, honnan a mosdó padra megyünk. Itt egy izmos legény előbb durva szőrkesztyűvel bőrünket végig dörzsöli, azután szappanhabba temet és miután alaposan megszapult s lanyha vízzel lemosott, tetszésünk szerint vagy lezuhanyoz jéghideg vízzel, vagy puha török lepedőkbe burkol, felturbánoz és felvezet s letakargat ágyunkba, hol aztán addig csibukozunk ízletes fekete kávé mellett, míg eléggé kihűltünk a kimehetésre. Izlam szokás szerint bizonyos élvezet után meg kell fürödni, s igen rossz férjnek tartatnék, ki legalább egy héten egyszer nem vendége a fürdőknek; a férfiak fürdési ideje reggel van 9-ig, ezentúl délutánig a nőké.

A közigazgatási épületek közt messziről szemünkbe tűnik a Stambul legmagasabb halmán fehérülő, nagy négyszöget képező miniszteri palota, tetején messze ragyogó aranyozott nappal. A kaszárnyaszerű épületet széles fedett folyosók futják körül, mindenik osztály feljáratánál ott ül egy öreg nyugalmazott katona, elszedni a sárpapucsokat és az európaiaktól a sétabotokat - (törököt soha nem látni pálcával) - melyeket aztán egy kis baksisért (ajándék) megőriz. Az előszobák hemzsegnek a várakozóktól, hisz a szegény ember baksis nélkül néha hetekig sem juthat be, hanem hogy ne unják magukat, kis kávéházakról is van gondoskodva, s így nargila és kávé mellett csak könnyebb az antichambrirozás, mint nálunk, hol éppen ellenkezőleg a szivarozás is meg van tiltva.

Az inasok és ajtónállók serege légió, s az ügyes-bajos dolgok itt kinn már félig eldöntetnek ezek közt, mert kikérdeznek ez inasok apróra mindenkit és ki ügyét elbeszélni vonakodnék, ha csak erősen zsebébe nem markol, nem egyhamar jut be, - nem lehetetlen, hogy a bejelentéskor el is mondják előre az úrnak az ügyet. Nem egy-két ilyen fizetéstelen, baksisból élő inas tanulta már itt el a miniszteri mesterséget s örökölte urának bársony székét; de azért itt sem mennek sokkal lassabban az ügyek, mint másutt, sőt kevesebb írással

végeztetvén, nem oly könnyen téved el az ügy a sok osztály labirintjában, mint nálunk.

Van néhány kollégiumszerű iskola, mekteb, melyek tán inkább papnöveldek; mivel azonban a papok egyúttal a törvény magyarázói is, természetesen inkább kollégium, mint semináriumhoz hasonlíthatók; van orvosi és mérnöki akadémiájuk, hol az előadások nagyrészt francia nyelven tartatnak. Van a törököknek Besiktas felé fenn gyönyörű helyen nagyszerű katonai iskolájuk, porosz és francia tisztek vezetése alatt, s átlag igen sok elemi iskolájuk, mivel az írni nem tudás szégyennek tartatik.

Nagyszerűek a véderő kifejtése és fenntartására fordított művek; a várost uraló magaslatokon roppant terjedelmű laktanyák s ágyúk állanak őrt, lenn a vizeken fregattok és három-emeletes sorhajók büszkélkednek, az Aranyzarv végei felé pedig gőzkürtök füstölögnek, döng a vas kalapács, csikorognak a fűrő-faragó gépek, s izmos angolok vezetése alatt öblös ágyúk s gyilkoló szerek ezrei szülemlenek s úszó várak bocsáttatnak vízre.

De ki győzné elbeszélni mindezt. Van itt minden, mi más nagy állam fővárosában a hatalom, jólét és biztonság emeltyűje; és mégis csak teng ez állam, faj-, vallásgyűlölet, muszka fondorkodás, angol gyámság, zilált pénzügyi és telhetetlen kapzsiság rágódnak gyökerén.

A kereskedelmi középületek közül a börze, vámházak és a csársi nagy bazár érdemelnek különösebb figyelmet. A börze épületéről nincs mit írni, maga az intézmény, mint mindenütt a világon, néhány milliomos matador adóztató hivatalának lenne méltán nevezhető, hova a sok apró spekulans rendszeresen eljár kockáztatni parányi vagyonát. Sehol nem látni annyi alacsony kapzsiságtól reszketésig felizgatott népet együtt, mint itt, még a homburgi roulette-banknál is nyugodtabb, s csinosabb a közönség.

De tán elég is volt ennyi az utcai életről; - pillantsunk be a törökök házi életébe.

A törökök családi élete

(Az eljegyzés - Az esküvő - A hárem családi életéből)

Nemde borzasztó barbár szokás, pénzen venni az asszonyt. A biz a, hanem kétféle egyébiránt a vétel is, mint kétféle a háremi hölgy is: egyik pénzen vett valóságos rabszolganő, vásárolva piacon emberkereskedőktől, másik törvényes feleség az embernek rangjához mért házból, nőül kérve és véve a vallás vagy törvény szertartásai szerint, ami következőkből áll:

A vőlegénynek apja, vagy legközelebbi férfi idősb rokona, tekintettel a leendő menyasszony vagyoni és rang szerinti állására, elvégzi a menyasszony apjával az egyezségét, s a leánynak, kit vőlegénye soha nem látott, tudtára adják, hogy ez s ez efendie fog lenni. Törvény szerint így volna ez, de a gyakorlat némi ártatlan módosítást hozott divatba. A legény nem mehet ugyan oly nyíltan leányt nézni, mint nálunk, hanem az utcán, sétatéreken mégis találkozhatnak és legalább láthatják egymást. Hisz a mamák mamák maradnak akár feredzsét (török női köpeny), akár crinolint viselnek, a leányok is értik a kacérkodást Éva anyánk óta, könnyen lel tehát módot a szépségébe bízó leány, hogy leendője előtt különben is átlátszó fátyolát föllebbentse, s az ott nagy tökélyre fejlett jelbeszéd által tetszését, vagy ellenszenvét tudassa. A szépek Konstantinápolyban oly finom átlátszó fehér fátyolt viselnek, hogy azon keresztül nem csak kivehető a csinos alakzat, de sőt ez több bájttal gyaníttat, mint amennyit látni enged, a sűrű átláthatatlan fátyol alatt pedig mindenki tudja, hogy nem rejtőzik vénusi szépség.

Az ily módon történt leánynézés után, ha az ifjak egymásnak kölcsönösen megtetszettek, megkezdődnek az alkudozások az öregek közt. A keresztényeknél a leány kell, hogy tetemes pénzösszeget adjon leendő férjének, s ő maga csak ráadás, sok oláh és görög szívesen el is engedné a ráadást; a töröknél természetesebben van: itt a legény fizet, és pedig nem a leány apjának, hanem magának a leánynak, s ha jól megvizsgáljuk, nem annyira megvásárlás az, mint elválás esetére biztosítás.

Az alku meg lévén, a menyegzőre kitűzött napon megjelennek a legény házánál a két fél szülei és férfi barátai, s a város-negyed papja és egy-két mollah. A leányt már szintén elhozták női rokonai és a női lakosztályban várják a felszólítást. Miután a férfiak kávéjukat

kiszürcsölték, s nargilájokat vagy csibukjokat kiszívták, jelt ad a pap az asszonyok bejövetelére.

Ha az idő és hely megengedi, szabad ég alatt történik az egybekelés. A fátyolozott nőszeregből a pap intésére szemérmes lassúsággal kilép a menyasszony, félve közeledik a paphoz s előtte tiszteletteljesen megáll. Templomi hókus-pókus nélkül megkérdi most a pap a legényt: fiam, tetszett-e neked e nőszemélyt feleségül választani?

- Igen. - Hát neked leányom tetszik-e ez az ifjú?

- Igen. - Fiam jelentsd ki itt előttünk, mennyit kötöttél le számára

- Tízezer gurust (például).

No hát olvass le ide előttünk azonnal belőle 3999 és fél gurust. Eredeti, hogy mindig 99 és fél, dokszán dokusz bucsuk kell, hogy legyen a végszám. A legény előhúzza erszényét, s leszámlálja a kívánt összeget, melyet a pap ott azonnal átad a leánynak ezen szókkal fordulván a férfihoz: "tied lett." Ezzel vége az egyházi és egyúttal polgári házasság szertartásainak, felmennek ismét a férfiak külön, a nők is külön saját lakosztályaikba, zajos multság nélkül vacsorálnak, kávéznak, csibukozgatnak, míg egyszer feláll a vőlegény vőfélye és e szavakkal: "hát te mit ülsz itt közöttünk" karon fogja az új házast s a hárem ajtón belódítja.

A nők benn mind fátyolozottan várják a vőlegényt; amint ez bejő, mindnyájan felállanak s tisztelet és engedelmesség jeléül lesütött fővel, keresztbe tett kezekkel várják, míg az arája fátyolát fellebbenti. Ha tetszik a leány, hosgeldin (boldogul jött légy) szóval üdvözli, a nő pedig kezét csókol neki; ha ellenben nem tetszenék, szó nélkül megfordul, s kimenvén a férfi társaságba, kijelenti a nemtetszést. Erre behivatik a nőrokonság is, és a pap ünnepélyesen kijelenti, hogy vigyék el leányukat, ez az efendi illetetlenül vonul vissza tőle, - ez esetben azonban a tízezer gurusból leolvasott és átadott 3999 és fél a leányé marad.

Megtörténik, ámbár elég ritkán, hogy a muzulmán ráun nejére, s elválni óhajt. Ez esetben előhívja a papot és ipát, s azok előtt kijelenti, hogy alapos okok miatt szükségesnek látja nejétől megválni; megmondani ez alapos okokat nem szokás, lefizeti a még hátralévő

kikötött összeg részletét, a nőt átadja apjának s ezzel megszűnt házasságuk.

Hasonló könnyűséggel elválhatik a nő is. Oda hívja a papot s kijelenti nemcsak elválási szándokát, hanem annak okait is, mire felszólíttatik a paptól, meggondolta-e jól, mit mivel, s ha szándokánál állhatatosan megmarad, elbocsáttatik apja vagy anyjával, vagy ezek nem léte esetében elhelyezést talál az állam költségén; hanem ez esetekben a férj fel van mentve a hátralevő összeg lefizetésétől, sőt ha éppen kedve tartja, per útján az esküvőkor adott részt is követelheti. Ez azonban igen ritka eset, mint nem igen gyakori a nők elválása, mivel kivált az állami özvegyi hárem némileg az apáca-zárdákat pótolja, s innen újra férjhez menni nem oly nagyon könnyű.

Szegényebb törökök csak egy, a nagyurak ellenben két-három törvényes nőt is vesznek, hogy azonban a civakodásnak eleje vétessék, rangfokozat van köztük. Az első fiúgyermek anyja lesz a hárem efendi, az úrasszony, kinek a többiek engedelmeskedni tartoznak.

Vesznek ezeken kívül tetszés szerinti számú rabnőket, kik vagy nubiai, hihetőleg erővel összefogdosott szerecsenek, vagy georgiai és cserkesznők a Kaukázusból, azon legszebb emberi nemből, kikről méltónak tartották a tudósok elnevezni az európai fajt.

A török nők rettegnek a kaukázusi rabszolga leányoktól, mert érzik, hogy ezek szépségével s hajlékonyságával nem versenyezhetnek, s egészen mindennapi dolog, hogy férjeiktől miattok elhanyagoltatnak, sőt gyakran a szép rabnők nyervén el a hánem efendi rangot, még ezek felsőbbsege alá is jutnak. Nemcsak a legnagyobb basáknál, de a szultán háremjében is emelkedtek már rabnők, hánem efendi, illetőleg szultáni rangra. Azért a mi szemeinkben lehet ez rabszolgaság. Cirkasszia leányai másként gondolkoznak, - náluk ez a férjhez menetel. A fekete nők cselédi szolgálatokat tesznek, leginkább gyermekdajkák, s valóban gyönyörű szép ellentét látni egy-egy göndör hófehér gyermeket, hollófekete bőrű dajkájával édelegni. Különben a fekete nők közt is csak úgy vannak szépek és nem szépek, mint a fehérek közt, természetesen az lévén a legszebb, amelyik legfeketébb; hisz ismeretes dolog, hogy ők az angyalokat festik feketéknek és az ördögöt fehérnek, és hogy

szépségeiket a fehér efendik sem vetik meg, arról elég bizonyosságot tesznek a nem egészen ritka mulatt gyermekek.

Valódi nagy háreme, hol közel háromszáz nő van, természetesen a cselédséggel együtt, csak a szultánnak van, a nőket itt a bezárva tartáson kívül még eunuch palotaőrök őrzik; e temérdek nő közül azonban igen kevés örvend Ófelsége kegyeinek, legfeljebb azon válogatott szépségek, kiket a bajram ünnepkor megtisztelő ajándékkal kap az államtól, évenként egyet. Abdul Medzsid a kékszemű barnákat kedvelte, Aziz eleinte egyetlen nővel élt, később neki is volt vagy 300.

A pasák, mert jegyezzük meg, hogy nem csak a tábornok, hanem a polgári magas hivatalnok és minden gazdag ember pasa itt, sokkal mértékletesebbek a nőtartásban; 2-3 feleségnél s ugyanannyi kedvencnél ritkán van több, mert a nők a legdrágább fényűzési cikkek mindenütt.

A török életből

(A hárem hölgyei - A szertartások - A keresztelés és felavatás - A temetés - A török és a keresztény szertartások)

Befejezem, a mi még mondani valóm van, a hárem életről s ezzel kapcsolatban ismertetek néhány török szertartást. A tétlenség a hárem hölgyeinek piperevágását annyira kifejtette, hogy ebben tán még a mi európai hölgyeinken is túltesznek. Kimondhatatlanul szeretik az ékszereket - melyek fekete hajukból lenge fátylaikon át csillognak, - a gyöngyöket, gyűrűket. Felső köpenyük ugyan szabályszerűleg fekete szőrszövet, s ez alól nem igen sok kivétel van s a piros, sárga, lila és más színű, gyakran arany csipkés köpenyeket csak leányok viselik, de annál drágábbak egyéb ruháik. Vannak arannyal kivarrott finom bársony mellényeik s felöltőik, melyek több ezer piaszterbe kerülnek s finom persa és kasmir sawljaik, miknek néha valóban mesés ára van! A kocsiknak és szép lovaknak nem kevésbé kedvelői, mint Éva más leányai s a legnagyobb urak hölgyei között valóságos verseny van, mi magát a szultán hölgyeit és leányait is annyira elragadja, hogy például Abdul Medzsidnek Fatime nevű leánya fölötti mérgében, hogy gazdag pasák hölgyei fényűzésében mindenben utánozni tudták, egyszer egy olyan hintót készítetett,

melynek egész felső része, kivéve tengelyeit és kerekeit, egészen metszet üvegből volt, s nem kevesebb, mint 45000 gurusba került - persze kedves apjának!

Szerelmi kalandok szövésére a bezárva tartatás által mintegy feljogosítva érzik magukat. A férj iránti hűségről fogalmuk sincs - különben a soknejűség mellett ez nem is csoda. Hanem ha bennük az akarat tán nem is hiányzik, - hiányzik a lehetőség, mert nekik az utcára menni befedtetten is csak többek társaságában szabad, a hárembe belopózni pedig annyira életveszélyes tréfa, hogy azt nem sokan merhetik megkísérleni s így a kalandok mindössze is egy kis kacérkodásból állanak, s ebben a beszéd helyét kézzel, kendővel, legyező vagy napernyővel játszó mozdulatokkal pótolják, melyeket csak a beavatottak értenek, de amelyek idegen szemlélő előtt fel sem tűnhetnek.

Mondják, hogy a törökök a kövér nőket szeretik kiválólággal, de ez is csak olyan mende-monda, mint sok más ezeregy éji mese; ők bizony, mint bárki más a szépet szeretik, szép meg százféle is van; hanem e monda eredete azon alapszik, hogy a leggazdagabb urak női a legszebbek, de ezek nagyúri kényelemben élve, dolog és gond nélkül: hamar meghíznak, azt hitték aztán, hogy azért szerették meg őket a nagy urak, mert kissé kövéresek, holott megfordítva azért szép gömbölyűek, mert nagy kényelemben élnek.

Nem láttam még nemzetet, mely a gyermeket annyira szeresse, mint a török; jellemző vonása a töröknek és nemes önérzetre mutat, hogy sem állatot, sem magánál gyöngébb lényt soha nem bánt, de különösen a gyermeket rendkívül szereti. A leány gyermekek 8-9 éves korukig fedetlen arccal járnak, átlag feltűnő szép hajuk van, melyet 20-30 fonadékba fonva leeresztve viselnek; a fiúk csak 12-14 éves korukig maradnak az anya gondjai alatt, ezentúl a férfi lakosztályban kapnak szállást, noha anyjukhoz szabad bejárásuk van a hárembe mindaddig, míg egészen fel nem nőttek.

A keresztény nők közül az örmény nők közelítenek nagyon öltözetük és életmódjukra nézve a török nőkhöz, úgy hogy idegen ember egyhamar nem is tudja őket megkülönböztetni; a görög nők ellenben, még azok is, kiknek férjei bő bugyogót és vörös feszt viselnek, mind fátyoltalanul európaiasan járnak mégpedig selyemben

és cifrán, noha némelyiknek férje tán csak csolnakos vagy éppen hordár. - A háztartási szokásokból is sok ragadt a keresztény nőkre, például a konyhai szereket, ételneműeket nem ők vásárolják be, hanem férjeik vagy pedig helyben várják, míg utcai árusok kiáltanak az ablak alatt. Hiában, csak ragad egyik népről a másikra egy némely szokás, még ha ellenségnek tekinti is egymást.

Hogy ez a ház beléletére vonatkozó kép nagyon üres ne legyen, elmondom még azon pár szertartást, amin az ember élete folytán át szokott esni, úgymint először is a keresztelés.

E név természetesen csak a keresztény gyermekekre illik, annak leírásával nem is untatok senkit, csak megjegyzem, hogy a görög hitűek a gyermeket háromszor egymás után egészen vízbe mártják, mialatt a szülőket a szent kád mellől eltávolítják, nehogy megszánják a csaknem fuldokló kisdedet; továbbá, hogy náluk a kereszt-komaság olyan atyafiságot képez, hogy kereszt-komák gyermekei nem vehetik el egymást.

Sokkal érdekesebb ennél a török hitbe fölvétel szertartása.

E szertartást nem akkor hajtják végre a gyermekén, mint a zsidók, mikor még kicsi, csaknem öntudatlan állapotban van, hanem hét éves korában. Konstantinápoly mellett minden évben egyszer, egész tábor alakul azon családok zöld, fehér s tarka sátraiból, kiknek fiú-gyermekei betölték a hetedik évet. Összegyűl itt a temérdek bámuló és az ünnepélyesség emelése s rendtartás végett kirendelt katonaságon kívül az apró kereskedők mindennemű serege; élelmi szerek, gyümölcs, édességek fel s alá járó árusain kívül medvés cigányok, olasz verklisek, apró léggömb s más gyermekjáték-árusok teszik e helyet a gyermekek elizeumává.

A legelőkelőbb urak, sőt maga a szultán is megjelennek, ajándékokat, játékszereket osztatnak szét, mindenki segít mulattatni a gyermekvilágot. Maga a műtét csak pillanat műve, de utólagosan némely gyermek 8 napig sem kelhet fel utána az ágyból, illő tehát legalább tűrhetővé tenni nekik e néhány napi rabságot.

A másik elkerülhetetlen szertartás a temetés.

Mahomed, úgy látszik, mindenben az egyszerűséget kereste, bizonyosan nagy ellenszenvvel viseltetett a keresztények bálványimádó templomi parádéi, búcsújárásai, lármás, cifra

temetkezésmódja iránt; ezért kitiltá a templomból, sőt a magánházakból is a képeket és harangokat, a temetési szertartást pedig majdnem túlságig egyszerűvé tette.

Amint egy igazhívó meghal, azonnal megmossák és kiterítik, majd alig néhány óra múlva, igen gyakran már ugyanazon napon eljön a városnegyed papja, szegényebb rangúakhoz egyedül, a gazdagokhoz több vagy kevesebb számú dervis kíséretében. Elmondja vagy elmondják felette jajgató hanglejtésű, de csendes imádságaikat, azzal egy lepedőbe takargatva felteszik egy Szent-Mihály-lóra, négy ember vállra kapja és el kezd vele lehető legsebesebben haladni. Menet közben minden török férfi, ki mellett elhaladnak, pillanatra ráteszi kezét a halott vivő állvány fájára, mintha vinni segítene, sőt némelyek valósággal átveszik a hordártól s néhány lépést vállukon viszik, míg tőlük ismét mások veszik át. E váltogatás igen gyorsan megy, néha 3-4 lépést alig tesz vele egy, már ismét másnak adja, az ismét másnak és mind ez a legsebesebb tempóban, majd nem ügetve megy végbe; ez emberek, kik egész életükben kimért lassúsággal jártak, futva mennek a temetőbe.

A halottat nő rokonai s hozzátartozói ki sem kísérik, - otthon búcsúznak el tőle s az eltemetés egészen a sírásókra bízatik; gyakran azonban egész csapat ájtatos török állja a sírt körül, talán rokonai, talán barátai az elhunytnak, - nem kérdeztem, ki háborítaná meg az ájtatos gyászolókat? Sírní nem láttam őket soha, hisz Isten akaratában meg kell nyugodni.

Koporsója csak az előkelőknek van, a nép halottját - egy vászonba takargatva - bele lökik egy gödörbe, csak arra ügyelnek, hogy még is Mekka felé legyen fordulva arccal, s azonnal rá húzzák a földet. Csak e kettőt tartják lényeges és elmaradhatatlan kelléknek; a megmosást, a tiszta állapotban eltemetést, mert valamint szennyesen, mosdatlanul imádkozni sem szabad, úgy a feltámadandó halott - ha rajta szenny volt - nem jelenhet meg Isten színe előtt. Másodszor úgy kell fektetve lennie, hogy midőn ítéletnapkor szemeit újra felnyitja, - egyenest megláthassa a Mekka felett ragyogó isteni fényt, mely felé intézendí azután lépteit.

Megbocsáthatatlan hanyagság a rendőrségtől, hogy a halottat öt-hat óra múlva meghalása után azonnal el engedí temetetni, továbbá,

hogy arra sem ügyel, hogy a sírgödrök illő mélyre leásassanak. Nem egyszer láttam sírgödröket, melyek 3 lábnyi mélyek sem voltak, - öles mélységűeket pedig éppen nem ásnak keleten se törökök, se keresztények. - Majd minden töröknek márvány síremlék állítatik, mely egy földre fektetett kőlapból s egy egyenest fennálló 3-4 láb magas kőből áll. Ez utóbbin turbán-alakú fej van faragva arckép nélkül, új korában a turbán meg is festetik olyan színűre, minőt a megholt - származási rangjánál fogva - viselt, a sírkő elején pedig többnyire domborvésésekkel a halott neve, évei, életére vonatkozó koránbeli versek díszlenek.

Temetőik sűrűn tele vannak ilyen kisebb-nagyobb sírkövekkel, mi egyrészt a temetők régiségére, másrészt a keleten tapasztalható nagyobb halandóságra mutat, noha mindamellett sehol nem látni oly sok szép egészséges kinézésű tisztes öregembert, mint éppen a törökök közt.

Mily végtelen ellentétben állanak a török egyszerű vallásos szertartásokkal a keleti keresztények imádkozási, keresztelési, esketési és temetési szokásai; - azt leírni sem merem, félvén, hogy sokan részrehajlással vádolnak, s hogy hasonló hitű hazánkiai rosszakaratra magyaráznák. Csak röviden említem meg, hogy minden szertartásuk több órákig tartó ceremóniákkal jár, mi közben a hallgatóság nem ájtatos figyelemmel hallgat, nem az imádkozó pappal imádkozik, hanem fesztelenül ügyes-bajos dolgairól beszélget oly fennhangon, hogy a papot tőlük hallani nem lehet.

Kanizsay kalandja

(Török mezei lakok - Rablók - Kanizsay hős magaviselete - Oláh János kalandja - A brussai pasa)

Kanizsay Endre, a szatmári zászlóaljnál volt tisz, némi küszködések után egy török efendinek bizodalját annyira megnyerte, hogy ez őt Szoszopol melletti jószága felügyelőjévé tette, s annak kezelését, berendezését egészen rá bízta.

Munkás kezek hiánya, s az egész Törökországon átokként fekvő dologkerülés miatt a legkiterjedtebb uradalmak is igen keveset jövedelmeznek úgy, hogy oly eset is adta elő magát, hogy egy

Nikomédia melletti birtokos török úr a jövedelemnek egy harmadát ígérte tisztartójának fizetés gyanánt, s felhatalmazta vas-ekék s némi gépek vételére is, csak hogy majdnem semmit nem jövedelmező, néhány ezer holdnyi parlagon heverő földjeiből valami hasznot lásson.

Kanizsay is, gyakorlati gazdasági ismeretei dacára, nem sokra bírt menni, mindössze egy pár ekével kínlódott inkább, mint dolgozott, s azok mellé is magyarokat kelle fogadnia, mert a helybeli paraszt nem igen áll be cselédnek, s ha beáll is, nincs köszönet munkájában.

Ha tehát őt tisztartónak nevezzük, némileg nagyítjuk a dolgot, - inkább olyan paraszt tanya-gazdához hasonlított, ki néhány béresnek parancsol, hanem amellet maga is megfogja az eke szarvát; - ispánja pedig Bakó Imre volt, ugyancsak a szatmári zászlóaljából, a volt kapitány Kanizsaynak volt őrmestere. A töröknek mezei laka is rendesen kőfallal van körülkerítve és háza emeletes s cseréppel van fedve mindenütt. A ház alsó része, mely rendesen durva kőből épül, istállók és kamrákul használtatik; felső emelete fából van s ez szolgál lakó szobákul. Ez építési módnak nem csak azon előnye van, hogy így az istállónak nem kell fedél, a háznak meg nem kell külön alap, hanem a netaláni rablók általi megtámadtatás esetére ez építési mód a házat könnyebben védhetővé teszi, mintha földszintes lenne, szóval az ilyen ház valódi "Block Haus" a kővel kerített udvar közepén. És erre kell ügyelni oly katonás nemzetnek, oly zsványokkal telt országban, noha tán éppen a leírt építési mód miatt kevés eset van rá, hogy rablók a házat támadják meg, inkább az utakon, erdők és sziklák közt lappangva leselkednek a védtelen utasra, s legtöbbször orozva gyilkolnak, rejtekhelyeikből lővén le a semmi rosszat nem is gyanító utast. E zsványok nagyobb része török, azonban találkoznak keresztény műkedvelők is, leginkább szlávok; de mivel ezek mindig török ruhába öltözködnek és törökül beszélnek, s válogatás nélkül törököt, keresztényt egyaránt lelőnek: a világ azt hiszi, hogy a rabló mind csupa török.

Az 1852-ik év nyarán egy hét személyből álló török rablóbanda megtámadta a Kanizsay szomszédját, egy nyomorult kis viskóban lakó bolgárt. A bolgár nem akarta előadni pénzét, s a törökök

elkezdtek e rablók irtóztató szokásaként mindenféle kínzásokkal vallasni s kényszeríteni pénze előadására. Egyik török kihúzta handzsárját, s a bolgár fülét nyesegette vele, másik a bolgár asszonyt felhasítással fenyegette, egy harmadik elővett egy égő üszköt, s azzal kezdé a szerencsétlen bolgárt sütögetni. Ez borzasztóan ordított és jajveszékelt, hanem még mindig tagadta, hogy pénze van, a törökök pedig az ordítózással nem szoktak törődni, mert nincs rá eset, hogy a másik bolgár szomszédjának segítségére merne menni, s a török bátran rabolhat a falu közepén is. Egy-két ór elegendő az egész bolgár népet ártalmatlan távolban tartani, sőt legtöbbször senki sem meri távolról se mutatni magát, hanem elrejtőzik, félvén, nehogy rá kerüljön a sor.

De Kanizsay nem volt bolgár. Amint meghallotta a rémítő ordítózást, azonnal vette puskáját, két kovás pisztolyát, és karjára akasztván kihúzott éles kardját, segedelmére sietett a szorongatottaknak, parancsolván Bakónak is, hogy őt kövesse.

Bakó figyelmeztette őt az életveszélyre, melynek ily módon kiteszi magát, s inkább hátulról a bolgár viskója felgyújtását, s a menekülni kénytelen rablóknak elrejtett helyből lelövöldözését ajánlotta. De Kanizsay e tervet gyávának nevezte és Bakót összeszidta, mire aztán Bakó felmondta az engedelmességet, s odább állt. Ez már nem tartozott az ispáni kötelességek közé. Dacára ennek Kanizsay egyedül is a bolgár segedelmére sietett. Az óralló török, ki őt renegálnak gondolta, mint szintén az egész vidék, - felszólította, hogy ne közeledjék s ne törődjék azzal a gyaúrral, hanem Kanizsay felelet helyett felemelte fegyverét és lőtt, de a gyutacs elpattant s a fegyver nem sült el! az ór megfoghatatlan hidegvérű béketúrissal nem hogy lelőtte volna, mert hisz alig 10 lépésre voltak egymástól, hanem figyelmeztette: "Lásd Allah sem akarja, hogy egy igazhívőt megölj; menj dolgozdra, mi téged eddig se bántottunk, ezután se bántunk".

Kanizsay eldobta hosszú puskáját, egy ugrással átpattant a sövényen s egyenest a házajtónak rohant, még mielőtt az ór benn gazdálkodó társait figyelmeztethette volna. Itt berúgva a szobaajtót, a meghökkent törökökre ordított, mindkét kezében felvont pisztolyait rájuk szegezvén, hogy takarodjanak el.

Hat kéz egyszerre ragadt pisztolyt s egy pillanat alatt egymásra sütötték fegyvereiket. Két török halva rogyott össze. Kanizsay pedig három lövést kapott, de lekapta fejről feszét s baljával vérző jobb mellsebére nyomva, kardjával közük rontott s iszonyú vagdalásaival egy perc alatt egyet leterítet, s másik három pedig, megrémülve e hallatlan vakmerő embertől, elfutott. Ő maga borzasztó véres munkája után megindult haza felé tántorogva, de alig néhány lépésre a bolgár ház udvarán összerogyott; három hétig tartó kínos szenvedés után meghalt, tüdeje gyógyíthatatlan sérülést kapott. Orvosoltatás végett Várnára vitette magát, és mint nevezetes dolgot említem meg, hogy a várnai pasa a falut 3000 gurus pénzbírság fizetésére kárhoztatta, és ebből 1500-at Kanizsaynak adatot ki.

Kanizsay halálával majdnem egy időben egy másik emigránsnak is meggyült a baja egy pár útonállóval. Ez egy Oláh János nevű huszárkáplár volt, ki a sumlai pasánál cselédkedett. Egyszer behívja a pasa, kezébe ad két zacskó pénzt meg egy levelet, s azt mondja: "Vidd el ezt Halim pasához Várnára."

- De uram, adjon hát legalább valami fegyvert; hogy menjek ennyi pénzzel fegyvertelenül?

- Eh, ha fegyvered lesz, akkor gyanítják, hogy pénzed is van, de így ki gondolná, dugd el a pénzt és menj.

Oláh el is indult és már majd elérte Várnát, midőn a kukoricából eléje ugrik egy izmos török kivont handzsárral s feléje vág.

Oláh ösztönszerűleg védte magát rossz fűzfa botja és bal karja felemelésével, de a csapás oly erős volt, hogy nemcsak a botot ketté vágta, de bal karján is mély sebet ejtett; hanem Oláh nem engedett időt második csapásra, derékon ragadta emberét s az az életéért küzdő kétségbeesett erőfeszítésével leteríté. Ekkor kiragadta a török övéből egyik pisztolyát s homlokára nyomva durrantá agyon.

E percben egy oldallövés a sűrűből az ő hátán súrolta végig a ruhát! Ő hát felkapván a meghalt török második pisztolyát és mellette heverő handzsárját, felugrott és a sűrű kukoricába menekült, s futott egyenest Várna felé, hova csakugyan meg is érkezett további háborítás nélkül.

A pasa átvette a pénzt és levelet, végig hallgatta az egész kalandot, elvétette tőle hódított fegyvereit, őt pedig... bezáratta.

Majd egy hónapig ült bezárva, úgy hogy ez alatt senkivel sem beszélhetett, kivéven az orvost, ki gyógyította, ekkor kieresztették, a pasa megdicsérte, visszaadta elvett diadaljeleit - a fegyvereket és adott neki 200 piaszter ajándékot.

- Ember vagy magyar, úgymond, megöltél egy híres zshiványt.

- De efendim, hát mért tartatott bezárva?

- Azért kaptál most ajándékot tőlem, hanem előbb meg kellett tudnom, hogy nem hazudtál-e?

Csaknem hallatlan eset Törökországban, hogy a rablóknak valaki ellene szegüljön. Oly borzasztó a rablók híre, hogy az utast páni félelem lepi meg s e rettegés megkönnyíti a gonosz zshiványok mesterségét. Annál feltűnőbb volt e két közvetlen egymásra következett eset, s hihetetlen gyorsasággal járta be a magyarok hősie batorságának s vakmerőségének híre az egész birodalmat. Eddig is vitézeknek tartottak bennünket, hanem e két eset a köznép között többet tett, mintha egy nagy csatát nyertünk volna meg a muszka ellen. Ez időtől fogva nincs rá eset, a Kálozdiét kivéve, hogy a zshiványok magyar embert meg mertek volna támadni.

A rablók nemcsak azért veszélyesek s veszélyesebbek más ország rablóinál, mert gyakran rejtekhelyeikből orozva lőnek, hanem mert az utast, ha nála pénzt nem letek, elfogják s akkor beizennek rokonaihoz, hogy ha ennyi s ennyi összeg pénzt bizonyos meghatározott idő alatt ki nem küldenek, hát az elfogottat életben többé ne keressék.

Hogy oly sok rabló van Törökországban s oly kevésé tudja a csendőrség őket megzabolázni, illetőleg kiirtani, azon talán nem fogunk felette csodálkozni, ha elgondoljuk, hogy először mindenféle salakja a máltai és görög szigeteknek ide gyűl össze, hogy az ország annyiféle egymást gyűlölő, egymást ölni-vágni kész durva műveletlen népfajokból áll; aztán ne feledjük el, hogy az általános hadkötelezettség (mi csak a török fajra terjed ki), szintén sok embert tesz útonállóvá. A török ifjúnak kivétel nélkül kellvén legalább 4-5 évet katonai szolgálatban tölteni, az erőszakolt besorozás alól sokan szökéssel menekülnek; úgy de a szökött katonának nincs aztán hová lennie, így az üldözöttből bosszúálló, üldöző lesz. E mellett a török gyermek korától fogva megszokta a fegyverrel bántást, és végül akad,

ki vallási gyűlölet folytán nem is tartja az általa lenézett és megvetett keresztények kirablását s esetleges legyilkolását valami nagy bűnnek. Másodszor maga a csendőrség részint rosszul van ellátva fizetéssel, s következésképp rossz lova, rossz fegyvere van, részint a zsiványok közül újoncozzák, s ha ezekből néha legelkeseredettebb üldöző válik is, ez inkább csak kivétel, a nagyobb rész alattomban azután is a rablókkal cimborál.

Végül pedig az ország oly fekvésű, hogy a legkomolyabb szándékú üldözést is felette megnehezíti. Nálunk Magyarországon végtelen síkjain sem bírják a rablókat teljesen kiirtani, hát aztán a hegyes-völgyes, s mindenütt erdőkkel benőtt török földön hogy boldoguljon velük néhány rossz csendőr.

A kiutahia-brussai úton van egy hely, melyet vérvölgynek neveznek, itt magát a pasát, dacára 24 fegyveres kísérijének, kirabolták. Az út mellett egyfelől majdnem falmeredekségű sziklák, másfelől feneketlen mélység van. Fenn a sziklákon fedett helyet foglalt néhány rabló, s midőn a pasa a legszűkebb helyen lovagolt, egy fegyvertelen ember eléje állt s megkérte szépen, hogy tekintsen fel és meg ne moccanjon. Amint föl nézett, vagy 10-20 puskacsőt látott egyenest mellének irányozva, és nem tehetett mást, mint megalkudjék a fegyvertelen emberrel, s néhány ezer gurus lefizetésével nyissa meg az utat.

Törökországban nem csinálnak sok ceremóniát az elfogott útonállóval. Várnán laktomban egyszer elterjedt a híre, hogy elfogtak egy Badzsakli nevű rablót, kíváncsiságból elmentünk megnézni. Mikor, mimódon, s ki ítélte halálra - mindazt nem tudom, csak azt láttam, hogy kivezették a pasa háza udvarára, és egy a szolgálatban lévő kavaszok közül baljával megmarkolta üstökét, s egy nagy handzsárral levágta a fejét.

Respublika

(B. Orbán és háza - A mi ottani kis társulatunk - Összezörrenés és párbaj)

Éppen nem valami állami köztársaságról, nem is valami emigrationalis efféle tervezgetésről akarok szólni; - itt egy egyszerű,

mindössze is 6 emberből álló kis egyesületről van szó, melynek egyik tagja elnevezé a kis társaságot republikának.

Az öreg báró Orbánnak Madzsarda városrészben lévő nagy házában kifogadtunk hatan egy pár szobát, s ott együtt laktunk a következők: Rényi Károly, Czirjék Adolf, Tiszay Dani, Hágen Ignác, Wesselényi József és én. Mi hatan abban egyeztünk meg, hogy keresményünk egy részét összetévén, együtt étkezünk s igyekezni fogunk előre nem látható balesetekre valami kis összeget megtakarítani. Ugyanazon háznál lakott Csekey asztalos mester, ennek neje elvállalta az ételadást, mondhatom olcsón és mégis jól éltünk.

Dolgozni mindenkinek kötelessége volt, s nem egyszer jártak Tiszay és Czirjék házat meszelni vagy súrolni, sőt gyakran téglát hordani a kőművesek keze alá. Hágen gyógyszerészkedett Velicsnél, Rényi szobákat festett, én és Wesselényi pedig szabóskodtunk. Mindamellet elégedetten, sőt mondhatnám szinte vígan éltünk. Vacsoránk elköltése után sokszor el-eldaloltunk együtt, vagy én hegedültem, amit Wesselényi gitárral kísért, s el-elfújtuk az általános emigránsdalt: "Szülőföldem szép határa" valódi benső érzéssel és megindulással s nem egyszer igazán sírva vigadtunk!

A republika nevet Czirjék találta fel és írta az ajtónk fölé, talán csak azért, mert neki legjobban konveniált, hogy res nostra fiat publica, vagy mert bennünket legrepublikánusabbaknak tartott a többi közt, vagy csupán, hogy megjelölje szállásunkat, hogy a bennünket meglátogató barátaink a sok ajtó közül megtudják, hová nyissanak be. De ez elnevezés lassanként oly ismeretessé lőn, hogy nem mondta többé egyik is a városon: menjünk Rényiékhez vagy Veressékhez, hanem menjünk a Republikába! - Ki hitte volna, hogy e csekélységet az emigránsok egy része rossz néven vegye? az ember soha se tudja, mivel sérthet más. Egyszer csak beállít hozzánk egy három tagú küldöttség, a Wintersteinnál tartott gyűléstől azon megbízatással: vonjon számadásra bennünket, hogy merjük mi magunkat republikának nevezni, s őket ezáltal megsérteni, azt feltételezván ezáltal róluk, mintha ők nem volnának szintén republikánusok?

Miután egészen barátságosan és éppen nem hivatalos komolykodással megmagyaráztuk a név mikénti eredését és illetőleges jelentését, ismét szent lett a béke közöttünk. Így felfedeztük okát az irántunk való idegenkedésnek, hanem azt a küldöttség szelíd magaviseletéből nem is gyanítottuk, hogy megbízatásuk azt is tartalmazta, hogy ha kielégítő választ nem nyernek, hányjanak ki onnan bennünket s erővel is tépjék le onnan azon őket sértő felírást, sőt szükség esetében hívjanak párbajra mindnyájunkat!

Ezt csak azért említém fel, hogy a köztünk uralgó szellemre némi világot vessen. Nem volt már meg a nyomor okozta összetartás, a Gál titkolódzó és mégis szájról-szájra járó működései közénk dobták a veszekedés magvát, egyik a másikat titkos politikai agensnek gyanította s ennek dicsőségét irigylette; másik hűtlennek, némelyik pláne osztrák kémnek gondolt mindenkit; egyik a másikat gyanúsította - egy sem tudván miért? Gál különösen a székelyeket szerette, ebből aztán valóságos nemzetiségi viszálykodás lett székely és magyar közt. A székely magát a magyar nemzet szék-jének tartá, magát különb hazafinak, különb katonának vélé; a magyarok meg szemükre hányák, hogy Csikot erőszakkal kellett a fegyverfogásra bírni, hogy a székelyek szökdöstek el az előőrsökről, ők mondák, hogy mi bizony a császár népére immár nem lövünk; szóval veszekedénk a felett, ki jobb hazafi, holott mindennek oka csak az volt, mert egyik sem állott azon a munkatéren, melyre műveltségi foka jogosította volna, s különösen mert a közügyért - magáért a hazáért - nem tehetett semmit. Hazatéréssel akarni menekülni e nyomorúságból valóságos hazaárulás bűnének tartatott. Például híre terjedt, hogy Hetneki az osztrák consulnál járt, ez elég volt, hogy őt mindenki kerülje és lenézze mint kémeket, mint hazaárulókat. Hetneki dühöngött s utoljára is kinyomozta, hogy a hír első közlője Balog Lajos volt. Kihívták egymást és meg is vívtak pisztolyra; hanem mindkettő oly dühös volt, különösen Hetneki, hogy golyóik a levegőben ártatlanul fütyöltek el, segédek pedig az újra vívást meg nem engedték.

Körülbelül egy évig állt fenn az úgynevezett reszpublika s az év vége felé feloszlott.

Társadalmi szokások

(Hogy állnak és ülnek a keleten? - A fürdők - Az étkezés - A virágos beszéd - A nők fényűzése)

E fejezetet csekély apróságoknak szentelem, mert az eddig elmondottak még nagyon hiányos képét adják a keleti életnek. Az ember jön, megy, dolgozik, eszik, iszik, mulat és alszik, - ebből áll az élet igen kis részét töltik ki a nagyobbyszerű mozzanatok.

A török és bennszülött keresztény e szokásai közt kevés a különbség, a szembetűnőbbeket megemlítem külön.

Állani a török csak glédában szokott és pedig meglehetősen görbén; a keresztény áll a török bíró vagy főúr előtt görbén, két kezét övén keresztbe teszi annyira, hogy éppen egyik keze feje takarja a másikat, sarkait nem teszi össze, mint mi katonásan, hanem megfordítva: majdnem érintik nagy lábujjai egymást és a sarkok szétállanak, feje lecsügg, szeme lenéz - ez a szolgának alázatos állása.

Az ülés, amennyire gyötrőnek tetszik nekünk, annyira kényelmes a keletieknek; ha lehetne, talán soha nem állanának fel. Próbáljunk letérdelni oly formán, hogy térdeink lehető távol álljanak egymástól, lábunk fejait egymás alá dugni és ráülni jól előre görbített testtel, úgy azonban, hogy térdeink külső oldala a pamlagot érintse, illetőleg lábszáraink térdtől bokáig egészen azon nyugodjanak: ez tán legkönnyebb módja lesz a törökös ülés megtanulásának. Nekünk, ha ki nem ficamodik, belezsibbad lábunk, de a keletiek gyermekkoruk óta úgy begyakorolták, hogy házaiknál, elfogadó salonjaikban, kávéházban, irodáikban, sőt, ha lehet, munkálkodásaik közben is így ülnek, s nem a fekvést, de az ilymódú ülést és csendes beszédtelen elmerengést tekintik a legélvezetesebb nyugalomnak.

Látogatóba menni csupa tisztelgésből nem igen divat, - miért háborgatni mást is, magát is ok nélkül? De az udvariasság mégis annyira otthonos, hogy még az ügyes-bajos dolgában látogató is csibukkal és kávéval kínáltatik meg; ki azonban csak kávéval kap csibuk nélkül, az vagy felette csekély rangú, vagy nem örömet látott vendég. Mindig leül előbb a jövő vendég a rangja szerinti helyre, s miután helyet foglalt, a gazda üdvözli őt isten hozottal, s ha más

vendégek vannak, sorban valamennyi az újonnan jöttet. A beszédet egyenest a jövetel célján kezdeni nagy illetlenség volna, előbb egy csomó egészségkérdésközlés és bók kell bevezetésül, az ügy elvégezte után pedig hirtelen feláll a vendég és fut el, nehogy a gazdának azon kellemetlenséget okozza, hogy az fel kénytelenítették állani és őt kikísérni.

Fürödni és mosdani a keletiek nagyon szeretnek, pedig víz kevés van, a hajók kénytelenek dereglyéiket az édes vizekhez vagy az ázsiai oldalra küldeni s ottan tölteni meg vízhordóikat, ott van elég; de Konstantinápoly legnagyobb része, különösen a szegényebb nép mind pénzen vásárolja vizét vízhordóktól (szakadzsi), kik bőr tömlőikkel a város minden zugát bejárják és szaka-szaka! kiáltásaikkal jelentik magukat. A nők kényelmére még ezen kívül mindennemű zöldség, gyümölcs, hús, hal, cukor, kávé, szárnyas állatok, vadak, édességek és hűsítők, sőt még cipők, kesztyűk, kendők, kelmék, pipere és varrószerek, apróbb házieszközök is, részint gyalog, részint szamarakra rakva különféle éneklő kiáltásokkal hordoztatnak város szerte. Ezekhez járulnak a szénáruló tevehajcsárok, az üstfoltozó cigányok, az épületfákat vontató szamarászok, hordárok és örök ordítózásai, és noha Konstantinápolyban kocsizörgést keveset hallani (az utcák nagyobb része járhatlan lévén) mégis ebből a százféle kiabálás vegyülékéből oly veszett lárma kerekedik, minőt más nagyvárosban hallani nem lehet.

Az étkezés módja is épp oly különböző, mint a sokféle lakosság egyéb nemzeti szokásai. A törökök többnyire délben és este esznek igen sokféle ételt, melyekben hús és zöldség sokféle alakban játsszák a főszerepet, noha cukros tésztaneműek is vannak mellette. Bort asztalnál nem isznak, általában sohase kellene inniük a korán szerint, - de az alól a felsőbb osztály rég emancipálta magát; annál közönségesebb a pálinkaivás, mit a cselédség előtti feltűnés kerülése végett nem pohárba, hanem kis kávék findzsákba töltenek. Általában véve a törökök jól élnek és más népekhez hasonlítva rendkívül józanul; - szörnyű utálat tárgya náluk a részeg ember.

Az európai idegen lakosokról nem szólok; ezek mindegyike saját nemzete szokásait követi, kissé az éghajlathoz s a divatos piaci

terményekhez alkalmazva. A görög és örmény lakosság gazdagabb része az európaiakat s részben a törököket utánozza, hanem a nagy tömeg általán véve silányul él. Reggel egy fekete kávé után elmegy boltocskájába és ott guggol délig, - délben egy darabocská sajt vagy helva, vagy egy kis sóshal s darab kenyér az ebédje; este otthon, ha nincs böjtnap, egy kevés juhhús zöldséggel, vagy hal olajba sütv s aludt tej, vagy gyümölcs a vacsorája; böjtben pedig olaj és zsír nélküli zöldség megfőzve sós vízben és gyümölcs. Aránylag roppant sok kenyeret esznek, egy teás csészényi leves vagy zöldség mellett egy font kenyeret felmártogatnak s így legfőbb eledelüknek éppen csak a kenyeret tarthatni.

Bajos elhatározni, egészségi szempontból élnek-e ily szigorúan vagy fukarságból - én részemről azt hiszem, fukarságból, - mert azt egy pillantásra láthatja mindenki, hogy a török és örmény mind oly vékony száraz, mint egy hering. Ezer közt alig láthatni egy pár kivételt; a többinek arcvonása is az éhségre emlékeztet s én láttam köztök milliomos gazdagot, kinek palotái voltak, mégis ebédre 10 para árú sajtot és egy fél úgynevezett "kutya" kenyeret evett, s irodájában rongyos rokkban, foltos cipőben járt. Ugyanez okból mértékletesek az ivásban is, de ők is több pálinkát (masztik) fogyasztanak, mint bort.

Kivétel ugyan ezen általános szabály alól is van, de felette kevés, és még a legbőkezűbbre is áll azon gazdag és csaknem pazarló örmény barátom megjegyzése, hogy az örmény vagy görög oly született fukar, hogy valakinek egy aranyat ad is tán fitogtatásból ajándéku, megnézi előbb, van-e aranyai közt egy lyukas és bizonyosan azt adja oda.

Társasélet Konstantinápolyban a keresztények közt sincs, itt mindenki lőt-fut, siet egész életében egyetlen egy dolog - a pénz után, nem sokat törődve vele, mi úton juthat hozzá. Ezért a házasságok is nem annyira ismeretség s kölcsönös vonzalom, mint anyagi érdekek által köttetnek, minek aztán természetes következménye ismét, hogy egymás irányában nem éppen megrendíthetlen hűséggel viseltetnek, hanem annyival féltékenyebbek s a vetélytársat orozva leszúrással szokták eltávolítani, mi az ő fogalmuk szerint nagyszerű hőstett.

A törökök közt orgyilkosságot oly ritkán hallani, mint nálunk; azonban Boszniában s itt-ott a vadabb vidékeken még divatban van köztük a "vérbosszú"; gyakran egész családok kérlelhetlen gyűlölettel ölik ki egymást, s ezen gyalázatos divat nemcsak a mohamedán, de a keresztény bosnyákoknál s a szerb és egyéb török-szláv népeknél is megvan.

Bukarestben néhány nagy bojárnak előszobáiban vagy a bakon parádéznak aranyos cifra öltözetű arnautok, szép, öles nagy emberek, kik többnyire a vérbosszú elől menekültek el hegyes hazájukból. 1861-ben álam dolgozott egész nyáron át egy Mehemet nevű ácspllér, boszniai mohamedán, ez is félelemből hagyta el hazáját. Megölték két testvérét, ő erre megölte a gyűlölt családnak apját és 4 fiát, de az ötödik fiú eltűnt hazulról, és Mehemet tudta, hogy ez most egész életét az ő meggyilkolására szentelte. Nem mert vele megmaradni egy országban, de sőt itt Oláhországban is - hol európai törvény és csendőrség van - mindig félt ellenfelétől s nagy pisztolyai és handzsárja nélkül ki nem ment az udvarról. E mellett hosszú, vontcsövű kovás puskájával folyvást gyakorolta magát a lödőzésben darvakra, tüzokokra; madarakra is puskázott, mert - úgymond - ahol találkozom ellenfelemmel, ott egyikünknek meg kell halni, mert csak ketten maradtunk a két családban felnőtt emberek! De - mondám neki - hisz ez borzasztó! hát soha nincs ennek vége? - De igen, uram, felelé Mehemet, ha mi meghaltunk, akkor gyermekeink vagy szintén folytatják a bosszút, vagy összeházasodnak és a két család egygé lételevél meglesz a béke.

Szokásban van keleten virágos nyelven beszélni, hogy az ember a sok bóktól alig érti a tárgyat; szeretnek - amennyire a nyelv megengedi - nagy címekeket adni egymásnak; ebben csak mi magyarok múltjuk felül őket.

A virágos beszédmód annyira átment még a törvénykezés terére is, hogy a bíró nem ritkán lelkem, testvérem, bárányomnak címezi az előtte álló gyilkost is, tán még a halálos ítéletet is ily nyelven mondja ki: testvérem, bárányom, nem tehetek róla, kissé le kell, vágatnom a fejedet!

A nők a férfiakat bizalmasabb körökben uramnak, hercegemnek, arszlánomnak címezik, - miért viszont őket csillagnak, gyémántnak,

lelkem urának, fülmilének stb. szokás mondani. - Általános megszólítási cím az efendi (uram), ezt lehet mondani a szultánnak is, tényleg vagy jogilag azonban csak a törzstiszteket és az ezekkel egyenlő rangú polgáriakat illetné meg; ezeknek rangcíme bej vagy régiesen bégh, azután felfelé következnek a pasák vagy helyesebben a basák, mely szó származik a bas-tól (fő, tehát basa=főnök); lefelé a tisztet aghá-nak, a nép egymást á-nak vagy a á-nak nevezi ami tökéletesen azonos a magyar kigyelmed és kenddel.

A szép szavaknak ellentéte, a káromkodás divat itt is - noha nem oly hajmeresztő mértékben és alakban, mint nálunk és az oláhoknál. Legrútabbul az olaszok és görögök káromkodnak, a török káromlásában jellemző az, hogy soha istent nem szid, és igen ritkán átkozódik. S bármily lealázó s becsstelenítő legyen is ellenfelére vetett szidalma, az mindig annak személyére vonatkozik és rajta végre hajtható cselekedetet tárgyal.

Már említettem feljebb a török hölgyek fényűzését, - ebben a keresztények nejei is bátran kiállják velök a versenyt. Alig lát az ember nőt más ruhában, mint selyemben az utcán, még a hordárok és csónakosok nejei is arra törekszenek; a gazdagok nejei meg csupa vetélkedési dühből annyira megfeledkeznek a jó ízlésről, hogy például láttam cifra perzsa sálból készült egész ruhát, mely még álarcos bálban is nagyon tarka lett volna, mások meg brillantos gyűrűkkel még a hüvelyk ujjukat is tele dugdossák. E vak szenvedélynek a szegény sorsú leányok - ha szépek - majdnem kivétel nélkül áldozatául esnek, még pedig - ami a legborzasztóbb - saját anyjuk által adatnak el. S az vet legnyomorúbb világot az erkölcsi lealjasultságra, hogy ezt nem tartják bűnnek, sőt az ily leányok hamarabb férjhez mennek, mint azok, kik becsületesek, de szegények maradtak.

A férfiak szegényebb része ellenben rongyokban jár, nálunk a koldus sem oly rongyos, mint itt a hordárok, hajósok, s napszámosok. A jó módú osztály azonban jól öltözködik, egyszerűen, de igen jól szabott finom posztóruhákban, hűvösebb időkben meg drága nyest, menyét, asztrakán, s egyéb bundákban, mely öltözéket egy-egy mogyoró nagyságú brillant gyűrű, s roppant óraláncok egészítik ki.

Télen-nyáron mindenki sárcipőt visel, mert a templomba sáros cipővel belépni nem szabad s mert minden ház legalább gyékénnyel van szőnyegezve, mire az utcát érintett cipővel fellépni illetlennek tartatik.

Keresztényt ritkán látni lóháton, ellenben a török urak gyönyörű lovakon járnak, mindig lassú lépésben, öt-hat kengyelfutóval, kik gazdájuk után csibukot, dohányt és kávé készletet hordanak s lova mellett is utána ügetnek.

Smyrna

(Koszta Marczi története - Hogy védik meg az amerikai polgárt?)

Az egész világ elbámult, midőn néhány éve Anglia hadat indított Abissynia fejedelme ellen néhány alattvalója letartóztatásáért s még inkább, midőn a győzelem után meggyőződött, hogy Angliának csakugyan nem volt más célja, mint megmutatni a világnak, hogy övé a hatalom s rettegjen tőle, ki őt bántani merte. Kisebb kiadásban a smyrnai öbölben egy amerikai pártfogás alatt álló menekült magyar barátunkért majdnem éppen hasonló eset történt, mely eset híre betöltte a világot, kivéve talán Ausztriát, melynek érdekében volt hallgatni.

Smyrna Kis-Ázsiának legnagyobb, legvirágzóbb városa és leglátogatottabb kikötője 50-60000 lakossal, kiknek egy ötöde idegen kereskedő a földnek minden szögletéből összegyűlve, mi általában a levantei kikötő városoknak fő jellege. Majd minden állam képviselve van itt consulai által, s a száz meg száz kereskedő hajó védelmére néha egész flottát képeznek a tengeri hatalmak itt horgonyozó hadi hajói; - a város kávéházai és mulató helyei pedig tömve 10-féle nemzet matróaival és tengerészeivel.

A matróz szigorú életet él a hajón; nem elég, hogy kegyetlen katonai fegyelem és törvény alatt áll, de végre is valódi fabörtönben van, jobban elzárva a világtól, mint ha kaszamátkban volna, hova legalább hallatszik lármája a szabadon mozgóknak. Azért ha a matróz pénzt és szabad napot kap, egyszerre akarja kárpótolni magát mindazon élvezetekért, melyeket sóvárogva nélkülözött; a mulatság

aztán tobzódássá, orgiává fajul, még a műveltebb rész, a hajó-tisztikar is vendéglők s kávéházakban tölti szabad idejét és mulat.

Ily mulatság alkalmával a smyrnai olaszok, kik itt igen nagy számmal laknak, összeszólalkoztak az osztrák hadi hajó tisztjeivel, a szóváltásból veszekedés és végre verekedés lőn, ezek kardhoz, amazok dorongokhoz és késekhez kaptak s az osztrák tiszteket megugratták. Ezek pedig fedezetet hoztak maguknak hajójukról s így fölfegyverkezve visszamentek megveretésük helyére. Természetesen minden okos ember félre állt a fegyveres csapat elől, de a tiszteket nagyon égethette a kapott kudarc, mert a gyanús olaszokat még az utcán is üldözőbe vették.

Koszta Márton emigráns társunkat is erre vezeté balsorsa, termetéről s nagy fekete szakálláról olasznak nézték, s el akarták fogni. Ő futott, a katonák utána! Mikor már látta, hogy nincs menekvése, bele ugrott a tengerbe és kezdett úszni egy hajó felé, hanem az osztrákok csónakba ültek és még a vízből is csak küzdelemmel bírták kihúzni.

Koszta Marcsi (már ez a név, hiába, csak így maradt rajta még a hadjáratokból) az 55. zászlóaljnál százados volt, szép barna, magas fiatal ember, bátor, vitéz katona volt, nevezetes azon kalandjáról, hogy egyszer Erdélyben Órhalmi József emigráns barátunkkal együtt szemlélődni kiküldetvén 50 emberrel, annyira az oláh tábor kelepcéjébe jutott, hogy karddal és szuronnyal kénytelenítettett magát kivágni, de az expedicióból csak hatod magával tért meg.

Elfogván, felvitték az osztrákok nagy triumfussal hajójukra, s midőn megtudták, hogy magyar, irtóztató fenyegetések közt azonnal vasba verték, és belökték a hajó sötét börtönébe. Pompás fogás volt ez! Rebellis és verekedő! Loyaltás és személyes bosszú kapott elégtételt egyszerre. Vasba, börtönbe vele!

Az olaszok, kik irántunk mindig rokonszenvvel viseltettek mindenütt, azonnal jelentést tettek mind a török parancsnoknál, mind az amerikai consulnál, a hallatlan önkénykedés felől. A consul azonnal felvette hivatalos díszruháját, s az osztrák consultól alattvalójának azonnali kiadatását kérte; az osztrák consul arra hivatkozott, hogy ez magyar, következőleg osztrák alattvaló, sőt szökevény, tehát nem adja ki.

Ekkor az amerikai egyenest az ott állomásozó amerikai hadihajóra ment, azonnal fűttetett, a hadihajó felszedte horgonyát, és az osztrák corvett mellé hajtatott, s tőle 20 lépésre megállt oly módon, hogy ő maradt a sík tenger felől, s így emennek netaláni menekülési útját elvágta.

A kapitány elfoglalá helyét, kezébe vette a vezénylő csőt, az osztrákok szeme láttára megtöltete ágyúit, s gyalogságát a fedélzeten csatarendbe állítá. Ekkor minden hadi formák megtartása mellett parlamentairet küldött át az osztrák parancsnokhoz azon izenettel: "Ha Koszta Márton épen és bántatlanul pontban egy óra alatt hajójára nem szállítatik, ő az osztrák hajót fenékre löveti!"

Ez aztán használt!

Mielőtt az óra lejárt volna, levették Marczi barátunkról a vasat és egy csónakon átküldék a veszedelmes amerikaiak!

Így lőn Koszta barátunk nevezetes emberré s visszatérvén Amerikában, ott azonnal igen előnyös házasságra lépett. Úr lett, ha másként nagy emberré nem lehetett, az osztrák üldözés által!

Nem sokkal ezután ugyanezen amerikai corvett Konstantinápolyba jött és mi magyarok báró Schwarzenberg vezetése alatt Ingraham kapitány úrnak tisztelgő 5 tagú küldöttség által fejeztettük ki forró köszönetünket hazánkfia iránt mutatott nemes buzgalmaért, magam is tagja valék a küldöttségnek. A kapitány igen előzékeny szívességgel fogadott ugyan bennünket, mindazáltal kijelenté, hogy noha ők mint szabad nemzet mind mister Kossuth, mind általában a szabadságáért küzdő magyar nemzet iránt a legnagyobb részvétellel viseltetnek: minket mint magyar küldöttséget hivatalosan nem tekinthet, mivel ő Kosztát nem mint magyart, hanem mint amerikai polgárt védte, s ezt tenni kötelessége volt.

Anadóli települők

(A polgártárs - A kém - Őserdőben - Egy város romjai)

1852-ben jött Konstantinápolyba egy igénytelen kinézésű kis szőke ember; magát Schmidnek nevezte, darabig egy kis zugvendéglőben tartózkodott, senkivel másként, mint németül nem

beszél, később kifogyván pénzéből, más emigránsokhoz hasonlóan cselédkedett és nyomorgott.

Utóbb magaviselete és összeköttetéseiből mégis észrevettük, hogy ez ember magyar. A nyomorúság annyira testvérekké teszi az embereket, hogy e felfedezés után neki sem lehetett többé titkolódnia; neve helyett mind a mellett csak azt mondá, hívjuk őt polgártársnak, csak később tudtuk aztán meg, hogy ez a polgártárs Dercsényi István 1851-i szeptember 22-én kötél általi halálra ítélt volt guerilla csapatvezér, beregi földbirtokos. Ne higgye senki, hogy üldöztetéseink véget értek az által, hogy a diplomáciai egybeköttetés Ausztria, Muszka és Törökország között, főnökeink belzése és később szabadon bocsáttatása után, ismét helyre állított. A különbség csak az, hogy eddig nyíltan hivatalosan, ezentúl alattomban kémkedés és vesztegetés útján igyekeztek keserű kenyerünket még keserűbbé tenni.

Semmire nem dobnak ki a kormányok haszontalanabban pénzt, mint a titkos kémekre, de kivált tőlünk mit akartak megtudni? Érzelmünket? Azt tudhatták kémek nélkül is, vagy tervezgetéseinket? A tervezgetés tökéletesen ártatlan dolog, kivitele pedig teljes lehetetlenség volt, míg a haza ostromállapotban katonaság és gensd'armeriával tömve. Mindamellett nem hiányzottak fizetett kémek, kik magukat többnyire szerencsétlen német menekülteknek adván ki, igyekeztek velünk barátságot kötni s velünk politizálni, szidni az osztrákot. Legalább aztán küldtek volna arra is alkalmas embert, de többnyire ügyetlen cseh kellnereket és csavargókat bíztak meg vele, kiknek az eszén könnyű volt túljárni.

1853-ban került egy ilyen Bach-vitéz hozzánk, ki mindenképp kereste barátságunkat, egyszer aztán Dercsényi és Asztalfi elhatározták, hogy kitudják, mit akar a jámbor. Elvitte tehát Asztalfi egy korcsmába, engedte, hogy a cseh fizessen, s politizált vele minden badarságot, azután meg ő fizetett, öntvén rumot a cseh borába, mígnem holtrészeggé tette. Ekkor elcsente levéltárcáját, melyet a cseh részeg korában is rejtegetni igyekezett! Mi volt benne?

Egy felhatalmazás az osztrák rendőrminisztertől, hogy menjen Londonba, Párisba, Brüsszelbe, Svájcba és Konstantinápolyba, s ha valamiben segítségre lesz szüksége, forduljon a más lapon feljegyzett

emberekhez. Cím, név, lakhely, utca és házszám rubrikázva pontosan. - Azon a más lapon 73 név volt feljegyezve, többnyire németek, köztük azonban mintegy 20 magyar név is! Sajnálom, hogy ide nem iktathatom őket, vennék el legalább nyomorultságuk jutalmát a köz megvetés által; de ez iratok nem voltak kezeim közt, az illetők pedig azonnal elküldték Kossuthnak a mellette lévő levelezési kulccsal együtt s így nem másolhatám le.

A láthatár éppen nem tisztult ki a forradalmak legyőzése által, csak másfelé húzódott a vihar, keleten a vészfelhők mindinkább tornyosultak. 1853-ban ismét sürgette Ausztria a portát, hogy az emigránsokat távolítsa el s küldje Afrikába, mit a porta néhány renegáttal meg is tett, nekünk pedig kéz alatt tanácsoltatta, hogy menjünk át Anadoliába s ott telepedjünk le. Ennek végbe vitelére Dercsényi szólítottatott fel, de a kormány nem szabott feltételeket, még földet sem mutatott ki, sőt a legszükségesebb költségeknek is csak utólagos megtérítését ígérte meg.

Természetes, hogy ilyen biztosítás mellett kevesen vállalkoztak s Dercsényi végre is heted magával saját költségén próbált szerencsét. Társai voltak Argai, Hámori, Tiszai, Gergely s egy pár magyar fiú.

Nikomediáig hajón, onnan gyalog és lvon mentek Devrenten át az izmidi (nem izniki) tó északi partján, mintegy 6 órányira Izmidtől (Nikomedia) s ott egy 300 holdnyi pusztán telepedtek meg, melyet Dercsényi egy töröktől vett árendába, csekély bérért. Pusztának nevezem, pedig ez csak annyiban illik rá, hogy csak itt-ott állt rajta egy-egy rengeteg nagy fa, többek közt egy 9 láb átmérőjű vén platán, s a mindenfelől környező óriás erdők közt pusztának látszott, mert még csak egy kunyhócska sem volt rajta; különben pedig eléggé be volt növe tövisbokrokkal s oly páfrány erdővel, mely embermagasra nőtt oly sűrűn, hogy nehéz volt közte mozogni, a dél-amerikai rengeteg lehet ilyen. Iszonyú azon küzdelem, melyet a települőknek itt ki kellett állani. Legelőbb is egy rossz házat építettek, sövényből, sárral betapasztva és páfránnyal fedve, aztán lekaszáltak, felkapáltak s kukoricával, dinnye és zöldséggel bevetettek néhány hold földet, a többit elkezdték irtogatni tűzzel-vassal.

De a föld itt nem olyan, minőt európai ember látott, a talaj fekete homok s annyira nedves, hogy egypár lábnyi mélységre víz buggyan

fel, mihez a forróság járulván, míg egyfelől veteményeik csaknem szemmel látható gyorsasággal nőttek, másfelől s gyom, különösen a páfrány ijesztő hamarsággal lepett el ismét mindent, és azt a néhány bevetet hold földet folyvást kapálni kellett, mert mire egyik végére értek, már másik végén ismét térdig érő gyom nőtt. Rossz viskójukat a sok eső mindjárt megrongálta, tyúkjaikat, kecskéiket elhordta a sakál, róka, macska, farkas, hiúz s Isten tudja hányféle ragadozó állat, vetéseiket majdnem szemük láttára feldúlták a vaddisznó- és bivalycsordák; ez utóbbiak nem bölények ugyan, hanem annál sokkal kártékonyabbak s egész nyáron át gazdátlanul bitangolnak, levén csak névleg a falusiak tulajdonai.

Én 1853 őszén látogattam meg őket. Soha még fogalmam sem volt az amerikai őserdőkről, de ezek tán még annál is járhatatlanabbak s irthatatlanabbak, borzasztóbbak! Tölgy-, platán-, hárs-, gesztenye-, dió-, nyár-, kőris- és égerfák vegyítve állnak itt oly óriásakká növe, amennyire egymástól megfértek, vénségtől kidőlt egész óriás fák és emberderéknyi leszakadt gallyak keresztül-kasul egymáson feküdve korhadnak, tövis, iszalag, vadszőlő- és komlóval úgy tele növe, hogy a közt a medve se járhat.

Különösen veszedelmes a vadrózsának egy neme. Ennek szárai ujjni vastagra nőnek, roppant éles visszás tövisekkel bírnak, ezek felkúsznak a legmagasabb fák tetejéig is, onnan sűrű lefüggő indákat bocsátanak le a földig, melyek ott végeikkel gyökeret vernek, s így a földtől az erdő tetejéig és a fák között oly sűrű élő hálózatot képeznek, melyen átvergődni teljes lehetetlen még bőr ruhában is. A sok kártékony bivalyt néha nekiszorítottuk hegyes rudakkal e rengetegnek, de egész csorda sem bírt átvergődni rajta; a medvék, szarvasok, däm vadak is kerülnek, csak a sakáloknek s farkasoknak szolgál az erdő háboríthatlan csendes lakhelyül, honnan aztán csordánként vonítva húzódnak ki éjjelenként prédát keresni. Dél felől néhány lépésre az emigránsok kunyhójától terül el a gyönyörű nagy tó, - melynek szélessége fél, hossza mintegy három mértföld lehet, tele halakkal és a vízi madarak minden nemeivel számlálhatatlan mennyiségben. Egy anadoli vad török, ki bámult azon, hogy mi repülő madarakra is lövünk - mivel ők őznél kisebb állatra ki se sütik a puskát - a tó végéhez igazított fácánok és szalonkákra. Lőttünk is 5

fácánt és néhány szalonkát, de e mülékony élvezet keresése közben nevezetes fölfedezést tettünk: egy egész város vagy vár romjaira akadtunk, melynek nevét tán még a történelem se hagyta fenn.

Nagy, vastag tégladarabok, itt-ott egész alapfalak, faragott kövek s nagy kőtökök borítják a földet, benőve gyér fűvel és tövisbozóttal; a hely annyira be van nőve bokrokkal és satnya fákkal, hogy kiterjedését meghatározni nem lehet; csak a talaj egyenetlensége mutatja, hogy itt hajdan épületek voltak. Sok kődarabot leltünk többnyire durva szemű márványból, melyen arabeszk és szoborvésetek láthatók, de írást egyen sem, hogy legalább egy betűből görög vagy római eredetét megláttuk volna. Ugyanitt egy nagy híd faragott kövekből mai napig fennáll és használatban van, - most egy patakocskán vezet át, de hogy földünk e híd építése óta mily roppant átalakuláson ment át, itt szemmel látható. A hídnak 12 nagy kőívezete van, legalább 5-6 ölnyi átmérővel. Most az egész patak egyetlen ív alatt folydogál, s a többi ívek majdnem szemöldökig be vannak temetve földdel. Legfeltűnőbb azonfelül, hogy a híd oszlopai jégvágókkal vannak ellátva, de a patak most megfordított irányban folydogál, mint hajdan folyt a több, mint 200 lépésnyi széles folyam, mely fölé e híd építettett, ki tudná mikor?

Ha egy pár ezer év alatt ily roppant változáson mehetett át földünk, lassan észrevétlenül porszemet porszemhez rakva: önkéntelenül azon feltevésre jutunk, hogy a természet lassan ugrás nélkül, özönvíz nélkül, ma is folyvást működő erejével, a lég élenyítő hatalmával, esők, folyamok és szelek segítségével vitte mindazon változást véghez, melyeket szemünkkel látunk, csak hogy nem 5-6000, hanem 5-600 ezer vagy tán annyi millió év alatt. Ki tudná azt év számra mérni? Rég lehetett az, midőn földünk kérge csupa gránit volt, azóta elmállaszthatott az idő, lehordhatott a szél és eső annyit, amely kevés részecskéjét teszi földgolyónknak a puha föld.

Dercsényi telepéről

(Két utazásom - Dercsényi újabb terve - Kalandok az úton -
Tököly sírja)

Még néhány vonást jegyzek fel az ismételt utazásról, melyet 1853-ban az anadóli magyar települőkhez, Dercsényihez és társaihoz tettem s elbeszélék egyet-mást az ott látottakról. A vidéken, melyet a múlt sorokban leírtam, a rossz szállás, nedves fülledt légkör, rossz életmód és meg nem szokott nehéz munka annyira megtörte honfitársainkat, hogy innen menekülni kellett, míg lehetett. Azonban Dercsényi nem oly könnyen mond le tervéről. Az eddig bérelt föld művelését ugyan abba hagyta, de egy másikat bérlett ki pár óra járásnyira beljebb, mely jószág eme felett azon előnnyel bírt, hogy egészségesebb fekvése s meglehetősen lakháza volt, noha a piactól, Izmidtől jóval távolabb esett, de ide már csak Tiszai és Gergely követte; a többiek visszahúzódtak Konstantinápolyba, inkább akarván ott, mint e borzasztó kietlen vidéken nyomorogni.

Itt is meglátogatám őket másodmagammal ugyenez évben. Életemben mindig ellenszenvvel viseltetem az útlevél iránt, mely a becsületes embert csak ügyes-bajos dolga gyors végezhetésében gátolja, a tolvajnak pedig éppen szabad járás-kelest biztosít; így elindulánk e nélkül.

Izmidről midőn ki akarék menni, a kapunál feltatóztattak és vissza szándékoztak küldeni, mint valami csavargókat. Felmentünk tehát a pasához, kinek írnokai és inasai ígérték ugyan jó szándékukat de pénzért, amely ezen időkben mindennél szűkebben találtatott nálunk; miután pedig látták, hogy ajándék nem lesz, semmiképp nem akartak bebocsátani. Én haragomban olyan lármát csaptam, minőt török urak előszobáiban senki nem merészel, hanem célt értem vele, mert a pasa behivatott, s miután lármázásom és jövetelem okát csendesen elmondtam, szépen leültetett, hozatott kávé és csibukot, össze-vissza kérdezgetett a hadjáratról, és e beszélgetés alatt el is készítette az útlevelet (teskere) s jó utat kívánva bocsátott el; öreg becsületes ember volt. Nem először tapasztaltam az életben, hogy a segédtisztek és a komornyikok mindig nagyobb urak akarnak lenni gazdáiknál; egyforma az ember, akármi nyelven beszél!

Útközben majdnem életveszélybe jutottunk útitársam, Balog Lajos vigyázatlansága miatt. Ugyanis egy forrásnál megállapodván, ő felvette az én fegyveremet, s vele valami haszontalan madárra lőtt oly

vigyázatlanul, hogy a lövésre lóhajcsárunk, egy öreg becsületes török eljajdította magát és leesett. Ennek szemtanúja volt néhány török munkás, azonnal odarohantak baltáikkal, szidván a gyaurokat, kik az igazhívőre mernek lövöldözni. Csak az öreg lóhajcsár hidegvére és emberséges volta mentett meg bennünket: hirtelen vállára dobta szűrét és állítá, hogy semmi baja nincs, s lecsendesíté dühös védőit. Nem is volt, az igaz, nagy baja, egy szem nagy srét súrolta lapockáját, de az ő csendes, okos magaviselete nélkül agyonverték volna minket miatta.

Megérkeztünkkor Dercsényi éppen egy ekét faragott egy nagy görbe fából, Tiszai meg a hátán cipelt egy nagy darab tűzifát, Gergely kecskepásztorkodott. Néhány napot ott maradtam - segítvén nem annyira faragni, mint inkább emlékezetből lerajzolni, milyen egy jó szerkezetű faeke, mert idáig még nem hatolt be a civilizációnak e legfőbb eszköze annyira, hogy venni is lehessen.

Vadásztam egy esztendőre valót, soha életemben annyi erdei szalonkát nem láttam, mint ott. Este húzáson annyiszor lőtt az ember, ahányszor meg bírta fegyverét tölteni és míg töltött, 5-6 elment szabadon s ezek nem vándorlók, mint nálunk, hanem ősztől tavaszig állandóan itt tartózkodnak, nem háborgatva, senkitől.

E vidék a Sakaria völgye mentén sokkal szelídebb ugyan, mint az említett volt, de azért itt is ugyanazon nehézségekkel kelle küldeni: emberek hiánya, bitangoló bivaly csordák és vaddisznók pusztításai, és a mi művelt embernek tán még mindezeknél tűrhetetlenebb, a posta és piac hiánya miatt. Sokszor hetekig nem kaphattak csak egy magánlevelet sem, s a legcsekélyebb szükségletért, minők gyertya, cukor, vasszegek, majd két napi járóföldre kelle lovagolni. Egy közbejött kellemetlen esemény végre még biztonságban lételüket is kérdéssé tette. Egy csapat bitang marhát bezártak a célből, hogy majd a marha gazdájával megtérítetik a kárt; el is jött a török, de ez új intézmény előtte teljesen megfoghatatlan igazságtalanságnak tetszett; avagy parancsolhat-e ő - úgymond - az oktan állatnak, hogy merre menjen? Ebből szóváltás lett, szóból gorombaság, gorombaságból kölcsönös szidalmazás; Dercsényi különben is elkeseredett mérges ember volt, amint veszekedés közben a török őt gaz gyaurnak nevezte, szobájába rohant, felkapott egy puskát és a pár

lépésre álló törökre sütötte! Hallatlan szerencséje, hogy a fegyver történetesen üres volt. A török is elrémült, szótlanul elballagott, de ismerve a barbár nemzetek szokásait, e naptól fogva nem lehetek többé nyugton, soha sem tudhatták, nem dördül-e el valamely fa mögül egy puska bosszút állani a meggondolatlan tettért.

Mindezek miatt elkedvetlenültek, beláthatták már, hogy ha amott heten nem boldogulhattak, itt hárman még kevésbé fognak haladni átlátta ezt végre Dercsényi is, és már csak azért óhajtott még darabig itt időzni, hogy a török kormány által ígért útiköltséget - fölemésztett saját pénzének legalább egy részét - megkaphassa, amiből szintén semmit nem látott soha, mert hisz a települési kísérlet is egészen rosszul ütött ki, a magyaroknak nem volt kedvük az ő példáját követni, s néhány emberrel tett két évi próbálgatás után azon meggyőződéssel jöttek vissza, hogy könnyebb az amerikai őserdőkből, mint Kis-Ázsiában meglakni művelt embernek.

Pénzének szorgalmazása végett aztán velünk jött Konstantinápolyba, még pedig gyalog. Nehéz utunkban sasok és keselyűk lödözésével mulattuk magunkat. Ezeknek itt minden neme a piszkos egyiptomi fehér keselyűtől a királtságig nagy számmal található, s éppen nem ritkaság egy dögön 30-40 darabot összegyűlve látni; nem lövi senki, hisz a török nagyon szelíd az állatok iránt.

Említést kell itt tennem a nikomediai vagy izmidi és vidékebeli örmény protestansokról is, kiket angol missionáriusok térítettek át.

Izmiden vendéglőbe szálltunk, de alig telepedtünk le, látogatásunkra jött a protestáns örmények kurátura, és nem hagyott békét, míg házához nem mentünk, hol minden csemegéjét, édesborát, pálinkáját meg akarta velünk etetni-itatni csupa szeretetből! Annyira uralkodó itt a vallás a nemzetiség felett! Az ugyanazon vallású mind testvér, a különböző hitű pedig ellenségnek tekinti egymást.

Dercsényiéknek mindjárt első településükkor a kurator mindenben ígérte barátságát és a pasánál való befolyását; hogy pedig egymással levelezésben állhassanak, mivel a mieink a török nyelvet beszélék ugyan, de írni nem tudák, az örmény alfabetet vették fel közvetítőül, amelynek megtanulása sokkal könnyebb az arabsnál, s az

örmények által mind írva, mind nyomtatva használtatik is török nyelvre. Nagy előnye ez abc-nek hogy minden hangnak megfelelő betűvel bírván, összetételekre nincs szüksége, és abból nem lehet mást olvasni ki, mint ami írva van, de alakjai kellemetlenek, az ékírásra emlékeztetnek s nehezen olvashatók, mint a gót.

Láttunk még valamit, mit szintén csak itt lehet látni: egy vándor-doctort.

Keleten a halandóság nagyobb, mint nálunk, s a betegségek lefolyása rövidebb, veszélyesebb, orvos pedig kevés van; ezért nem csoda, ha a falusi szegény nép minden európaít orvosságért ostromol, mit aztán tekergő csalók kiaknáznak. Épp egy ilyen charlatan doctor lett szomszédunk a nokomediai vendéglőben, s nekünk történetesen meglepő példáját mutatá azon életrevalóságnak, mellyel itt Eskulap nemes mestersége folytattatik.

Három török utas egyikét kilelte a hideg, s dideregve kifeküdt a napra. A mi doctorunk hivatlanul azonnal ott termett, s így szólt; - Nos mi bajod van testvér; úgy látom, te nagyon rosszul vagy? Mondhatom, nagyon rosszul vagy! Honnan jössz, tettél-e testamentomot, mert lásd az ember Isten kezében van! hm! hm! (megtapogatta pulsusát, megnézte nyelvét.) No lásd én orvos vagyok, ne ijedj meg, még tán meggyógyíthatlak, meggyógyítalak bizonyosan! Adj egy besliket! (másfél huszas) adj egy besliket, csak hamar! - Mind ezt végig darálta, mielőtt a szegény török szóhoz jutott volna.

Az nem is szólt, hanem kivette a besliket és odaadta valódi török megnyugvással.

- No most nyugodjál szépen, addig elkészítem az orvosságodat.

Ekkor egész ostentatióval kirakta egész drogériáját, mely állott Morison- és Redlinger-labdacsokból, chinin, doweri és egypár más porocskából és egy jó adag cinoberből. Kavargatott ott darabig valamit, összetörte egy kávéscsészében, vizet töltött rá s vitte betegjének.

- Adj még egy besliket, nesze itt az orvosság, de előbb add meg az árát.

A szegény török megint kikereste zsebét, adott neki újra egy besliket, és a zavarékot megitta.

- Adja Isten egészségére! No most feküdjél le megint, takarózzál be és aludjál, holnap már bizonyosan nem lel ki a hideg!

E közben a török két útitársa egy mángálon tüzet rakott, és egy bográcsban paprikást főzött, egyszerre csak neki rohan a mi doctorunk a paprikásnak, leemeli fedelét, nagybölcsen megszagolja! Hiszen ti ebbe hagymát tettetek? förmed rájok.

- Persze hogy tettünk.

- No ebből a betegnek világért sem szabad enni; azzal lekapta a bográcsot a tűzről, beszaladt vele szobájába, s addig ki se nyitotta az ajtót, míg mind meg nem ette. Aztán roppant felsőbbbségi hangon kidobta az üres bográcsot és oda kiáltott az elbámuló két töröknek: "leves kell a betegnek, leves" értitek?

- Értjük, semmire kellő! dörmögék rá az éhen maradt törökök.

Másnap Izmiden maradván egész nap, én vettem puskámat és kirándultam az izmidi öböl végéhez, hogy a tengeri só gyártását megtekintsem. Az izmidi öböl vége igen lapályos és iszapos, a talaj azontúl is alig néhány hüvelykkel magasabb a tenger színénél, ez használtatik tengeri só készítésére. Ugyanis midőn a szél a tengerről kifelé fúj, annyira kinyomja a vizet, hogy e lapályt ellepi. Ekkor, mielőtt a víz visszavonulna, egy kis gáttal elrekesztik. A forró nap és szél rövid időn elpárologtatja a vizet és a só részint jegecekben, részint félig feloldott alakban visszamarad. A jegeceket a ráragadt portól leöblintik, s ezen vizet és a még nem jegecült sót nagy edényekben melegítik, mi által ismét kijegecedik. Az ilyen só itt rendkívül olcsó, mivel a kormány nem monopolizálja, csupán 12 százalékot vesz tőle beviteli vámként.

Az örökös puskázhatnámságnak majdnem életemmel adtam itt meg az árát, még most is borzalommal gondolok a kalandra, mi velem itt történt. Az alig arasznyi mély öböl vizében vígan úszkált két hattyú, én postára töltve, némi giz-gaszt, bozótot felhasználva, addig hasaltam, míg lövésre kaptam őket s az egyiket úgy találtam, hogy azonnal elterült a vízen. Eddigi tapasztalataimból úgy tudva, hogy a tenger fenéke mindenütt kemény köves homok, meggondolatlanul nekiszaladtam a sekély jó meleg víznek, amilyen sebesen csak bírtam, csak midőn már 30-40 lépésre benn valék, vettem rémülten észre, hogy minden lépten lejjebb süllyedek, hogy lábam sehol kemény

talajt nem ér s apró buborékok susterognak fel körülöttem a lágy, feneketlen iszapból. Rögtön megfordultam és iparkodtam minden erőmből kifelé, de már térdig süllyedtem el az iszapban, nem voltam képes lábaimat kiemelni és éreztem, hogy folyvást lejjebb-lejjebb süllyedek, hogy itt kell vesznem. Hasra dobtam hát magamat, s félig úszva, félig mászva iszonyú nehézséggel vergődtem kifelé!

Már nem messze valék a parttól, de annyira elfáradtam, hogy meg kelle pihennem, azonban borzadva vevém észre, hogy így is süllyedek, összeszedtem tehát végerőmet és kétségbeesett küzdelemmel végre kimásztam. Hörögve jutottam a partra, mellem majd szétszakadt, eszméletemet eleinte még nem vesztém el, tudtam mindent, de megmozdulni képtelen lettem, végre elaludtam. Midőn a hűvös lég fölébreszte, késő este volt, alig bírtam szállásunkra vánszorogni, s napok kellettek, míg roppant levertségemet kiheverhettem. Az a puska!

Másnap indulandók valánk tengeren Konstantinápolyba, de előtt leróttuk a kegyelet adóját bujdosó elődünk Tököly iránt. Meglátogattuk sírját az örmény temetőben, s néhány ív papírt vivén lenyomtuk sírköve címerét és feliratát, miről aztán Rényi Károly barátunk - mint szintén a Rákóczyéről - csinos aquarel rajzot készített a magyar egylet számára. A kő az örmény ó temetőben fekszik, bekerítetlenül, keresztül-kasul járkálók, gyermekek és az idő pusztításának kitéve. Egy 8-9 láb hosszú, nem egészen 3 láb széles, arasznyi vastag márványlap ez, felül rajta a Tököly-címer, alatta az ismeretes latin felirat nagy tiszta betűkkel:

Hic requiescit

ab heroicis laboribus celcissimus Dominus

Emericus Tököly de Kesmark

amint ezt már mindenki többszöri közlésekből olvashatta. Felette óhajtható volna, ha egyszer az állam, vagy az akadémia gondoskodnék úgy ennek, mint Rákóczy és Zrinyi Ilona emlékeinek elhozataláról.

Egy olyan lélekvesztőre ültünk fel, minőt brusszai utazásom elbeszélésekor leírtam, és szerencsétlenség nélkül értünk rajta Konstantinápolyba, hol Dercsényi rövid időn megtudta, hogy

számára Gál Sándornak 15000 piasztért fizetett a kormány már régen, hanem az a pénz elment az emissariusokra.

Rövid idő múlva aztán vége lőn a célba vett megtelepülésnek, s Dercsényi egy pár ezer forintja és sok küzdelmes nélkülözései árán megszerezte azon tapasztalást, hogy a gyarmatosítás Anadóliában kivihetetlen. Különben is megkezdődött a muszka-török háború, mely az emigratio eddigi állapotát teljesen átváltozatta.

Bosznia és Csernagora

(A boszniai lázadás oka - A muszka befolyás - A muszka 1851-ben és ma - Omer pasa - A honvédcsepatoek Boszniában)

Chronologiai rendnél fogva már rég el kell vala mondanom az 1850-51-i bosnyák lázadást, mert ez az emigratio egy részének hozzájárultával veretett le, s így részben ennek történetéhez tartozik; de mivel a későbbi 1852-i montenegrói hadnak is ugyanazon indító okai vannak, s ellene Törökország részéről majdnem ugyanazon seregek alkalmaztattak: nem akartam ismétlési hibákba esni, s jobbnak láttam e két esemény felől együttesen tenni említést.

A majd minden évben megújuló felkelési kísérletek a török állam betegségének csak egyes krízisei s ezeknek fegyverrel való elnyomásai csak palliativ szerek, melyeknek állandó hatása nem is remélhető, már csak azon oknál fogva sem, mert a fegyver sebetet és fájdalmat okoz, s a leigázottnak sérelmeit nemcsak nem orvosolja, de sőt hozzá újabbakat üt, s az okok számát, melyért az elnyomott fegyvert ragadott, nem kevesbíti, hanem szaporítja.

Ezt épp oly jól tudják a török államférfiak, mint akárki más; de éppen abból látszik a betegség nagysága, hogy e tudat dacára nincs más szerük a gyökeresb orvoslásra.

A török állam más népek romjain épült fegyver által; fegyverére támaszkodott azontúl is kizárólag, s az európai hűbéres állapotok okozta ellenállási tehetetlenség által ingerelve, világhódításra törekedett inkább, mint saját belügyei, illetőleg létezhete alapjának megszilárdítására. A balkáni félszigeten vagy a khalifák elvét - "handzsár avagy korán" - kellett volna keresztül vinni, vagy kiengesztelni a meghódított keresztény népeket. Ő egyiket sem tevé;

teremtet a magyarok példájára kiváltságos nemzetet, mely uralkodjék mint a nemes a többi felett, és kiváltságos uralkodó vallást. A keresztény vallást eltörölni nem bírta, mégis megtiltá annak külső jelvényeit, tornyok építését és harangok használatát, így politikailag leigázta a keresztény népet, vallásilag pedig vakbuzgóvá tette, mint az üldözött első keresztények voltak. Még csak az osztrák, különben gyűlöletes és kétes *divide et impera* elvét sem követte, ő előtte minden keresztény csak lenézett gyaur volt, aminek következménye az lón, hogy a különböző nyelvű keresztények közt lassanként mind a rangi különbség, mind az egymás elleni hajdani nemzeti gyűlölet megszűnt, helyére a közös rabságtól való menekülési vágy lépett, kiket a közös elnyomás egyenlően rabokká és koldusokká tett: tetteleg is egyenlők, egy kiengesztelhetlen közös ellenségévé lettek.

Hogy a zavar még nagyobb legyen, hozzá járul a közös tudatlanság, a kereszténység legműveltebb része legfelebb annyit tud, hogy kereskedés folytatására képes legyen, a szegényebb osztály pedig éppen semmit, a papok is műveletlen, durva, tanulatlan emberek, de talán éppen ezért a még tudatlanabb nép felett határtalan uralmat gyakorolnak.

A bolgárok, különböző más szlávok, de főleg a görögök főbb papjai egyenest Muszkaországtól kapnak utasításokat; oda évenként papnövendékeket küldenek illő kiképeztetés véget. A szultán helyett nyíltan a muszka cárért imádkoznak, sőt annyira mennek, hogy az oroszoknak titokban önkéntes adót fizetnek, magukat muszka alattvalónak tekintik, s ezek eljövételét oly sóváran várják, hogy a "jöjjön el a te országod" ima alatt a muszka hadak jöttét értik. Küldhet aztán a török humanus kormányzókat, adhat hatti humajumot (szabadságot), tehet közülök néhányat magas rangú és zsíros hivatalokba: mind nem ér az semmit, itt vakbuzgósággal kell küzdeni, melyet bérbe fogadott vagy tudatlan papok szítanak.

Megpróbált a török már minden módot: galambszelídséget, mit aztán ezek gyávaságnak néztek s kihívók lettek; kegyetlen szigorúságot, ekkor zsarnoksága ellen kél kiáltás s protestál a muszka a humanitas nevében, míg ő maga 100 ezerenként hordja Szibériába szerencsétlen alattvalóit; így húzódik ez állapot évről-évre, mint egy

gyógyíthatatlan chronikus betegség, mely sem meg nem öl, sem felüdülni nem enged. Gordiusi csomó ez, melyet azonban még karddal sem lehet oly könnyen ketté vágni s így inkább azon hydrához hasonlít, melynek egy levágott feje helyett kettő nő. Ez a keleti kérdés még bonyolultabb az által, hogy ma ugyan minden keresztény ellensége tömegesen a töröknek, de amellett mindenik régi nagyságáról álmodozik, régi birtokainak határait követeli vissza.

Szűnjék meg ma a török uralom: vagy azonnal egy még nagyobb zsarnokot kellend helyére tenni, vagy újra kezdődik az apró népek élet-halál harca, melyet aztán épp úgy egy hatalmas hódítónak kell megszüntetni, mint ezt 400 év előtt a török tette. Ezért marad a keleti kérdés függően még akkor is, ha a törököt Ázsiába kergetik, mindaddig, míg a felvilágosodás, a valódi civilizáció meg nem érleli azon nagy eszmét, hogy a népek boldogságát nem nemzetiségi, annyival kevésbé vallási eszmékben, hanem a legkiterjedtebb egyéni szabadságban kell keresni. De kivált itt keleten azt a kort nem hogy mi, de unokáink sem érik meg, mert (nagyban tekintve) a népek, a legkedvezőbb viszonyok közt is, csak lassan haladnak, itt meg még egészen a középkori állapotokban vagyunk, hisz még a hadakozás módja, sőt a fegyverzet sem sokat változott. A felkelők most is hosszú kovás puskákkal, nagy otrombán cifrázott kovás pisztolyokkal s handzsárral vannak ellátva, a foglyokat pedig vagy barbár kegyetlenséggel halomra ölik, vagy gazdag váltságdíjakért adják vissza, éppen mint századok előtt más népek tették vala. (Ez 1854-ben volt írva, azóta kaptak ugyan e fölkelők a muszka kegyelméből hátultöltőket, de a fülek és orrok levagdolásával bebizonyítják, hogy a civilizációban egy hajszálnyit sem haladtak.)

Az 1852-ik év november havában a montenegróiak, ez elméletileg szabadság és függetlenségért küzdő, gyakorlatilag minden emberi jogot lábbal tapodó nép, Kovalniczki lengyel emigráns vezetése alatt, legkisebb tekintet nélkül a népjogok s hadiszokásokra, mint egy rabló csorda betört a szomszéd török területbe, Scodra és Herczegovinába. A török apró őrcsapatokat s az egyes védtelen lakosokat kardra hányták, vagyonaikat elpusztították, Dzsuléka beyt néhányad magával elfogták és iszonyú kínzások közt megölték. A vele elfogott néhány török katonának orrát, fülét levágták, másoknak

szemeit kisütögették, azután e fényes győzelmet s e gyönyörű hőstetteket nagy lakomával ünneplék meg, melynél a meggyilkolt bey koponyájából ittak, teste darabjait meg süttetve a kutyáknak hányatták.

Mikor aztán a török Omer pasát 15000 emberrel ellenük indítá s ez az örökös felkelések eme fészket megsemmisítéssel fenyegette: felszólalt az európai diplomácia, e hősöknek védelmére kelt, s megálljt parancsolt a győzedelmesen előnyomuló töröknek! - Gyönyörű nemzetközi policzia! Bezzeg mikor mi küzdöttünk szabadságunkért, akkor nemcsak nem védtek bennünket, hanem lord Russel azt mondá felőlünk az angol parlamentben, hogy harcunkról a diplomáciának tudomása nincs, és olyan nevű (magyar), politikai élettel bíró nemzet nem ismertetik; Disraeli pedig nem áttallá azt mondani, hogy oly istentelen rebellisek vagyunk, kiket védelmezni is szégyen volna!

A bosnyák felkelés általános okait feljebb elősoroltam, - látszólag ugyan a mohamedán és keresztény bosnyákok egymással civódása idézte azt elő; a civódókhoz aztán egyfelől a mohamedán albánok, másfelől a szomszédos keresztények csatlakoztak, s így lőn a láz általános. De hisz egy pillanatra látható, hogy a feszült vészes állapotok állandón fennállván, bármely kis szikra elég a láng felgyújtására; a mondva csinált bosnyák és montenegrói kitörés nem is tekinthető egyébnek, mint az 1854-ben rákövetkezett muszka háború előcsatájának.

Igen messze vezetne Boszniának történetébe bocsátkozni, noha bennünket felette érdekel, mert e tartomány sorsa hazánk emelkedése vagy hanyatlása által nagy változásokon és sok viszontagságon ment keresztül. Imre királyunk Szerbia és Bulgáriával együtt alkalmasint ezt is meghódította, IV. Béla a tatárjárás alatti elszakadásért rendre utasítá, de már 1389-ben Bajazet török felsőség alá vetette; 1419-ben Péterfi ismét vissza foglalja, Zsigmond a nikápolyi megveretés által elveszti. 1443-ban Hunyadynak Karabegen nyert győzelme Iskender beynek, alias Castrioti Györgynek kezére játssza (legalább részben Albániával együtt), ezentúl a török erő mind ellenállhatlanabb lett, hazánk ereje a Hunyadyak után tehetetlen királyok alatt belviszályok, később

egyfelől osztrák, másfelől török armányok és erőszakoskodások által annyira paralyáltatott, hogy e tartományokra többé befolyást nem gyakoroltunk. A passaroviczi béke ismét visszaszerzett ugyan belőle egy darabot a magyar koronához tartozó tartomány címe alatt, de Károly császár 1737-38-i nyomorult hadjárata által nem csak ezt, de Belgrádot és Szabácsot, egész Szerbiát s Kis-Oláhországot elvesztette s azóta török uralom alatt áll.

A lázadás leverésére Omer pasa neveztetett ki fővezérül. E gyorsan emelkedet s népszerűségét majd mindig állandóan megtartott renegát már 1849-ben tetemes befolyást gyakorolt a menekültek sorsára. Ugyanis ő fogadta be saját felelősségére a Vöröstoronynál kiszorított Iház ezredes csapatát, sőt azon török ezredest, Kodri beyt, ki honvédeink lerakott fegyvereit az oroszoknak átadá, e tettéért meg is büntette; később ugyancsak vele történtek értekezletek az Orsovánál menekülendő csapatok befogadása, megvédése s ideiglenes ellátása végett, s ő nem kétkedet a vendégszeretetet felajánlani, pedig még erre akkor biztos utasítással aligha volt ellátva.

Az Omer pasával folytatott alkudozások nevezetessé tettek egy Cesar B- nevű oláh urat, ki azon forradalmárok küldöttségéhez tartozott, kik állításuk szerint Bem és Janku között békességet akartak eszközölni. Ezen B- megbízott kormányunk által Omer pasával netaláni kiszorításunk esetére befogadtatásunk felől egyezkedni, e célból a korona(?) ékszereiből egy pár darab ajándékkul küldetett Omernek, B- szintén illő útiköltséggel és jutalom összeggel láttatott el. Azonban a csillogó kövek annyira elcsábíták B- urat, hogy ő jobbnak látta azokat magának megtartani, mint Omer pasának, vagy mint sokan állítják, magának a szultánnak átadni. Bajos tudni a teljes tényállást ily kényes ügyben, miről csak a megbízók tudnának illő felvilágítást adni; de tény, hogy azon hír, miszerint B- úr ez ékszereket rendeltetésük helyére nem adta, annyira elterjedt nem csak köztünk, de egész Oláhországban is, hogy B- urat a kérlelhetlen élclapok mai napig is úgy rajzolják, mint aki a magyar koronával fején vagy hóna alatt szökik!

Ez időtájt indítványoztatott a török haladó párt által a hadseregben keresztényeknek is felvétele, mi ugyan régi időkben

szintén szokás volt, és Omer, talán jó példát akarva mutatni, összeszedett aztán Bukarestben néhány száz embert, átvitte Törökországba azon ígérettel, hogy vallásuk megtartása mellett külön csapatot alkotand belőlük, - aztán földeket adat nekik. Később a viddini renegáltakkal együtt ezektől is az iszlám hitre térés is kívántatott, mi e csapatot nagyrészt szétszórta, úgy, hogy amazokkal együtt alig maradt Omernek mintegy 400 magyarja, ezeket sem alkotta külön csapattá, hanem az első vadász-ezredbe osztatta be.

Rövid időn az egész ezredet ujjíteremté e pár száz ember; a török oly lusta, hogy a katona sem tart a külcsinra semmit, mindnyájan loncsosak, ruháik, csizmáik foltosak, rongyosak, piszkosak; magyarjaink ellenben a nálunk divatos csinosságot hozzájuk bevitték, úgy hogy azontúl ez ezred tisztjei, kik közt magyar is sok volt, hasonló tisztaságot kívántak a többiektől is. De nem csak rend és csinban, a harcolási módban is útmutatói lettek az ezrednek. Omer magával vitte ez ezredet a bosnyákok ellen; midőn csatára került a dolog, a magyar harcokat keresztül vívott honvéd, - ki megszokta mindig rendes katonaság, s többnyire magánál számosabb ellenséggel küzdeni - fel sem vette a bosnyák háborút; míg a törökök rendes csatározással vesztegették az időt a sziklák mögül, rejtekből lődözgetők ellen, - honvédeink szuronyra vették a dolgot, olyannak nézték az egész bosnyák hadat, mint hajdan az erdélyi oláh lázadást, s a bosnyák hamar megtanulta, hogy ott, hova a honvédek felmászhatnak, nincs megmaradás. E harcolási mód tetszett a töröknek is - s a lázadás hamar el lőn nyomva.

E csapat azonban az izlam hitre erővel térítettni akarás miatt majd nem egészen széteszlott, s már a montenegrói hadjáratban alig volt Omernek néhány magyarja, azok is többnyire tiszték valának s Omer törzskaránál alkalmaztattak; később a nagy török birodalom különböző részeibe szétesztattak, s csak itt-ott találkoznak még ez elbeszélések folytában közülök némelyekkel.

Mencsikoff

(Konstantinápoly forrongása - Az 1853-i török viszonyok - Orosz tervek - Mencsikoff elutazik - Az orosz diplomácia - A háború és az

emigráció)

Konstantinápoly külszíne megváltozott. Sűrű és erős őrjáratok cirkálnak az utcákon; az apró fegyver ropog és durrog mindenfelé. Azt hinné az ember, hogy revolúció van; a nagy ágyúkkal gyakorlatot tartanak, a hadihajók, e borzadalmas úszó várak, az Aranyszarv legbelső végétől egész Büjükderéig sorba állottak, készen az első jeladásra lángba borítani e háborgó óriás várost.

Mindenki nyugtalan, érzi, hogy vihar és fergeteg közeledik. Az európaiak bezárták boltjaikat, a törökök bosszúsan jönnek-mennek, öregeik komoran ülnek s politizálnak kávéházaikban, az örmények elbújtak, s szinte félve futnak keresztül az utcán, ha ki kell menniük. Részeg, korhely bandák ordítózva, zene kíséretében járnak az utcákon, s az őrjárókkal itt-ott összetűznek, a görögök és szlávok újongnak és tombolnak, nagy csapatokban barangolva nemzeti dalokat énekelnek és zsebpisztolyaikból lődöznek. A korcsmákban dalolnak, dorbézolnak, tördelik az ablakokat lelkesedésük és örömükben, kihívó elbizakodással gúnyolják s fenyegetik nemcsak a törököket, de az európaiakat is.

Március 13-án, farsang utolsó napján, csaknem nyilvános zendülést idéztek elő. Galatán egy korcsmában összesereglett egy nagy csapat s iszonyú lődözést kezdett zsebpisztolyokból, a török rendőrség közbelépett, de akkor az ablakokból éles töltéssel lődöztek rájuk kifelé; a nép nyugtalan kíváncsisággal tolult a lárma színhelyére, a lődözés kifelé folyvást tartott, utoljára egy egész század katonaság kellett a roppant néptömeget eloszlatni s a korcsmában garázdálkodókat megrohanni és letartóztatni. Ugyane nap a görögök nagyszerű tüntetést rendeztek a törökök ellen. Egy vén görög vezetése mellett csaknem katonai rendben, görög nemzeti öltözetben végig ment néhány száz ifjú Pera utcáin, a muszka követségi palota előtt felsorakozott és hurrah! vivát! kiáltásokkal üdvözlé a rég várt Messiást, Mencsikoffot és Miklós cárt.

Máskor is szoktak ők ünnepeiken és farsang utolsó napján mulatni, a mint már fennebb némely ebbeli vallásos szokásaikat említettem volt; de most a vallást politikai tüntetésekre használták fel, s a Mencsikoff jelenléte folytán oly kihívó magaviseletet tanúsítottak a törökök irányában, melyet semmi más kormány a világon

büntetlenül el nem nézne. Bámulnunk kell a töröknek kimeríthetlen türelmén, hogy a fent említett s azután még több ízben ismételt tüntetéseket fegyverrel is meg nem gátolta.

Ha az 1853.-i politikai viszonyokat végig tekintjük, nem fogunk csodálkozni, hogy az orosz kormány eljöttek hite az időt, midőn Törökországnak a halálos döfést megadhatja. Az oláh és szerb tartományok törökellenes érzelme nyilvános volt, benn Törökországban nemcsak a mindig ellenséges görögökre, de az alig lecsendesített bosnyákok, montenegróiak, hercegovinai, albániai és bulgáriai szlávok közreműködésére is bizton számíthatott és érzelmeik felől teljesen tisztában volt; így állott Törökország. Pénzügyeiben megrongálva, kevés serege kifáradva, alapjaiban belvillongások által aláásva, s így nem csoda, ha Miklós cár azt hitte, miszerint a török birodalom a legkisebb külső lökésre össze fog omlani.

A külhatalmak közül Poroszországgal az orosz megegyezett. Ausztriát az 1849-ben ellenünk adott segély miatt hálára kötelezettnek, majdnem vazalljának tekinté, fel nem tehetve, hogy az által hagyassék cserben, kinek alig pár évvel azelőtt életét mentette meg. Franciaországban alig volt elnyomva a köztársaság, mindenki azt hitte, hogy Napoleonnak alig van ereje magát otthon trónján megtartani, külháborúra nem is gondolhat; az angoltól az orosz szárazföldön nem igen félhetett, flottáit pedig a Sebastopoli és Kronstadti kikötőkben a világ összes hajóhada ellen is biztosságban vélte. Így bátran dobhatta oda a kesztyűt Török- és Angolországoknak, nem csak Ausztriával egyesülten - amint Miklós cár remélé - de egy maga is képes lévén oly hadsereget vinni Törökország ellen, mely számra nézve az egyesült török-angol hadat jóval meghaladja.

E kombinációk után küldetett Menszikoff bizonyosan azon titkos utasítással, hogy a dolgot törésre hozza, színleg azonban némi csekélyebb fontosságú követelések s ajánlatokkal. Értekezletei a legnagyobb titokban tartattak; a nagy világ csak annyit tudott meg, hogy a Lavalette marquis által kötött jeruzsálemi szerződés felbontását kívánja, egyúttal ajánlatot tett a portának a batumi kikötő és Lazistán tartomány eladása iránt.

Riza pasa a háborútól való féltében engedni kezdett, ekkor Mencsikoff még feljebb csigázta követeléseit, kívánta, hogy a porta biztosítsa a cárnak protectionalis jogát a török alattvaló keresztények felett, azonkívül fizessen az Oláh fejedelemségeknek 1848 és 49-beni megszállása költségei fejében 40 millió piasztert.

Eközben a török diplomacia is elkövetett mindent, hogy magának szövetségeseket keressen, s a midőn nem csak lord Stradtfort Canning, de a francia által is biztosított: rögtön félbeszakítá az alkudozásokat, kijelentvén május 21-én délben Mencsikoffnak, hogy a porta, mint önálló hatalom, méltóságán alólinak tekinti magát bármely más állam rendeleteinek alá vetni; sajnálja, ha e határozott kijelentés folytán a barátságos viszony a két állam közt egy időre megszakad, de a felelősséget magáról elhárítja.

Erre Mencsikoff rögtön elutazott. Öt nap múlva követte az orosz követ Ozeroff is egész személyzetével, a háború meg lőn üzenve és csak idő kérdése volt, mikor fognak az ellenségeskedések megkezdődni.

Ettől fogva az ország egy nagy arzenállá lőn; addig is, míg az angoloktól illő mennyiségű pénzt kaptak, vetekedtek a török főurak áldozatkészségben egymást felülműlni. Riza pasa, hír szerint, az egész seregnek egy havi ellátására ígérkezett, önkéntes nemzeti kölcsönre is tetemes aláírások tétettek, például maga az Aleon bankház több milliót írt alá. Mihelyt kilátás volt pénzt kapni, azonnal fegyvergyárosok, lakatosok, kovácsok, ácsok, kerék- és kötélgyártók kettős napidíj mellett alkalmaztattak a fegyver- és hajógyárakban; ruházati, élelmi és gyógyszerészi cikkek rendeltettek meg mindenütt; lovak, marhák vásároltattak; régi ágyúk, félig kész hajók szereltetek fel; a rendes katonaság a Duna felé indíttatott, a Duna-parti várak védelmi állapotba tétettek, a tartalék katonaság beszólíttatott, sőt a basibozukok, nemzetőrök is mozgósíttattak s néhány hó alatt készen állott a mindig haldokló török megmérkőzni gyűlölt ellenségével.

Mint alakultak e közben a szövetségek Török-, Angol-, Franciaország s utóbb Piemont közt, mint maradt a muszka még Ausztriától is elhagyatva egyedül, miként szándékozott Ausztria kardcsapás nélkül egy országocskára tenni szert - inter duos litigantes, - továbbá minő váratlan kudarcot s vereségeket szenvedet

a híres muszka sereg a Duna mentében egyedül magától a töröktől, hogy lett a roppant költséggel és hallatlan készülődéssel s eddigelé szokatlan számú seregekkel megindított háború végre is lokalizálva valóságos modern trojai haddá, melyek főjelenségei s végeredménye: mindezek, bármennyire érdekesek és tanulságosak, nem tartoznak ez egyszerű elbeszélések körébe és csak annyiban fognak melleleg felemlítettetni, amennyiben az amigratio sorsára befolyással voltak.

Miklós cár, úgy látszik, nem mélyen számító, hanem csak a pillanat embere volt. 1849-ben elkésett akkor, midőn Ausztria, bárha csekély, de mégis valami seregecskével kénytelen lesz vala segíteni, a francia köztársaság haldoklott, tehetetlenebb volt, mint valaha, s az ő seregei Oláh- és Magyarországon állottak. Most ismét elkésett a tulajdonképpeni támadással, vagyis fordítsuk meg, diplomáciája elhamarkodta a dolgot, mert mi szükség volt háborút üzeni s azután hónapokig várni a támadással, időt engedni a kihívottnak, hogy készüljön, szedje össze magát, szerezzen magának szövetségeseket, szóval készüljön neki úgy, hogy utoljára is a kihívó fél valljon kudarcot? Bizony nincs mit dicsérni ravaszsága s álnok kétnyelvűségéről annyira híressé vált diplomatáit. Ezek alávaló utakon tudnak csak járni, zavart, elégedetlenséget szítani másoknál, alávaló lelketlenséggel pártfogást ígérni éretlen népeknek s ha botorul hittek nekik és fellázadtak, összekoncolni engedik őket. Péter cár óta nem tesznek egyebet a muszka diplomaták, mint összeveszítik a népeket egymással vagy kormányaikkal, hogy telhetetlen kapzsisággal elnyelhessék úgy a pártfogoltat, mint az ellenfelet; birodalmuk boldogtalan, jó tanácsaikra hallgatott nemzetek sírhalmain épült; országuk egy mérhetetlen börtön nemcsak az emberi szellemnek és szabadságnak, de milliókra menő meggyilkolt nemzetek legjobb fiainak élő sírboltja. Attila, Dzsingisz khán, Tamerlan csak fergetegek voltak, dúltak, romboltak, mint a jégeső, de legalább oly gyorsan eltűntek, amint jöttek, utánuk ismét új friss élet virult: de a muszka hatalom a szibériai tél, mely megöl, vagy a koporsó, mely kívül cifra és aranyos, de amelyből azért az ítéletnapig nincsen feltámadás.

Oh vajha Európa hatalmasságai mind így belátnák ezt, s együttesen megálljt parancsolnának e nemzetevő telhetetlennek; de

fájdalom a nagy népek önzők és elbizakodottak, a german és latin annyi, hogy őket a dögvész sem pusztíthatja el; a kisebbeket különböző nyelv, vallás, fekvés, műveltségi fok annyira szétválasztja, hogy nem bírnak együtt tartani; a legapróbbak, kik a nemzetek közt a szolgák szerepét játsszák, urak nem lehetvén, legalább sírásók óhajtanak lenni, vagy mint fellázadt matróz sereg dorbézolni még néhány percig az alattok süllyedő hajón. Kelet szerencsétlen keresztény népe, nem látod, hogy vallásos vakbuzgóság semmisíté meg hajdani műveltségedet; vakbuzgóság és felekezeti gyűlölködés bénítá el karodat, midőn éppen 400 év előtt Mohammed ágyúi döngeték fővárosod falait, s ti védelem helyett egymást marcangolátok; nem volt-e még elég a borzasztó lecke, még most is e vakbuzgóság lesz-e vezére tetteidnek, nem látod át, hogy a megváltónak vélt muszkanál csak eszköz a vallás vakítástokra?

Fájdalom, nem! Vak a gyűlölet és nem lát semmit, csak gyűlölete tárgyát - a törököt; alig van nap, hogy görög és török csapatok közt véres összeütközések ne támadjanak, melyek bár mindig a lázongók bűnhődésével végződnek, az unalomig újra ismétlődnek. Valami rendszeres lázadásról szó sincs, a házbirtokos, a kereskedő ül nyugodtan, legfeljebb pénzzel segíti a magában Konstantinápolyban is önkényteseket toborzó titkos bizottmányt; az örmény sokkal okosabb és jobban is félti bőrét és vagyonát, mintsem más gazdát óhajtsen ez országnak, hol övé a pénz, a kereskedelem, a befolyás és hatalom; a bulgár jámborabb, munkásabb, sőt tán gyávább és levertőbb is, mintsem vakmerőségekre vesse fejét, hanem a mob, a görög matrózok, házalók, naplopók, rablók és orgyilkosok e keveréke, mely dolgozni rest, mégis tobzódni akar, mely mindenkit lenéz, mert látja, hogy saját nemzetének előkelői nagyrészt tisztátalan utakon felgazdagodott parvenuk, szóval e salak, mely nem veszthet semmit, csak nyerhet, - fanatizálva muszka ügynökök és buta vakbuzgó papok által, úton-útfélen bántalmazza a törököket, sőt az idegen európaiakat is. Ruskát minden ok nélkül úgy leszúrták, hogy majd belehalt, Türnnek életét csak levéltárcája mentette meg, egészen ismeretlen csavargó döfött - tán csupa bravúrból szívének; kihívó szemtelenségük kiállhatatlanná lett, kerüli őket minden jóra való ember.

Konstantinápoly bevételének - 1453. május 29. - majdnem éppen 400. évforduló napján üzentetett meg a háború. Ezt minden keresztény jó jelnek tartá s elterjedt a hír, mintha valami szent még Konstantinápoly bevétele előtt megjövendölte volna, hogy istentelen bűneikért lakolni fognak, lehulland a kereszt templomaikról, és vállaikon hordozandják azt éppen 400 évig, akkor lesz teljes az úrnak tized izigleni meglátogatása; most hát íme itt a 400. év, íme megkönyörült a bosszúálló Isten és küldi újabb megváltóját - a muszkát - visszaállítani ismét a kereszt hatalmát; jaj nektek hitetlenek, már t. i. mahomedánok, zsidók, katolikusok és protestánsok, léssen fogaknak csikorgatása, eljött rátok az utolsó ítélet napja! E mondva csinált mesét szentül hitte a nép, a csőcselék kihívó szemtelensége napról-napra érezhetőbb, túrhetetlenebb lón, tanácsos volt jó bottal járni, sőt a még ugyan ritka, de éppen feltalált revolver is a zsebben elért, mert a vakbuzgóság itt-ott már vérlázító embertelenségre vetemedett; az éjjeli öröket meg kelle kettőztetni, mert a görögök leszúrták; egy egészen úriasan öltözött görög fényes nappal Pera főutcáján az őrtálló szegény török katonán próbálta ki revolverét, összelővén azt passzióból, mert hitetlen; sőt valami nyomorult a galatai nagytoronynál kucorgó öreg koldust ütötte agyon - persze, mert hitetlen volt ez is!

Ilyenforma volt a főváros képe a háborút közvetlen megelőzőt hónapokban. Éppen mintha csak Karloviczon avagy Balázsfalván lennének, csakhogy a török nem cirógatta őket, hogy a csőcselék még gyávának mondja érte, hanem határozottan lépett fel mindenütt rögtön, s a szurony rendet és csendet csinált azonnal, a hír meg azt suttogta, hogy az ilyen összefogdosott zavargókat éjjelenként csónakra rakják és mindeniknek lábára egy-egy 24 fontos golyót kötve bele hányják a tengerbe. A 400 esztendőjövendölésre azzal felelt a török nép, hogy ők meg kibontják az napon - ha kell - Mahomed nagy zászlóját s az nap 33.333 gyaurnak kell meghalni; különben meg a várost körül táborozó háromszor 33 ezernyi katonaság, s a gyakorlatokat tartó flotta vén ágyúinak bömbölése is imponáltak a legmuszkább görög népnek is.

Mi magyarok határozottan a töröknek fogtuk pártját, nemcsak a vendégszeretetért való hálából, hanem mert gyűlöltük a muszkát

kimondhatatlanul és mert a török alatti keresztények nem csak muszka érzelmeik, de a közéletben vallott tulajdonaik által is megvetést érdemeltek. Hanem érzelmeinket magunkba fojtva, folytattuk megszokott foglalkozásunkat, sőt én azon szokásomat sem feledém el, hogy évenként néhány napot a vadászatnak szenteljek, de most már nem Brusszát, hanem a leírandó lengyel falut választám kirándulási helyül.

Cigány-telep

(A török molnár - A hegyek között - Az angol tanya - A görögnél -
A lengyel falu - Egy felvidéki gyolcsos tót a keleten)

Ominosus név, nem tehetek róla, talán okuk volt rá, amiért így nevezték el a törökök a lengyel telepet, mely a Bosporus kis-ázsiai partjától befelé keletre Indzsir-kőj és Jali-kőj irányában, mintegy két mértföldre fekszik. 1831-ben nem tudván a szegény török mit csinálni a nála nagy számmal menedéket kereső lengyelekkel, megajándékozta Czartoriskyt e tájon egy jószággal, illetőleg egy darab puszta földdel oly célból, hogy a dologtalanul bolyongó lengyeleket oda összegyűjtse és földművelés által nekik életmódot szerezzen.

Rég szándékozánk mi e teleppel megismerkedni; végre 1853-54 telén a lesett hó - mi itt rendkívüli ritkaság - felingerlé vadász kedvünket s kirándulásunk céljául Dercsényi István barátommal e falut tűztük ki.

Egy jó óra hosszat haladtunk csónakon roppant nagyságú angol hadihajók s mindenféle járművek közt, és 9 órakor reggel partra szállánk Indzsekőjben. Megkérdeztük ezen faluban az utat s azonnal útra keltünk, jól esett egy kis fáradság a konstantinápolyi egyhangú zárt élet után, és ámbár vadnak nyomát se láttuk, s a töretlen út elég fáradságot okozott: nem csüggedénk, oly nagy hatást gyakorol az emberre képzelődése. Mi feltettük magunkban, hogy ma mulatunk és a legzordonabb ellentét dacára megtartottuk víg kedélyünket egész napon át.

Déltájban egy negyed órát pihenve, gyorsított léptekkel folytatók utunkat, meg nem foghatva, hogy a mindenki állítása szerint alig 3 órányira fekvő falut még meg sem pillantottuk, sőt ez egész 5-6 órai

vándorlás alatt nem csak embert, de embernyomot sem találtunk. Semmi élet, semmi emberi mű! Jobbra-balra hegyek-völgyek vad tövissel s elroncsolt levagdalt erdőkkel borítva, meg sem álmodná az ember, hogy kelet híres fővárosának közvetlen közelében ily kietlen pusztaság lehet!

Lehetett délután 3 óra, midőn egy rossz vízi malmot értünk, nyomorult mintaképét az ősvilági tökéletlenségnek, s bizonyágát a török haladni nem szerető, tespedő szellemnek. A befagyott malomban pislogó tüze mellett csibukozgatott a vén török molnár, szokás szerint helyéből fel se kelve üdvözölt bennünket, s kínált ülnénk le, míg egy-egy kávé csinál, de mi már megfélemledtünk a közelgető alkonyattól s az út megtudakozása után azonnal megindulánk kitűzött célunk felé. Az öreg azzal vigasztalt, hogy utunkat ugyan rég eltévesztettük, s a lengyel falu mellett oldalvást elhaladtunk, de egy hegyen át, legfeljebb egy óra alatt még oda érhetünk.

Haladtunk tehát az általa mutatott irányban, a fedél nélkül maradás gondolata erőt adott lábainknak s lépteinket nem elcsüggeszté, de sietteté, pihenni már nem értünk rá. Mentünk tehát, de végre is lement a nap, anélkül, hogy mi célunkat csak távolról is megpillanthatnók, az idő elkomorodott, hideg szél kerekedett és kavarogva hordá szemünkbe a havat. Valóságos zivatar tört ránk.

Nem kellett tanácskoznunk a teendőkről, ösztönszerűleg éreztük, hogy itt csak a folytonos mozgás menthet meg a megfagyástól. Sokáig haladhattunk így, mert végre a zivatar is megunt, mi pedig alig bírtunk már lépni, mégis csak mentünk. Lehetett esteli 8-9 óra, midőn végre jó messze oldalvást tőlünk megpillantottuk egy gyertyavilágot. Világosság és emberek, oda tehát, ha rablótanya volna is! Erre elhagyók az utat és hegyen-völgyön át e világ felé irányzók lépteinket. Előttünk mély völgy, túl magas hegy, mind benőve sűrű bokrokkal, belepve hóval, mikor végre nagynehezen felvergődtünk a hegyre, az egy gyertya helyett száz meg száz lámpa fénye vakítá el szemeinket. A Bosporus partján valánk szemben az egyesült flottával és Büjükderével, de a fényözöntől tenger választotta el bennünket! Lábainknál susogott a tenger csendes hullámzása!

Nem messze mégis fel-felszikkasztó erős tüzet vettünk észre, mi úgy tetszett, a szárazon van, egyenest oda irányzók lépteinket, s csakugyan nem csalódtunk, a tűz a szárazon volt, egy terjedelmes deszka bódé nyitott ajtaján világított ki; benyitottunk. Miért nem volt ott egy festő, hogy megörökítette volna e képet!

Tíz-tizenkét kormos fekete angol kovács fujtatott roppant tűzben egy irtóztató darab izzó-vast, egy eltörött hajóhorgonyt, izmos karjaikban roppant pörölyökkel, veres félvilágításban, vulkánokként álltak körül a pokoli tüzet, mi meg zúzmarától és hótól lepetten megettök, mint két szibériai vadász!

Az ellentét és meglepetés oly feltűnő volt, hogy mindnyájan szótlanul állottunk meg s bámultunk egymásra, egy pár pillanatig.

Azután elénk lépett a mester, jó estét kívánt s beszédbe akart ereszkedni, de látva, hogy egymást nem értjük meg, leültetett, egyet fordult s kezünkbe nyomott egy-egy roppant csésze theát és kétszersültet, felette érthetőleg mosolyogva ajánlván "drink friend! it is good for you." Azután megmutogatta inkább, mint magyarázta, hogy szállással nem szolgálhat, hanem adott egy inast, ki elvezetett bennünket egy közeli görög kávéházba. E kávéház egy-emeletes rozzant faház volt; alsó része, a kávécsarnok, piszkos, sáros, hideg; látszott, hogy durva matrózok és tengerészek számára rögtönöztetett kávéházzá. Néhány fenyő lóca, egy pár hasonló asztal, néhány csésze és boros üvegből állt az egész készlet, még csak kandallója sem volt s egy mangálon alig pislogott egy pár darab parázs szén.

A görög "kali sperasis"-sal (jó estét) üdvözlött bennünket, de látván, hogy idegen nyelven fogadjuk, azonnal mogorva néma lón ismét. Kértünk tőle enni, azt mondá semmije sincs; mondók, csináljon hát egy kis borlevest.

- Nincs se tojás, se cukor, se edény!
- De hát mit árul, mije van enni?
- Tipotis, tipotis! (Semmi, semmi!)
- No adjon legalább szállást, - hisz megfizetünk.
- Nem lehet, nincs semmim, ez a sáros szoba az egész, meg bor és pálinka.

- No akkor itt hálunk! nincs mit tennünk! Adjon legalább egy darab kenyeret, vagy száraz peracet s egy-egy pohár pálinkát.

E sovány vacsora mellett elkezdett a görög velünk politizálni olaszul, (törökül egyáltalában nem akart tudni) minden szava epés elkecseregett kifakadás volt a török és az őt segítő istentelen frenkek ellen, kik nem szégyenlik a pogányt a legkeresztényebb nemzet ellen oltalmazni!

Átláttuk, hogy e dühös emberrel szépen kell bánni, különben még éjnek idején kilök, vagy megbicskáz; nem akartuk és nem is tudtuk ugyan magunkat annyira megtagadni, hogy nézeteit helyeseljük, hanem a közép utat választva, azt mondók neki: ne féljen e roppant készülődéstől, nem lesz ez kárakra, de sőt bizonyosan megmenti őket a törökök igazságtalan visszaéléseitől, s a mostaninál sokkal szabadabbá, boldogabbá teszi. Magyaráztuk neki, mily helytelenül cselekszenek, hogy a török járom alól muszkák segedelmével akarnak szabadulni, mi által csak még kegyetlenebb járomba kerülnek, s végre hogy ha tisztán csak szabadságra és függetlenségre törekszenek, előbb--utóbb elérik céljukat, mert akkor minden elnyomott nép végre egyesül s legyőzhetetlenné lesz! Használt a beszéd, sőt miután végre azt is megtudta, hogy mi nem vagyunk sem angolok, sem franciák, hanem oly szerencsétlen nemzet fiai, kiknek szabadságát éppen úgy leverték, mint az övékét, főnökeit legyilkolták, mint az övékét, rabokká és földön futókká tettek, mint hajdan őket: akkor kibékült velünk, felvitt szobájába, elővette csemegéit, megvendégelt, saját ágyát átadta, sőt reggel még fizetést sem akart tőlünk elfogadni.

Ilyen a görög! Temérdek rossz tulajdonsága mellett, minők: fukarság, ravasz kétszínűség, bosszúálló természet, vakbuzgóság, - tántoríthatatlan hazafi, elnyomója iránt engesztelhetetlen, idegenek iránt gyanakodó és embertelen, de saját hazája és vallásáért minden áldozatra kész.

Korán reggel még az ágyban tanácsot tartánk, visszatérjünk-e re infecta, vagy még egy próbát tegyünk föllelni e csudálatosan eldugott lengyel falut. Egyikünk sem olyan ember volt, kit egy napi haszontalan kóborgás és egy kis hózivatar letérítsen a feltett szándéktól, ezért mihelyt megvirradt, újra kezdtük utunkat; nagy bámulatunkra nemsokára felleltük múlt éjjeli nyomainkat, mely kétségkívül megint a molnárhoz vezetett volna vissza. Szerencsénkre

találtunk egy embert, ki útba igazított s dél tájban, amint egy hegyről leereszkedénk, magas kőfallal kerített, európai módon épített, hosszú kaszárnyaszerű házat pillantánk meg. Semmi kétség, hogy itt európaiak laknak; már ekkor dél volt, igen jól esett volna egy kis ebéd, betértünk tehát szerencsét próbálni. Az udvaron favágó cseléd franciául szólalt meg, fenn a tornácon egy pár francia apácát láttunk egy pater guardiannal beszélgetve, fel s alá sétálgatni, zárdában valánk, francia apáca-zárdában! Azaz, hogy nem tudom biz én apáca volt-e több benne, avagy barát.

Egy szobajáratához utasítottak, bekopogtatva egy barátot találtunk ott kényelmesen melegedve a jó tűz mellett. Francia köszönésünket latinul laudetur Jezussal viszonzá, noha aztán meg latin beszédünkre franciául felelt. Elmondám neki, miben járunk, hogy tévedtünk ide, de biz ő fáradságunk dacára is még csak üléssel sem kínált meg, annyival kevésbé valami frissítővel, hanem annál többször ismételte, hogy a lengyel telep innen csak egy kis séta, igen közel van, jó út van mindig, hogy a lengyelek mily kegyes, istenfélő barátságos emberek s bizonyosan igen szívesen látandnak bennünket; - ezt nevezik szépszerű kiutasításnak.

Elég volt ennyi a francia barátságból; megtanultuk mi már rég Konstantinápolyban, hogy az többnyire sok beszédből, szép szavak, bókók és soha nem teljesítendő fellengős ígéretekből áll, azért amint jöttünk, el is mentünk, bizton számítván rá, hogy a lengyelek, kik iránt Magyarország annyi részvétet tanúsított, kiket oly önzéstelen szíves vendégszeretettel ápolt és védett, kiket legközelebb is saját fiainál jobban ruházott és fizetett: - örülni fognak az alkalomnak egy pár hozzájuk vetődő magyarnak viszonzni a szívességet.

Még kóborogtunk legalább másfél óráig, míg végre a ronda, piszkos, összesen 17 házból s egy urasági tiszti lakból álló falut megtaláltuk.

Egyenesen a jószágigazgatóhoz mentünk, kinek igen sajnálom, hogy nevét ide nem iktathatom, de a sok szki és iszki közt elfeledém az elejét, elég róla annyit tudnunk, hogy a lengyel légiónál szolgált hazánkban is, mondják, hogy őrnagy volt, ami náluk a legkisebb rang. Kopogtatásunkra nem felelt, hanem kinyitotta az ajtót s nagy pöffeszkedve megállott a küszöbön; fején szürke bárány kucsma,

lábán magyar huszár csizma, veres zsinóros honvéd kék nadrággal, efelett dohányszínű, szironnyal kivarrott ködmön, és hogy a szerzemény eredete felől semmi kétségünk ne maradjon, szájában hajlós csutorájú nagy tajt-pipa ezüst kupakkal s rajta, ki tudja miféle, nagy metszett nemesi címerrel.

Megszólítám vagy háromféle nyelven, de végre is Dercsényire került a sor, ki aztán lengyelül elmondá, kik és mi járatban vagyunk s éjjeli szállást kérünk.

- Nálam nincs szállás senkinek; ha van pénzünk, majd kapnak valamelyik parasztnál, - lőn a válasz, a azzal becsapta orrunk előtt az ajtót.

Lelkemben utálat és megvetés szülemlett e példátlan embertelenségen.

Bementünk tehát az első jobb kinézésű parasztházba, de itt is hiába kértünk, hiába ígértünk neki pénzt, elutasított, - hasonlólag jártunk a másodiknál is; végre látván, hogy ezen alávaló nép embertelensége miatt megfagyhatunk, kénytelenítettünk igazságtalan, de célszerű eszközhöz, az erőszakhoz folyamodni.

Erővel beszállásoltuk magunkat egy harmadikhoz, akkor kivettem egy rublát s oda adtam előre neki, nesze pénzt, hanem adj enni hamar valamit.

Nincs!

- Egy kis tejet és puliszkát!

Nincsen uram.

- Vágj le egy tyúkot és süsd meg.

Nincs uram egy csirkefiókom se.

- Keress a faluban akármit pénzért, de enni adj, mert ehethénk.

Nincs itt uram senkinek semmije!

- No megállj, hozok én, látok én kis pulykát, malacot, megállj majd fogok én, s azzal vettem a puskámat s indultam kifelé.

Ekkor térdre borult előttem, elkezdett sírni, csókolta sáros csizmáimat, csak ne bántsam a szegény tyúkjait, hisz ad már valamit.

Feltett aztán nagy sóhajtások közt a tűzre egy bográcsot vízzel, hanem egyszerre valami nagyszerű menekvés mód jutott eszébe, mert örömtől sugárzó arccal felénk fordult: Uraim - úgymond - van itt a faluban egy magyar ember, mért nem mennek önök oda?

No ha van, mondánk neki, menj el hozzá és csak annyit mondj neki, hogy nálad két magyar van, a többit majd tudja ő magától. Bezzeg gyors lábai lettek a lengyelnek, tíz perc nem telt belé, visszajött egy szegényes, széles kalapú tót ember kíséretében.

- Jó estét földi! üdvözlöm őt, - de ő dobri vecserrel felt. - Ja szam szlovak zesz Turóczki sztoliczi, mondá jámboran, - mire Dercsényi szólalt meg, ki, mint minden felvidéki földesúr, jól tud szlávul s anyanyelvén üdvözlé őt és a szegény tót ember oly örömet érzett a felett, hogy minden magyar tudományát előszedte és meghívott házához, mit mi igen szívesen fogadtunk el s azonnal otthagytuk az utálatos lengyelt, ki a pár huszasért, melyet kapott, egész udvarán végig kísért földig hajlongó bókokkal.

E tót embernek egész háza magyar parasztosan volt berendezve, az azonban még inkább meglepett, hogy gömbölyű csabai képű csinos felesége meg finom asztalkészlettel terítettett fel, s olyan vacsorát adott, mihez oda ülhetett volna akárki is. Elbeszélé, hogy ő gyólcson tót volt s bejárta Oláh-, Szerb- és Törökországot s végre látván, hogy odahaza is milyen szomorú világ van, itt szándékozott megtelepedni, de már innen is pusztulnia kell, mert ezen nép közt megélni lehetetlen. Őket lengyel uraik a szó teljes értelmében rabokká tették, ők nem csak a töröknek fizetnek tizedet, de saját földes uraiknak robotba dolgoznak, e mellett tőlük tejet, vaját, tojást, tyúkot, bárányt, zöldséget, tűzifát zsarolnak, és látják uraim - úgymond - íme be kelle zárnom az ajtókat, mert ha megtudnák, hogy ennyim van, mit e házban látnak, nem nyugodnának, míg egészen koldussá nem tennének, inkább rám gyűjtanak.

A szegény gyólcson tót csakugyan ott hagyta őket, urai zsarolták, jobbágytársai lopták, a magyar-szláv nem bírta túrni nem magyar fajrokonai alávalóságát.

Mi nem vadásztunk, még csak puskáinkat se süthettük ki, de tapasztalás dolgában felért e kirándulás egy kis európai körúttal, török, görög, angol, francia, szlovák és lengyel különböző rangú embereknek lestük el véletlenül egy-egy jellemvonását s gyanítani kezdünk, miért nevezte el a török nép cigány szállásnak ezt a falut.

MÁSODIK KÖTET

TARTALOM

1854-1856. Tervezgetések (A keleti háború kezdete. - Klapka megbízatása. - Az osztrák közbelépés. - Rényi Sebastopol alatt. - Szereplésem mint tolmács az angol táborban.)

A háború kezdete (Az emigráció tagjai, mint markotányosok. - A tragikus kezdet. - Az oroszok betörnek. - A sinopei vérfürdő. - Parkievics ostroma Silistria ellen.)

Az asztal-táncoltatás (Gyurgyevónál. - Mit hittek az oroszok? - Az esztendő kórja. - Amit a németek az asztal-táncoltatásról írtak. - Kossuth Angliában. - Sebastopolnál.)

A cserkeszek (Krimbe. - A cserkesz népfaj. - Dercsényi kalandja a cserkesszel. - A vadak. - Cserkesz háziélet. - Szefer pasa és a cserkeszek.)

Bangya szereplése (Lapinski és Bangya. - Türr párbaja és a szerzett elégtétel. - Bangya kalandjai. - Király elítéltetése. - A cserkeszek és Samyl.)

A Krim (A félsziget leírása és történelme.)

Első utam Krimbe (Az első csaták. - Az angolok és oroszok párbaja. - Az angol vitézség. - Az angolok és franciák. - Oppenheim. - A vihar a Fekete-tengeren. - Megérkezésünk Balaklávába.)

A Krimben (Kereskedésünk. - Társaink. - Kirándulás a táborban. - A csata. - Visszatérés Konstantinápolyba és a második út. - Kik telepedtek le Konstantinápolyban? - A tél a Krimben.)

A franciák és az angolok (A ruházat összehasonlítása. - Az általános jelleg. - Úton és a csatában. - Az iskolázottság. - A Klapka tábornoknak mondott bók. - Az élelmezés. - A tisztikar itt és ott.)

Sebastopol (A fegyelem. - A vár és város leírása. - Az erődítmények. - Az ágyúk. - A tábor. - Egy kis multság.)

Az ostrom (A kaland eredménye. - Mit láttunk? - Egy kis értekezés a bombáról. - Június 17-e. - A véres hajnal. - Mayran tábornok. - Az ostrom kezdete.)

Az ostrom folytatása (A támadás. - Az ostrom visszaverése. - A borzasztó tüzelés a Malakoffból. - Néhány emigráns kalandja. - Az ostrom megújítása és sikere.)

Mivé lett a tábor? (Építkezések. - Vasút. - Vasházak. - Kenyérsütő gőzös. - A franciák színházat építenek. - Az angol színház az én házamban van.)

A multságok a táborban (Az angolok sportja. - A patkányfogdosás. - Egy angol lakoma. - Ki a legpazarlóbb - Az emigránsok. - Az emlékirat-író kereskedése.)

Lóporos torony (A fölrobbanás. - A végzet útjai.)

A hadjárat vége (A bevétel után. - A béke. - A tábori életből. - A muszkák.)

Mit tett az osztrák sereg? (Kirándulás Krimből. - Krim a háború után. - Oláhországban. - Egy pár történet.)

Oláhországban és Konstantinápolyban (Egy elfogott magyar nő esete. - Néhány történet az osztrák rémuralom idejéből. - Türr elfogatása. - Az emigráció gazdag lett. - Néhány emigráns története.)

Néhány barátunk története (Folytatása az elbeszélésnek, hogy mit tettünk a szerzett pénzzel? - Az emlékirat-író kalandjai. - A paradicsomszerű vidéken. - Halászat puskával.)

Brussza veszedelme (Az első és második földrengés. - A hat hónapig tartó vész. - A szőlők pusztulása. - Várnába! - Találkozás rablókkal. - Kálózdyeék szomorú esete.)

A sötét lap (Baumann. - A rettenetes éj az erdőben - A rablóbandák. - Izmail bey. - Baumann elítéltetése. - A bankóhamisítók. - Aki ezüstöt gyárt.)

Duna vidéke (Tulcsára. - A letelepedés. - A vadászat. - Az erdőben. - Házi bajok.)

1857. Tulcsa (Gazdálkodásom. - A lipovánok. - A dunai bizottság. - Kik nyertek ott alkalmazást. - Kereskedésem Konstantinápolyban.)

A szerencsétlenség (A gazdaság romlása. - A tűz. - Dercsényi. - Az egyedüli öröm. - A két tűz között.)

További kalandok (A bútorkereskedés. - A budapesti árú és a francia ízlés. - A törökök lelki nyugalma. - A keresztények. - A görögök, örmények. - Egy adoma az örményekről. - A bolgárok és bosnyákok.)

Rajzok mindenféléről (Pera lakói. - Zsidók, olaszok, franciák és a cancan meghonosulása. - A németek elszaporodása. - A

bennszülöttek pénzvágya. - Harpagonok. - Házassági szokások. - Leánynezőben. - Üzleti viszonyok. - Teleki Sándor gróf és kutyája.)

Konstantinápolyi életünkből (Vámbéry Ármin. - Hogyan intézkedtek a török hatóságok a főváros építése érdekében. - Nagy tűzvész. - Emlék Krimből. - Teherhordók.)

Mákony és hasis (Ingerlő szerek. - Hogyan készítik el a kávé a keletiek. - A dohány. - A Nargilé. - Opium. - A hasis hatása. - A hasis áldozata az emigránsok közül.)

Halálozások (Emigráns betegség. - Wesselényi. - Rényi Károly. - A Campo frenk és Rákóczi sírja. - Ungaria a temetőben. - A többi halottak.)

1858. Athen (Távozás Konstantinápolyból. - A Márvány-tenger és a Dardanellák. - A Sziget-tenger. - Piraeus. - Athen. - Görög nemzeti étterem. - Az új és a régi Athen. - Minerva és Thesaeus temploma. - Hellasz nagysága és a mai nemzedék. - Az új Athén. - A phanarioták. - Rablótörténetek. - A görög népjellem.)

Messina és Marseille (Bourbon rendőrség. - Koldus sereg. - Olcsó parancsnok. - Stromboli. - Francia vám- és rendőrség. - Úton Páris felé.)

Páris (Ismét rendőri gorombaságok. - A vendéglősök. - A szabadszólási jog Párisban. - Az école centrale pedáns tanárai. - Miért nagy nemzet a francia?)

London (A csatorna. - Londoni vasúti indóház, angol kávéház. - Látogatás Kossuthnál. - Az egyetem. - Rónay Jácint. - Életmódom.)

Az angol életből (Az utcák és árak. - Az angolok vallásossága. - Rónay mint titkárjelölt. - Rónay és a lady. - Miért haragudtak meg Reményire? - Kossuth a törvényszék előtt. - Az angol politikai élet. - A meetingen. - Egy felsült prédikátor.)

Az angol nevelés (A nép nevelése. - A felolvasások. - Tanulságos mulatóhelyek. - A múzeumok. - A gazdagabb osztály. - Másfél század előtt és ma.)

Még néhány kép az angol életből (A gyárakban. - A dockok. - Az angolok a boltban. - Az írekről.)

A koldusok és kalandorok Londonban (Az utcasarkok. - A mesterség. - A három kezű ember. - Az angol nagy urak. - Az angolok

életnézete, s a magyar pazarlás.)

Nagy emberek közéről nézve (Szemere Bertalan. Vukovics Sebő.
- Kossuth, Pulszky és fiai.)

1859. Napoleon császár és Kossuth Lajos (Ihász kardja. -
Kossuth nyilatkozata a követelt francia garanciákról. - Klapka. -
Kossuth fővezérsége. - Kossuth értekezése Napoleon császárral. -
Napoleon császár nyilatkozata Magyarországról. - A föltételek.)

Előkészületek a magyar légió alakítására (Elindulás Londonból. -
Párisban. - A francia hatóságok. - Tárgyalásaink. - Genuában. - A
várt, de nem jött szökevények. - A magyar és a horvát, szerb, oláh
hadifoglyok.)

A magyar légió (Az első csapat. - A légió és a honvéd név. - Az
eskü. - Kossuth beszéde. - Felszaporodunk négyezer emberre. - A
béke híre.)

A magyar légió feloszlása (Kossuth és Klapka látogatása. - A
feloszlátási parancs. - Viktor Emánuel és Klapka. - A besorozottak. -
A fegyelem. - A búcsúlakoma.)

Vissza keletre (Az elindulás. - A hajón. - Viktor Emánuel király
ajándéka. - A hallgatag török. - Egy francia abbé. - A bolygó zsidó.)

Az úton (Nápoly. - A fekete könyv. - Athén. - A visszatérés
Konstantinápolyba. - Ottani barátaim. - Néhány szó az állandó
hadseregről.)

1860-67. Oláhországban (Levelem Kossuthhoz. - Még néhány
szó a légióról. - Az oláhok és a veszély szlávok részéről. -
Oláhországban.)

Magyar emigránsok Bukarestben (Napoleon tervei. - Kuza
fejedelem. - A románok kapják meg a magyaroknak szánt fegyvert és
ők hordják a honvéd egyenruhát. - Seres Lajos. - Hogy segítettük
tovább a kivándorlókat? - Buda Sándor.)

Buda Sándor röpirata (A magyar emigráció igazgatóságának
terve. - A 8 pont. - A fogadtatás, melyben e terv a románoknál
részeseült.)

A román sajtó válasza (Az oláh válasz Buda röpiratára. - E válasz
jellemzése. - Buda hazatérése. - Védelem egy igazságtalan vád

ellenében.)

A nápolyi magyar légióról (Pártoskodók. - Krivácsy és Türr. - A libellus. - A Türr melletti röpirat. - A légió feloszlása.)

A hatvanas években (Deák 1861-i fölrata. - Az emigráció diplomáciája. - Az 1865-i mozgalmak. - A latin népek és Mexikó. - Beszélgetés kommunistákkal és szociáldemokratákkal. - Klapka légiója. - Az 1865-i kiegyezés. - Az emigráció vége.)

Zárszó

1854-1856

Tervezgetések

(A keleti háború kezdete.- Klapka megbízatása - Az osztrák közbelépés - Rényi Sebastopol alatt - Szereplésem mint tolmács az angol táborban)

A lengyel emigráció látván a roppant hadi-készületeket leghalálosabb ellensége, a muszka ellen azonnal sorakozott a támadók közé, megalakult lengyel légió név alatt, s először a törökök, később az angolok főparancsnoksága alá osztatott be. Mit tettek, hol és mit vívtak ki, minek szenvedtek, nem kísérhettem figyelemmel; - egy csepp víz a nagy tengerben!

Végeredményül azon sors jutott nekik, mely minden idegen légiónak jut: küzdöttek, szenvedtek, vérzettek, reméltek és csalatkoztak! Egy könyöradományszerű kis pénzsegéllyel szélnek eresztettek.

A magyar emigráció sem maradt egészen tétlenül; Klapka tábornok megkínáltatott a török kormány által az egész dunai hadsereg főparancsnokságával, s azonnal összehívatott bennünket s megkérdezett: lenne-e kedvünk alatta szolgálni, természetesen vallásváltoztatás nélkül. Azonban még alakulva sem lettünk, az osztrák oly keményen tiltakozott, hogy a török félvén, nehogy megtagadása által e különben is igen kétes szerepet játszó hatalmat maga ellen ingerelje, jobbnak látta szavát visszavonni s kijelenteni

Klapka tbk-nak az okokat, melyek folytán lehetlenné lón őt a dunai seregnél alkalmazni. Sőt érezvén az osztrák, mennyire fontos Törökországra nézve az ő magatartása, egyéb feltételek közt még a renegát és a ruméliai hadtestbe beosztott emigránsoknak Európából eltávolítását is követelte, és a porta kénytelen lón ebben is engedni. A legkitűnőbbeket Ázsiába, néhányat Afrikába vagy Syriába küldött, s alig tartott meg a sereg parancsnoka, Omer pasa saját vezérkarának egy párt közülük.

Klapka tábornoknak ugyan felajánlották a kis-ázsiai sereg fővezérségét, de a tábornok, ki nem rang és dicsőségért jött, hanem azon reményben, hogy Oláhországba nyomulva, talán hazánk felszabadítására tehet valamit, visszautasította az ajánlatot s azonnal elutazott vissza Genfbe. Klapkánál láttam egyszer a később oly híressé lett Primet és az oláh tábornok Tellt. Később Villiams angol tábornok és részünkről Kmetty, amannak alá rendelve, töltötték be a Klapkának felajánlott, de el nem fogadott helyet.

Volt még egy más terv is, mely vélekedésem szerint Gál Sándor agyában fogamzott meg s egy barátja által ajánltatott fel az emigrációnak. Ez következőleg hangzott: "Menjen az emigráció haladéktalanul Görögországba, ott készen vár rájok fegyver, ruházat és ellátás. Ott szervezkedik rendezett csapattá, innen Miklós cár által pénzzel s nagy mennyiségű fegyverrel fog elláttatni s mód nyújtatni neki, hogy hazánkba betörjön, s ott a 49-ben elnyomott felkelést újra éléssze." - azonban az ily tervtől az emigráció megvetéssel fordult el. Bármennyire demoralizálta és pártokra szaggatta is főnökeink egymás elleni áskálódása, s a hosszú nyomorgás és szegénység: maradt a tömegben annyi józan belátás, hogy a két rossz közül a kisebbiket felismerje és ha már választani, túrni kénytelen, inkább a kisebbik mellett maradjon. Mindenki meg volt arról győződve, hogy Ausztria, ámbár hallatlan kegyetlenséget, égbekiáltó igaztalanságokat követ el rajtunk, - bár nyíltan nemzetiségünk elnyomásán, hazánk bűnös szétदारabolásán s ez által nemzeti erőnk elzsibbasztásán működik: még sem oly veszélyes, mint a muszka; még fenn volt a remény, hogy e járom alól megszabadulhatunk, de a muszka igazából nincs többé menekülés, az a halál.

Magának a magyar hadseregnek azon része, mely tömegesen menekült, sőt általában a Görgei-hadtestet kivéve, az egész sereg sokkal inkább gyűlölte a muszkát, mint az osztrákot. Mert emezeket mintegy természetes ellenségnek nézte, legalább felfoghatta, miért kellett ezeknek ellenünk küzdeni, míg ellenben a muszkának mi soha egyenes okot nem szolgáltatunk megtámadásunkra; de meg az osztrák sereget már megvertük volt s az ember a legyőzöttnek hamar megbocsát, míg ellenben a muszka had a kész győzelmet csavarta ki kezünkből, s még annyi humanitással sem bírt, hogy hazánk legjelesebbjeit a bakó kézből megmentse. Ezekért kétszeres gyűlöletet érzünk irántuk, s barbár hadviselés módjuk (Losoncz kirabolatása) és baromi műveletlenségük még utálatosabbá tette őket előttünk.

Mivel pedig az emigráció éppen ily fogalmakkal bíró katonákból állott, kik között azonban a világtörténet főbb vonásaival ismeretes, iskolázott emberek száma még túlnyomó is volt, kik a gyűlöleten kívül látták a szerencsétlen lengyelek, krími tatárok, cserkeszek s a több bel-ázsiai népek történetéből, mi vár mindazokra, kik a 19. század e keresztény mongolai hatalmába esnek: nem lehetet oly képtelen szövetség eszméjének köztünk gyökeret verni, sőt azt hiszem, hazánkban is hasonló szellem uralkodik, s uralkodott a legkegyetlenebb rémuralom ideje alatt is. Így természetes, hogy az ezt indítványozók, látván, hogy nem csak egy lélek se szándékozik őket Görögországba követni, de sőt magukat gyanúsításoknak teszik ki, elhallgattak halva született terveikkel.

Hogy azonban a terv előlegesen vagy egyenest a muszkáktól jött, vagy feltalálója által velük közöltetett s tetszést nyert, világos előttem a görögöknek ez időbeli azon törekvéseiből, hogy velünk barátságosabb viszonyba lépjenek. Ezt az által vélték elérni, hogy nyíltan híresztelték, mennyire megbánta Miklós cár azon meggondolatlan tettét, hogy Ausztriának ellenünk 1849-ben segítségére ment, másfelől igyekeztek bennünket meggyőzni, miszerint hazánk jelen (1854.) helyzetében a krokodilus is jobb lenne, mint az osztrák ház uralma; hanem, mint mondám, mind ez nem ért semmit és három embert sem bírtak közülünk ügyüknek meghódítani.

Az emigráció tehát nem vett részt a hadban, legalább az emigráció független része testületileg nem; egyesek is csak történetesen, mint a szövetséges seregeknél alkalmazott polgári hivatalnokok, de nem mint katonák. Alig érkeztek meg ugyanis a segédseregek, azonnal felszóllítottánk tolmácsi állomásban náluk szolgálatba lépni; angolul közölünk csak Rényi Károly tudott, hanem ezzel keveset törődtek az angolok, fő dolog volt törökül tudni, és még valamelyikét a 4 európai főnyelvnek, úgy mint német, francia, angol vagy olaszt beszélni és írni. Az ajánlkozók havonként 15 font sterlinget, alhadnagyi ideiglenes rangot és részletet kaptak, s oly módon osztattak be hadparancsnokok, főélelmezők, vagy térparancsnokok mellé, ahogy illető főnökeikkel valamely közös nyelven beszélni tudtak.

Lord Raglan mellé egy Stab Simon nevű zsidó atyánkfia osztatott be, elég szerencsétlenségünkre, amennyiben e felfuvalkodott üres fejű, legfeljebb némi külsimasággal bíró fiatalember egyesítette magában a parvenüknek minden hibáit és legkevésbé adhatott magaviselete által az öreg lordnak felőlünk kedvező véleményt; hanem azon előnnyel bírt, hogy franciául, angolul, törökül és oroszul tudott, s így mint tolmács kétségtelenül hasznavehető egyén volt, s csakugyan meg is maradt állásában mindvégig.

Az egész emigrációban nem volt több oroszul tudó, pedig semmi nemzetbelit nem alkalmaztak oly szívesen, mint magyart. Meg voltak győződve, hogy mi nem vagyunk a muszkáknak barátai, és nem tartottak tőle, hogy áruló találkozzék köztünk. Hála Istennek nem is csalatkoztak ebbeli jó véleményükben. Rényi Károly és Suszter szintén az angoloknál alkalmaztattak, még pedig Suszter a szárazföldi, Rényi eleinte a tengeri seregnél. Ily minőségben vett részt Rényi egy vakmerő expedícióban Sebastopol előtt. Ugyanis egy ködös reggel két kis angol hadigőzös észrevétlenül behajtott a sebastopoli kikötőbe s ott különböző helyen állást foglalt a legnagyobb csendben, ágyúk helyett néhány fotográfó készlettel felszerelve. Amint a köd felszállt s a muszkák őket észrevették, eltévedteknek véelve, azonnal parlamentair által megadásra szólíták föl, mit ők természetesen visszautasítottak. Erre aztán a hajók és a kikötői erődítvények oly irtóztató tüzeléssel feleltek nekik, hogy egyik

hajó gépezete összetört, a másik alig bírta kivontatni, és mind kettő elannyira megsérült, hogy még hónapok múlva is ott hevert a konstantinápolyi hajógyárban kijavítgatás végett. Hanem a fő cél el volt érve: a kikötő azon néhány perc alatt minden irányban le volt fotografírozva.

Én magam is voltam vagy tíz napig Lyons admirál tolmácsa Várnán, mivel azonban vele a cserkesz partokra menni nem volt kedvem, másfelől e tíz nap alatt átláttam, hogy kereskedelmi úton több nyereségre tehetek szert, beadtam lemondásomat. Ez idő alatt az apró napi eseményeken kívül négy furcsa jellemző ügyben kellett tolmácskodnom.

Egy bolgár panaszra jött, hogy amint disznait a francia tábor mellett hajtáná Várnára eladni, vagy öt-hat francia nekirohant, a legkövérebbet lelőtték, és szemeláttára bevitték egy sátorba. Kiküldtettem a dolgot megvizsgálni. Elmentem a bolgárral a helyszínére, s miután a sátrat is megmutatta, felkerestem a napos tisztet, s előadám küldetésem okát.

Eljött velem a tiszt, s elkezdte katonáit vallatni, ki lőtte meg ennek a bolgárnak a disznóját?

- Nem tudjuk, sohase láttuk se őt, se disznóit, valami hazug tekergő lehet ez! Mit is keresett volna erre disznókkal?

- No nem kell tréfálni, ki vele, ki lőtte meg a disznót? Tudjátok a katonai törvényt, hogy a rablásnak deportatio a büntetése!

- Allons! de hát olyan rossz magaviseletűek vagyunk mi uram, hogy ön ennek a muszka-félének állítására minket gyanúsít is?

- Nem, hanem még egyszer kérdem, ki lőtte le a disznót?

- Senki! sohse láttuk mi ezt a bouguert! - Ez alatt a bolgár meglelt egy darab nyers szalonnát, melyen a bőr szőröstől rajta volt, s nagy triumfussal oda tartja a tiszt elé!

Rögtön előugrott egy pár katona és bizonyította őrmesterével és legalább 10-12 bajtársával, hogy ők engedély mellett tegnap vadászni voltak s lőttek egy vaddisznót, látta az egész tábor, mikor rudakon hozták ketten! "Úgy van, igaz, láttuk mind!" bizonyították mindenfelől, miközben mind összébb-összébb szorultak, úgy, hogy én és a tiszt középen maradtunk, a bolgár pedig kívül a tömegben. Ott meg elkezdtek elébb szidni, muszka kémnek nevezni, később dobálni,

lökösni, míg nem a szegény bolgár emezek vad kacagása közben megfutamodott és eltűnt.

A tiszt pedig hozzám fordult igen udvariasan, sajnálván, hogy ily semmiséért fáradtam. Hisz - úgymond - ez felette világos dolog, maga a darab szalonna valóságos vaddisznó darab, de meg láthatja ön, mennyi mellette a bizonyosság!

Valóban ez a dolog előttem a felette világos - felelék neki - s biztosíthatom önt, hogy nem fogom egyhamar elfeledni.

A másik eset ennek tökéletes ismétlődése, hanem egy kissé finomabb szellemben. Két-három angol katona vagy 100 darab birkát hajtott az angol táborba, de közvetlen a franciák mellett kellett elmenni velük. Amint a sűrű sátrak közé értek, néhány francia színleges veszekedést kezdett s egy mást a birkák közé kergette dorongokkal és nagy lármával. A sok birka megijedt, futott szét a sátrak közt, és mire az angolok nagy nehezen megint összeterelték, eltűnt egynéhány belőle. Az angolok csak otthon vették észre a hiányt, akkor meg már késő volt keresni. Mind a két eset - rablás, hanem a francia az ilyet élelmességnek tartja, és tisztje is csak neveti. Ezen élelmesség aztán annyira ment, hogy Várna környékén előbb leették a szőlőt és gyümölcsöt, azután a fákat és szőlőtőkét gyökerestől kiirtották tűzifának, sőt a mulatóházakat és szőlőpajtákat is a fáért földig lerombolták s elégették. E mellett más nemzetek irányában roppantul kihívólag, kicsinylőleg viselték magukat; a grande nation dölyfös katonái azt hitték, hogy "au delá de Strassbourg, commence le pays des ourses!"

Hanem néha megadták az árát; így éppen Várnán, hol némely utcának gyalogjárdája nagy kőtökökből áll, melyek egy-egy lépés távolságra következnek egymás után. Néhány francia katona közember letaszított a pallóról, bele a térdig érő sárba egy török őrnagyot, mit meglátván az arra cirkáló török őrző, le akarta tartóztatni a franciákat. Ezek nem engedelmeskedtek, verekedés lett belőle, de a 6 török fegyveres bősziült katona összeszurdalta és leverte a 15 vagy 20 franciát, kik kövekkel és hirtelenében kapott nagy dorongokkal védték magukat. Alig lehetett meggátolni, hogy ebből általános verekedés nem lett, pedig emberhalál nem történt, hanem a

két tábor úgy felháborodott, hogy végre is az angoloknak kellett köztük békességet eszközölni.

A negyedik esemény egy angol törzstiszt és ennek magyar cseléde közt történt. A cseléd elküldetett konyhára bevásárolni, de midőn az angol látta, hogy a hozott árucikkek nagyon drágák, különösen, hogy egy pulyka fél font sterling, szemben gyanúsítani kezdé a fiút. Ez felhívta urát, menjen vele vissza és győződjék meg, lehet-e olcsóbban venni - addig őt ne tolvajozza!

Az angol erre egy arculütéssel felelt, a fiú meg felkapott egy lapátot és gazdáját jól elverte vele.

Az alezredes rögtön patrolt kiáltott, legényét nyakig vasba verette és bezáratta s feladta a hadosztályi törvényszéknek. Azonban a bírák angol alaposággal meghatározták először, hogy az alezredes úr legénye nem katona, tehát az egész ügy polgári jellemű és így polgári törvények szerint ítélandó. Aztán kiküldtek egy bizottságot, mely a helyszínére ment s meggyőződött, hogy a kérdéses pulykának valóban annyi volt az ára, tehát vádlottnak igaza volt. Mivel pedig igazsága dacára az alezredes úr őt nem csak vádolta, de sőt arcul is verte: ebben az úr hibás; - abban meg, hogy vádlott - a helyet, hogy törvény előtt követelt volna elégtételt - ezt maga venni merészelte, vádlott a hibás. És az ítélet az lón, hogy az alezredes úr megintetett, miszerint máskor ne feledkezzék meg a törvényekről, s amit kapott, tulajdonítsa önhibájának; a fiúnak pedig betudatott vasraveretése és idegen léte, ki talán nem tudta az angol törvényt, s ezzel fölmentetett.

Szeretném tudni, mit ítélt volna egy osztrák törvényszék, ha ezen eset osztrák alezredesen osztrák tábor közepette fordul elő. Aligha lőpor és golyón, vagy legalább is ötven botbüntetésen alul menekült volna meg a szegény fiú; hanem itt az angolok közt voltunk s azon népnek más jogi fogalmai vannak.

A háború kezdete

(Az emigráció tagjai, mint markotányosok. - A tragikus kezdet. - Az oroszok betörnek. - A sinopei vérfürdő. - Paskievics ostroma Silistria ellen.)

Az osztrákok semlegessége miatt nem vehetett részt a magyar emigráció ez óriási harcban mint katona, legfeljebb mint polgári hivatalnok, mindamellett az egésznek sorsára nem maradt e háború befolyás nélkül; nekünk különösen anyagilag volt nyomorult helyzetünk, mert cselédnek lenni, vagy naphosszat izzadva dolgozni a mindennapi száraz kenyérért, magában véve sem fényes állapot, de iskolázott embereknek a szellemi élvezet teljes nélkülözése miatt éppen tűrhetetlen. Érti az ember, hogy degradálva van, érzi, hogy rabja a nyomorúságnak, s ez állapottól menekülni óhajt, vagy eltörpül és elvész alatta; midőn azért alkalom nyílt jobb sorsra vergődni, kiben még életerő és akarat volt, nem maradt tétlenül. - Ha nem csalatkozom, Gojnar és Gergely Elek voltak az elsők, kik még Gallipolinál felkeresték a szövetségesek táborát, egy taliga markotányos holmival. Néhány óra alatt elkelt minden. Másnap még több holmit vittek, azután még többet, s néhány nap alatt egy-egy kis tőkepénzt szereztek össze. A példa követőkre talált. Már a várnai tábornál többen voltak ilyen tábori kereskedők, meglátszott, hogy az emigráns olyan semmi, kiből minden lehet. Magam is ott hagytam tolmácsi állomásomat, megismerkedtem Neff német nagykereskedővel, ki hitelbe adott egy csomó árucikket s egyúttal a legszükségesebb utasításokat, mert én megvallom, a kereskedésnek még ezen legegyszerűbb ágából sem értettem egy jöttöt sem. Társaim valának Hágen és Balogh; egyik se tudott hozzá, és valóban komikus dolog volt az, mikor három ilyen ember került egy megrakott boltba, illetőleg boltta alakított sátorba s elkezdett ott árulni olyan holmikat és oly mértékkel, miket névről sem ismert, olyan embereknek, kikkel beszélni sem tudott! Hanem azért nyertünk.

Azonban "a zsidó megveri a fiát, ha először nyer"; ezen tapasztaláson alapuló közmondás rajtunk is beteljesedett. Mikor már majd minden holminkat eladtuk, én bementem az árával Várnára, Neff urat kifizettem, a többi pénzen meg vettem tőle, sőt hiteleztem is újabb szállítmányt. E vásár este felé volt augusztus 10-én s aznap nem lehetett a vett holmikat táborba szállíttatni, ott hagytam szanaszét a boltokban, ahol megvettem. De ez éjjel Várnán irtóztató tűzvész ütött ki, éppen a kereskedő utcája földig leégett, mentségre gondolni sem lehetett a nagy tolongásban, mert mindenki csak

rabolt, nem oltott. Szememmel láttam, mikor az én nagy cukros hordómat néhány matróz hengergette, de agyon ütöttek volna érette, ha meg akarom gátolni őket. Másnap koldusok voltunk megint. Még meglevő s a tűz után itt-ott megmaradt összeszedett árucikkeinkből alig tudtuk kifizetni adósságunkat, ezenfelül a tűzből mentene igyekvés közben úgy megerőltettem magamat, hogy nagyon beteg lettem s hat hétig feküdtem Várnán keservesebb s elhagyatottabb állapotban, mint valaha.

Az első próba tehát rosszul ütött ki, de megtanultuk a mértékekkel és az angol pénzzel a bánást, nagykereskedőkkel ismerkedtünk meg, kezdtük megérteni az angol nyelvet, átláttuk, hogy hazánk ügyeinek most nem használhatunk, a próba megmutatta az utat, melyen haladhatunk anyagi jobblét felé, eddigi töprenkedéseink és politikai fondorkodásaink helyett a munkálkodáshoz fogtunk. Szóval e pár ember által tett első próba fordulópontot képezett az emigráció apró emberei sorsában.

Sinope irányában körülbelül legkeskenyebb a Fekete-tenger, Krimianak déli csúcsától Balaklavától 16-18 óra alatt gőzössel (a gőzösök ez idő szerinti gyorsasága szerint) Sinopeba lehet menni, mit felhasználva az orosz tengeri had, a töröknek megfoghatlan vigyázatlansága következtében, hirtelen váratlanul megjelent a kikötő előtt, anélkül, hogy jöttét észrevették volna. Törökországnak nincs is jó kikötője, kivéven magát a Bosporust; a többi csak egy-egy mélyedés, hol a hajók még a viharoktól sem mentek, így például Várnán nagy zivatar alkalmával a gőzösök sem bírnak kikötni, apróbb vitorlás hajók pedig benn a kikötőben szenvednek hajótörést. Nem sokkal jobb ennél a sinopei kikötő sem, itt horgonyozott ekkor egy török hajóhadosztály, mely állott 7 fregattból, egy salup és egy gőzösből, de mind ezek benn a kikötőben horgonyon állottak, kivéven az őrhajót, mely a kikötő előtt állomásozott. Mivel azonban köd volt, ennek sem volt semmi haszna, akkor vette észre a muszka hajóhad jövetelét, mikor már lövésnyire közeledett (1853. nov. 30.), állott pedig e hajóhad Nakimoff tengernagy alatt 6 sorhajóból, 2 fregattból, néhány gőzös és pár szállítóhajóból, tehát ágyúi számára három-négyszer oly erős volt, mint a török osztály; hozzájárult a szerencsétlenség, hogy a törökök meglepetve, rendes csatarendet

sem formálhattak. Mindazáltal a törökök iszonyú elkeseredéssel harcoltak, egy sem adta meg magát kegyelemre, hanem küzdöttek, míg elvesztek mind, a 4000 ember fedezetből alig menekült meg 400. - Nem is nevezhető ez rendes ütközetnek, reménytelen volt ez a törökökre kezdettől fogva, nem győzelemért küzdöttek ezek, hanem hogy minél drágábban adják el életüket. Készületlenségük miatt a törökök rendes harcvonalat sem képezhettek, csak szorult helyből lődöztek összhangzás nélkül, míg ellenben az oroszok tüzüket egy-egy hajóra összpontosították, mígnem az elsüllyedt vagy harcképtelenné lett, azután a másik ellen, és így sorban, amíg csak ellenállásra találtak. Az oroszok ágyúi is hatalmasabbak voltak a törökénél, nem a caliber nagysága, hanem a szétpattanó golyók használata által, melyek egy szemtanú állítása szerint, a hajók oldalán ablak nagyságú réseket szakítottak. E golyók 60 fontosak, kerek, belül üresek, de nem kanóc által gyulladnak be, mint rendesen a száraz gránátok és bombák - hanem belül van a lőpor közé úgy alkalmazva a gyúanyag, hogy az az erős ütődéstől sül el s így éppen azon pillanatban vetődik szét, mikor az ellenséges hajó testébe fúródott. E löveg rettentő erejének bizonyosságául szolgálhat, hogy e lődözés alkalmával egy ilyen bomba túl röpülve a török hajókon, a parton egy 10-15 mázsás vashorgony alá vágott be s azon percben elsülvén, e vasat több darabra törte és 50-60 lépésnyire szórta szét.

Eközben a Törökországot elnyeléssel fenyegető orosz sereg megindult, oly sereg, ahol az emberek még hajuk színére és arcvonásaikra is külön voltak válogatva egy-egy ezredben, számra vetekedő a nagy Napoleon Moszkva elleni hadával, oly egyöntetű, oly begyakorlott, minővel Európa egyik állama sem dicsekedhetik. Moldva és Oláhországot ellenállás nélkül elfoglalták, az ottani kevés sereget lefegyverezték, és hogy a törököt bizonytalanságban tartsák a felől, mely ponton akarnak a Dunán átkelni, Kalafáttól le egész Galatzig, de különösen Kalafát, Gyurgyevó és Kalarásnál nagy táborokat ütöttek. Azt lehetne hinni, hogy legalább egyszerre három helyt törnek majd át. De a törökök Kalafátnál minden kísérleteiket meghiusították, a győzhetetleneket mindig megverték és portyázoik egész Krajováig kalandoztak, a dunai várakban aránylag kevés

őrséget hagytak, a főszereg Sumlára támaszkodva, s ott erős elsáncolt táborot képezve várta, hogy Paskievics jöjjön helyébe - ha tetszik.

A híres öreg Paskievics legkönnyebbnek találta az átkelést Silistria irányában, egyúttal ez a legegyszerűsebb út az orosz birodalom és Drinápoly közt, aztán meg Silistria egyike a leggyöngébb dunai váraknak és fedezete talán 5000 embert sem számlált.

Falai és sáncai időrongáltak, körül kívülről mindössze néhány földváracs védé, amelyet Grach török szolgálatban levő porosz tiszt hamarjában hányatott.

Mi volt tehát könnyebbnek tetsző feladat, mint bevenni e rongyos várat és aztán ezt biztos raktárrá és átkelési ponttá változtatva, innen kezdeni meg Törökország meghódítását. 1854. május 16-án kezdődött meg az ostrom, a munkálatokat maga Paskievics a fővezér rendezte. Már 19-én kész volt első parallel sáncaival. Ettől fogva sem embert, sem töltegyet nem kímélve, éjjel-nappal folyt az elkeseredett harc, a réstörő ágyúknak segítettek az aknák, s a nyílásokon beláthatlan tömegek rohantak előre; de a maroknyi török állt rendületlenül, szuronnal, lándzsával verte ki a betolakodókat, gyakran öltre mentek és fogaikkal tépték egymást, s ha tízszer annyi volt is a rohanó csapat, hátrálnia kellett. Az angol és francia seregek tétlen ültek Várnán, míg Omer pasa is igen csekély csapatocskát küldött a szorongatottak segítségére, és még sem bírt e rongyos földsáncokkal az a roppant orosz sereg, s a diadalokban megőszült Paskievics hat heti ostrom és temérdek veszteség után is kénytelen volt felhagyni szándékával: innen hódítani meg Törökországot.

Az asztaltáncoltatás

(Gyurgyevónál. - Mit hittek az oroszok? - Az esztendő kórja. - Amit a németek az asztal-táncoltatásról írtak. - Kossuth Angliában. - Sebastopolnál.)

Silistriánál az oroszok nem boldogulhatván, július elején Gyurgyevónál tettek kísérletet, azaz hogy mielőtt komoly átkelési kísérletet tehetek volna, megelőztettek a török által. Július 7-én a Ruscsuk és Gyurgyevó közötti nagy szigetre átszállt vagy 300 török

lövés s elkezdtek az oláh parton levő muszkákkal összetűzni. A dolog mind tüzesebbé lett, egyfelől mind több-több muszka jött a partra, másfelől bárkákon, csónakokon mindegyre szállingóztak a törökök úgy, hogy utoljára mintegy 5000 török volt a szigeten. Hassan pasa, a ruscsuki parancsnok látván, hogy ezek, kiknek hátuk mögött a nagy Duna, előttük egy kis ág és a roppant muszka sereg - a megsemmisítésnek vannak kitéve: pár zászlóaljat bárkákra rakott és átküldé Gyurgyevón felül oly célból, hogy az oroszok figyelmét amazoktól elvonja. De a törököknek meg egy alacsony sík helyen kelle kiszállani, oly helyen, mely a csak 3-400 lépésre eső orosz váracsok ütegeinek keresztüzében volt. A törökök látván, hogy ott meg nem állhatnak, rohamra mentek egyenesen ezen redoutok ellen, és azokat elfoglalták. E közben este lett; éjjel a törökök elsáncolták magukat, tetemes erősítéseket, ágyúkat szállítottak át a Dunán, és ami a legfőbb, hajóhidat vetettek, mi által segedelmet kaphattak, vagy vissza is vonulhattak. Másnap Gorcsakoff ki legalább 40-50 ezer emberrel állott magas parton, a legfeljebb 10-12 ezernyi török ellen, megpróbálta őket visszanyomni, de nem boldogult; mint Silistriánál, úgy itt is hihetetlen vitézséggel küzdöttek a törökök, utóbb ők támadtak; a roppant hódító orosz sereg meghátrált a török előtt, s átláthatta, hogy egyedül a török is képes birodalmát megvédeni ellene.

A görögök és keresztények bosszankodván a töröknek nem várt vitézségén, azon hírrel vigasztalódtak, hogy a törökök csak azért győznek, mert magyarok vezetik seregeiket, hogy Silistriát megporosz és angol tiszték védték; de mindebből semmi sem igaz, a magyarok mind Kis-Ázsiába voltak beosztva, egy-két kisebb rangú tisztet kivéve, kiknek bizony a vezérletre semmi befolyásuk nem volt. A silistriai Grach pedig csinált ugyan sáncműveket, de az oltalmazásban, a tényleges csatákban soha részt nem vett, egy pár angol önkéntes meg parancsnoksággal még csak egy század felett sem bírt, következőleg ez a két győzelem tisztán a török vitézség műve, senki másé. Övék a dicsőség, hogy a muszka győzhetetlenség nimbuszát megtörék, és a muszkák bosszúsága határtalan lehet, épp azért, hogy nem az angol, nem a francia, hanem a félholtak kiáltott török verte meg őket mindenütt.

A szörnyű fenyegetésekkel megkezdett hadjáratnak most már vége is lehetett volna, kivált miután Ausztria követelésére a muszka had a dunai fejedelemségeket is kiürítette, hanem Miklós cár nyakas ember volt, meg a franciák és angolok sem mutathattak eredményt annyi költség, annyi hűhó után. Így találták aztán ki, hogy jó lesz Sebastopolnál megvívni az óriási párbajt.

A törökországi keresztények annyira nem foghatták fel a törökök győzelmeit, hogy utoljára a muszka fővezéreket árulással is vádolták, egy ízben meg az a hír terjedt el, hogy a silistriai ostromművek vezetője nem tábornoktól kért tanácsot, hanem egy táncoló asztalkától és egy psychograftól, amin nem csodálkozhatunk, ha elgondoljuk, hogy az asztaltáncoltatás remek mestersége ekkor virágzott Európa szerte. Hisz a lipcsei Illustrirte Zeitung német tudományossággal, ábrákkal bizonyította be, hogy a kezek alatt magnetizmus nélkül az erők paralelogrammjának theoriája szerint kell hogy táncoljon az asztal. Ekkor írta Reichenbach az "Odisch magnetische Briefe" és az "Ódos ember" című műveit, melyekben bizonyítja, hogy vannak sensitív emberek, kik a legsötétebb szobában is látnak, kik a falon át éreznek, kik egy másik sensitívnek agyvelejét s ujjá végeit phosphoreskálni látják, mi úgymond, alkalmasint alapja a szentek fejei körül festetni szokott fénykörnek és a szentlélek leszállásának tűz alakban. Bizonyosságul egy csomó előkelő úr és hölgy neveit is közli, kik sensitívek. Próbául készítettett egy nagy földgömböt, beletett egy nagy darab mágnest, felakasztotta éppen oly állásban, mint maga földünk van, és aztán sebes forgásba hozta. E gömbön a legsötétebb szobában észlelték sensitívjei a földünkön, kivált a sarkoknál gyakran látható északi fényt, még pedig oly erősen, hogy annak világánál meglátták a szoba-padlás festményeit, s azokat leírni képesek voltak, holott soha e szobában az előtt nem is voltak. Mindez nagy gonddal és német fürkésző alapossággal volt megírva, mi még divatosabbá tette és nem lenne csoda, ha a Silistriát ostromló tábornok is beleesik az általános tévedésbe. Hisz magam is nevezhetnék itt meg olyan embert, ki most igen röstellené, hogy egykor e tannak apostola volt és mindig psychográfot hordozott zsebében s írt vele - rébuszokat.

Nincs különben miért keresni a silistriai és olteniczai s gyurgyevói török győzelmek okát az orosz tábornokok tudatlanságában, hisz velük szemben sem álltak tudósabb vezérek, sőt az egész tisztikar összege határtalanul képzetesebb az orosznál, mint a töröknél, hanem a közkatona semmi szín alatt nem állja ki a versenyt a törökkel. Az orosz mindig csak nagy számával, irtóztató tömegei által győzött mindenhol, katonáját a durva szigorú disciplina, és sokszor még a pálinka s az iszonyú tömeges csatarend tartja meg a tűzben. A török, kivált az arab és cserkesz, éppen az egyes csatában fölülmúlhatatlan, mert a bolondságig vakmerő és találékony; a török katona ugyan lassú, de jó lövő és elszánt bátor. Lehet, hogy e bátorságot vallása, dogmája és rajongása szüli benne, de itt a vallást a nemzetiségtől elválasztani nem lehet s így épp úgy teszi őt elszánttá azon nemzetiségi érzelem, hogy egyedül van Európában rokonfajok és rokonszenv nélkül, nincs kire támaszkodnia, még barátai, az angolok is ellenségei; s a silányabbat is hőssé teszi azon tudat, hogy a muszka őt kiirtással, megsemmisítéssel fenyegeti. Itt a kulcsa annak, hogy e katona éhséget, rongyosságot, hideget zúgolódás nélkül tűr, és másodsor abban, hogy tisztje nem dölyfös arisztokrata, hanem vele tűr, vele szenved és a soron kívül még a pasája is karikába ül velük csibukozgatni, s ilyenkor nem pasa efendimnek, hanem kardásnak, azaz testvérnek is szokás szólítani, hisz az is csak oly igazhívó, az is csak olyan török.

Míg a szövetségesek ingadoztak s a támadó háborút megkezdeni talán féltek, az alatt Kossuth - kinek nevében agensei bennünket Görögországba menetelre szólítottak fel, muszka segítséget ígervén, - Angliában mindent elkövetett, hogy a népet, a közvéleményt Lengyelország felszabadítása szükséges voltáról meggyőzze s hogy bebizonyítsa, miszerint az orosz Krimiában meg nem törhetik. Itt, úgymond, csak körmét metszegetik a medvének, mely megint kinó, alapos és kívánatos megzabolázását csak Lengyelország felszabadítása, s a háborúnak muszka földre áttétele által érhetnék el. Európára nézve ártalmatlanná pedig csak akkor leend, ha egyszer a Balti- és Fekete-tengertől egészen elzárják, addig nem.

De a hatalmasságok nem akarták az oroszot megölni. Napoleon csak foglalatosságot szerzett különben nyűgös hadseregének, dicsőséget és elfoglaltatást lázongó kedélyű Párisának, és végre elismertetést mint császár, magának. Az angol óhajta megtartani Konstantinápolyt, mely árucikkeinek hatalmas piaca, egyúttal mellesleg megsemmisíteni a muszka flottát, mert mint tengeri hatalomnak érdekében van, ha lehetne, minden más tengeri hadat semmivé tenni. Piemont előkészítette az utat nemsokára megkezdett harcaira, s már előre a nagyhatalmasság szerepét játszotta kicsinyben. Egyedül a török küzdött életéért, de az ő szavára nem sokat hallgattak, s a sok segítő mellett azt kellett tenni, amit parancsoltak.

Így lőn elhatározva a harcnak Krimiába tétele, mi által egyfelől a mellékes érdekek mind kielégítettek, másfelől a monarchikus eszmék és kormányformák csorbát nem szenvedtek, a régi európai egyensúly azon módon megmaradt, mint előbb volt, sőt Európának térképén sem kellett nagyot változtatni. S ily erős sereggel, s annyi óriás hadihajóval bírván a szövetségesek, méltán lehetett hinni, hogy az egész hadjárat egy pár hó alatt be is lesz fejezve, illetőleg Sebastopol és hajógyára lerombolva, a fekete-tengeri orosz flotta elfogva vagy elsüllyesztve.

Tudjuk, hogy erre egy pár év kellett, s az egy várnak bevétele sok milliókba és száz meg százezer ember életébe került, és végre is egy oly állam nyert általa lételt, mely ezt meg sem álmodta, mely a hadban, e győzelmek kivívásában nemcsak semmi részt nem vőn, de sőt nyíltan az oroszsal rokonszenvezett, értem a dunai fejedelemségeket. Azon szerencsétlen vitéz nép pedig, mely már 30 év óta harcolt élet-halál harcot a muszka foglaló ellen, mely ezen háború alatt is önként hívta segítségül hitrokonát, a törököt és ennek szövetségeseit, azon Cirkassia, melynek függetlensége, és semlegessé tétele épp oly szükséges lett volna Ázsia felől, mint az oláhoké Európa felől, megoltalmazni a török állam-területet: még csak fel sem említettett a párisi békében, és engedtetett martalékul, talán azért, mert nem keresztény, vagy talán inkább, mert azon oldalról nem sok haszon kínálkozik, s így nem sok veszély fenyegeti az angol kereskedést. Valóban, ha az ember elgondolja, milyen lélekvásárt

űznek a népekkel azon cifra aranyhímzéses selyem harisnyás urak, kiket diplomatáknak nevezünk, kik a mai Sybilla-könyveket szerkesztik, tele hazugsággal, s álnok kétértelműséggel; ha látja, mily könnyedén határoznak ezek tánc, multság, s cifra bókok között néha egy szóval, vagy egy tollvonással milliók sorsa felett ítéletet és kárhozatot: elszomorodni kénytelen a népek, a magukat tanult és művelteknek vélő népek kiskorúsága, tehetetlensége felett!

A cserkeszek

(Krimbe. - A cserkesz népfaj. - Dercsényi kalandja a cserkesszel.

- A vadak. - Cserkesz háziélet. - Szefer pasa és a cserkeszek.)

Időrend szerint előbb az egyesült angol-francia flotta elutazását kellene elmondanom, de mielőtt azt Krimbe kísérik, vessünk egy pillanatot a cserkeszekre, ezen szerencsétlen népre, melyet 30 éves szakadatlan, de egyenetlen, kétségbeesett küzdelme sem menthetett meg a nemzetek sorából való kitöröltetéstől, melynek fiai egy része ma leigázójának zászlója alatt kénytelen saját testvérei ellen harcolni, más része később fölkerekedett és elhagyá inkább hazáját, földjét, vagyonát, rokonait, mintsem meghajoljon és muszkává legyen.

A cserkesz az emberi nemnek legszebb fajához tartozik, szép magas termet, egyenes járás, nyílt homlok, sötét gesztenyeszín hajzat, valódi sasszemek, majdnem kivétel nélkül egyenes finom metszetű orr, csinos száj és tojásdad hosszú arc jellemzik; hölgyeik a georgiaiakkal együtt a föld legszebbjeinek tartatnak, és nem csodálkozhatunk, hogy a tudósok e két fajról nevezék el a fehér európai emberfajt kaukázusinak, mert ezek közt csakugyan találunk számos példányokat, kik mindazon szépséget egyesítve bírják, mi az európaiakat minden más fajok fölé emeli.

Nyelvét felette érdekes volna nekünk magyaroknak tanulmányozni, mert az ő hagyományuk szerint Attila az ő ősük volt; de azon hazánkfiak közül, kik e hadjárat alatt néhány hónapot köztük töltöttek, egyik sem vette magának a fáradságot, hogy nyelvüket tanulgassa, én meg az egyes szavak kérdezgetésével magamat félre vezetetni nem akartam, így semmi fogalmam nincs se szavaik, se szókötésmódjuk felől. A törökök a cserkesz nyelvet megtanulhatlan

nehéznek tartják, s tréfás anekdotával ütik el a kérdést. Egyszer, mondják, valamelyik szultán elküldött egy tanult hodzsát, hogy oktassa a cserkeszeket az igaz hitre és a tudományokra; ott is maradt a tudós hodzsa három esztendeig, és mikor visszajött, felment őfelségéhez, jelentette, hogy visszatért, mert akár a falaknak prédikáljon, akár a cserkeszeknek, az mindegy, azokat meg nem téríti soha senki. No jól van - mond a szultán - de legalább megtanultál velük beszélni, hát mondj el nekem cserkeszül egy imádságot, hadd hallom a hangját. A hodzsa csak sarkon fordult, kiszaladt az elfogadó teremből, meg se állott a tenger partjáig, ott hirtelen tele szedte zekéje ujját kövecsekkel, aztán bejövén, elkezdé a kövecseket kegyetlenül rázni. - Megbolondultál, kérdi a szultán nevetve? - Nem uram - felel a hodzsa - hanem csak mutatom, hogy hangzik a cserkesz beszéd, ha te nem érted, hát uram én sem.

A cserkesz halálmegvető vitézsége és muszka gyűlölete minden hiedelmen felül áll. Savlovszky nevű mérnök ismerősöm beszéli, ki muszka kapitány volt és vagy 5 évet töltött a Kaukázban, hogy néha 5-6 ember megtámad egy egész századot; előbb eléneklik bús halotti nótájukat, azután előrontanak, nem nézve, ha mindjárt egy egész ezred állana is előttük, rohannak, míg csak közvetlen közelbe nem jutottak s addig vágnak-ölnek, míg csak mozdulni bírnak, két-három golyótól találva is, ha már csak egyetlen egy maradt is, még akkor is rohan, míg csak meg nem halt.

Saját hazájukban földműveléssel csak annyira foglalkoztak, hogy éppen kenyérnek valójuk teremjen, vagyonuk szarvasmarhákból és juhokból áll, mit egyúttal magukkal hajthatnak, mely legvadabb bérceikben is talál annyi füvet, hogy megél, s a felette mértékletes, roppant fáradságot és éhséget túrni képes népet eltartja. Bulgáriába áttelepülésük után is rossz földművelőknek bizonyultak, emellett hallatlan tolvajok, úgy hogy átok azon vidéken lakni, hol cserkeszek vannak közelben, a rablást meg inkább vitézségnek nézik mint bűnnek, s az erdélyi mokányokat, kik hajdan a Dobrudzsába Bulgáriába jártak temérdek juhaikkal, annyira elrémítették rablótolvajlásaik által, hogy többé Törökországba nem mennek, inkább fizetnek Romániában három-négy annyi legelő-bért, mintsem a cserkesszel örök harcba éljenek. Jogi fogalmaikról furcsa képet ad a

következő eset, mely az Anapában tartózkodott Dercsényi barátommal történt.

A muszkák a vidéken nem mutatkoztak, Dercsényi, ki török őrnagyi rangot és ruhát viselt, majd mindennap kijárt vadászgatni; minden pocsolya tele volt számlálhatatlan récével, a sűrű bozótok és erdők meg fácánnal s mindenféle vaddal. Egyszer így vadászgatás közben összetalálkozik egy fiatal izmos cserkessel, ki törökül valami keveset beszélt, és Dercsényihez bizodalmasan közeledve, vele társalogni kezdett. Felajánlotta szolgálatát, hogy majd cipeli ő az efendinek a lőtt rucákat.

A cserkesz fegyvertelenül volt, illetőleg csak az elmaradhatatlan cserkesz törrel, Dercsényi tehát gyanútlanul elfogadta az ajánlatot, s így mendégéltek, beszélgettek egy darabig, hanem amint egy sűrű bozotos gyalogúton haladnának át, a hátul jövő cserkesz csak megkapja Dercsényi vállán a puskát, s nagyot ránt rajta. Csak most tűnt fel a hátraforduló Dercsényinek, mily vadul villognak cserkesz barátjának szemei; a két erős ember elkezdte most tusakodni a puska felett, utoljára Dercsényi magyarosan öltre kapta és földre teperte cserkeszét, miközben a vitás puska pár lépésnyire melljük földre esett; mikor így tartá leteperve a cserkeszt, észre veszi annak övében a tör, s egyszerre markolaton ragadja jobbával; - hanem a tör tokostul kijött, és azon pillanatban, midőn ő baljával a tokhoz nyúlt, mint a kígyó kisiklott alóla a cserkesz, felkapta a töltött puskát és néhány lépést tova ugorva, még egyszer végig nézett ellenfelén, s aztán elfutott a fegyverrel. Dercsényi meg ott maradt a törrel! Midőn ezt elbeszélé Szefer basának, az csak nevette. Hja, úgymond, itt nem kell hátat fordítani olyan embernek, akit nem ismerünk; meg egy lőfegyver oly csábító kincs a cserkesz szemei előtt, hogy ha téged muzulmán testvérnek nem tart, megölt volna érte.

Vadállat e vidéken temérdek van, nemcsak az ott állandó nagy vadak, hanem különösen a vándormadaraknak milliói telelnek ott. Számos be nem fagyó meleg forrásaik körül a récék és ludak ezrei hemzsegnének, a bokros vidék tele fácánok, szalonkák és húros rigókkal, különösen pedig vadgalamb- és gerlicével; úgy látszik, hogy ezek egész Európából mind ide gyűlnek telelni, mert ősszel elláthatlan csapatokban húzódnak, mint a sáska sereg, százanként

telepednek minden egyes kitűnőbb, vagy különálló fára, s a bogyókkal gazdag erdőket és bozótokat csak tavasszal hagyják el ismét.

A cserkeszek roppant ügyességet fejtenek ki e sokféle madarak fogdosásában; tele rakják a források közelében a fákat lószőr hurkokkal, azután midőn a fát tele szállották a galambok, hirtelen megriasztják őket, s a zavar közben egy néhány mindig áldozatul esik, fenn akad. Hasonlóul fogdossák a ludakat, récéket, fácánokat is részint hurkokkal, vagy hálókcal, részint vesszőkosarakkal, melyek alá enni valót tesznek s egy pecket oly módon állítanak fel, hogy a bele ment fácán maga magát borítja le. Sőt még a nagy vadakat is törökkel és drót hurkokkal fogják, mert itt a lőport csak a muszka ellen használják, akkor is nagy óvatossággal, vigyázva, hogy a lövés hiába ne történjék, mert a por felette drága.

Külföldről ugyanis nem kaphatnak, maguk kénytelenek gyártani, de állandó helyük, biztos lakásuk sincs a végetlen harc és üldöztetés miatt; vagyonuk néhány marhából, egy sátorból és fegyverükből áll, s a lőport nejeik készítik úgy, mint nálunk a tarhonyát; különös, hogy salétromot egy növényből főznek, ként, valamint golyónak ólmot hegyes vidékükben könnyebben találhatnak; lőporuk igen goromba, de erős, s természetesen fegyverük máig is kovás.

Öltözetüket szintén nejeik készítik s ez áll bárányprémes süvegből, melynek teteje valami posztóféle szövetből van; többnyire fehér, testhez álló, térdig érő szűrűből, durva zsinórzattal és apró, sűrű, szintén szűrűből kötött gombocskákkal, mellükön ezen szűrűre rávarrva tölténytokokat viselnek, 10-12-t egy-egy oldalon, mely tölténytokok bodzafából vagy üres csontokból vannak bőrbe foglalva s oly elmaradhatlan kellékei a cserkesz öltözetnek, hogy enélkül soha cserkeszt látni nem lehet; e felöltő alatt ujjas mellényt, lábukon törökös papucsot vagy bocskort, és szintén fehér vagy barna juhgyapjából durván készített féltörökös nadrágot viselnek. Van egy ruhadarabjuk, mely egészen elüt más keleti népekéitől, ez a tubákszínre festett szironyos bunda, ennek bőre oly puhára van készítve, mint a kesztyűbőr, szőre - hosszúszerű juhszőr - megfestve barnára, az egész nagy bunda igen sűrű, finom zöld irhavirágokkal és szironnyal művészileg pazarul kivarrva. Még látni náluk és a

kurdoknál fekete gyapjúból szőtt esőköpenyt, mely vékonysága dacára csaknem oly vízhatlan, mint a kaucsuk.

Ifjaik közül sokan mennek Törökországba s ott katonákká és gyakran előkelő urakká lesznek, legszebb leányaikat szintén Konstantinápolyba küldik, illetőleg pénzért eladják, hol aztán e szép rabnők nem ritkán a leggazdagabb pasák s a szultán háremének díszei, gyakran úrnőivé lesznek.

Ilyen cserkesz ifjúból magasra emelkedett férfiú volt ez időben Szefer pasa, kit a török kormány ez idő tájt tejhatalommal s némi segéd hadakkal Cirkassiába küldött. Hasonlóul cserkesz volt Beszed pasa is, ki eleinte szintén oda küldetett, még pedig mint kormányzó, de saját ügyetlensége miatt nemsokára visszahivatott.

Szefer pasa saját török csapatain kívül magával vitte a lengyel légió egy századát - 120 embert - Lapinszki vezérsége alatt, a magyarok közül pedig Bangyát, Römert, Köllert, Kalmár orvost, Dercsényit és Királyt.

E csapatok azonban semmit sem bírtak kivívni, Batumban és Anapában ültek, s a cserkeszek bizalmát sem bírták maguknak megnyerni. Samyl, a fejedelem, fegyverszünetet kötött az oroszokkal, különösen fia által ösztönöztetve, ki Pétervárott neveltetett s a muszkáktól minden kitüntetésekkel elhalmoztatott; az ezektől is független és harcvágyó cserkeszek főnökei pedig, Naib és hadzsi Kiranduk, Szefer pasát irigy szemekkel nézték s eszük ágában sem volt török alattvalókká lenni, ellenkezőleg a rájuk vetni szándékolt adótól annyira irtóztak, hogy inkább készeknek nyilatkoztak a török ellen is élet-halál harcot kezdeni, mintsem adófizetőivé lenni bárkinek is.

Meggondolatlan tett is volt a törököktől ezt követelni oly néptől, mely soha nem adózott senkinek, és amely oly nélkülözések közt a roppant muszka erő ellen inkább a megsemmisülést és végkiirtatást választotta, mintsem idegen hatalomnak legyen alattvalója s adófizetője.

Szefer pasa végre némi egyetértést eszközölt a törökök és cserkeszek közt, részint mert felhagyott az adóztatással, részint személyes befolyása által mint ősi cserkesz születésű, hanem ez sem lett állandó; sok bajt okozott neki saját fia, Izmail bey. Az öreg

ugyanis kinevezte fiát Antehir és Szapel vidék helyettes kormányzójává, de Izmail bey a tolvajokkal és rablókkal alattomban egyetértett s minden módot felhasznált zsarolásra, ez ellen a rábízott tartomány lakossága fellázadt, rálődöztek, lovát ki is lőtték alóla, és katonasága a cserkeszekkel tartva, kijelentette, hogy rablófőnöknek és orgazdának engedelmeskedni nem fog, s ha Szefer pasa vissza nem hívja, kénytelenek lesznek neki is felmondani az engedelmességet.

Bangya szereplése

(Lapinski és Bangya. - Türr párbaja és a szerzett elégtétel. - Bangya kalandjai. - Király elítéltetése. - A cserkeszek és Samyl.)

Folytatjuk a múlt fejezetben elkezdett elbeszélést az említett időben történt eseményekről.

A lengyelek parancsnoka, Lapinski és Mehemet bey (Bangya) ezredes sokatnai parancsnok közt is egyenetlenségek törtek ki, - hol lengyel van ott nincs béke, - Bangyának tudósításai szerint Lapinski hintette a konkolyt, elhitetvén az öreg Szefer pasával, hogy a magyarokat Ismail pasa csak azért küldte vele, hogy neki minden lépteire ügyeljenek, s hogy Bangya, mint katonai parancsnok Szefer, a kormányzót előbb-utóbb Naibnak, a törökökkel egyezkedni nem akaró cserkesz főnöknek kezére játssza, hogy így meneküljön meg Ismail pasa felsőbbbségétől és végül, hogy a magyarok csak közvetítők itt a muszkák és a titokban megvásárolt Izmail pasa közt.

Bangya ezen körülmények közt letette Lapinskit következő okok miatt: 1., mert ellene a katonaságot nyíltan lázítja, 2., mert a rábízott pénzeket elsikkasztotta, 3., mert egy Rakovski nevű katonájától elvett 15 lírát, és midőn az azt visszakövetelé, börtönbe vettette, hol kétségbeesésében a szegény lengyel kivégezte magát. De a letétel sem használt semmit, helyette kinevezte Szefer pasa saját fiát, ez meg leköszönt ismét Lapinski részére és végre sem maradt Bangyának és a magyaroknak egyéb teendőjük, mint lemondani s elbocsáttatásukat kérni. Azonban másfelől is veszély fenyegette Bangyát. Ugyanis Konstantinápolyból Stein tábornoknak is vele kellett volna menni, hanem a nagy hasú öreg úr elkésett a hajóról s azontúl azzal vádolta Bangyát, hogy önként szaladt el nála nélkül azért, hogy ő legyen

helyette a parancsnok, s ezért mindent elkövetett Gállal együtt megbuktatására.

Mindezek oly utálatos áskálódások, hogy az ember undorral fogtollat vázolásukra, s annyival kellemetlenebbül, mert itt csak az tudná az igazságot kideríteni, ki a szívek titkaiban olvasni tud. Bangya Lapinskit vádolta, ez meg a két Jordán testvér útján hírlapban azt állítá, hogy nemcsak Bangya, de az emigráció legelőkelőbb emberei, sőt maga Kossuth is muszka zsoldban van. Ezt köszönhattük a Görögországba menésre verbuválásnak; de bárminő képtelenség volt ez állítás, véget kelle annak vetni. E végből Türr kérdőre vonta a Journal de Constantinople szerkesztőjét; ez azt mondá, hogy neki a kérdéses cikket a két Jordán, e két fiatal s török szolgálatban levő renegált alezredes adta. Mit volt mit tenni, e két rágalmazó urat Türr és én párbajra hívtuk, ők azonban jónak látták a párbaj nagy tilalmának és a török seregnél degradálással büntetésének védleple alá bújni és a kihívást el nem fogadni, hanem ahelyett egy visszavonó cikket tettek másnap ugyane lapban közzé, sőt azt is állíták, hogy nem úgy nyomatta ki a szerkesztő a cikket, mint ők beadták volt neki. Ezért tehát a szerkesztőtől követeltük, hogy még egy határozott cikket írjon, melyben nyilatkoztassa ki kereken, hogy a magyarok ellen írt cikk merő koholmány és rágalom, mit ez meg is tett. Mivel azonban e cikk sem volt eléggé határozott visszavonás, Türr a szerkesztőt, legalább száz ember szeme láttára, kikorbácsolta a Café de Luxembourgból, a lengyelek meg jónak látták többé hírlapokban nem firkálgatni ellenünk.

Hogy némi fogalmunk lehessen felőle, minő szerencse-lovagok jutnak gyakran magas katonai rangokra, ím ide iktatom egyfelől azon híreket, miket Lapinski ezredesről, - másfelől azokat, miket Bangya szintén ezredes és dandárparancsnok felől beszélt a világ.

Bangya elfogta Lapinskinak egy a Szefer pasa fiához írt levelét, melyben Lapinski indítványozza, hogy menjen vele Európába, de eszközölje ki apjánál, hogy az - mint Cirkassia kormányzója - nevezze ki Lapinskit meghatalmazott alkudozóul a cserkeszek ügyében, fiát pedig alter egoként adja mellé.

Most a háború alatt, úgymond, Zamoisky és Csartorinskitól nyerendő ajánlatokkal ellátva részvétet költünk a cserkeszek iránt az

angolok közt s fegyverzetre és készletekre lesz adakozás bőven, hullani fog ránk a sterling mint az eső; Párisban meg az öreg Csartorinskit biztosítják, hogy Szefer őt Cirkassiában elismeri és kikiáltatja lengyel királynak, és hogy Szefer fog is lengyel pénzeket veretni Csartorinski képével, mire kétségkívül ad aztán az öreg legalább 100.000 francot. Zamoisky ugyan, mint vén fukar, aligha ad pénzt, hanem ad majd ajánló leveleket Lászlóhoz, Csartorinski fiához, ki a spanyol királyné leányát vette nőül és ez is ad legalább annyit, mint az apja. Jó lenne aztán még Amerikába is átrándulni, s ő reméli, hogy a szabadságáért küzdő cserkesz nép ott is rokonszenvre talál s lesz dollár elég, kivált ha rá tudják valahogy venni Kossuthot, hogy nekik Buchananhoz s több amerikai barátaihoz ajánló leveleket adjon.

Mindebből ugyan semmi sem lett, hanem a terv maga elég jellemző akár Lapinskira - ha igaz, - akár Bangyára, ha csak az ő koholmánya. Bangyáról annyit tudunk, hogy Konstantinápolyba Párisból jött 1853 végén Királlyal együtt. Hajdan a magyar testőröknél szolgált, a forradalom alatt pedig a felső megyékben ezredes és dandárparancsnok lón. Forradalom alatt megnősült, hanem azután emigrálni kénytelenítettvén, nejét otthon hagyta és mind Párisban, mind Konstantinápolyban sok baja volt.

Konstantinápolyban renegált, mint ezredes szolgálatot kapott, és úgy küldetett Cirkassiába. Egyúttal itt szabad kőművespáholyt állított, vagy legalább ezt mondá és némelyeket ezen felekezetbe belépésre rábírt; felszólított engem is, de miután a társaság célját előre megmondani nem akarta, hanem csak általános elvekről beszélt, s nevezetes nagy emberek példájára hivatkozott: nem állottam be, mivel olyan ügyet szolgálni nem akarok, melynek üdvös voltáról meggyőződni nem engednek, míg az ember előre vak engedelmességet nem esküszik. Bármilyen volt, annyi igaz, hogy ravasz egy ember volt. Nagyon sok rosszat beszéltek felőle, gyanúsították hamis pénzcserélással, muszka kémséggel és több effélékkel, de én mindezekben sem mellette, sem ellene bizonyítani nem tudok; úgy látszik a török kormány ismerte ügyességét és bízott benne, mert őt a háború után nemcsak meghagyta rangjában, sőt rendőrfőnökké tette. Ez azt mutatja, hogy a hírek nagy része nem bírt alappal.

Nagy része e gyanúsításoknak barátjáról, Királyról ragadt át őreá. Ez a Király azt állította, hogy egy párbaj következtében szökött meg hazulról, miután néhány évet a forradalomban részvétért kiült volna; az igaz, jól tudott lőni, lovagolni, kártyázni, és termete, kinézése, modora előkelő úri embernek gyanították; végül bebizonyult, hogy állítása mind valótlan.

Megérkezőn Konstantinápolyba, beszállott egy jó házhoz Pérán, élt, költött úriasan, néhány nap múlva azonban iszonyú lármát csapott, hogy a házból elloptak tőle 70.000 frankot, ezért háziasszonyát elfogták, vallatták, egyik törvényszéktől a másikig hurcolták, s végére is bizonyítékok hiánya miatt felmentették. Ekkor Király renegált Bangyával együtt s részt vett a cirkassiai expedícióban. Szintén szabadkőművesnek állította magát; Mac Murdo angol szállító biztosnál szolgálatba lépett, de állítólag lovakat sikkasztott el s nagy nehezen szökött meg az angolok elől. Egy ízben hamis aranyak csinálása gyanújába esett és elfogatott, azonban felmentetett, míg végre csakugyan rajta vezett, 1860-ban hamis bankógyártás bizonyult rá és ezért 10 évi török börtönre ítéltetett. Török szokás szerint nyakába kötöttek egy fekete táblát, rajta egy hamis bankóval s így kitették a hídon közszemlére, aztán bezárták az Ipekhanéba s tán ma is ott üli érdemlett büntetését.

Ilyen emberek vették magukra néha a mi becsületes nevünket, hogy ezalatt a sok becsületes, jobb sorsot érdemlett bujdosók rovására a köz-részvétet kizsákmányolhassák, s gaz tetteiket gyanútlanul űzhessék. Ez időben valamennyi lengyel magyarnak adta ki magát, mihelyt valamit kért, a sok tekergő német naplopó szintén mind magyar volt mindnyájunknak mondhatlan kárára.

Szefer pasától és rossz fiától, vagy ha inkább fontolóra vesszük, Bangyától és Lapinskitől nem sok jót látott a szegény cserkesz nép, ezek civakodásaiból legfeljebb azt láthatta át, hogy ilyen török segítség ugyan nem védelmezi meg az oroszoktól.

Samil, a Fekete-tenger melléki cserkesz vezér, a párisi béka után egymaga küzdött még kétségbeesetten óriás ellensége ellen, de utoljára is átszorított Mingreliába, birodalma orosz kézre jutott, sőt 1859-ben ő maga is megadta magát, Szt. Pétervárra hivatott, hol ugyan nagy tiszteességgel, de némileg fogva tartatott. A Kaspi-tenger

melléki dagesztáni főnököt, hadzsi Murtuzt még rosszabb sors érte, 1861-ig folytatta még élet-halál harcát, ekkor serege már csak maroknyi töredékre olvadva le, elfogatott és mint valami gonosztevő börtönre vettetett.

Ma már nincs többé szabad cserkesz, kivéven a Kaukáz déli oldalán barangoló kisebb törzseket; a vitéz nép elhagyatva, tatár hitrokona sorsára jutott, vagy katonáskodni kénytelen halálos ellensége zsoldjában s ennek segíteni elnyomni más szabad népeket, vagy kivándorolni török szomszédjához. 1860 végéig csakugyan mintegy 180 ezer férfi vándorolt ki és a török kormány által némi segítségben részesítve - Bulgáriában telepített meg. De mint a székelyt hiába vinnők az alföld termékeny rónáira, úgy a cserkesz is boldogtalanul érzi magát új hazájában, az egész nemzedék harcban nőtt fel, nehéz leszoktatni a kóborlások- s rablókalandokról, bolgár szomszédját nem sokkal tartja jobbnak a muszkánál s a bolgárokat hallva, azt kell hinni, hogy a vidéknek valódi ostoraivá lettek, lopnak, rabolnak, gyilkolnak, sőt koldulnak is inkább, mint földművelésre és más békés életmódra szokjanak. Török nemzetiségi szempontból mindamellett hasznos szolgálatot tehetnek, ha idővel felhagynak majd kalandos életmódjukkal, a szláv törekvéseknek pedig mindig veszélyes ellenségei maradnak s egy-egy várat képeznek az ellenséges szellemű földön. - Ha mi valaha tanulni bírnánk a mások példáján, ugyanezt kellene tennünk a Moldvába vándorló székelyekkel, meggátolni a kivándorlást, sőt visszaterelni a csángókat is, és folyton telepíteni őket az oláhok zömébe: Zaránd, Hunyad, B.Szolnok megyébe, Kővárvidékre, stb., hogy ahelyett, hogy ők oláhosodjanak el Moldvában, képezzenek a nálunk garázdálkodó oláhság között egy-egy magyar szigetet és baj esetén mind megannyi nemzetiségi várat.

A Krim

(A félsziget leírása és történelme.)

(I) Másfél évig e félszigetre valának fordítva Európa szemei, négy nemzet hajói szeldelék a vizeket megrakva ágyúkkal, golyókkal és emberekkel, hogy lerombolhassanak egy nem is első rangú várat. Több mint félmillió ember állott másfél évig szemben, gyilkolva

egymást szárazon, vízen és föld alatt mindazon pokoli gépekkel, melyeket az emberi ész egymás kipusztítására feltalálhatott. Azon milliókból, melyekbe e háború került, építhetők volna egy nagy várost. Bécsnek nincs annyi férfi lakosa, amennyi katona itt elveszett, mert elesett fegyver által 60 ezer francia, 5 ezer angol, 6 ezer török, 80 ezer orosz, és meghalt betegség folytán 75 ezer francia, 17 ezer angol, 22 ezer török s közel 400 ezer orosz, összesen tehát 665 ezer ember, nem is számítva a piemontiak veszteségeit. Azon munka, melyet gyilkolás és rombolásra fordítottak elég leende egy ország vasút-hálózata kiépítésére, felvirágoztatására!

És e roppant pénz, emberélet és erő mire pazaroltatott el? Hogy egy félig kész várnak földsáncait betemessék, néhány követ légbe röpítsenek, s egy pár hajót elsüllyesszenek!

De maga e rombolás műtete oly nagyszerű, oly óriás mérvű, minőt a világtörténet Trója vívása óta nem mutathat fel; nem haladhatunk tehát el mellette anélkül, hogy figyelemre ne méltatnók, annyival inkább, mert lassanként az emigráció nagy része is ide költözött, s e háború oly változást idézett elő rá nézve is, mely sorsa folyamában korszakot képez.

Másfelől nem lesz talán érdektelen rövid vázlatban megismerkedni azon föld sajátágaival s történelmével, melynek lakói annyi időközön át pusztító, gyűlölt ellenségei voltak nemzetünknek, míg őket is elérte a nemezis bosszuló karja, meglátogatván az atyák álnokságait a fiakban; értem a krimi tatárokat, ez egykor rettegett, ma szánalmat érdemlő elnyomott szerencsétlen népet.

Hazánkiai közül úgy hiszem az egyetlen Nogel István utazta be e félszigetet tudományos célból s talán az ő útleírása az egyetlen mű anyanyelvünkön, mely bennünket az aranygyapjú ős hazájával némileg megismerkedett.

Mindenek előtt alakja és földtani fekvése vonja magára figyelmünket. Egy négyszögű földdarab, mely egyetlen északi csúcsánál érintkezik a szárazzal, a szárazföldnek mint egy őréül betolva a Fekete-tengerbe, melyet ezen helyzeténél fogva - hatalmas kézben - tökéletesen ural. Szárazról csaknem megtámadhatatlan a

perekopi földszoros keskenysége miatt, melyen mint kapun bátran rohanhatott prédára a tatár s ellensége előtt könnyen elzárhatta.

Földje síkságokban és hegyekben, tavakban és vizekben egyaránt gazdag, éghajlata felette mérsékelt (mivel az északi szélesség 46° és $44^\circ 44'$ közt fekszik), mindamellett két különböző éghajlata van, amit csak az tesz megfoghatóvá, ha földrajzára vetünk egy pillanatot.

Ugyanis Perekoptól egész a déli hegyekig az egész ország egy nagy síkság, mely alig néhány lábbal emelkedik a tenger színe felett, tele sóstavakkal és kietlen, erdőtlen pusztákkal, kitéve három oldalról a szeleknek és viharoknak. Itt sem az égető nap melegét nem mérséklik hűs erdők és berkek, sem a szeleket nem fogják fel magas, önálló hegyek, azért itt nagyon egészségtelen, változékony idő jár; alig van ugyan nap, midőn szél ne fújna, de az ország tele van - különösen az Azovi-tenger felől - számlálhatatlan sokaságú sós tavakkal, melyeknek poshadása megrontja a levegőt s okozója lesz az annyira otthonos váltóláz és choleraszerű más betegségeknek. Ellenben Sebastopoltól kezdve egész a kercsi félsziget keleti csúcsáig egy hosszú hegylánc emelkedik csaknem egyenközüleg a déli tengerparttal, az északi oldalon e hegyek lassan és simán emelkednek 1200-1500 lábnyi magasságig, délfelől ellenben sok helyt egyenes fal vagy óriás lépcsőzet alakban meredeznek, mutatván a hatalmas rétegeket, melyeket ketté repesztvén a föld alatti erő csaknem függőlegesen felemelt, míg töredékei legurultak egyenetlenül, darabosan a tengerig.

E hegyek megfogják s feltartóztatják az északi hideg szeleket, másfelől dús erdők és számtalan forrásaik és apró patakjaik s főleg a tenger mérséklék a déli meleget, vagy legalább tűrhetővé teszik; mivel azonban a talaj a Fekete-tengertől gyakran meredeken, általánosan elég gyorsan emelkedik a hegyek ormáig s így egészen neki fekszik a napnak, e hosszú földszalag légmérséklete sokkal melegebb az északi részénél, amaz Oláhország vagy a magyar síksághoz, emez ellenben Konstantinápoly, sőt Smyrna éghajlatához hasonlít, úgy hogy e déli részeken nem ritkaság a füge és narancsfákat egészen szabadon tenyészve látni.

Fő jellege ez éghajlatnak a változó szeles időjárás; alig emlékszem oly napra, midőn szél ne fujt volna, egy pár ízben pedig

oly orkán dühöngött, minőt életemben keveset értem. A tél általánosan rövid ideig tart és nem nagyon hideg. 1855-ben azonban rendkívül tartós és hideg lón, 57-ben pedig az Azovi-tenger, a nagy tavak, sőt a fekete-tengeri kikötők is befagytak, de ilyenre 1787 óta nem is emlékeznek az emberek.

Legnagyobb folyói a Salgir, Karaszu és Andal, melyek az Azovi-tengerbe, illetőleg a bűdös tengerbe (Siva, vagy mare putridum) s a Csernaja, Kacsa és Alma, melyek a Fekete-tengerbe ömölnek.

A kercsi félszigeten német telepítvények is vannak s itt a földművelés és kertészet német szorgalommal űzetik, a tatárság azonban nem sok földet művel, vagyona baromcsordákból és birkanyájából áll. Itt terem az asztrakán bárány, melyet mihelyt ellik, azon nedvesen megölnék s bőrét lenyomtatva szárítják meg, hogy eredeti göndörségét el ne veszítse. Nagy mértékben tenyésztetik húsnak és zsírnak az anadoliai kövérfarkú juh is.

A lakók kereskedése nyers bőrökből és tengeri sóból áll. Roppant sós tavaik csaknem fáradság nélkül juttatják őket e kelendő cikkhez, forró nyáron ugyanis a tók annyira elpárolognak, hogy magától jegecedik ki belőlük a só, melyet csak össze kell lapátolni és tova szállítani. Szekereik igen goromba művűek, nagyon hasonlítanak a bolgárok és oláhokéhoz, ránk nézve csak azon nevezetességgel bírnak, hogy madzsarának hívják a tatárok, míg arabának a törökök, mi magyarázat nélkül megmutatja, hogy a tatár tőlünk, a török pedig az araboktól tanulta el a szekér használatát.

E durva nagy szekér vontatására nem ritkán tevéket is használnak, még pedig itt a két púpú teve otthonos, míg átellenben Anadoliában az egy púpúak használtatnak; bivalyaik itt is oly lombra óriások, mint Törökországban. Lovaik aprók, tüzesek és tartósak s rendkívül jó futók.

Vadokban, különösen szárnyasokban itt is nagy bőség van. Az 1855-56-i télen a nagy tavak, sőt az Azovi-tenger egy része is befagyván a vízi madarak számlálhatlan nagy csapatokban lepték el a Fekete-tenger partjait s a kikötőkben a száz meg száz hajó közt hemzsegték, alig húzódtak távolabb a csónakok elől 5-6 lépésnél, csaknem érte az evezőlapát, lóni természetesen nem volt szabad. Megértük itt a bibliában említett fürj-esőt; szeptember vége felé

milliárdjai jöttek ez apró vándoroknak a déli részekre, úton-útfélen, a táborban, országúton, köves, gyeptelen hegyoldalokon is minden lépésre repdestek és szaladgáltak a láb előtt; két hétig az élelmes franciák - mint egykor a zsidók - fürjpecsenyével éltek, persze csak bottal vagy hosszú suhánggal verték le, - hanem akkor egy kedvező széllel mind elköltözött át a tengeren, melegebb téli szállást keresni.

Tengeri halak is nagy bőségben vannak. Midőn 1854-ben ősszel megérkezvén, horgonyt vetettünk a balaklavai kikötőben, a tiszta tengervízben skumbria- és palamida-halak ezreit láttuk alattunk cikázni, egyúttal a tenger fosforeszkálását is itt észleltem legfeltűnőbbben, noha a Bosporus is kitűnően bír e sajátsággal. Balaklaván, amint éjjel a sima víz tükrére valamit dobott az ember, a felloccsanó víz fényes tűszikraként percegett szét, s a hullámgyűrűk tűzkarikákként fénylettek. Gyakran egész csapat halak, amint a víz színéig emelkedve gyorsan tova úsztak, száz meg száz apró tüzes barázdát hagytak maguk után.

A természet ennyi áldása mellett nem hiányzanak azonban az ember életét megkeserítő bajok sem. Említettem már az állandó hidegleléseket, melyeket a poshadó vizek és tengerek okoznak, azonkívül a sáskák majd minden évtizedben meg-meglátogatják e szép földet, úgyszintén legyek, szúnyogok, hangyák s más alkalmatlan bogarak is nagyobb mértékben vannak, mint másutt; a mérgesek közül különös figyelmet érdemel a földi vagy tarantál pók és a százlábú-scolopender, különösen ez utóbbi veszélyesebb a scorpiónál is, mely szintén otthonos itt.

Történelme e félszigetnek épp oly változékony és viharos, mint éghajlata. Legrégebben a tauridák lakták, kiket meghódítanak a skythák, ezeket ismét az amazonok, az óvilágnak e különös hősnői, ők uralkodtak itt a trójai háborúk ideje alatt s az áldozatra szánt Iphigénia hozzájuk menekült. Itt volt az aranygyapjú, melyért Jazon és Argonautái annyi viszontagságokkal küzdöttek. Az amazonok elűzettek vagy legyőzettek ismét a skythák által, s a két népből származtak a sarmaták, a mai lengyelek ősei.

A görögök már hatszáz évvel Kr. e. gyarmatokat telepítettek a félsziget déli partjaira, a milesiaiak a mai Kercsnél építették Pantikapét vagy Bosphorost, a heraklioták pedig a Khersont; e

gyarmatok lassanként annyira megerősödtek, hogy magukat függetleneknek nyilvánították és különösen Pantikapé egyezsége lépven a skythákkal, birtokába keríté a Kercsi-félszigetet s Leukon alatt királysággá tette, mely kis állam nyolc századon keresztül állott fenn, mintegy előőrséül az akkori civilizációnak.

Caesar korában a sarmaták ismét megrohanják a skythákat s pusztulással fenyegetik Khersont és Pantikapét is, - ezek Mithridatest hívják segítségül, ki rövid idő alatt az egész krími félszigetet uralma alá hajtja, építvén Eupatoriát (ma Koslov), - 60 évvel Kr. e., miután ázsiai koronáját elveszté, Pantikapéba vonult a rómaiaknak Hannibal óta e legnagyobb s legveszélyesebb ellensége, itt támadtatott meg saját apagyilkos fiától Pharnacustól, s inkább véget vetett életének, mintsem a rómaiak foglya legyen. Tudjuk miként győzetett le kevésbé utóbb Pharnacus Caesar által, örök emléküek maradtak a győző szavai "veni, vidi, vici". Az első század közepe táján az alanok rohanják meg e félszigetet, a második században ezeket legyőzik a góthok, majd ismét a sarmatákat látjuk Pantikapé ostrománál legyőzetni. Nem egyetlen eset az ó-történetben, de méltó lenne az utánzásra ma is, hogy két ellenséges sereg válasszon egy-egy vitézt, s a kettőnek párbaja döntse el a háború kérdését. A sarmaták választottja Savromathes legyőzetett, ámbár csellel, a ravasz görög Pharnacus által, s a sarmaták híven fogadásukhoz, visszahúzódtak.

(II.) Az ötödik század elején a hunok boríták el e félszigetet, legázolva az alaunok és góthok maradványait ellenállhatatlanul, mint a tenger dagály kiterjeszkedvén a balti és adriai tengerekig.

Attila roppant birodalma széthullása után az ugrok foglalják el Tauriát és állítják ott fel 200 évig tartó birodalmukat. Ezek után jönnek az avarok s utánuk ismét a kazarok, mindketten a hunoknak utódai, harcolás-módjuk és szokásaikra egészen hasonlók őseikhez; ezek ismét megváltoztatták Tauria - később Gothia - nevét Kazariára.

A kis bosphori királyság mind ezen invasiók közt, részint harcok, részint szövetségesek által, fenntartotta magát. Itt halt meg száműzetésben I. Martin pápa, ugyanide száműzetett II. Justinus császár is, ki itt a kazar kán leányát vette nőül. Ő akará később e kis királyságot megsemmisíteni, de ez a kazarok segedelmével ő ellene fenn bírta magát tartani.

Majd 882-ben a kazarok is legyőzettek a pecsenégek által, kiket ismét az 1000. évek körül a kunok és palócok hódítottak meg.

Az utolsó - hazánk történetében is gyász és vérbetűkkel jegyzett - tatárjárás a krími félszigetet 1221-ben olvasztá be roppant birodalmába s a mai tatár lakosság egyenesen ezeknek utódai, - míg a nogai tatárok inkább a palócok és kazarok maradványai lehetnek. A roppant mongol birodalom uralkodói a mai Eszki Kirim városát választották székvárosul s e kis országot mintegy védvárul vagy menhelyül, azért a laosokat itt nem ölték ki mint európai hódításaikban, ellenkezőleg meghagyták őket lakhelyeiken és vallásuk iránt teljes türelemmel viseltettek.

Nem sokkal a mongol-tatár uralom alakulása után megjelentek a genusiak kereskedelmi cikkekkel, s ajándékok által engedélyt nyertek a tatároktól néhány raktár építésére, lassanként tovább terjeszkedtek, raktáraikat sáncokkal, bástyákkal vették körül, s mire a tatár észrevette, egy erős várost alkottak, Kaffát, melyet a tatárok huzamos ostrom és minden erőlködés dacára nem bírtak bevenni, s kénytelenítették végre is nekik engedni.

Tektamis kán, Dzsengu kánnak egyenes utóda, s a roppant tatár birodalomnak feje, 1406-ban legyőzött Timurlán által, s birodalma három független tatár országgá alakult: Kazán, Astrakan és Krimea. Ez utóbbiban hadzsi Gherai, állítólag Tektamis egyenes utóda jutott a trónra, s utódai uralkodtak 1584-ig.

Ez uralkodók alatt a genuiaiak elfoglalták még Balaklavát és Szudaghot, s magukat függetleneknek nyilvánították; - a tatárok nem bírván őket legyőzni, a törökökhöz folyamodtak, ezek 1575-ben ostromzár alá vették Kaffát és Szudagot, bevették s véget vetettek a genuiai uralomnak. Azonban a segítők urakká lőnek, darabig meghagyták ugyan a tatár uralkodókat, hanem midőn 1584-ben Mahomed Gherai khán függetlenségét visszanyerni megkísérelé: legyőzött Murad szultán által, ki azután az oláh tartományok példájára magának tartá fenn a fejedelem-kinevezési és elmozdítási jogot. Mind a mellett kegyeletből soha idegen házbóli uralkodót nem neveztek, sőt Szelim Gherainak, ki az ozmán sereg élén győzedelmesen küzdött ellenünk, a lengyelek és muszkák ellen ünnepélyes kötéssel biztosították a trónt örök időkre.

II. Katalin cárnő híres minisztere Potemkin hamar felismeré Krimea fontosságát, ennek kikötői nélkül nem lehettek a Fekete-tengernek s utóbb a minden cárok által irigylett és elnyelni óhajtott Konstantinápolynak urai, elhatározzák tehát a félsziget meghódítását.

E nemzetgyilkoló cárnő ezt is a muszka politikát jellemző álnok tettetéssel hajtotta végre. Az óhajtott ürügyet maga a tatár kán III. Gherai szolgáltatta neki: letétetvén ugyanis a porta által, Katalinhoz folyamodott segítségért.

Katalin cárnő Dolghuruki vezérlete alatt elfoglaltatá a félszigetet azon ürügy alatt, hogy a tatárokat megvédje a török zsarnokságtól, a tatárfőnökök megegyezésével Szahib Gherait khánná nevezte ki. Krimet a független királyság címével látta el, orosz védelem alatt. Ez a stereotyp eljárás mindenütt! De alig egy év múlva a védelem árában kénytelen volt Szahib Kercset, Kilborunt és Jenikalét veszedelmes szövetségesének átengedni. A kajnardzsi béke 1784-ben biztosította az oroszoknak ez elfoglalt városok birtokát, kimondá Krim függetlenségét, nem hagyván a szultánoknak a vallási felsőség és a Gherai-családból választandó khánok megerősítési jogán kívül egyebet.

Az orosz nem késett egyenetlenséget támasztani magában a tatár uralkodó családban; amint a szultán megerősíté Szahibet, az orosz helyette Devletet nevezte ki, ez Szahibet trónjáról elkergette, s a porta jónak látta Devlet Gherait szintén megerősíteni; azonban Szahib testvére Sahin Gherai a nogai és kubai tatárokból 40000-nyi sereget gyűjtvén Devlet ellen indult, ez a törököktől, amaz a muszkák által segítettve, Tamán szigetnél élet-halálharcot vívtak, melyben Sahin maradt a győző. Devlet Konstantinápolyba menekült, de a szultán nem lévén elég erős az orosz ellen nyílt háborút kezdeni, joga fenntartása tekintetéből megerősítette Sahint.

A cárné e szerencsétlen herceget minden kitelhető kegyeivel elhalmozta, megismerteté az európai fényűzéssel, roppant költségen batárokat küldött neki Pétervárról, testőrsége kapitányává nevezte ki, mígnem ezen gyűlölt veszélyes újítások miatt nyílt lázadás tört ki, és Sahin öntestvére Batu Gherai elől Tangarokba futni kényszerült.

Az orosz rögtön sereget indított a khán védelme ürügye alatt s a rendet helyre állítván őt még egyszer meghagyta, illetőleg

visszahelyezte trónjára. A cárnő e közben roppant hadi-készületeket tőn s nemcsak maga követelt a portától nagyobb előnyöket, de rávette a khánt is, hogy ez követelje Olzakoffot; erre a porta, bár a cárnő ellen síkra szállni nem volt elég erős, egy pasát küldött a Tamán sziget elfoglalására. Sahin a muszkák ösztönzésére eltakarodásra szólíttatá fel a pasát, ez pedig felelet helyett a követnek levágatott fejét küldte vissza Sahinnak s a szigetet elfoglalta.

Erre a muszka engedélyt kért Sahintól seregeivel a tatár földön átvonulni, hogy az ily borzasztón megsértett káni méltóságot a törökök vérében bosszulhassa meg, azonban ahelyett, hogy Tamán sziget ellen mentek volna, elboríták az egész Krímet, elfoglalák Kaffát a fővárost és erővel kényszeríték a mirzákat meghódulásra. Semmi nem mutathatná világosabban e gyalázatos hitszegést, mint azon diplomáciai okirat, melyben Katalin tudtára adja Európának e foglalást, de félek, hogy már s igen hosszú terjedt ez előadás. Legyen elég fölemlítenem, hogy egyenest a törököket vádolja, mint békeszegőket és lázítókat, és csak az európai béke, a törökökkel való állandó barátság és maguknak a tatároknak érdekében kellett - úgymond - országukat elfoglalni.

Sahinnak 800 ezer rubel évi fizetést kötöttek ki, de mihelyt urai lettek a földnek, ezt sem adták meg, s a szerencsétlen khán szegényen előbb Oláhországba menekült, onnan erővel és pedig Witt orosz consul beleegyezésével Rhodosba vitetett, itt a francia consulhoz menekült, de a törökök a consul honn nem létében levették előbb kapuja felül a francia címet, azután berohantak a házba és Sahint megfojtották 1787-ben.

Az orosz lefegyverzette a tatárokat, s oly gyűlöltté tette uralkodását e szabad nép előtt, hogy azok ott hagyva földjeiket, házaikat, tömegesen költözködtek ki Anadolba és Törökországba; ide költöztek a khánok utódai is.

Mit tesz az orosz a szerencsétlen lengyel néppel, s mi vár mindazokra, kik gyűlölt hitszegő szavainak hisznek - semmi nem bizonyíthatja borzasztóbban, mint azon adat, hogy Krimnek lakossága az orosz elfoglaláskor több volt fél milliónál és az 1793-i hivatalos összeírásnál már nem volt több kétszázötezer-hatszázötvenhét léleknél, s így tíz évi atyai uralkodás többet, mint az

összes lakosság felét kiirtotta vagy földönfutóvá, száműzötté tette. Imádjátok hát keleti keresztények!

Vallásuk a tatároknak mahomedán, nyelvük igen keveset különbözik a töröktől, úgy hogy mi, kik törökül tudánk, akadály nélkül értekezhettünk velük; szokásaik, családi életük, pipa és kávé iránti előszeretetük is ugyanaz a törökökkel. Öltözetük szintén keleti, csak hogy fész helyett prémes kucsmát viselnek, nejeiket szintúgy elzárva tartják, úgy hogy itt egészen Törökországban érezzük magunkat, még a török építésmódját is eltanulták, vagy magukkal hozták ős hazájukból; könnyű, fél téglá vastag faházak láthatók itt mint Törökországban. Azonban arcvonásaik korántsem oly szépek, mint a törökökéi, - vannak ugyan egészen kaukazi fajú tatárok is, de ezek vegyülékei lesznek a többi bevándorlott népfajoknak, s ivadékaik a szép rabnőknek, hanem az eredeti tatár máig is valóságos mongol, arcbőre színetlen piszkos, szemei aprók, kiülő pofacsontokkal, előretolt áll ritka gyér szakállal, s közepszerű, de izmos erős termettel.

Majd minden hódító népből maradt egy kevés, mint mindenütt, úgy Krimben is, de ezek többnyire beolvadtak a tatár fajba. A görög és örmény kereskedők 1778-ban egy ukáz által az Azovi-tenger egészségtelen partjaira száműzettek, mi egy csapással véget vetett ez ország kereskedésének és sok iparágának is, mert ezen kereskedők legnagyobb részt visszaköltöztek hazájukba.

Ma a tatárok nagy része dologtalanul, tunyán él marháit legeltetve, más része ugyan úz némi földművelést, de csak saját szükségére s az egész félszigeten a pusztulás és haldoklás szelleme borong; kire muszka tette kezét, annak reménye sem lehet többé. Vannak zsidók is, még pedig külön egészen zsidóvárost képeznek, neve Csufut-Kale (zsidó város), vallásukra nézve ezek karaitáknak nevezik magukat s abban különböznek többi hitrokonaiktól, hogy a thalmudot nem ismerik el, minden hagyományt és rabbinus-magyarázatokat megvetnek és az írás szavait szószerint - magyarázat nélkül - tekintik törvénynek s állítják, miszerint az írásnak legeredetibb példányával ők bírnak minden zsidó közt.

A muszka lakosok szokásairól később kívánok értekezni, itt csak szaporodásuk okát kell felemlítenem. Kérdés tárgyává tétetett, vajon

a közönséges - azaz nem nemesi osztálybeli tatároknak szabad-e földet birtokolni, illetőleg eddigi közös földjeiket megtarthatják-e? E természetellenes kérdésre egy ukáz oly módon felelt meg, hogy szabad bírni, de másnak eladni tiltatik, mint született oroszoknak. E minden emberi jogot lábbal tapodó rendelet folytán lassanként minden földnek orosz kézbe kell jutni, s így legfeljebb egy pár század alatt az eredeti birtokos osztály eltűnik a föld színéről s helyét muszkák foglalják el, potom áron vásárolván meg roppant birtokaikat, potom áron, mert hiszen, hogy legyen ott a földnek becse, hol csak néhány kiváltságos úr vásárolhat, kinek egyúttal hatalmában van az eladókat sanyargatni s üldözések, vexálások által mintegy kényszeríteni, hogy pénzzé tegyék a vagyont és meneküljenek jobb hazába. Bezzeg tudja az orosz, milyen törvény kell az idegen nemzetiségeknek megszelídítése és csendben tartására! Akit meg nem ölhetett, azt koldussá teszi, és ez beszél még humanitásról? Egyik legsértőbb neme e bosszantásoknak és zsarolásoknak a törvénykezési rendszer. A mohamedánoknál a papok a törvénytudók, ezeken kívül a mirzák patriarchai ítélő jogot gyakoroltak; mindez eltöröltetett, ma muszka tisztviselők, muszka törvények szerint ítélnék azon emberek felett, kiknek szokásait, előítéleteit nem ismerik, kiknek még nyelvüket sem értik, és akik iránt vallásos vak gyűlölettel viseltetnek. Láttuk minő kín az ily állapotban élni hazánkban is Bach és Schmerling idejében, lehet fogalmunk, mit szenved a nálunk sokkal vadabb, szilajabb tatár annyi évtizedeken át még baromibb bánásmód alatt, midőn számára a jobb jövőnek még reménye is elenyészett.

Vallásuk sem tartatott tiszteletben; templomaik leromboltattak vagy katonai raktárakká alakítottak; fürdőik, gyönyörű csurgó kútjaik, vízvezetékeik széthányattak, megsemmisítették; hidegen nézték a muszka tisztek, mint dűlja a vandál muszka katona e közhasznú épületeket a kevés ónért, mellyel a márványdarabok voltak összeforrasztva s a szegény tatárnak túrni kellett! Rab volt! Még 80 év előtt virágzó városaik: Kaffa, Koslov, Bagcse-Szeráj, Inkerman, Eszkikirim, Jenikalé, Kercs, Mongó ma mind megannyi rom és dűledék, melyben alig lézeng a régi lakosságnak egy tizede - szomorúan - kétségbeesetten!

Borzasztó a törvény büntetése, mely meglátogatja az atyák álnokságát a fiakban; íme e tatárok, kiknek ősei sáska seregként özönlöttek szét a műveltebb népek földjein, romlást, pusztulást és siralmat hagyva maguk után: most porban fetregő nyomorultak, földig alázva és kitörölve az élők sorából a nélkül, hogy csak egy hang is emelkednék védelmükre. De ne csak azt vizsgálgassuk, megérdemlették-e sorsukat vagy nem, hanem mementomori-ként álljon előttünk példájuk, mire juttatá őket a muszka szomszédság és muszka barátság, és készüljünk, amíg nem késő, rendet csinálni otthon, mert a várban benn tíz ellenség rosszabb száz külsőnél!

Első utam Krimbe

(Az első csaták. - Az angolok és oroszok párbaja. - Az angol vitézség. - Az angolok és franciák. - Oppenheim. - A vihar a Fekete-tengeren. - Megérkezésünk Balaklávába.)

Szeptember 7.-e azon nevezetes nap 1854-ben, melyen a francia sereg Balcsikról, az angol sereg pedig Várnáról kiindult Krim ellen; a francia hajóhad állott 15 sorhajóból, 12 hadigőzösből, a vele egyesült török hajóhad 8 sorhajó és 3 gőzösből; az angoloké pedig 10 sorhajó, két 50-50 ágyús gőzfregat és 13 nehéz ágyúkkal fegyverzett gőzösből. Ez azonban csak a fegyverzett hajók száma, e mellé gondoljunk legalább 200 kereskedő hajót és vagy 20 gőzöst melyek emberekkel, lovakkal, ágyúkkal, töltények sátrak és élelmiszerekkel zsúfolásig tömve, ezek fedezete mellett egyszerre indultak ki; a francia hajók csatarendben legelől, közvetlen utánuk szállító hajóik rajban, azután az angol szállító hajók harmincanként öt osztályban és végül az angol hajóhad egy tömegben. Ekkora hajóhadat soha még a Fekete-tenger nem hordozott hátán. Saint Arnold a francia fővezér még 5-én elindult volt Balcsikból, de hajói, még a hadihajók is, oly zsúfolásig tömve valának szárazföldi sereggel, hogy ütközetre csak gondolnia is képtelenség leende; ha tudják vala az oroszok, kiknek a szebasztopoli kikötő körül 15 sorhajójuk, számos fregatjuk, briggjük és 16 hadi gőzösük horgonyzott, hogy az angolok még mind Várnán várják a jobb időt és hogy a francia-török hajóhad a túlsúfoltság miatt teljesen ütközet-képtelen, megsemmisíthették volna az egész hadat.

Maga S. Arnold amint látta 6-án, hogy az angolok nem jönnek, megfordult és visszavitorlázott. Így maradt az elindulás 7-ére s az angol hajóhad teljesen ütközet-készen fedezte az összes hajórajt, de a Szinopnál oly vitéz muszka had sehol nem mutatkozott. Tizedikén már a sebastopoli kikötők előtt tartott szemlét lord Raglan, és másnap kiválasztotta Eupatoriánál a kiszálló helyet, de a szél úgy szétszórta a hajóhad rendjét, hogy a francia szállító hajók egy része csak 13-án szállingózva érkezett meg a tömeghez.

Midőn ugyanez nap estenden felszólíttatik az eupatoriai parancsnok, kinek legfeljebb egy századnyi katonája volt, hogy adja meg magát és a várost, igazi muszka hivatalnoki együgyűséggel azt válaszolá, hogy az egyesült flotta ugyan kiköthet a kikötőben, hanem a szigorú vesztegzáridőt előbb ki kell hogy ülje; - később bezzeg ki is ülték Sebastopol alatt.

Mivel a muszkák nem mutatkoztak, 14-én reggel megkezdődött a kiszállás és 18-án estig a táborban volt az eupatoriai magaslatokon 26000 angol 60 ágyúval, 30000 francia és 8000 török 68 ágyúval, de nem mulaszthatom el megjegyezni, hogy amíg az angolok és franciáknak 4 nap kellett a kiszállásra, a töröknek elég volt talán 4 óra, már 15-én sorban fehér sátraikban táboroztak rendben, mint otthon. Végre 19-én megindult a sereg, a minden veszélynek kitett balszárnyat képezék az angolok, a tengerre és hadihajókra támaszkodó jobb szárnyat a franciák; Mencsikoff, a gögös diplomata, ki még tábornokaival is mindig rideg, goromba volt, 40 ezer emberrel és 108 ágyúval az Alma víz bal partját foglalta el, az angolok felőli magaslatokon két védművet hányatott, melyeket 36 és 24 fontos telep-ágyúkkal rakott meg, és seregéből legalább 28-30 ezer embert ezen vidéken összpontosított, ellenben a tenger felőli saját balszárnyát, mely úgy is a temérdek hadihajó tüzének leende részben kitéve, csupán 10 ezer emberből és 2 ütegből alkotá, tehát az angolokat mind ember, mind különösen lovasság és ágyú számban sokkal fölülmúlá, míg ellenben a francia és török had elé amazokénál háromszorta kevesebb sereget állított. - Reggeli 7 órakor 20-án nyomult a tenger mentében a török sereg mint legszélső jobb szárny, hátrább tömegekben az egész francia sereg, középen és a jobb szárnyon az angolok. Különös figyelmet érdemel itt megjegyezni,

hogyan az angolok nem formálnak oszlopokat és négyszögeket, hanem egyszerűen arcvonalat, mely náluk csak két embernyi mély. - Mencsikoffnak úgy látszik az a fogalma volt az angolokról, hogy ezek a tengeren ugyan páratlan katonák, de a szárazon nem sokat érnek, hisz még Várnán a franciák is így vélekedtek, de nemsokára megtanították Mencsikoffot valamivel kedvezőbben vélekedni róluk. Ugyanis míg jobbról Bosquet és a törökök átkelve az Alma torkolatján, majdnem semmi ellenállásra nem találtak, a franciák balszárnyán meg a bal parti magaslatokra Canrobert nem bírva ágyúit felvontatni, ágyúk nélkül előre menni nem akart: ez alatt folyvást erős ágyútűzben állottak a angolok, de nem csak meg nem hátráltak, hanem éppen megúván a tétlen lödöztetést, Codrington vezetése alatt a 7. vadász, a 19. és 95. sorszámú hónaljig érő vizen átgázolva, megmászta a meredek partot, szétugrasztá az itt befészkelve volt orosz csatárláncot és megindult csendesen előre. De most ellene rohant jobb- és balfelől egy-egy kazáni ezred zárt tömegben, hanem a vékony angol vonal nem hátrált a roppant tömeg előtt, elkezdett igazi angol hidegvérrel löni, löni helyből oly pusztítólag, hogy a két ezred rövid időn megtizedelve hátrált vissza. Most megnyitá torkát a redoute nehéz ágyúütege, iszonyú kartács és puszkagolyó záporral borítá el az alig 300 lépésre közeledő rendetlenül ritkult angolokat, de bár a golyózápor százakat söprött el, bár tüzéségnek híre sem volt elhallgattatni az ellenség ágyúit, az angol folyvást gyors lépésben előre ment és bevette a veszedelmes művet, s ura lőn a mindent uraló magaslatnak. Eközben azonban egy 8 zászlóaljából álló tömeg elnyomta az ágyú nélkül mozdulni nem bíró Canrobert és Napoleon hg hadtestét, a Vladimir ezred meg rohammal visszavette az angoloktól az annyi vitézséggel elvet nagy váracsot, és egy pillanatig mindenütt veszedelem fenyegeté az egyesült seregeket. Most váratlanul megjelent lord Raglan két ágyúval egészen az orosz vonal megett, másfelől az Evans hadteste elűzé a vele szemben makacsul megállott nagy tüzértelepet, harmadik helyt pedig a 7. vadász angol ezredből 700 ember megsemmisített egy kazáni teljes ezredet. E muszka ezred egy nagy tömött négyszöget képezve, mind csendesen, de ellenállhatatlanul mozgó élő fal nyomult előre, a 700 ember meg csak kétsoros rendben

várta, de nem mozdult helyéből. Ágyú sem egyik, sem másik oldalon nem avatkozott e borzasztó párbajba, hol két sereg gyalogsága egyenlő fegyverekkel mérkőzik meg. Ötven lépésre bevárták az angolok az erős tömeget, akkor elkezdték löni gyorsan, de jól célozva, mondhatni minden lövés talált, lőtt ugyan az orosz is, de dacára, hogy négyszer annyian voltak, a tömeges felállítás következtében sokkal kevesebben tüzelhettek, mint a szabadon mozgó angolok. Lassanként bomladozott a falszerű tömeg, ahányszor tisztjei új rendet csináltak, annyiszor újra összebomlott, mert egész sorok dőltek halomra a borzasztó puskatűz alatt, maga Gorcsakoff megjelent, hogy megpróbálja velük áttörni a vékony angol vonalat, de hasztalan, végre is megfordult a tömeg, egyik fele ott feküdt halva, másik elfutott. Most az előbb visszavert csapatok, a skót gránátosok, az eddig nem működött balszárny kezdett egyszerre előnyomulni; ez ellen maga Gorcsakoff vezeté a győztes Vladimir és Ugliczi, Kvetzinsky pedig a Kazani és más még eddig nem szenvedett ezredeket, három ezer angol ellen legalább 10 ezret, három zárt oszlopban. Most kezdődött nagyban, mi előbb kicsinyben. A háromezer megállt mozdulatlan, sőt vékony vonalával túlszárnyalta a háromszor erősebb ellent és gyilkos tüzével lehetetlenné tévé, hogy az egy lépést is előnyomulhasson. Alig fél óra alatt le volt löve minden tiszt, aki lovon volt, le maga Gorcsakoff alatt a ló, alig volt már harcképes parancsnok, s e borzasztó öldöklés közben egy jajkiáltás hangzott át a fegyverlármán, a megrémült oroszok jaja, mire háromszoros hurráh lőn a válasz, s az ütközetnek vége volt, futott a muszka sereg mindenütt és csak a Sebastopoli erődökben szedte magát össze.

Az egész csata az angolokon fordult meg, ezek vitézsége, különösen kitűnő lövészsége döntötte el azt, a számosabb francia-török sereg csak 3 tisztet, 60 halottat és mintegy 500 sebesültet veszített, míg ellenben az angolok 25 tisztet, 20 őrmestert, 318 közembert veszettek halottakban, sebesültjeik száma 2000-re ment, a velük szemben állott oroszoké meg 5907-re, mégis a győzelem után a franciáknak volt nagy szája, mi nem késett a két sereg közé választófalat vonni, mely mindvégig megmaradt.

A dicsekedésre, hetvenkedésre hajlandó lármás franciák nem bocsáthatták meg az angolnak, hogy az jobb katonának tartja és mutatta magát önáluk; a németes vérű angol meg lenézte a szájhős franciát; aztán baj volt az is, hogy míg az angol közember napi 2 shillinget (3 huszast) kapott, addig a szegény francia zsoldja volt három sou; az angol főtisztek lordokból és nagy urak gyermekeiből állva, gazdagon költöttek, míg a szegény francia kapitány napi díja kevesebb volt, mint egy angol mesteré, már pedig bizony csak nyomottan érzi magát a szegény ember a magánál gazdagabbak közt bárhol is.

Ha az almai ütközetben az egész egyesült hadsereg egy kézben, a lord Raglanéban van, s kivált ha a franciáknak csak legalább pár ezernyi lovasságuk van: igen valószínű, hogy Sebastopolnak is urai leendenek; de a nemes lord lenézte a kalandorból csupán a párisi nép-gyilkolásokért marsallá tett S. Arnoldot, az ellenséget hagyták futni üldözés nélkül, ők aztán megkerülték a roppant nagy sebastopoli kikötőt és megszállták a déli oldalt, oly módon, hogy a franciák képezék a balszárnyat Kamies, az angolok a jobbot Balaklava kikötővel, a törökök meg Balaklaván felül arra őrködtek, hogy az ellenség emezeknek hátába ne kerülhessen. Tottleben úgyszólván az angolok és franciák szeme láttára erősíté meg a kikötő délparti magaslatait s itt fejlődött aztán ki a második trójai háborúnak nevezhető ostrom, különösen azon oknál fogva, hogy az ostromlottaknak szabad útja és közlekedése volt nemcsak Krimmel, de Perekopon át az egész orosz birodalommal, soha ostromzár alatt nem voltak, hordhattak bátran élelmi- és lőszeret és száz meg százezer embert. Mióta a világ fennáll, még ostromlott sereg kedvezőbb körülmények közt nem volt, mint ezek.

De most visszatérek annak elbeszéléséhez, hogy kerültem én és utánam a magyarok Krimbe? A várnai nagy tűz utáni betegeskedésem közben megismerkedtem az alig 20 éves ifjú Oppenheimmal, kinek atyja odaadott vagy 10000 font sterlinget, hogy próbáljon vele szerencsét. Oppenheim mint született angol tudta, mi kell az angol seregnek, megrakott tehát három vitorlás hajót, és várta, míg megjő a híre, hogy az út már szabad. Ifjú embereknél ismerkedés, rokonszenv, barátság hamar követik

egymást. Néhány napi ismeretség után meglepet Oppenheim azon ajánlattal, hogy menjek vele Krimbe, majd ő ellát jó ajánló levelekkel és egyúttal hitelez annyit, amennyi portékát el bírok adni. Én ez ajánlatot elfogadtam, csak segéd után kellett még nézmem, és ezt nem kapván, üzlettársul fogadtam magam mellé két emigráns ismerősömet, úgymint Csiha Farkast és Balog Imrét. Október 10-én indult el hajónk a várnai kikötőből. Oppenheim azt ígérte volt, hogy nekem majd leckéket ad a hajón a kereskedés ezen ismeretlen módjaiból, megtanít legalább neveire azon sokféle élelmi, nyalánksági és kényelmi cikkeknek, melyeknek soha még színét se láttam azelőtt, de biz egy hatalmasságot kifelejtet a számításból, nevezetesen a tengert. Az ilyen magamforma alföldi emberrel felfordul a világ, mihelyt a hullám elkezdi ringatni a hajót, most meg oly zivatar lett, minőt csak a Fekete-tengeren láthatni. Öt-hat ölnyi magas vízcsúcsok ragadtak fel, hogy a következő pillanatban egy hasonló mélységű gödörbe zúdítsanak le, a szegény hajónak bordái, árbocai nyögnek, csikorognak a rettentő próbán, az embert azon érzés fogja el, mint mikor hányató borkő miatt a hideg verejték gyöngyözik arcán. Ki tudna ilyen állapotában még tanulni avagy gondolkozni másról, mint legfeljebb önnön nyomorúságáról, és utálni a tengert, a hajót, még az életet is. Így haladtunk mi az ígéret földje felé, a szél rendkívül erős volta miatt még attól is tartva, hogy felnyom észak felé valami muszka kikötőbe, pedig akkor aligha aztán Siberiáig nem toloncoztak volna bennünket. Szerencsénkre ez üres félelem volt, ötöd napon reggel megpillantók a szárazt, nemsokára elértük az angol őrhajót, mely jelt adott zászlókkal a hozzá közeledésre, aztán néhány száz lépés távolságban kapitányunk csónakra ült, felmutatta s látomásoltatta útlevelét, és azontúl bátran folytatók utunkat Balaklava felé.

A khersonezi világító toronytól kezdve mindenütt a part mellett haladtunk, gyönyörködve a föld változatosságában, mely minél inkább közeledünk Balaklava felé, annál magasabb, meredekebb és sziklásabb. A balaklavai külső öböl keleti oldala roppant meredek sziklafal, mutogatva az egymásra halmozott kőrétegzeteket, az ember már csak néhány lépésre van a parttól s félelemmel látja, hogy a hajó még folyvást halad neki a falnak, pedig a valódi kikötőnek nyomát

sem látja. A bejárás különben is szűk, ezenkívül egy kiálló csúcs s egy kis sziget egészen elfödik azt. Belül sem nagyon széles, de elég hosszú és vize oly mély, hogy a legnagyobb hadihajók is bátran úszhatnak rajta. Keleti partján fekszik a város, nyugatról szintén magas hegy övezi, úgy hogy a legnagyobb zivatar közben is itt szélcsend és nyugalom van.

Balaklava egy nyomorult kis városka, törökös rendetlen utcákkal és házakkal, csak a kikötő utcája egyenesebb, rongyos apró boltocskáival. Nevét hihetőleg a genuiaiaktól kapta (bella clava = szép kikötő), de származtatható a tatár vagy török baluklitól is, mely halas helyet jelent; mindkettő ráillik ugyan, de hihetőbb az első származtatás.

Ez időben Balaklavának minden lakója elszaladt a szövetségesek elől; ezek egyébiránt görögök és arnauták Mizitra, Zante és Kephaloníából, életmódjuk kereskedés és halászat, s köztük sem a muszka, sem a tatár meg nem élhet. Most e város pusztája és üres, néhány házat elfoglalták az angolok, a többi üresen áll, csak az örök lépdelnek csendesen az utcákon, nem engedve senkit pusztítani és kutatni az üres lakokban.

A Krimben

(Kereskedésünk. - Társaink. - Kirándulás a táborban. - A csata. - Visszatérés Konstantinápolyba és a második út. - Kik telepedtek le Konstantinápolyban? - A tél a Krimben.)

Oppenheim bevezetett a térparancsnok ezredeshez, s ez azonnal kinyitott számunkra egy elhagyott boltot. Ott volt abban minden, amint az előtt állott talán csak a pénzével szaladt el belőle a görög, nem is álmodva, minő utódok váltják fel. Kötelek, szíjak, bőrök, halászathoz való hálók, horgok, dugók, sóshalak, szappan, gyertya, faedények, korsók, fazekak, élelmiszerek közül egy láda kukorica, árpa, fekete durva liszt, árpakása és pohánka; volt dolgunk, míg minden lomját kipakoltuk hátul egy szobába s a Balaklaván soha nem látott angol cikkeknek helyet csináltunk.

Mindezek helyére jöttek cukor, thea, dohány, sonkák, bádogba zárt nyelvek és különböző ételneműek, üveges befőttek, ugorkák,

nyalánkságok, szintén üveges italok, rum, brandi, porter és port vagy sherry borok; chester és svájci sajtok, szivarok és dohány. Egész éjjel csomagoltunk és tanulgattuk Oppenheim árjegyzékéből, melyiknek mi az ára, s legnagyobb részéről a ráragasztott címjegyek nélkül azt se tudtuk volna, enni vagy inni való-e? De volt egy kiváltságunk: nem volt rajtunk kívül más kereskedő az egész krimiai angol birodalomban, mikor azért másnap reggel kinyitottuk boltunkat, jött annyi vevő, hogy tízen se bírtuk volna felszolgálni. Pénzváltásról szó sem volt, vett mindenki egy font sterling árút, például egy süvegcsukrot és egy 1/2 font tehát, vagy egy sonkát, vagy 4 üveg bort, egy tucat üveg sört, mind ez egy font sterling volt, de még este se lőn, már üres lett a bolt, eladtunk mindent, még az ugorkát is. Rögtön kifizetem Oppenheimnek az első szállítmányt, s nagy meglepéssel láttam, hogy ez a nap 12 font jövedelmet adott. Hoztunk újra mindent és már harmadnap oly otthonossággal árulgatánk, mintha soha mással nem is foglalkoztunk volna. De feltűnő volt, hogy vevőink csupa tiszték és néha rohamos sokan jönnek, máskor meg egyszerre üres a város, csak az örök kopognak fel s le.

Itt ismert meg bennünket Codrington tábornok és meghívott, költöznénk ki innen hadtestéhez, mert égető szükség volna mindezen cikkekre s az egész táborban egyetlen kereskedő sincs. Mi kapva kaptunk az alkalmon, mert Balaklavára még tisztéknek is csak engedély mellett volt szabad bejönni s így aránylag kevés vásárlónk volt.

Azonnal neki ült az öreg tábornok maga és minden portéka áráról árjegyzéket csinált, némelyeket leárverezett s a létrejött egyezés után útlevelet írt számunkra és megígérte, hogy netaláni bántódásunk s a katonák részéről történhető garázdálkodás meggátlására minden nap egy-egy őrmestert rendel hozzánk rendet tartani. Tudtuk mi, hogy ez ránk is vigyáz, nehogy az árjegyzéket áthágjuk, de eszünk ágában sem volt csalni, úgy is mindennek magas árat szabtak s a nyereség bizonyos volt.

Felraktunk tehát szekereinkre annyi holmit, amennyit csak a két jó ló elbírt, felül felraktuk rá sátorunkat s megindultunk. Alig értük el az első csapat angolt, ránk rohantak, megállítottak s erővel árulni kellett nekik. Hiába mutattuk útlevelünket, hiába mentegőztünk,

maguk a tiszték körülvettek, ostromoltak: árulnunk kellett. Soha ilyen rohamot nem láttam. Mértékről vagy pénzváltásról itt szó sem volt, adtunk amit mi akartunk, méretlenül, csomagolatlanul, úgy ahogy a szekérben kezünk alá került. Mindegy volt e népnek akármit kap, mindent megvett; két hó óta húzta naponként a három huszast és nem volt egy árva boltos, akinél elkölthette volna; egy süveg cukorért dobta a lírát (10 frt) egy sonkáért, 6-7 üveg sörért vagy édességért szintén egy lírát; aki ezüst pénzzel jött, kapott a markába theát, kétszersültet, vagy dohányt s gyufát érette, minden kellett és minden elkelt. Lophattak amennyit tetszett, mert mi hárman nem háromfelé, de 12 felé is alkudtunk egyszerre, pedig csak én tudtam valamit angolul, társaim egy szót sem, vettek, vittek amit kaptak és fizettek amit akartak.

Mikorra rendeltetésünk helyére érkeztünk, nem volt semmink, még magunknak sem maradt mit enni. Az öreg Codrington, ki jól beszélt németül, nevette az egészszet, tetszett neki, hogy az angolok nemcsak nem gorombáskodtak velünk, de sőt tudunkkal meg sem csaltak vagy loptak.

Ezentúl kinn a táborban árultunk, mindennap eladván annyit, amennyit szekerünk kibírt szállítani, úgy hogy sátrunk minden este üres volt megint, vagy mivel a legtöbb vevő jókor reggel volt, úgy intéztük, hogy rakott kocsink estenden érkezzék meg, mi által némileg rendbe is szedhettük éjjelen át magunkat.

Nagy nehézséggel járt magunk és lovaink élelmezése. Egész nap nem volt pihenő időnk, este fáradtan magunknak kellett még valamit sütni vagy főzni; nappal hideg ételekkel éltünk s ugyancsak megszolgáltunk azon pénzért, amit nyertünk. Cselédet fogadni nem lehetett, mert nem volt senki. Egy tatár szekeressel egyezsége léptünk, ez naponként 3 fontért hozott egy terhet, az igaz rossz útban, de alig egy mértföld távolságról. Még két hazánkfiát fogadtuk tehát társakul: Argait és a kis Csihát; így működtünk 14 napig öten, egy cseléd és két kocsival.

November 4-én hivatott engem a tábornok s igen komoran fogadott. - Azért hivatott engem, hogy még ma menjenek el innen.

- Uram hát miben véthettünk, hogy elkerget bennünket?

- Nem kergetem el, nem is parancsolom, csak önök iránti jóindulatból - mivel én hívtam ide - ajánlom; nem akarnám, hogy baj érje.

Az ilyen ajánlat természetesen parancsolat. Mit volt mit tennünk? Amink volt, hamarjában eladtuk, apróságainkat összecsomagoltuk, összeszámoltunk, s vártunk, hogy kocsink Balaklaváról megérkezvén, azonnal indulhassunk. Nagy megütközésünkre azonban kocsink nem jött, a tatár szekeres is kimaradt, és mi kénytelenek valánk éjjelre is ott maradni kedvetlenül, és töprenkedve felette, mit véthettünk, hogy elkergetnek bennünket? Kocsink reggel sem jött, elküldtük utána a kis Csihát, de az is oda maradt, legnagyobb bámulatunkra pedig az egész tábor üresen állott körülöttünk, mintha kihalt volna mind egy éjjelen. Egy-két órát, és néhány maródit s kóborgót kivéve, egy lelket sem láttunk egész délutánig, mély csend volt fenn a táborban, csak az irtóztató ágyúdörgés reszketteté lábunk alatt a földet mely között néha roppant emberi zshivaj zúgott, mint a távoli zivatar moraja.

E folytonos ágyúzást már megszoktuk volt, de most mindenfelől döngött az ágyú és a zshivaj nem a vár felől, hanem éppen az ellenkező oldalról hallatszott hozzánk. Csak este tudtuk meg, hogy nagy csata volt: az inkermani csata. Előbb elvettek az oroszok Balaklava mellett egy ágyútelepet a törököktől, nem ezek gyávasága miatt, de mert egészen magukra hagyattak tízszeres ellenség ellen; aztán Balaklava és a tábor közt előre rohantak, lovasságukkal hátba akarván fogni az egyesültek táborát, azonban itt az angol lovasság fogadta őket s bár nagy veszteséggel és sok áldozattal, de visszanyomta s a bekerítés tervét megsemmisíté. Gyalogság hiányában 2 ezred lovasságát veté az orosz lovas és gyalog tömegek ellen lord Raglan s ezek le is gázoltak mindent, de kegyetlenül megtizedeltetek, különösen a gárda-ezred. Az oroszoknak nyitva lett volna e támadás alatt Balaklavába menni, de féltek a hajó-ágyúktól, vagy az elvágatástól, pedig hamarjában nagy kárt tehettek volna az angoloknak, kiknek hadi készletraktárai itt valának. Itt volt a mi szekerünk is egyik társunkkal, de nem jöhetett, az út el volt vágva s már azelőtt este örök állítottak fel s nem bocsátottak senkit a tábor felé.

A csatát megelőző napon az angolok csekély árkot vontak a Csernája felőli hegyoldalon, e viárkok nem készülhettek el az idő rövidege miatt, s ágyúgolyó ellen fedezetül sem szolgáltak. Ez árkoknál volt a legvéresebb csata: alig tízezer angol több mint 40000 orosz ellen küzdött itt több óra hosszan. Háromszor kíséreltek az oroszok rohamot, s egészen benyomultak a sáncokba, de mindannyiszor roppant veszteséggel verettek vissza, úgy viselték az angolok itt magukat, mint Napoleon katonái Waterloonál: meghaltak, de nem hátráltak! Igaz, hogy a franciák jöttek aztán segítségükre és a harc azonnal támadóvá lett, de a dicsőség az angoloké, náluk nélkül a muszkák benyomulnak a táborba, hátba fogják a franciákat, és az ostromműveket, s akkor nagy baj lett volna!

Ez ütközet alatt történt, hogy az oroszok elfogtak vagy 30 angolt, de midőn látták, hogy a helyet meg nem tarthatják, kezdék agyonszurdalni a foglyokat, eközben azonban maguk is foglyokká lőnek. Másnap azon orosz fő tisztet, ki e legyilkoltatást parancsolta, haditörvényszék elé állították, halálra ítélték és főbe lövették, tudatván azonnal a sebastopoli főparancsnokkal az eseményt és ítéletet. Ily módon kellett az ázsiai vandálokat a hadi szokások tiszteletben tartására erőszakolni.

Mindjárt az ütközet után, melynek elvesztése egyenlő lett volna az egyesült hadak megsemmisítésével, felsáncolták a tábort, itt-ott a magasabb pontokon várműveket emeltek, ellátván azokat apró tábori ágyúkkal s ezentúl bátran szemébe nézhetek bármily orosz erőnek, a meglepetések ellen teljesen biztosítva voltak.

Míg egyfelől a hősök érdemjeleket és ajándékokat kaptak, másfelől a gyávák haditörvényszék elé állítottak. Így azon török pasa, ki a Balaklava előtti 24 ágyús megerősített telepet elvesztette, rangjától megfosztatva, Konstantinápolyba küldetett vissza további büntetésre.

Mi pedig felszedtük a sátorfáit itt a szó igazi értelmében s ott hagytuk a tábort. Különösen azért, mert Oppenheim eladta mindenét, más hajók pedig nem érkeztek s így lehetetlen lőn kereskedésünket ily módon tovább folytathatni. Más módról kelle gondoskodni. Összesen az utazással együtt három hétig tartott ez

üzlet és jövedelmezett közel 400 font sterlinget, mely összeget egymás közt, a tábor és Balaklava közti téren, egyenlően felosztottuk.

A "Sidney" nevű óriás szállító gőzös éppen fölszedte horgonyát, felszaladtam tehát reá, kértem a parancsnokot vinne el Konstantinápolyba, de nem akart sem pénzért, sem ingyen, más alkalom pedig nem volt és én Baloggal együtt el akartam menni minden áron. Vakmerőséghez folyamodtam tehát: engedély nélkül felvittem a hajóra kevés málhámat és a roppant kétemeletes labirynthban meghúzódtam mindaddig, míg elindult. Útlevelünk rendben volt, Codrington engedélylevele szintén nálam, ez biztosított gyanúsítás ellen, azt pedig elképzeltem, hogy csak ki nem dobnak a tengerbe, különben is üresen ment e hajó, Konstantinápolyból szállítandó élelmi és lőszeret. Úgy is lett. Senki meg sem kérdezett többé bennünket, sőt pénzért jó ellátásban is részesültünk s harminc óra alatt a Bosporusban vetettünk horgonyt.

Említettem volt, mily számlálhatlan sokaságú fürjek jöttek Krimbe októberben. Ezen utunk alatt egy ily csapat fölöttünk húzódtott el sokkal gyorsabban és magasabban, mint e nehéz repülő, kis szárnyú kövér állatocskáktól várni lehetne; némelyek szegénykék úgy elfáradtak, hogy hajónkra ereszkedtek le és még futni sem tudtak, csak meglapulva lihegtek s engedték magukat megfogdosni.

Még hátra volt a kiszállás nehézsége, mert amint horgonyt vetett hajónk, azonnal fegyveres őr állíttatott a kijáráthoz. Itt is a vakmerőség használt, egyenest neki indultam az ajtónak, s az őr vagy gyalogsági tisztnek nézett - szokásuk lévén az angol tiszteknek szolgálaton kívül még a táborban is polgári ruhában járni; - vagy a parancsnok vendégének, mert szépen félreállt, tisztelgett és kibocsátott, mi pedig nagyot lélegzettünk, mikor ismét egy török csónakon érzettük magunkat.

Megérkezővén Konstantinápolyba, rohantak hozzám emigráns társaim, s én nem csináltam titkot a felfedezett új Kaliforniából, sőt azon meggyőződésben, hogy ez a legbiztosabb mód nyomorúságos helyzetünk megjavítására, mindenkit az oda menetelre ösztönöztem. Ékesszólásomnak, illetőleg a nyerendő szép aranyaknak oly varázshatása lőn, hogy rövid időn az egész magyarság Krimbe vándorolt, kivéven azokat, kik oly előnyös helyzetbe bírtak már

vergődni, hogy helyüket a nyereményesebb, de viszontagságos tábori étellel felcserélni nem akarták.

Ilyen volt Nogel István, ki Johnson angolnak Brussza melletti jószágigazgatójává lőn; Velics Károly, ki gyógyszerterát és fűszerboltot nyitott s nem csak e kereskedése igen virágzó állapotra jutott, de azonkívül Nödl angolszolgalatban álló hazánkfiával társaságban még élelmiszereket is szállított az angoloknak; - továbbá Niketics puskaműves, kinek mestersége e fegyver-világban a legjövedelmezőbb foglalkozás volt, s csakugyan neki szerencsáját megalapította úgy, hogy ma ő Konstantinápolynak első fegyverraktárosa.

Volt még egynéhány élhetetlen tanakodó természetű is közöttünk, ezek másfél évig gondolkoztak rajta - nyomorúságaik dacára - vajon menjenek-e vagy se, azután meg másik pár esztendeig sopánkodtak, mikor már késő volt, hogy miért nem mentek el, és szinte kárörömmel nézték, mikor a krimi pénzek megint elfogytak s az emigráció ismét koldus lett, mint ők. Én Hagen J. és Jakobsohnnal léptem társaságba, bevásárolván minden pénzemen a legkelendőbb árucikkeket s ez új társasággal még novemberben ismét visszatértem Krimbe.

Iszonyú volt ez időben a krimi élet; feneketlen sár, hideg, ködös esők, felváltva hózivatarokkal. Szomorúan járdaltak a szegény katonák terhes szolgálataikra, alig bírva kimélni lábaikat a ragadós agyagból, minden másodnap rájuk került a sor, úgy hogy 24 órát ültek a sáncokban, kiteve a förtelmes idő viszontagságain kívül az örökös ágyúztatásnak és apró kitöréseknek. Más 24 órát otthon töltöttek, de hisz ezt sem lehetet pihenésnek nevezni, mert egy szál vászonsátor alatt, örökös nedves hidegben még csak meg sem bírtak jól szárítkozni. Ezenkívül volt aztán a tábori szolgálát és ami a legnehezebb, a lőszereknek a kikötőktől a sáncokba szállítása. Hallatlan nehézséggel járt a roppant nagy sánc-ágyúknak és mozsaraknak rendeltetésük helyére szállítása, gyakran 10-12 óriás lovat befogtak egy-egy ágyú elé, mégis elakadt, pedig aki ilyen angol teherhordó lovat nem látott, az alig tudja el is képzelni ezeknek roppant erejét és elefánt termetét. Hanem az ágyúk is hasonló mérvűek voltak, két öles hosszú sugár ágyúk 60 és 100 fontos

caliberrel, s 1-2-300 fontos bomba-mozsarak. Megpróbálták az angolok mindent, mit a szállítás könnyebbítésére ily gépekkel bánni tanult nép kigondolhat; csináltak 8-10 láb átmérőjű kerekeket, aránylag vékony vastengellyel, melyre az ágyú csövét alól akasztották fel; csináltak oly kocsikat is, melyek deszkákat fektetnek a kerék útjába, és hátul ezen deszka talpakat ismét kiemelik: mind ez nem ért semmit, a ragadós agyag minden számítást meghiúsított s végre is az alföldi magyar módszere győzött, befogni sok lovat és a kerekeket minden 10-20 lépésre letisztítani a sártól. A löszert kénytelenek voltak ember-erővel szállíttatni, száanalom volt nézni amint a szegény katona cipeli térdig érő sárban hátán egy zsákban az ágyúgolyót, vagy ketten rúdon a nagyobbakat milyen kinnal hurcolták!

További életünk a Krimben

(A törökök és az angol élclapok. - A magyar emigráció boltjai. - Egy székely fiú becsületessége. - Az emigráció vagyoniilag gyarapodik. - A tábor leírása. - Az angol és a francia sátrak.)

Legrosszabb dolga a törököknek volt, nemcsak mert legrosszabbul voltak fizetve és ruházva, de még a Balaklavánál elvesztett ágyúk miatt megvetés és gúny tárgyai is levének a sokkal nehezebb pontokon helyüket megállott győzők előtt, s a Puntsh-nak rájuk csinált élcei egészen az uralkodó közvéleményből voltak merítve. Pedig ez élcek némelyike annyira goromba és lealázó volt, hogy inkább az ellenségre, mint szövetségesre illett volna; nem elég, hogy egyszer lerajzolták a fényes portát amint dől el és Napoleon meg Palmerston erőlködik feltartani, míg a szultán pipázva nézi, - ez még szép és elég finom; de ezen felirat alá: "mire jó a török?" lerajzoltak egy részeg kinézésű angol matrózt amint lovagol egy török hátán térdig érő sárban, - s röhögve gyi-hózi előre, mint a lovat. - Hanem így jár az, aki magánál nagyobb urak barátságára szorul!

Nekünk is nagy bajt okozott a sár, noha Balaklavához közel telepedtünk le. Alig bírtunk naponként egy fordulást tenni, akkor is csak fél teherrel, emellett egész nap ki voltunk téve az esőnek, szélnek, s néha 8 napig sem vetköztük le téli ruháinkat és fagyos csizmáinkat. Ócska sátrunk hézagain átsüvöltött a szél, s nem egyszer

tenyérynyi hótakarót hordott ránk éjen át a zivatar. Ismét elégtelenek voltunk hárman megfelelni a munkának, - egyesülnünk kellett s igen jó társakra találtunk Órhalmi József és Silberlaitner barátainkban, kik a mi előbbi helyünkön a Codrington hadtesténél voltak.

Megvettem a Csiha szekerét, lovát, vele együtt megfogadván kocsisát is 12 líra sterling havibéréért. Egyik sátrunkból istállót és lomtárt csináltunk. Másikat ládákkal, fiókokkal valóságos boltta alakítottuk át. A munkát magunk közt beosztottuk, Jakobsohn a kocsissal bevásárolni járt s ebben olyan ügyes volt, hogy mi hiányt nem szenvedtünk árucikkekben, mert ha csak volt a két kikötőben (Balaklava és Kamics), azt ő fellelte és elhozta. Én voltam, a pénzváltó, egyúttal theaárus, Silberlaitner a vaját Órhalmi cukrot, dohányt üveges italokat, Hágen a még létező sokféle egyéb apróságokat kezelte, mindenikünknek megvolt saját osztálya, hogy egymást ne akadályozzuk. Mindamellett oly rohamosan jöttek vevőink, hogy csak nagy bajjal felelhettünk meg nekik, különösen reggel csak az által, hogy este előre elkészítünk vagy 50-60 apró csomag theát, vaját és cukrot - a legkelendőbb cikkeket az angolok közt.

Csak e folytonos elfoglaltatás tett képessé bennünket dacolni a hideggel, pedig 1855 elején nagy hó esett s nem egyszer 15-18 foknyi hideg lőn, de minket megedzett a munka, erőnk megkettőződött a gyakorlat által, s ha ráértünk, inkább tréfát űztünk egymással, mintsem panaszkodnánk. Aki nem próbálta, alig hiheti el, hogy egy szál vászonsátor alatt két csikorgó hideg telet rendes étel és jó ágy nélkül ki lehessen bírni, pedig az egész sereg és vele mi magunk is így teleltünk ki.

Élelmünkről magunknak kelle gondoskodni, mindennap más volt a szakács sorban, kiki azt készítet, amit tudott; különben nem volt nagyon miben válogatni: burgonya, paszuly, makaróni és rizsből állott a főzelék, levesről szó sem volt, e helyett theát ittunk, még pedig a napnak minden részében reggeltől estig minden időben; voltak hetek, hogy egy csepp vizet vagy egyéb italt nem ittunk: étel mellett, étel után mindig theát - természetesen rum nélkül - és mondhatom, jól éreztük magunkat mellette. - Disznóhúst és kétszersültet az angoloktól kaptunk, mint a katonák, mert kenyeret

az egész hadsereg nem látott 5-6 hónapig, hanem csak kovásztalan kétszersültet, ami igen unalmas eledel. - A friss hús is nagy ritkaság volt, ehelyett hordókra sózott füstöletlen kövér disznóhúst kaptak, melyet előbb meg kell főzni, sok vízben, hogy só tartalmának egy részét elveszítse, azután vagy második lében újra főzni, vagy megsütni, csak így lesz élvezhető, sőt így is még nagyon sós, de hasonlít a friss disznósülthöz. Még nagyobb nehézséggel járt lovaink eltartása; nemcsak hogy egy kocsis bére 12 font volt havonként, hanem az árpa fontja fél shillingbe s a szénáé szintén annyiba került és még így is nagy nehezen lehetett kapni, úgy hogy néha pakoló szalmával és kétszersülttel tartottuk a lovakat, de a ló, mint már fennebb is említém, életfeltétel volt ránk nézve; nem néztük tehát mibe került, csak hogy legyen. E szükség érzete indította a telhetetlen Csiha Farkast egy kvalifikálhatlan tett elkövetésére, illetőleg megkísérlésére. Mondám, hogy lovainkat tőle vettem. Ő akkor elutazott Konstantinápolyba, onnan egy hó múlva visszatérvén, megkísérllette két-három ízben lovait visszavásárolni tőlem, két annyi árat is ígervén érettük, de midőn látta, hogy semmi áron nem adjuk, néhány nap múlva kocsisunkat harmad magával letartóztatta az országúton, aztán kezébe kapta a gyeplőt és elhajtotta a rakott szekeret saját szállására, Kadikőjbe. A kocsis lármát ütött, megjelent egy pár francia csendőr és miután látta, hogy mindenik magáénak állítja a lovakat, behajtották a rendőrtanyára.

Amint megtudtam, szaladtam oda s ott törvényt tartottak felettünk. Csiha azt állította, hogy a lovakat nekünk csak hasznóbérbe adta s most nem akarjuk visszaadni és akadt még két olyan magyar ember, neki leendő társai és földije, kik bizonyítottak mellette. Az ügy ránk nézve veszendőben volt, mert nekem nem volt tanúm, mivel társaimat nem hívhattam tanúkul, maguk is érdeklettek lévén, írásban pedig nem vettem az eladást, ki gondolta volna, hogy ez is kell!

A kocsis is székely fiú volt, még pedig csiki katolikus és Csiha ezt is tanúul hozta ellenem. Mielőtt ennek kihallgatására került volna a sor, megkértem a francia bírót, szíveskedjék papot hivatni és ezt a fiút a feszületre megeskettetni. Amint a keresztet kitették és meggyújtották a gyertyákat, én vettem át a tolmácságot s a lehető

legünnepélyesebb módon megeskettetem, hogy az igazságot leplezetlenül és részrehajtlanul ki fogja mondani. Ez a fiú sírt, midőn az esküt letette, annyira meghatotta azon szertartás, melyet több évek óta nem látott, amely bérces hazája emlékeit idézte elé lelkében, azután bátran és határozottan kimondá, hogy a lovak az enyéme, mert tudja és látta, mikor és mennyiért nekem Csiha eladta, nem csak, de őt nekem, mint új gazdának ajánlotta, most pedig neki húsz líra ajándékot ígért, ha az ellenkezőt bizonyítja.

Ez mentett meg. A fiú őszinteségén nem lehet kétkedni, s nekem a lovak azonnal visszaadattak; Csiha pedig jó leckét kapott; az ítéletben egyúttal nekem fennhagyatott a jog, ha akarok ellene "hamis per kezdés miatt" keresetet indítani.

Megérdemlette volna, de én jobban szégyenlettem a dolgot, hogy magyarok közt ilyes történhetett, mintsem új kereset által még jobban elhíreszteljem, s nevünket pellengérré állítsam idegenek előtt. Tanúi megérdemelnék, hogy nevükre a szégyen bélyegét rásüssem, de nem akarom, pedig egyike most megyei hivatalnok, képzelem, minő igaz bíró lehet!

Hogy pedig Csiha Farkast meg nem kíméltem, annak oka az, mert nemcsak ez egy dolgot követte el.

Az 1854-55-i télen még kevesen voltunk Krimben, rajtunk magyarokon kívül egy néhány élelmes zsidó; görögöt nem igen szerettek az angolok maguk közelében megszenvedni, tudván a görögök muszka rokonszenveit, pedig a tábor közelében élő ember sok olyat láthat, amit nem szükség, sőt gyakran veszedelmes is lenne az ellenségnek is tudni.

Eleintén mindent szabad volt árulni; azonban az angol és irlandi katona oly mértékletlen az ivásban, hogy ha pálinkát kap, a szó teljes értelmében agyon issza magát, így a Czirjék cantinjánál egy csapat leitta magát és kettő belőle meghalt, erre aztán a cantint bezáratták és pálinkás s boros hordóinak fenekét beverették, mi bennünket óvatossá tett. Mi soha sem árultunk ilyen italokat, de mások ezen látván legtöbb nyereséget, lopva is árultak, mi által magukat mindenféle büntetéseknek kitették, sőt utoljára annyira megbélyegezték, hogy többé nem volt szabad nekik a táborban lakni és kereskedni. Mivel azonban a nyereség vágya 1855-nek tavaszán

tömegesen csábította az árusokat Krimbe, számukra külön hely jelöltetett ki, egyik Kadikőjben Balaklavától nem messze, másik az angol tábor háta mögött. Eleinte egyes sátrakat, később sátorsorokat, azután rossz összeütött fabódékat lehetett itt látni, később a nagykereskedők, mint Oppenheim - ki itt egy év alatt nem kevesebb, mint 40-50 ezer font sterlinget nyert - kész vasházat hoztak maguknak Angliából s midőn a háborúnak vége volt, három falu állott fabódékból és raktárakból: Kamics a franciáké, Kadikőj az angoloké és a Bazar fenn a tábornál, mely utolsó azonban pompázó neve dacára a legszegényebb volt a három közt.

Mindezekkel megismerkedünk alább alkalmilag, itt csak ránk magyarokra vonatkozólag akarom még megemlíteni, hogy bennünket minden más nemzetbelieknél szívesebben láttak a tábor közelében, mert bíztak bennünk s amúgy is látták, hogy rendtartóbbak vagyunk a zsidóknál. Ennek folytán majd minden osztálynak megvolt fél év alatt a maga magyar-zsidója egy-egy nagy zöld sátorban, oly módon berendezve, mint mi valánk. A nyomasztó szükség megszűnt, helyét pazar bőség váltotta fel, ki még tegnap örült, ha 3 aranyért havonként cselédkezhett, ma már 30-ért sem akart, sőt nem egy-kettőt láttam, ki egy ebédre elköltött annyit. Csakhogy nem lévén fokozatos emelkedés vagy átmenetel a nagy szegénységből a pazar bőségre, az arany pengése megzavarta az emberek eszét, nemzeti szép szenvedélyünk: a ferbli és makaó virágzott ismét, mihelyt volt mire játszani; ez emésztette fel sokaknak fáradsága gyümölcsét és ha átlag véve vagyoniilag gyarapodott is az emigráció Krimben, erkölcsileg szegényebben tért vissza, mint oda ment vala.

Minden hadtest magában egy összhangzó egész tábort képez, melynek mindene megvan, ami egy seregnél okvetlen szükségeltetik, ez osztályban aztán ismét alosztályokat képeznek az egyes ezredek, melyek ismét zászlóalj és századonként egyes utcákra oszlanak. Ha már a tábor egész szerkezetével meg akarnánk ismerkedni, sorban le kellene írni az egyes sátrakat, aztán az utcákat, s így tovább, mi igen messze vezetne; azért csak a legfeltűnőbb jelenségeknek, s a két vetélytárs-nemzet fiainak felötlő szokásai elbeszélésére szorítkozom.

Az angoloknak fehér vitorla-vászonból készült kerek sátraik vannak egy rúddal felfeszítve, minden sátor 6 embernek szolgál

szállásul; a tisztek sátrai semmiben nem különböznek a legénységétől, csak hogy minden két főtisztnek adatik egy sátor, télire kis vaskemencével is ellátva. A törzstiszti sátrak hosszúkásak, két rúd által tartatnak s nem kúp-alakban futnak a földre, hanem öt lábnyi magas vászonfallal kerítvék, mi sokkal kényelmesebb, szabadon lehetvén benne fennállni, még a fal közelében is. A hadtestparancsnok sátora szintén ilyen alakú, csak valamivel nagyobb, és előszobával bír, télire pedig kettős, oly módon, hogy a külső és belső sátor közt egy arasznyi üres hézag van. Tapasztalásból mondhatom, hogy egy jó sűrű vászonsátor mind eső, mind hideg ellen jobb a fabódénál, meleg ellen ellenben csak úgy ad enyhét, ha alul kinyittatik, hogy a lég szabadon járhassa. A kettős falu sátor pedig melegségére bármely faházzal felér, feltéve, hogy sűrű igazi vitorlavászonsátról van, mert a lég nagyon rossz vezető levén, a külső hideget annyira felfogja, hogy egy kis vaskemence belül teljesen elég 12-13° R. meleget tartani.

A franciáknak több fajta sátrai vannak. Az öröknek magukkal hordozható sátorkái, melyeket egy éjjelre is felütnek s magukkal másnap hazahoznak, csak egy nagy lepedőből állanak, mely lepedőt két pálca segítségével házfedél alakban kifeszítenek s eső ellen védelmül alá bújnak ketten, de ezek oly alacsonyok, hogy még ülni sem igen lehet alattuk s világosan csak hálásra rendeltetvék; tábori sátraik nagyobbak az angolokénál, hosszúkás alakúak és 10-12 embernek szolgálnak menhelyül.

Minden hadosztálynak megvan a maga kórháza, temploma, kovács- és fegyver-műhelye, főző-, mosó- élelmező osztálya, őrsége és tüzéri parkja, társzekerei és lóélelmezési raktára.

Az angol gyalogság ruházata vöröses frakk, fehér vagy sárga szalagokkal cifrázva, kék nadrág és cipő, ezen felül szürke erős köpenyeg. Most a télre cipők helyett veres bagaria csizmákat és vidrabőr kucsmákat is kaptak, megvásároltattak volt hazánkban vagy 25000 ködmönt is, de szerencsétlenül elsüllyedt vele hajójuk a Fekete-tengeren, és igen kevesen kaphattak e csúnya - de meleg - téli öltözetből.

Küldtek aztán az elsüllyedt ködmönök helyett nekik Angliából gumi-köpenyegeket, nagy lovagcsizmába való harisnyákat,

szőrkesztyűket, flanel ingeket, úgy hogy ha az angol ezt mind magára szedte, akkor ugyan egykönnyen meg nem fázott, hanem az igaz, hogy mozogni se bírt.

A franciák és angolok

(A ruházat összehasonlítása. - Az általános jelleg. - Úton és a csatában. - Az iskolázottság. - A Klapka tábornoknak mondott bók. - Az élelmezés. - A tisztikar itt és ott.)

Mielőtt elbeszélésünket tovább folytatnók, néhány vonásban össze akarjuk hasonlítani és jellemezni a Sebastopol előtt tanyázott hadcsapatokat.

Tekintsük meg először is azon angol csapatokat, melyekről eddig nem volt alkalmunk szólani.

Ilyen a skót gyalogság, mely kitűnő, szép nagy emberekből áll. A skót gyalogságban levő katonák korántsem oly szőkék és veresek, mint angol s francia bajtársaik, de öltözetük oly különös, hogy semmi sem ragadja meg figyelmünket annyira, mint ez. A skót fején roppant nagy medvebőr-csákó van, testén vörös frakk, mely alól elől egy szintén medvebőrből készült táskacsüng alá fél térdig; a frakk alatt arasnyi hosszú, sűrű hajtásokba szedett skót kockás szoknyácska, lábszárain hosszú, kockás, vastag harisnya, felül bojtos, veres szalaggal nyalkán átkötve, lábán fűzős topán, vállán keresztbe vetve egy nagy, kockás, zöldes sál, hátán fényes lakkbőr-tarisznya és tölténytáska; minden van, és igen csinosan kiállítva, csak nadrág nincs, még csak valami tricot-féle sincs! Tisztjeik a táborban zöld, kockás nadrágot viselnek, - különben épp úgy öltözték, mint a legénység. Mondhatom, furcsán veszi ki magát egy ilyen cifra öltözetű, meztelen lábas ezred, hanem hát ez skót nemzeti öltözet, és hogy semmi hiány ne legyen, még trombita helyett is nemzeti csimpolyások dudálnak nekik harci és népies dallamokat.

Tüzérségük és könnyű lovasságuk zsinóros sötétkék dolmányt és csákót, piros szalagos pantalonot visel s igen szép katonaság, huszárosabb a huszárnál. Gárda lovasságuk ölesnél nagyobb emberekből áll, régi római sisakkal, elől-hátul vas páncéllal, ez aztán

az igazi vasas német, óriás lovakon! Végre tábori csendőreik honvéd attilát viselnek vérveres posztóból fekete zsinórral.

Általános jellegük inkább komoly, mint csapongó, roppant testi erő, magas izmos termet, s egy bizonyos neme a büszkeségnek jellemzi őket, mely azon tudatból ered: "mi vagyunk a világ legelső nemzete", amitől minden angol át van hatva az első lord úgy, mint az utolsó közember. Emlékszem, hogy egyszer egy angol közember sokáig kért tőlem valamit, mit nem tehettem meg neki, - utoljára ezen kérelemhez folyamodott: "egy angol kér téged nem angolt, tedd meg" - és meg nem foghatta, hogy ennek is ellent lehet állani! Számtalanszor politizáltak velünk, mert a constitutionalis nép mind szeret politizálni, nemcsak a magyar - és ha mi mondók, hogy soha be nem veszik Sebastopolt, a legnagyobb vereség után is határozottan állítják, hogy okvetlenül beveszik, mert, úgymond, "az angol soha nem fog olyan dologhoz, hogy el ne végezze." Sokat kötődtek a franciákkal is, utánozván a franciák harcolási módját, amint azok a golyók előtt leguggolnak, vagy fák, kövek mögé bújnak, "de mi - úgymond - állunk és megyünk egyenest, mert az angol nem görbül meg senki előtt, még a halál előtt sem."

A franciáknak öltözete is mintegy ellentéte az angolokénak; a gyalogságnak sötétveres nadrágja, szürkés-kék köpenye van, mely kabátnak nagy, köpenynek kicsiny; fején könnyű kis sapka, széles, egyenes napellenzővel, lábán könnyű cipő, melynek szára nincs, hanem azt kipótolja egy fehér vászonból, télire bőrből készült kamásli.

Könnyű lovasságuk igen csinos szabású, sűrű zsinóros huszárdolmányt és csákót visel, melyhez bő nadrág, mente és felül nagy lovagló köpeny a kiegészítők. Nehéz lovasságuk szintén elől-hátul vasas, fényes acélpáncél veres réz-szegélyzettel, hasonló sisak, melynek ormáról hátul egy egész lófark csüng le, fedezvén vágás ellen a nyakcsigát. Meglepő szép, de tán ma már alkalmatlan fegyverzet.

Ez egyet kivéve, minden katonájuk öltözetén feltűnő a könnyűség és szabad mozoghatás, - inkább fázzék meg, mi ellen ugyan mindeniknek egy jó pokróca van, de a csatában ne legyen terhére s akadályára a ruha. Különösen könnyedén vannak öltözve az afrikai seregek, turkoszok és zuávok; az előbbieket nagyrészt

bennszülött algiriak s köztük nem egy-két tiszta fekete szerecsent is láthatni; emezek ellenben franciák török bugyogóban, törökös könnyű zsinóros felöltőben nagy bojtos fesszel fejükön. Meleg éghajlat alatt e nyakat és mellet nem fedő pongyola öltözet igen célszerű lehet, mint szintén igen kényelmes a mozgásra, de hidegben és esőben nem eléggé véd, ez ellen csuklyás köpönyegük volna, mi azonban szintén rendkívül kurta.

Útban a franciák túlságosan meg vannak terhelve, az ember szinte csodálkozik rajta, hogy bírhatják el ezek az apró emberek azt a roppant terhet; csatában ellenben nem viszik magukkal poggyászaikat, ezért mozdulataikban minden nemzet közt leggyorsabbak, legkitartóbbak. Különben is nincs nemzet a földön, mely oly víg kedvű, csevegő és virgonc, elméskedő volna, mint a francia; nem is lehet franciát másként képzelni, mint csevegve, tréfálkozva, ugrándozva, még katonai gyakorlataik, mozdulataik is olyanok, hogy azt más katona nem utánozhatja, dobpergetésükre csak ők tudnak lépni, másnak ügetni kellene; az angolok öles magasak és granátos marsban fél ölesek lépve, méltóságos komolysággal haladnak, - ezek meg 41/2-5 lábnyi apró zömök fickók, de hármat lépnek, míg amazok egyet. Éppen ilyen katonai zenéjük is; a felkelő és takarodó az angoloknál megindító bús dallamokból van szerkesztve, a franciák felkelője ellenben oly zenebona, mely a tyúkok kotkodácsolására emlékeztet. De ilyen harcmódjuk is: az angol megáll mint egy kőfal, s azt le kell dönteni egészen, különben meg nem moccan; a francia pedig tavaszi fergeteg, mely mint a zivatar nyakadba rohan, mielőtt észre vennéd.

Ilyen mulatásmódjuk is: az angol eljön, szótlanul koccint bajtársával, fenéig hajtja poharát s elballag; a francia letelepedik, nevetgérez, tréfálkozik s egy kis pohárkát eliszogál egy fél óráig, azután táncolva odább szökdel.

Ilyen verekedésük is, mert tábori életet dulakodás nélkül képzelni sem lehet. Ha két angol megsérti egymást, azonnal segédet választanak, neki vetkőznek, és a boxirozás törvényei szerint mint két bika neki állnak egymásnak komoran, szótlanul; izmos ökleik és karjaik csak kerülgetik egymást, keresve a rést a lökésre, aztán egyetlen jól talált ütés s az egyik eszméletlenül terül a földre, ekkor a

győző megkérdezi: meg van-e elégedve? a felelet ez: "meg vagyok elégedve", mire a győző felemeli, kezét ad neki és megisszák a béke poharat, a kibékülés elmaradhatatlan kiegészítő része a boxirozásnak. Ha pedig két francia kap össze, nagy perpatvar és lárma után neki szalad egymásnak, mint két kakas, lábaikkal igyekeznek egymást főbe rúgni, mi valóban veszedelmes fegyver, de nézni nevetséges, hát még aztán, ha egyik kezével elkapja a másiknak lábát és aztán szalad vele a gyepen a többieknek nagy multságára.

Iskolázottság dolgában az angol előnyben áll a francia felett; valódi angol alig van, ki elemi iskolába nem járt, skót már inkább, az írnek pedig fele se tud írni, ebben a tekintetben mi magyarok fentebb állunk. A franciák közt igen sok van, ki írni, olvasni nem tud, és aligha nem több, mint fele, sohase látott iskolát; mindamellet a francia az angolnál előzékenyebb, nemcsak hölgyek, de férfiak, kivált felebbvalók iránt is; társalgásában könnyed és gondolkozás nélkül talál egy-egy csinos bókot. Emlékszem, egyszer Alexandriában a kaszárnya járdáját igazgatták, forró földszurokkal vonván be a tornác járdáit; e közben Klapka tábornok szemlét tartani jött az ott szállásoló magyar légio első zászlóalja felett. A szurok nem lévén még eléggé megkeményedve, a tábornok tartózkodott rálépni, de a francia munkás katona tisztelgésre emelve kezét azonnal felszólítja: "Kérem tábornok, méltóztassék rálépni, ha e járda szólni tudna, köszönetet mondana azon megtiszteltetésért, hogy ily vitéz tábornok lába lenyomatával fog büszkélkedhetni." Ez a finomság, örökös jókedv, s különösen nők iránti udvariasság azon fényház, mely őket felületes vizsgáló előtt műveltebbeknek mutatja, mint aminők valósággal; de tudományos képzettségük nem általános, az összes tisztikar aligha kiállná a versenyt az osztrákokéval, pedig azok sem igen görbülnek meg a sok olvasás és búvárkodás miatt.

Az angol tiszt pénzen veszi rangját, alig tudja a gyakorlatokat, de úrnak gyermeke és iskolázott ember kivétel nélkül mind; míg ellenben a franciáknál sok közemberből emelkedett, hihetőleg igen vitéz, igen pontos, de tanulatlan tisztet is lehet látni.

Valóban tisztjeik és kereskedőik durvábbak férfiak irányában, mint az angolok; különösen kereskedőket hallottam Kamiesben egymással oly gorombán feleselni, mit más ember verekedés nélkül

el nem túrt volna; ellenben nők irányában túlzásig előzékenyek. Láttam Pelissiert fővezér korában 40000 francia szeme láttára a szabad ég alatt levett kalappal beszélgetni egy angol kisasszonnyal, úgy hogy a nő utoljára kénytelen volt csaknem saját kezeivel erőszakolni a lovagias tábornagyot kalapja feltételére.

Élelmességük a franciáknak határtalan; említettem volt, mikor a fürjek megjöttek, hogy vadászta az egész francia sereg, de aztán a vadakat elvitték az angolokhoz és eladták nekik jó pénzért, hasonlóan kenyérüket kicserélték kétszersültért, ráadásul megfizettetésen velük a kenyér árát. Az a hely, hol az egyesült tábor tanyázott, a Woronzoff birtoka, és az ő mezei lakában ütötte fel lord Raglan főhadi szállását; neki a franciák valóságos napszámosaivá lőnek tudtán kívül, s a művelhetlen tuskós földeket tökéletesen kiirtották a kevés tűzifáért; azonban a fát zsákokban elhozták az angolokhoz és ezeknek eladták, sőt ennél nehezebb, életveszélyes munkákat is megtettek pénzért s nem egyszer elmentek várművek ásására is fél shilling napidíjért. Azt hiszem azonban, hogy csalatkozunk, ha mindezt csupán életrevalóságuk rovására számítjuk be; sokat tett a szükség is, mert míg az angol közkatona naponként 2 shilling fizetést húzott, melyből mintegy másfél shillinget saját kényelmére költhetett minden egyéb ellátáson kívül, addig a szegény franciának nem maradt többje naponként egy soujánál, később felemelt zsoldja mellett 3 souja, azaz ausztriai ezüst pénzben minden angol közembernek naponként 75 krajcárral rendelkezhetett, míg a francia 2, illetőleg később 6 krajcárral, úgy hogy még ez utóbbi esetben is csak minden másodnap ihatott zsoldjából egy pohár pálinkát, melynek ára ott 12 kr volt.

A kincstárnak ugyan minden katona egy frankjába kerül naponként, hanem a katona ebből tartozik magát ruházni és élelmezni, míg fegyvere és töltény- s pakk-táskájának ára is ebből vonatik le lassanként, úgy hogy az újonc jó darab ideig adósa az államnak; mikor azonban szabott idejét kiszolgálta, a levont pénzek és azon összegek, melyeket, ha ruhája iránt kíméletes volt, ezek árából is megtakaríthatott, neki egy összegben kiadatnak, a rajta levő ruha pedig sajátja; ezért nem húzzák le róla, mikor végre elbocsátják, mint az osztrákoknál, hanem még 50-60 francja is marad, hogy ne menjen koldusan haza 8 évi szolgálata jutalmául.

Az angolok pedig azért fizetnek katonáiknak két shillinget (3 ezüst régi huszast), mert mind önkéntesek, önként pedig senki nem menne potomságért az életét kockáztatni. Oly roppant gazdag és népes állam, mint Anglia, ezt teheti, s ezáltal nem csak azon célt éri el, hogy sok éhen halandó vagy dologkerülő, és tömött államokban könnyen veszélyessé válható embernek kenyeret ad, hanem azt is, hogy katonája jobb és vitézebb, mert csak bátrabb azon ember, ki önként megy, mint akit kötéllel fogtak és bottal hajtanak előre.

Az élelmezésről természetesen az állam gondoskodik mind a francia-, mind az angoloknál, hanem a katona megfizeti saját pénzéből, minek ismét azon emelő erkölcsi hatása van, hogy nem kell magát cselédnek képzelnie, hanem szabad embernek, ki saját zsebéből él, s tán éppen csakis ez a cél éretik el, mert lehetetlen volna azon csekély áron, mit tőlük levonnak, mind azt beszerezni, amit élelemrészletül kapnak; például az angoltól levonatik fél shiling (18 kr) ezért kap egy font húst, egy kenyeret, valami főzeléket, kávé, théát, cukrot és egy pohár sört, a francia körülbelül ugyanazokat kapja még olcsóbban, fél frankért, és mindenesetre jól élnek, jobban, mint otthon földműves vagy iparos korokban élhettek.

Láttuk eddig, hogy mily nagy különbség van a francia és angol közt minden tekintetben, de most következik még a legnagyobb. A franciáknál nem egy-két tábournak van, ki közvitézségből fokonyként emelkedett fel a legmagasabb polcig, tehát a tehetség előtt nyitva áll az út, és bátran felteheti magában minden közvitéz, hogy nem nyugszik, míg Franciaország marsalljává nem lesz. Ez a demokratikus elveknek gyakorlati alkalmazása kétségkívül a legigazságosabb, de tekintve az eredményeket - kétes, hogy a legjobb-e is?

Ellenben az angol paraszt - nem nemes - közvitéz előtt nincs nyitva az út; legfelső hely, hova vitézsége és tudományos képessége által feljuthat, a sergent majori, vezénylő őrmesteri rang. A gentleman, azaz úri osztály magának tartotta fenn a tisztii hivatalokat s nem akar magánál alantabb fajjal társaságba vegyülni, - ez az aristokrata elv. Ebből aztán furcsa dolgok következnek. A tisztii rangokat nem érdem által nyerik, hanem veszik pénzen, még pedig jó drágán, 5-600 font sterling egy hadnagyii állás, melyet a fiatal belépni

óhajtó úrfi egy kilépő más tiszttól vesz meg, egyúttal gazdag befolyásos rokonai által eszközöltetvén később is előléptetéseket. Nem ritkán kapitányi rangokat is vásárolnak, s az ily belépő tisztek éppen oly keveset tudnak a hadgyakorlatokból, mint a legvadabb újonc. Ezért nem ritkaság volt látni Krimben 10-12 tisztet rendbe állítva puskával és tölténytáskával gyakorolni egy őrmester vezénylete alatt; hasonlóul a századgyakorlatokat igen ritkán vezényli a kapitány, ő szintén beáll a sorba, előlép a vezénylő őrmester és tetszése szerint forgatja és zaklatja saját tisztjeit. Ezért aztán ezen vezénylő őrmestereknek a legénység előtt sokkal nagyobb tekintélye van, mint tisztjeiknek, ezek az igazi parancsnokok, a legénység felett ezek gyakorolnak valódi hatalmat, mint akik érdemük által érték el az elérhető legmagasabb rangot, nem pedig pénzért. Tisztjeik iránt inkább azon polgári tisztelettel viseltetnek, melyet kivált az angol nép lordjai és arisztokráciája iránt tanúsít, s melyet mindenki érez a magánál tudósabb és gazdagabb iránt.

A krimi hadjárat alatt megengedettett egy törvény által a nem nemeseknek is tiszti rangra előléptetése, s azonnal ki is neveztek néhány kitűnő őrmestert alhadnagyá, de ezek panaszkodtak nekem ez előléptetésért; most úgymond, utolsókká lettünk a tisztek közt, kikkel mint szegény emberek nem versenyezhetünk, míg ellenben az előtt elsők voltunk a magunk körében, sőt anyagilag is sokkal jobb dolgunk volt, mert egyszerűen élhettünk 6 shilling napi díj mellett és most a 10 shilling kevés arra, hogy urak legyünk.

Dacára ezen ferde rangrendszernek, tagadhatatlan, hogy az angoloknak szintűgy voltak s vannak kitűnő vezéreik, mint bármely más nemzetnek, minek oka főleg abban fekszik, hogy az apának rangját és nevét s vagyonát csak az elsőszülött fiú örökli, a többiek aztán aránylag kevés vagyon mellett katonai pályán igyekeznek előkelő állást vívni ki maguknak, s így gyermekkoruktól fogva azon tudományokra taníttatnak, melyek a tengerészek s vezérkari tiszteknek valók, mint általában a mérnöki tanok, erődítések és történet. Így aztán tudományosan képzetebb katonák, mint francia szomszédjaik.

Szebasztopol

(A fegyelem. - A vár és város leírása. - Az erődítmények. - Az ágyúk. - A tábor. - Egy kis mulatság.)

Még a katonai fegyelemről akarok néhány szót szólni. A franciáknál halálbüntetés még a katonaságnál sincs, - mindazon esetekben, melyek más nemzet katonai törvényei szerint halállal büntettetnek, élethossziglani deportálás alkalmaztatik Cayennebe vagy valamely francia coloniára; kisebb esetek, úgymint lopás, rablás, engedetlenségek, szintén deportálással büntettetnek több vagy kevesebb évre, botozás általában nem létezik, de a legcsekélyebb kihágás is kemény börtönnel és koplaltatással büntettetik. - Az angoloknál ellenben mind a halálbüntetés, mind a vesszőzés máig is megvan; vannak is oly rendkívüli esetek, mikor alig találhat a bíró elég borzasztó büntetést. Így itt Krimben egy kórházban, hol könnyű sebesültek valának, egy irlandi, ki már elhagyandó vala a kórházat, megtudta, hogy súlyos beteg szomszédjának vagy 20 font sterling megtakarított pénze van párnájába rejtve, éjjel felkelt, a szunnyadozó őr lámpáját kioltotta, azután beteg szomszédjának arcára nyomta a párnát és ráült, s azt ily módon megfojtotta; ezért aztán halállal büntettetett, még pedig akasztófával; - mit is lehessen tenni ily elvetemült emberrel?

A rendre mind két táborban csendőrök vigyáznak, s ezeknek minden rendű és rangú katona egyaránt engedelmeskedni tartozik csak úgy, mint a polgári életben. Senkinek a tábor körét engedelem nélkül átlépni nem szabad, az ostromművekhez még tiszteknek sem engedtetik meg szolgálaton kívül látogatóba menni, s e rendszabály nagyon hasznosnak bizonyult be. Ugyanis eleinte az orosz tisztek elesett francia tiszti öltönybe bújtak és ködös, sötét éjen besétáltak a várművekbe; történt azonban, hogy a csendőr felismerte az egyenruha gombján, hogy e tiszt nem oly ezredből való, mely aznap szolgálatban van, s kérte az útlevelet, - mi nem lévén, letartóztatá az ál-franciát, ki aztán drágán fizette meg e vakmerő kémkedést.

Takarodó után senkinek a táborban kóborogni, különösen tüzet rakni, sőt gyertyát égetni sem szabad, nehogy a netalán kémlelődő ellenségnek iránypontokul szolgálhasson; ezenkívül ügyelet van

mind ránk kereskedőkre, hogy igaz mértéket használjunk, mind a vevőkre, nehogy velünk gorombáskodjanak; végre a tisztaságra sok gondot fordítanak, üvegeket, csontokat, haszontalan vasabroncsokat nagy gödrökbe elásnak; szemetet, hulladékot, eldobott ócska ruhákat, a lovak takarmánytörmelékeit elégetik. Mindazáltal ebben a tekintetben a franciák jóval felülmúlják angol szomszédaikat; ezek a táborból falut csináltak, szép, seprett utcákkal és kis kertecskékkel, melyekben egész szenvedéllyel babrálódnak szünóráikban, hagymát, salátát, virágokat tenyésztenek, macskákat, éneklőmadárkákat tartanak oly vígan és gondtalanul, mintha békés települők, nem pedig naponként verekedő katonák volnának.

Mielőtt a nevezetesebb hadi események körvonalazásához fognánk, vessünk egy pillanatot ama városra és várműveire, melynek ostroma és ellenállási képessége nem találja párját az újabbkori történelemben.

Szebasztopolnak kikötője magától a természettől annyira előnyösen alakított, hogy ennek nemcsak a Fekete tengeren nincs, de az egész világon ritkán van párja, és Krim elfoglalásának az oroszok által kétségkívül e kikötő volt egyik, ha nem egyedüli, de legfőbb oka.

A fő öböl kényelmes, de nem nagyon széles bejárással bír, vize a legnagyobb hadihajóknak is elég mély, és elég lenne tán egész Európa egyesült hajóhada befogadására; hossza 3500 öl, szélessége felette változékony, de 4-500 ölnél sehol nem keskenyebb; ez szolgál állomásul a muszka hajóhad azon részének, mely ütközet-kész állapotban van. E fő öbölből nyúlik be délnek 1500 ölnyi mélyen az úgynevezett déli kikötő, itt építtetnek és szereltetnek fel a hajók, itt vannak a kiszolgált vén hajók és úszó telepek raktárakká és gályarabok lakhelyeivé átalakítva, ezenkívül még két nevezetesebb öböl nyúlik be szinte délnek, a tüzer-öböl és Kalafát öböl.

Mivel a Fekete-tengeren nincs apály és dagály, rendkívüli nehézséggel járt a hajók kiigazítására alkalmas hely előállítása. Ott, hol dagály van, magas vízálláskor beúsztatják a hajót egy zárt udvar forma öbölbe, melynek feneke az alacsony vízállással egyenlő magas, vagy csak néhány hüvelykkel áll magasabban, - mikor tehát a víz leapad, a hajók szárazon maradnak; ekkor az ár felőli kaput bezárják

s így kényelmesen dolgozhatnak száraz földön; mikor ismét a hajó készen van, kinyitják a kapukat, bejön a dagály magas vize s a hajó azonnal beúszik a nagy vízbe. Londonban a tenger annyira felnyomja még a Themse vizét, hogy a legnagyobb hajók így bátran járhatnak ki s be a St. Katerina- és London-dockokba, mely öblöket mesterségesen készítették több száz háznak s egész utcáknak a helyét kiásván az apály színvonaláig; de ez csak a nyílt tengerek mellékein lehetséges, hol a dagály és apály közti vízállás 10-15 lábat is különbözik. A Fekete-, sőt még a Földközi-tenger is nagyon kicsiny önálló dagály előállítására, mesterséges víz emelésről kelle tehát gondoskodni, mert a kijavítandó hajók partrahúzása - mint ez Konstantinápolyban történik - hallatlan nehézséggel és időpazarlással jár.

Szebasztopolban Raucourt francia mérnök terve után angol mérnökök oly módon győzték le e roppant nehézséget, hogy a partban, - jóval magasabban a tenger állandó színénél, - öt külön víz-fogót vájtak, melynek mindegyike egy-egy nagy hajó befogadására elégséges; e víz-fogókból három kamara vezet le a tengerig, ha már a felső vízöböl tele bocsáttatott vízzel, a kamarákon át leeresztenek annyi vizet, hogy a hajó a legalsó kamarában, melynek tenger felőli kapuja elzárattott, felemelkedjék a második kamaráig, melybe beúszik; - ekkor ennek külső kapuja zárattván el, ismét annyi víz bocsáttatik felülről, míg a hajó a legfelső kamrába, s ennek is elzárása után a felső öbölbe jut. Kinyittattván ekkor minden kapu, a hajó száraz kövezeten marad, és kiigazíttatása után ismét a fenn említett módon a tengerre bocsáttatik. E munkálatokat még 1832-ben kezdték el, és 1854-ben sem voltak még tökéletesen készen, pedig több mint 12 millió rubelt költöttek rá. Nagy veszedelme az a különben páratlan kikötőnek, hogy vizei tele vannak apró tengeri férgek milliárdjaival. Linné szerint calamitas navium, melyek a hajót két-három év alatt mint a szú összerágják és használhatlanná teszik, és igen jellemző, hogy ezreket költöttek rá, hogy a Csernaja folyó vizét a dockokba vezessék, ezen édes víz által remélvén a férgeket eltávolíthatni, mígnem kisült, hogy éppen e folyam vize okozza lételöket és így nem bevezetni, hanem elvezetni kellene onnan.

A fő kikötő bejáratát négy roppant erőd védelmezi. Első az öböl kapujától délre a Quarantin-erőd, két üteg 50-50 darab nagy öblű ágyúval; ugyanez oldalon valamivel előbb még egy 50 ágyús erőd; a tulajdonképpeni bejáronál kétfelől, délről a Sándor-erőd, északról a Konstantin-erőd, mindegyik casemata systemára építve; hasonlóan a belső déli kikötő kapujánál a Pál-erőd és Admiralitás-erőd. Több mint ezer nagy öblű ágyú van csak ebben a négy várban, ezeken kívül mind az északi, mind a déli kiállóbb pontokat nagy ütegek védik, úgy hogy a kikötők védelmére felállított ágyúk száma megközelíti, ha meg nem haladja a 2000-t, melyek közt a 25 fontosak a legkisebbek közé tartoznak.

A száraz felől korántsem volt a város úgy megerősítve, nem számítottak erről nagy seregek ostromára s a várművek némely része az ostrom ideje alatt épült és szereltetett fel, szembe láttára az ostromló hadaknak.

A Quarantinát a tüzéri laktanyákkal együtt úgy tekinthetjük, mint Szebasztopol legvégső külvárosát, mely önmagában véve egy várat képez; ezután jönnek a kórházak, laktanyák, élelmezési és felszerelési raktárak s egyéb kormányi, katonai épületek, végül a déli kikötő keleti partján a város maga egyenes utcákkal, - amennyire a hely engedi, - egészen szabályosan építve, mintegy 20 ezer lakossal, kiknek, egy különös ukáz rendelete szerint, telivér muszkáknak kell lenni, tatárok és zsidóknak különösen meg lévén tiltva a letelepedetés. Mindezen részeket bástyázott sáncok védik köröskörül, a hely fekvése szerint itt-ott kétszerezve, háromszorozva és előre tolt váracsokkal védelmezve. Legnevezetesebb pontja e védműveknek a nagy Redán-erősség, melyet az angolok ostromlanak, s a híres Malakoff, mi ellen a franciák működnék; a többi várak inkább csak hézagzárók. E két pont a fő, ki ennek birtokában van, azé az egész város, mert ezek emelt helyzetüknél fogva minden többi várművet annyira uralnak, hogy ezek nélkül amazokat megtartani nem is lehetne.

Nem tudom, mennyiben igaz azon állítás, hogy a malakoffi domb, melyet igen hibásan neveznek toronynak, még csak meg sem volt erősítve, midőn a szövetségesek Almánál partra szálltak, és hogy úgyszólván az ostrom ideje alatt készültek sáncai, melyek oly roppant

erőnek másfél évig bírtak ellenállni. Megfoghatatlan előttem, hogy e pont uralkodó fekvését rég ne ismerték volna az oroszok s fel nem tehető, hogy az egyesültek hasonló vakságban sínnylenének. Én végbevételése után látogattam meg e nevezetes helyet, mely annyi ezer ember életének lőn sírja, de a dombot kerítő sáncokat nagyrészt kővel kirakva találtam még akkor is, mi arra mutat, hogy békességes időben erősítettett meg, még pedig egymás felett álló két rend ágyúteleppel, melyből 50-100 fontos roppant ágyúk működtek s azonfelül gyalogsági mellvéd-árkokkal, lesgödrökkel s mindazon akadályokkal, melyeket Vauban és utódai e célra feltaláltak.

Magát az ostromló tábort egy hosszú hegyfok választja el a vártól, úgy hogy a táborból a várművek nem látszanak, s így nincs kitéve a muszkák háborgatásainak; mind a mellett néha kedvük kerekedett vaktában fellődözni hozzánk is, meglehet, csak ágyúikat próbálgatták, mert ennek semmi célja nem lehetett. Leginkább gránátokat lőttek, hihetőleg sugár ágyúkból, mert kurta vetágyúkkal nem hiszem, hogy oly nagy távolságra lehessen vetni, néha azonban tömör golyók is jöttek, így a többek közt a mi sátrunk közvetlen közelébe is esett le egy golyó, mely 55 angol fontot nyomott.

Mi már rég szerettük volna látni a szövetségesek viárkait és ütegeit, láttunk ugyan hasonlókat Arad, Temesvár, Károlyfehérvár alatt, de azok sem az ágyúk száma, sem különösen nagyságaira nézve ezekkel nem mérkőzhettek; azonban elfoglaltságunk s a rossz idő miatt mindeddig meg nem tekinthettük. Május vége felé 1855-ben végre bírtunk egy fél napot szakítani és ketten - Őrhalmi és én - megindulánk várat nézni.

A tábort örök kerítik, azonban minket az őr meg nem állított, hogy ne menjünk tovább, talán angol tiszteknek gondolt, kiknek szenvedélyük polgár ruhában járni és sokat sétálni, vagy valami újonc volt, ki nem tudta a rendszabályokat. Haladtunk tehát szép csendesen gyönyörködve a szép kilátáson, mert amint a magaslat éléről lejjebb ereszkedénk, azonnal kitágult láthatárunk, s az egész kikötő és a város alattunk terült el, mintha csak egy óriás térképen néznénk. Egyenest a Redán előtti angol telepeknek tartottunk, útközben fel-felemeltünk egy-egy nagy golyót, melyek az angol ütegek felett elzuhogva idáig gurultak; eleinte csak itt-ott találtunk

egy-et-egy-et, de minél inkább közeledénk, annál több volt a golyó, mintegy 2-300 lépésre pedig az ütegek megett a föld sűrűn be volt vetve velük, úgy mint a legtermékenyebb dinnyeföldön a gazdag áldás, úgy heverték itt egymás mellett nagy bombadarabok, el nem pattant gránátok és bombák 50-60-100 fontos, korsó nagyságú tömör golyók, itt-ott apró 24 fontosak s labda nagyságú kartácsok. - Mindez nekünk nagyon tetszett, feleleveníté emlékezetünkben harcainkat, s az egyes ágyúk lobbanása és dörgése, a golyók recsegő süvöltözése gyönyörűségünkre szolgált, mintegy bele képzeltek magunkat a harcokba, melyeket egykor végig vívtunk.

Már közel voltunk az ütegekhez, egyszerre csak "hold on!" (megállj) kiált ránk az őr, s egy altiszt két emberrel szépen fegyver közé kap és viszen a parancsnokhoz Hamilton ezredeshez.

Ez a rőt angol úgy rohant ránk, mintha mindjárt akasztatni akarna.

- Mit keresnek itt, hol az ide jöhetési engedélyük; kik, mik?

Amily dühös volt ő, épp oly higgadtak valánk mi, - minden kérdésére megfelelttem szépen, - eleget ijesztgetett, hogy így akasztat fel, úgy lövet főbe, mert muszka spionok vagyunk, mind ezzel nem ijesztett meg. Mondám neki, hogy hamarabb lehet egy angol is muszka kémme, mint mi, kik magyarok s éppen a muszkák miatt földönfutók vagyunk.

- No azt majd beszéljék el a főhadiszálláson, nekem ahhoz semmi közöm - úgymond - hanem nem szeretnék a maguk bőrében lenni; most pedig mars! tizedes, hat emberrel vigye ezt a két kémet a főhadiszállásra, ha megszöknek, maga függ helyettük! - Ez rossz mulatság lesz, megkértük azért, hogy mivel ott nem ismernek bennünket, ha lehet, vitessen inkább Codrington tábornagyhoz.

- All right! vigyék hát oda!

Vittek tehát, szerencsénkre olyan helyeken, ahol nem kellett katonasággal találkozni, kik kacagjanak s gúnyoljanak bennünket, mert az ember mindent inkább eltűr és megbocsát, mint a kikacagtatást.

Amint megérkezénk, bement a tizedes, s hallottuk a vászonfalon át, amint jelentette, hogy két muszka kémet küldött Hamilton ezredes!

- Hát miért küldi hozzám.

- Azt mondják, ismeri őket tábornok úr!

Erre kilépett az öreg úr, bozontos ősz szemöldökeit ráncba szedve, haragos képpel. Amint azonban megpillantott bennünket, elnevette magát s németül hozzánk szóla jó kedvvel.

- Hogy a manóba avanciroztak önök muszka kémekké?

Elmondám, amint leírtam.

- No az ör ostoba volt, hogy önöket meg nem állította; de lássák, nem szabad oda még tisztnek se menni engedély nélkül; ha oly nagy kedvük van meglátni a vár- és víműveket, mint volt katonáknak, majd adatok én engedélyt, ámbár nem tanácslom, mert az nagyon veszedelmes multság. Most elmehetnek. Így végződött e kirándulás.

Az ostrom

(A kaland eredménye. - Mit láttunk? - Egy kis értekezés a bombáról. - Június 17-e. - A véres hajnal. - Mayran tábornok. - Az ostrom kezdete.)

A múlt fejezetben említet kaland alkalmával láttuk a futó árkok szerkezetét, a nehéz köves földbe zig-zugosan egy ölnyi mélyen bevágva, láttuk az ütegek felállítási módját. Huszonnégy lancasteri sugár ágyú volt itt sorban, hegyes golyókkal, melyek cukorsüveg nagyságúak és az ütődéstől azon percben pattognak szét, midőn testük a rombolandó falba fúródott. A védfalak részint kosarakból, részint homokzsákokból vannak alkotva, mintegy két öles vastagok, egy-egy nyílás három ölnyire áll egymástól, magassága e tömör falaknak belül is van 8-9 láb, de belül lépcsőzet van rakva, melyen a gyalogság felmászhathat, s tetején át lőhet. Itt-ott egy-egy védfalban üreg van hagyva menhelyül a tisztnek; Hamilton uram is egy ilyen odúból bujt ki, mely egy négyszög ölnyi lehet, benne egy tábori ággyal.

Minden ágyú deszkázott padlón áll apró kerekeken, a töltények pedig az ágyú háta mögött gödrökben tartatnak, oly módon, hogy fellobbanás esetében is az ágyúk sértetlenül maradnának, mivel a gödrök fala az ágyúk felől függőleges, kifelé pedig egészen nyitott.

E napon aránylag nyugalom volt, csak 10-15 percben lóttek egyet, úgy hogy ott létünk alatt egyetlen egy lövést tetek, mit az oroszok szintoly ritkán viszonoztak. Egyetlen egy golyójuk zubogott el felettünk ártalmatlanul, hogy szaporítsa ama golyóhalmazt, melyet jövetelünkör találtunk az útban szanaszét.

Már ekkor oly közel álltak egymással szemközt, hogy ha egy ember csak a csákója hegyét kimutatta, azonnal puskaropogással fogadták; valamivel tömegesebb mozgásra pedig kartács- és apró golyózápport szórtak. Nappal aztán nem is merészkedett senki kibújni, hanem éjjel annál sűrűbbek voltak a tüzelések, s a legsetétebb éjszakákon sokszor irtóztató csaták vívattak s száz meg száz ágyú okádtá a tüzet és halált, talán ellenség és barátira egyaránt. Borzasztó szép az! Gyakran órákig elnéztük ez éjjeli harcokat. A bombák roppant sebességgel emelkednek az első pillanatban pislogó futó csillagként, de szemlátomást lassúdik futásuk, míg nem a tetőpontnál szinte megállani látszanak, aztán lefelé elébb lassan, majd mindig gyorsabban hullnak, mígnem utoljára ismét oly sebesen zuhannak le, mint ahogy futásukat megkezdték. Ha azonban az ember jól figyel, meggyőződhetik, kivált ha az időt számlálás által felosztja, hogy a bomba esésében nem éri el kezdő sebességét; pedig a számítás szerint el kellene érnie; hanem a gyakorlatban sokszor jár így az ember, s utoljára is kénytelen mellékokokat keresni fel, hogy az eredmény és számítás közti különbségnek magyarázatát lelje. Jelen esetben részemről nem tudok mást gondolni, mint azon különbséget, mely a felsőbb és alsóbb légrétegek közt létezik. A föld vonzereje ugyanis mindig ugyanaz, hanem a felfelé haladó bomba minden pillanatban vékonyabb légrétegre, azaz kevesebb ellenállásra talál, míg ellenben a leeső minél lejjebb ér, annál sűrűbbre, annál nagyobb ellenállásra, s e különböző ellenállás valószínűleg oka a különböző sebességnek, mely különbség éppen a két véglet közelében leginkább észlelhető a nagy sebességeknél, míg a pálya közepe táján egymással gyakorlatilag is megegyezni látszik.

A fellőtt golyó sebessége maximumát nem tudjuk meghatározni, mert azt több és erősebb hajtó erővel bizonyos fokig növelhetjük; de a leeső - szakértők állítása szerint - 800 lábnaál nagyobb sebességet el nem ér, bármily magasról hulljon is alá. Ez előttem

megfoghatatlannak tetszik, de nagyon nehéz felőle gyakorlatilag meggyőződni, nem lévén módja magánembernek ilyen experimentumok tételére; pedig meggyőzne bennünket néhány ágyúlövés lefelé valamely meredek magas hegytetőről, vajon elvesztené-e a kilőtt golyó induló sebességét és vajon csak 800 láb sebességgel esnék le, vagy ellenkezőleg, legalább megközelítőleg elérné-e azon sebességet, mit számítás szerint elérnie kellene? A fellőtt srétnek elmélet szerint szintoly sebesen kellene lehullani, mint ahogy kiindult; de a gyakorlatban ez sem áll: a lehulló srét a tiszta jegen alig üt nyomot és nem is süvölt a légben, a kilőtt pedig a jégbe több ujjnyi mélységre behatol, mégis egy meredek hegycsúcsról, ha 5-600 láb magas vagy még több, nem lehet a völgyben futó vadat ellőni, mi némileg azt látszik bizonyítani, hogy a föld vonzó ereje dacára a lég ellenállása meglátsítja a srét eredeti sebességét, még lefelé is. - Vagy talán az esés sebessége nem annyira az eső testnek tömörsége, vagy vízhez mért súlyától függ, mint inkább font szerinti nehézségétől, azaz nem elég, hogy a léghöz képest nehéz legyen: szükség, hogy nagy tömeg is legyen, mert hiszen látjuk, hogy még az arany por is úszik a légben, csak igen apró szemekből álljon; meg hát a meteor kövek, melyek sok mértföldnyi magasból zuhannak alá, miért nem esnek 20-30 ezer lábnyi sebességgel? Úgy tetszik nekem, hogy a lég ellentállása alatt sokkal nagyobb, mint gondolnók!

De térjünk vissza az éjjeli ostrom szemlélésére. A bombákon kívül, melyek mint az egyes futó csillagok szeldelik a léget, különösen megragadják figyelmünket az angolok rakétái - e földi kis üstökösök, melyek 3-4000 lépésnyi útjukat gyönyörű tűz szalaggal írják le a sötét éjben. Ezeknek útja hosszú ideig nyíl-egyenes lehajlás nélkül, sőt gyakran felfelé görbülő is, a pálya végén azonban, miután robogó tüzüik kiégett, hirtelen hajolnak lefelé, eltűnnek szemeink elől s csak szétrobbanásuk jelzi a pontot, hova vészthozó vasfejük érkezett. Többnyire a kikötőkben állomásozó hajók, vagy a város épületei felé irányoztatnak s néhány perc alatt lobogó lángok jelentik vészes hatásukat. Meglepő, hogy erős tüzelés és nagyon sötét éjben még a tömör golyók is meglátszanak, halvány görbe útjuk világosan kivehető, amint egyik telepből a szemközt állóba átcsapkodnak. Ezek az önfénnyel nem bíró bolygók.

Néha ez ágyúzások ötször-hatszor megújulnak egy-egy éjjelen és sokan örök nyugalomra fekszenek le a sáncokban s a városban, de fenn a táborban már úgy megszoktuk mind mi, mind a katonák, hogy a legrettentőbb ágyúzás alatt is nyugodtan alusszuk a nap fáradságait s legfeljebb elmúlt csatáinkról álmodozunk. - A legrettentőbb ágyúzások többnyire sötét éjeken esnek. Ilyenkor az orosz javítgatja réseit, a támadók meg közelednek várkaikkal, tehát a munkálkodókat háborgatják kölcsönösen; sokszor azonban ki-kitör egy orosz csapat, lopva meglepi a munkásokat, vagy megfordítva, az oroszok sáncain át bemászik a francia, hogy beszegezessen néhány ágyút; ilyenkor aztán a nagy ágyú bömbölése közé sűrű fegyverropogás vegyül és ez apró csaták több áldozatot igényelnek a rendes ostrommunkálatoknál is. Nappal és igen világos holdvilágos éjén aránylag csend van, 10-15 percben lő egyet minden üteg. Csendes időben szépen hallani a golyó süvöltését, sőt a becsapás csattanásából megítélhetni még azt is: földet, követ vagy ércet talált-e; még az egyes puszkagolyók fütyölése is ide hallik hozzánk, de mint mondtam, e csatalármát már úgy megszoktuk, hogy éppen az nyugtalanít már, ha néha órákig tökéletes csend van.

Június 17-én roppant tömegek nyomultak a várkok felé le a táborból. Pelissier legalább 30-40000 embert állított fel tömegbe és szemlét tartott felettük délutáni 5-6 óra tájban, aztán beszédet tartott a tisztek és tábornokokhoz, ezek ismét az egyes csapatokat buzdították. Mindenki meg volt győződve, hogy Szebasztopot beveszik. A lelkesedés oly nagy lőn, hogy az egész francia tömeg elkezdé a marseillaisét énekelni, nem kis zavarba hozván a tiszturakat, kik egyfelől örültek ezen kitörő tűznek, másfelől e veszedelmes republicanus dalt szerették volna elhallgattatni. Végre is engedni kellett, hadd tombolják ki magukat, hiszen a halál torkába mennek, dalaik pedig nem hallanak el Párisba a császár füléig.

Nagy hiba volt, hogy 2-3 nappal előre már az egész tábor beszélte, hogy 18-án roham lesz. Minket egy angol tiszt barátunk figyelmeztetett még a helyre is, ahonnan mindent kényelmesen láthatunk; nem is mulasztottuk el reggeli 4 órakor a harc és tábor közti dombtetőn megjelenni. De e nagy készülődést alkalmasint az

oroszok is megsejtették, s megtehették előkészületeiket a látogatók illő fogadására.

Mély csend volt, egyetlen ágyúszó sem háborgatta az éjet. Előtte való napon is hallgattak még az oroszok is, érezték, hogy közelget a vihar s kímélték erejüket, hogy ellenállhassanak. Még maga a természet is pihent s oly szelíden, oly megható szépen köszöntött be a reggeli hajnal, hogy az ember szinte elfeledé, hogy vérmezőn áll, és hogy sok ezren utolszor látják a mindig szép örök ifjú természetet. Alattunk terült el a város, kissé balra tőlünk a nagy Redán, jobbra a Malakoff és kis Redán; már jól megvilágosodott, tisztán ki lehetett venni a bástyafokokat s az ostromművek háta megett feketéllő sűrű tömegeket. Feszült figyelemmel vártuk a borzasztó pillanatot, midőn e százezernyi tömeg egy ember szavára felzúdul, mint a hózuhatag, hogy széttiporjon mindent, mi ellenáll, vagy szétzúzassék önmaga is.

Nem tudom, miért várakozott Pelissier a jeladással csaknem napfeljöttéig, hisz éppen a félhomály lett volna legalkalmasabb az általános támadásra, midőn az ellenség ágyúi még bizonytalanul célozhatnak, vezérei pedig nem láthatják tisztán, hova intéztetik a főtámadás. Egyszerre a legszélső jobb szárnyon - túl a Malakoff-tornyoson - a franciák egy hatalmas sortűz után (melyre az oroszok egész ütegekkel feleltek) hurrah-kiáltással rohamra mentek Mayran tábornok vezénylete alatt; de vakmerő elszántságukat drágán fizették meg. Nemcsak a kis Redán minden ágyúi, de az orosz hadihajók is ellenük fordíták tüzüket, és pillanat alatt oly kartács-záporral boríták el, mely egész sorokat söprött el egyszerre. Lehetetlen volt e háromszoros kereszt tüzet kiállani, tíz perc alatt e kis hadtestnek fele halva feküdt, vagy harcképtelenné lőn, másik fele rémülve futott vissza védsáncai mögé. Mayrannak majdnem minden tábornoki tisztje elesett, vagy megsebesült, ő maga is életével fizette meg tévedését vagy türelmetlenségét, hogy egyedül kezdvén meg a támadást, magára vonta az összes muszka ágyúk megsemmisítő összpontosított tüzét. Csak ekkor adatott jelt Pelissier az általános támadásra; szebb tűzjátékot képzelni sem lehet, mint a jeladó rakétát követő jelenet vala: száz meg száz ágyú dördült el egyszerre végig az egész támadó vonalon, néhány bomba-mozsárból apró gránát-esőt szórtak a muszka erődökre, azután egy percig tartó puskaropogás állt

be, mely hozzánk hosszan elnyúló vékony tűzszalagnak látszott, s a végtelen ágyúdörgés közt dobpergésnek tetszett.

Az ostrom folytatása

(A támadás. - Az ostrom visszaveretése. - A borzasztó tüzelés a Malakoffból. - Néhány emigráns kalandja. - Az ostrom megújítása és sikere.)

Egyszerre iszonyú zivaj támadt. Az ágyúk elhallgattak, az egyes puskatüzeket felülmúlta az emberi lárma; szuronnyal küzdött 50-60000 ember oly összezavarodottan, hogy ágyúit egyik fél sem használhatá; iszonyú képe az elmúlt századok gyilkos harcainak!

Mi, kik távolról néztük füst- és porfellegen át e rettentő küzdelmet, nem láthattuk az egyes részleteket, de annál feszültebb izgatottsággal vártuk a percet, midőn Malakoff bástyáin feltűzetik a háromszínű zászló; percig sem kételkedve, hogy ily elszánt rohamnak semmi erő ellentállani nem képes.

Hosszú félórai zaj és tusa után eldördült egy ágyú a Malakoff tetején. Pár percre követte 5-6 más villanás s a tűz iránya nyilvánvalóvá tette, hogy a franciák visszaverettek. Pillanat alatt tűzokádó hegyé vált e bástya, kartács-záport okádva a hátrálókra és a szomszéd Redánra. Még kétszer újított meg a roham, de mindig gyöngébben s mindig hamarabb visszaverve, mint az első. Nyolc órakor már bizonyos volt a nap sorsa s a számtalan sebesültet csapatonként szállíták el mellettünk a kórházakba. Hasonló sors érte az angolokat is. Elszántan rohantak ezek is a nekik szemben álló Redánra s már megmászták meredek falait, de az egész Redánt uraló Malakoff bevétele nem sikerülvén, most onnan is kartács- és golyózáporral árasztattak el s kénytelenek lőnek hátrálni. Kevéssel 8 óra után már vége volt a harcnak s a szövetségesek tömérdek veszteséggel - sáncaikba vonultak vissza.

Most az ágyúknak kellett bosszút állani e vereségért. Nem csak a tulajdonképpeni ostromágyúk szólaltak meg egyszerre mind két részen, de a hajók is közeledtek a várművekhez s teljes erejükből kezdének működni; legalább 4-5000 nagy ágyú bömbölt most egyszerre, nem csak az egyes lövéseket nem lehetett

megkülönböztetni, de az egész sortüzeket sem. Zúgott, recsegett és dörgött az ég és föld s az ember lába alatt remegett a föld, az emberi pusztítások e rettentő műve százszorosan felülmúlta a legborzasztóbb égiháborút. Fekete füst- és porfellegek emelkedének Szebasztopolban, jeléül a hallatlan rombolásnak, melyet ez irtóztató golyó- és bombazápor előidézett, összedőlt és lángba borult, ami még ép és éghető volt, s a muszkák fedett helyeik dacára, több mint kétezer embert veszítettek e néhány órai iszonyú tüzelés által.

Déltájban szűnt a düh, s ezentúl csak a rendes ostromütegek működtek. Egyenként visszahúzódtak az ezredek is, lassanként megnépesült az üres tábor, de meglátszott minden arcon a szenvedett kudarc leverő hatása, s hosszú unalmas napok teltek el, míg a régi jó kedély és önbizalom ismét helyre állt.

Mi őszintén sajnáltuk, hogy az egyesültek vereséget szenvedtek; bántotta lelkünket azon gondolat, hogy gyűlölt ellenségünk, a muszka nem alázta meg, másfelől pedig szerettük ezen vitéz és határozott jellemű angol népet és sajnáltuk a sok ezer, eredmény nélkül elvérzett áldozatot. De találkozott köztünk is egy társaság, mely nem törődött mással, mint önérdekével, s ez által majd mindnyájunkra romlást hozott. Szarka és Csiha társasága ugyanis másod- vagy harmadnapján a szerencsétlen eredményű rohamoknak, épp akkor, midőn a seregek halottaikat temetgeték és elesett barátaikat, bajtársaikat siraták: meggondolatlanul vígan lakmározottu lovakat futattak s nagyokat ittak egymás egészségére és késő éjjelig áthallatszott a sátor falán a champagneres dugók pattogása, a poharak csengése s a víg multság tobzódó zaja.

Ugyan ki tűrhetné ezt el békével hasonló gyászos körülmények közt?

Másnap fegyveres csapat jött és az egész mulató társaságot letartóztatta s hadi törvényszék elé hurcolta, mint akik az ellenséggel rokonszenvezve, annak győzelmét ünnepelek meg. Kevésbe múlt, hogy e meggondolatlan könnyelmű pár ember botrányos tette miatt mindnyájunkat el nem kergettek, csak feddhetlen magunkviselete s a szerencsétlenség iránt tanúsított őszinte részvétünk látása mentett meg bennünket; őket azonban azonnal kiutasították, vagyonuk egy részét elkobozták s fedezet alatt küldték a kikötőig.

Nem sokkal ez idő előtt meg Kajdácsi és székely Balogh jártak pórul a franciákkal. Bementek egy szép napon széttekinteni és apróságokat vásárolni Kamiesbe, a franciák vásár terébe, hanem útlevelük nem volt, vagy legalább a franciák által láttamozva nem volt, s a francia gens d'armerie mint gyanúsokat elfogta és bezáratta. Bele telt három nap, míg sok lótás-futás által ki bírtuk őket szabadítani; pedig ezek nem vétettek semmit, nem is tudom, miért találtattak gyanúsoknak, holott oda mindenikünk szabadon jöttment bevásárlás végett és soha egyikünket még csak meg sem állították. Nem is lett nekik semmi büntetésük az ijedtségen s három napi letartóztatáson kívül, hanem ha kiválasztották volna se teheték volna találóbban e kellemetlen tréfát a franciák más emberen, mint éppen Kajdácsin. Ő volt köztünk a franciáknak dicsőítője és védője, mi az angolok természetével rokonszenveztünk, ő ellenben a franciákat bálványozta, neki tetszett a francia beszédesség, könnyelműség, víg kedély, tetszett a katonás szigorú rendtartás, még a gens d'armerie szigorúsága és zsarnoki hatalma s mindenbe beavatkozása is tetszett. Bezzeg volt aztán mit hallgatnia tőlünk, lerajzoltuk, amint hajtják befelé a "maison des vagabons"-ba, kinevettük az eseményért és még évek múlva is, ha valami francia intézményt dicsért, eszébe juttattuk a kamiesi gens d'armerie-t, - mindamelllett aligha meg nem maradt előszeretete mellett, mert nem csak hazánkban volt ő egy ízben maga is csendbiztos, hanem utóbb a törökökhöz is annak állott be s amint hallom, jelenleg Viddinben csendőrfőnök.

A június 18-i roham nem sikerülése egyfelől a francia jobb szárnyon történt félreértés, s ebből származott elhamarkodásnak, másfelől a futóárkok s a Malakoff közti nagy távolságnak tulajdonítható. 150-200 lépésnyi tér átfutása alatt fedetlen téren iszonyú pusztítást tesz sűrű zavaros tömegekben a 4-5-szörös keresztűz és a vívó is nem csak fáradtan, de megrémülve jut a sáncokhoz bajtársai holttestén át, azért a franciák kettőztetett erővel folytatták viárkaik előre tolását, szakadatlanul folyt a munka, kivált sötét éjjeleken s a gátló és védő ágyúk tüzelése napról-napra dühösebb lön.

Két hó múlva már alig voltak 50 lépésnyire, földalatti aknáikkal pedig közvetlen a Malakoff aljáig jutottak. Ily helyzetben nem volt mit tenni az oroszoknak, mint kültámadás által megkísérleni az ostromzár megtörését vagy legalább késleltetését. E végből Gorcsakoff augusztus 16-án sötét hajnalban, segítettve a ködös időtől, 60000 emberrel átnyomult a Csernája folyó traktiri hídján s rögtön csatába ereszkedett az olaszokkal és egy francia zuáv ezreddel s ez aránylag csekély erőt, elszánt ellentállása dacára, visszanyomta és a szövetséges táborral szemben levő magaslatokat elfoglalta; szerencsétlenségükre a köd felszállt s Pelissier megpillantván a veszély nagyságát, 4 dandárnak összevágó rohamot parancsolt ellenük. Erre zavarodott futásnak eredtek és mindnyájan az egyetlen hídnak tódultak kitévén magukat az olaszok és franciák összpontosított ágyútüzének, mely a tömött rendetlen csapatokban irtóztató pusztítást okozott.

Az angol tartalék sereg s a lovasság részt sem vett az ütközetben, mely három óra alatt befejeztetett az oroszoknak tökéletes megveretésével. Az egyesültek mintegy 2000, az oroszok ellenben 6000 embert és 1600 foglyot vesztek, elvesztvén egyúttal még a reményt is Szebasztopol ostromát kültámadás által meggátolhatni.

Ettől fogva a vár kettőzött erővel lődöztetett s e bombáztatás legmagasabb fokát érte el szept. 5-én s a rákövetkezett három napon, - később számítás szerint naponként mintegy 120 ezer bombagolyó és rakéta rombolta a falakat, az oroszok ellenműködését csaknem lehetlenné tevén.

Szeptember 7. és 8-a közötti éjjelen e hallatlan ágyúzás fedezete alatt vonult sáncaiba le a tábor, Malakoff ellen Mac Mahon és Bosquet, a kis Redán ellen Dulac, francia tábornokok, a központi bástya ellen Salles tábornok francia és olasz dandárokkal, a nagy Redán ellen Codrington tábornok az angolokkal voltak vezénylők a támadásban, ezalatt pedig Lijons és Bruat admiráloknak a flottáról kell vala a tengerre néző erődöket ostromolni és elhallgattatni.

Szeptember 8-án délig még borzasztóbban folyt a tüzelés, mint az előtt s az oroszokat bűvő helyeikre kergette. Pontban 12 órakor történt a roham Malakoff ellen. Előre! előre! hangzott egyszerre minden torokból s egy perc alatt átfutották a franciák az alig 10-12

ölnyi tért s a Malakoff sáncaiba vetették magukat. Az árkászok rőzsékkal és kosarakkal pillanat alatt hidakat vertek a mély árkokon, létrákat támogattak a falakhoz s a zuávok macskaügyességgel mászták meg. Hasztalan volt az oroszoknak minden erőlködése, hasztalan a kézigránátok s puszkagolyók zápora, - mint a méhraj rohant a zuáv előre, fel a falakra, fel a mellvédekre s be a bástyába. Itt szuronyra, puszkatusára került a sor, az oroszok kétségbeesetten védték magukat, de a franciák ellentállhatatlanok voltak s mindent elsepertek maguk előtt; félóra alatt halva feküdt a bástya őrsége s fenn lobogott az annyit dacolt tornyon a francia zászló.

Most a hátulsó erődöt rohanták meg és torlaszok, palissádok s kétségbeesett védelem dacára ezt is elfoglalták.

Az oroszok látva, hogy a vár kulcsa elveszett, kétségbeesett rohamot intéztek a Malakoff visszafoglalására; de hasztalan, ezrenként hullottak el saját, elfoglalt ágyúik kartács záporától, s utoljára is hátrálniok kellett, négy órai harc után urai voltak a franciák a híres malakoffi erődöknek.

Ugyanez idő alatt a kis Redánt is megtámadták, s háromszori visszaveretés után negyedszer is rohamra mentek és végre itt is győztek.

Előre megállapított terv szerint az angoloknak akkor kelle rohanni, midőn a francia zászlót meglátják Malakoffon; e percben elszántan vetették magukat a sáncokra, és bár soraikat a roppant golyózápor nagyon megritkította, megmászták s elfoglalák a bástyafokot; de belül itt is sűrű palissádok voltak, mely mögül gyilkos puszkatüzet szórtak rájuk az oroszok. Két óráig küzdöttek e veszélyes ponton s végre is nem megtizedelve, de megfelezve hátrálni kénytelenítették.

Malakoff elestével tarthatlanná lett Szebasztopol s az oroszok még azon éjjel kivonultak az északi részre, felgyújtván maguk után a várost, légberöpítvén raktáraikat, középületeik egy részét, gránát és bomba garmadáikat; hajóikat pedig részint felgyújtották, részint elsüllyesztették s így a híres flotta, mely 19 sorhajó, 12 fregatte, 10 corvette és 30 gőzösből állott 2200 ágyúval, nincs többé! Szinope megbosszultatott s a hadjáratnak egyik fő célja eléretett.

Harmadnapra mi is bementünk a városba szétnézni. Borzasztó volt itt a pusztítás, mit majd másfél évi folytonos ostrom vitt véghez; alig volt ház lakható állapotban, a fedelek részint előre lehordattak, részint leégtek, a falakon ablak és ajtó nagyságú lyukakat vertek a nagy golyók, az utcák kövezetén a fellobbantott aknák s a behullott bombák mély gödröket vájtak, a külső falakon oly sűrűn látszottak a puszkagolyók és kartácsok nyomai, hogy egy kalapot nem lehetne oly helyre borítani, hogy legalább 2-3 golyó-helyet ne takarjon el; úton-útfélen golyó, bomba, gránát és rakéta darabokra lép az ember s azon kell bámulni, hogy itt élőlény megmaradhatott.

A bevett várművek még jobban össze vannak rongálva; a falak és mellvédek össze-vissza zúzva, az árkok kövekkel, golyódarabokkal és földomladékkal tele, belől a háttérben szétpattant bomba-mozsarak és ellenséges golyóktól összetört laféták, kerekek s összelőtt ágyúk. Láttam ágyúkat derékban szétzúzva, másiknak éppen szájába csapott egy nagyobb golyó és három-négyfelé repesztvén, derekában megszorult, némelyikből kereken kicsapott egy darabot, másiknak oldalt testébe fúródott, s ott benne megállt, még ezen szörnyetegeken is szörnyű volt a rombolásnak képe.

Különös, hogy sem a fő indító Miklós cár, sem a végrehajtók St. Arnaud és lord Raglan közül egyik sem érthette meg e nevezetes háború végét, mely nem tartott ugyan 10 évig, nem is ölt meg egy nemzetet, hogy romjaiból teremtsen egy sokkal hatalmasabbat, mint a trójai háború, de nagyszerűségben amaz elődét sokkal felülmúlta, és hihetőleg várhatnak ismét unokáink egy pár ezer évig, míg ismét párját látandják.

Mivé lett a tábor?

(Építkezések. - Vasút. - Vasházak. - Kenyérsütő gőzös. - A franciák színházat építenek. - Az angol színház az én házamban van.)

Szebasztopol bevételel még nem lett vége a hadjáratnak, hisz tulajdonkép csak is a Malakoff-bástya vétetett be, az oroszok aztán feladtak annyit, amennyi ennek folytán tarthatlanná lőn, de még ott állottak a kikötő és az északi oldal még erősebb várművei s eleinte

általános hiedelem lón, hogy most északra kell átköltözni s újra kezdeni az ostromot.

Tudjuk, hogy mindebből semmi sem lett, többé sem ostrom, sem nagyobb csaták nem történtek, sőt az Eupatoria felé küldött expedíció s a Simferopol ellen a Csernaja felől tervezett előnyomulásban is a roppant tábornak oly kis része vett részt, hogy nekünk, kik ez időtájt közöttük éltünk, fel sem tűnt azon kis részlet hiányzása.

A hadi események rohamos menetele annyira elfoglalá figyelmemet, hogy a tábor külalakja és rendje teljes megváltozásáról nem is szólhaték, pedig e nyáron át nem csak a tábor, de azon egész földdarab, mely a szövetségesek kezében volt, nagyon érdekes átalakuláson esett keresztül.

Láttuk, mennyi nehézséggel - mondhatnám, mennyi kínnal - kellett a megérkező és ostromot kezdő seregeknek élelmi és lőszerüket rendeltetésük helyére szállítani; e nehézségeket el kellett mozdítani, különben sikeres ostromlásról álmodni sem lehetett, neki fogtak tehát a franciák, mint hajdan a római légiók, töltött utat építettek, mely kikötőjüket Kamiest a táborral összekösse. Útjuk nem a legjobb volt, mondhatni inkább rossznak, mert eleinte csak a szekér két pár kereke távolságára ástak két szál árkot s azt megtömték törött kővel, azután még egy ilyen utat csináltak mellé; de csakhamar meggyőződtek e szerkezet hiányos volta felől, mert minden léptenyomon mellé hajtottak és agyig vágódtak a ragadós agyagba nehéz tábori szekereik, s vagy feldőltek, vagy megfeneklettek és utoljára sem maradt egyéb hátra, mint az egész út koronáját megkövecsezni jó vastagon.

Az angolok ellenben nem csináltak töltött utat, hanem vasutat. Az út szerkezetét illetőleg ez sem volt olyan, mint az angol vagy bármely európai állam állandó vasútjai, talán Amerikában lehetnek ilyenek. Ugyanis mindenik sleeper alá ástak egy másfél láb széles gödröt, azt jól megverték törött kővel, aztán rárakták a keresztfákat, rászegezték széles talpú (Vignoli) sínjeiket, és a közök kitöltése nélkül azonnal megkezdték rajtok az ágyúk, bombák és élelmi cikkek szállítását. Még feltűnőbb volt az útnak hullámzatossága. Ugyanis Balaklavától a hegy aljáig egyenes, csaknem vízszintes a talaj, itt

tehát könnyű volt az útnak szabályos lassú emelkedést adni, még pedig oly módon, hogy a kikötőből a tábor felé menő rakott szekereket rendes mozdonnyal vontatták oda, míg ellenben a táborból üresen visszatérőknek mozgatására elegendő volt az út esése, s a kocsik éppen illő sebességgel gördültek be a kikötői indóhelybe.

A tábor és kikötő közt azonban magas hegy, illetőleg part van, mit igen nehezen, sok oldalazás és kerüléssel s nagy fáradtsággal, sok munkával lehetett volna legyőzni, ezért tehát egy még néhol máig is alkalmazott módhoz - a hengerrel való köteles vontatáshoz folyamodtak. A tetőn Kadikőj mellett felállítottak hatalmas álló gépet, mely 4 láb átmérőjű vashengerére föltekergetőn egy erős sodronykötelet, ez által felvontatta a kötél alsó végére erősített teherszekereket kettenként-hármanként a rájuk rakott teher súlyához képest. E kötél egyébiránt végetlen volt, alul egy csigán fordult meg, útközben szintén csigák alatt húzódott lefelé heverő ága. De nem hiába, hogy e módszer kiment a divatból, mert bizony ez veszedelmes kísérlet még teherhordásban is, hát még ember szállításra.

Egyszer láttam, midőn e kötél elszakadt és pedig azon percben, midőn ágyúkkal rakott két szekere már csaknem egészen feljutott a tetőre. Alulról meg alig 40 lépésre a domb aljától más teherhordó szekér tömeg várakozott sorjára, lassan gördülve a hegy alja felé. Az elszabadult két kocsis szélvész sebességgel rohant lefelé az esés növekedő gyorsaságával, amazok elől rég elment a mozdony s nem volt mivel elfutni a bizonyos veszély elől, még csak megállítani sem lehetett őket, mesterségesen úgy levén az út lejtőzve, hogy a mozdony visszatérő pontjától a hegy aljáig gördüljenek. Borzasztó csattanással összeütköztek s a kanyarodó út küloldala felé össze-vissza kavargódzva kihengeredtek; életveszély nem történt, mert az angolok idejében leugráltak, de vagy 4 kocsis darabokra tört, s a roppant nagy ágyúk, mint könnyű fadarabok, 10-20 lépésnyi távolra repültek a rettentő lökéstől.

A tetőtől a táborig hullámzó a fennsík, ezt nem egyenlítették ki, hanem oly módon használták fel a hullámokat, hogy a kocsik maguktól gördültek eleintén lassan, azután növekedő sebességgel le a

völgybe, s annak túlpartján a nyert sebesség által ismét fel. Ott, hol ez kivihetlen volt, óriás lovak vártak rájuk, s ezek segítettek ismét egy újabb lejtőig vontatni. Ily módon igen hamar elkészült ez út, és a roppant mennyiségű élelem, löveg és lőszer s minden egyéb szállítása igen könnyen, gyorsan és aránylag olcsón eszközöltetett általa.

Ez éppen jellemző e két nemzet gondolkozásmódjára nézve; a francia rossz kavicsos utat csinált, de hamar, az angol elkésett ugyan egy keveset, hanem aztán csinált vasutat, így tettek gazdagabb tisztjeik és kereskedőik is; a franciák gyorsan deszkabódékat építgetek, ezek ellenben előbb sátrakban nyomorogtak, de később meg kész vasházakat és raktárakat hozattak Angolországból.

Az ily vasház közönséges vaslemezből van, mely, hogy elegendő merevséget nyerjen, hullámzatosan meghajtogatott úgy, hogy a ház kívülről olyformán néz ki, mintha kerekded függőlegesen álló lécekből lenne összealkotva. A tető hasonló lemezből van, de nem a mi háztetőink alakjára két egyenes lapból, hanem lapos bolthajtás formán egy darabból, mi a széles eresszel együtt az egésznek igen csinos külsőt kölcsönöz. Mindamellet e házak nem célszerűek, mert a vas jó vezető sajátsága folytán nyáron kiállhatlan melegek, télen pedig csak folytonos fűtés által lesznek tűrhetőkké.

Posta és távírda nélkül művelt ember nem élhet; gondoskodtak jó korán ezekről is, s az otthoni posta módjára nem csak leveleket, de pénzeket és apróbb csomagokat is szállítottak; eleintén régi divatú jelző tornyokat állítottak fel s én életemben csak is itt láttam e nemét a sürgönyözésnek, ákombák betűket utánozni három darab festett deszka különféle állásba mozgatásával. Felesleges többet szólnom róla, kiment divatból a sodrony és villany által, mint a kanócos puskát elfeledteté a hátultöltő. Később sodronytávírdát rakattak le, még pedig a Fekete-tengeren keresztül Várnához; e tenger alatti huzal korántsem volt oly vastag és vízmentes, mint a nagy átlánti; egy szál, iron vastagságú réz sodrony be volt fonva vékonyabb sodronyokkal kötél-alakban ujnyi vastagon, ez meg volt festve olajfestékkel vagy talán vékony kaucsuk-oldattal, s egyéb boríték nélkül lebecsáttatott a tengerbe és bizonyosan jól szolgált, legalább nem hallottam, hogy a közlekedés csak egyszer is meg lett volna

szakítva, noha kétségtelen, hogy a rozsdá pár év alatt használhatatlanná teszi.

A múlt télen az egész angol sereg kenyér helyett kétszersülttel, a tengerészek állandó eledelével élt; ez ugyan nem éppen rossz, de még is nagyon rá un az ember. Midőn én kora tavasszal Konstantinápolyba mentem, nem győztem jóllakni kenyérrel és azon gondolatra jöttem, hogy eladás végett csomó kenyeret szállítsak Krimbe. Nagy fenyő-hordókba csomagolva vittem is 7000-et, egyúttal vittem hozzá 50000 tojást és 10000 narancsot. Soha ennél nagyobb keletnek még árucikk nem örvendett, két nap alatt elfogyott mind, s a kenyérszállítást inkább kedvtöltés, mint nyereleményvágyból még egy párszor ismételnünk kellett.

Tavasszal aztán gondoskodott az angol élelmező bizottság kenyérről. Berendeztek egy gőzöst a balaklavai kikötőben kenyérsütő házzá. Egyik végén beöntetett a búza, hol azonnal megőrölték és szitálták, onnan a kész liszt egyenest a dagasztó osztályba folyt át, itt hosszú vályu-alakú teknőkben gőzerővel hajtott tömőfák gyömöszölik a tésztát, minden vályu mellett egy pár felügyelő van, kik egyengetik a tömőfák alá, tovább nagy, hosszú asztalokon történik a kiszaggatás olyanforma géppel, mint a gyógyszerészek labdacskészítője, a kiszaggatott kenyerek megsüttetnek a kemencékben, melyeket ugyanazon melegség fűt, mely az egész órló, szitáló és dagasztó gépet mozgatta.

Az innen készült kenyér alakjára kocka domború tetővel, kissé kalács ízű, mivel kovász helyett élesztővel van sütvé, hanem a mi magyar kenyérünknel valamivel tömöttebb belű, míg ellenben a franciáké nagyon is ritka, mint a durva szivacs, s alkalmasint timsóval van felfujtatva, - ez is a nemzeti jelleg úgy egyiknél, mint a másiknál.

Az unalmas sós hús helyett is gondoskodtak frissről; egész csorda marhákat és juhokat szállítottak hajókon Krimbe s nem egy-két skót katonát lehetett látni a monasztiri hegyeken és halmokon nagy bottal és nemzeti dudával andalogva a legelésző nyáj után oly léleknyugalommal furulyázgatni, mintha csak távol hazája bércein barangolna. A csimpolya vagy kecske duda oly kedvelt nemzeti hangszer a skótoknál, hogy a hadi zenekarnál is szerepel, és én igen

célszerűnek tartom, hogy a katonának nem csak operadarabokat s mesterséges műzenéket fújnak, hanem nemzeti dalokat is, és pedig azokon a hangszereken, amelyeket gyermekkor óta megtanult érteni és reá lelkesülni.

Míg így gondoskodtak a sereg élelmezéséről, ruházatáról és lehető kényelméről, másfelől mulatságukról sem feledkeztek meg.

A franciák Kamiesben nagy színházat építettek s állami költségen színész társaságot kaptak s pénz nélkül megengedett bizonyos számú legénységnek a bemenetel. Az angolok szintén rögönöztek színházat, de csak műkedvelőkből.

Kiss Tóni és Czirjék építettek volt egy nagy faházat fenn a táborban tiszt vendéglőnek, e nagy házat később én vettem meg, társ maradván Czirjékkal, miután Kiss Tóni bűneinek bocsánatát megnyervén, amnestiával haza utazott; a nagy éttermet aztán kibérelték az angol műkedvelők s átalakították színházzá.

Azt hinné az ember, hogy e komoly természetű népnek színművei is olyanok. Itt azonban az ellenkezőt kedvelték legjobban s a bohózatokban látszottak valódi mestereknek. Különösen kitűnt közöttük Mr. Lacy hadnagy, ki nemcsak oly ügyes bohóc volt, hogy pusztá megjelenése kacagásra ragadta a nézőket, de egyszersmind maga is írt igen érdekes, a harc színhelyéről s a tábori életből merített komikus darabokat.

Másik kedvelt multságuk a dal. Minden héten kétszer összegyűltek, a hosszú asztalok körül, mint az iskolások rendben helyet foglaltak, azután választott elnökük solo elkezdett egy dalt, utána másik, harmadik, mindenkinek kellett egy dalt egyedül énekelni; - a kitűnőbbeket megtapsolták, de a legrosszabbakat is hallatlan türelemmel végig hallgatták. Dalaik leginkább lassúbúslakodók, némelyek lelkesítő, mások igen gyors irlandi topogó tánc üteműek; többnyire nemzeti és csak ritkán lehetett egy-egy operadallamot hallani tőlük. Nevezetes, hogy akár dal, akár ivó és mulató társaság jön össze: a multság mindig a nemzeti himnusz - "god save the queen" eléneklésével végződik. Rólunk még idegen hírlapok is megjegyezték, hogy szeretjük a "hazádnak rendületlenül"-t énekelni; meg vagyok győződve, hogy az angolok sokkal jobban

szeretik a maguk himnuszát; minden istentisztelet, minden gyűlés ezzel végződik, a táborban ezt éneklik, a kintornák ezt fújják!

A mulatságok a táborban

(Az angolok sportja. - A patkányfogdosás. - Egy angol lakoma. - Ki a legpazarlóbb. - Az emigránsok. - Az emlékirat-író kereskedése.)

A sportnak különböző nemeiről sem feledkeztek meg az angolok, s amennyiben a hely és körülmény megengedé, igyekeztek az otthonos mulatságokat az éppen megfelelő időben itt is véghez vinni.

Talán első helyet érdemel elterjedtsége és közkedveltsége miatt a tricket, nagyon hasonló a nálunk divatos kótyázáshoz, s némileg a tekézéshez; ugyan ennek másik faja a labdázás; nem egyszer látni őszbe csavarodott magas rangú tisztet is összeelegyedve az ifjakkal, vígan labdázni és tekézni a szép sík gyepen.

A versenyfutás és futtatás sem maradt el, sőt teljesen megfelelőleg rendeztetett be az otthoni divatnak; fogadások és nyeremények szintén tétettek, bírák, jegyzők csak úgy választattak, meghatározott a futható lovak faja, meg a futás módja, stb. Ebben a franciák és olaszok is részt vettek, s az algíri arab lovak itt is bebizonyították kitűnőségüket s nem egy-két hosszú nyakú angol lovat csúffá tettek.

Az arab lovak kétségkívül nem csak legszebbek és legfutósabbak, kivált huzamosabb időre, de legokosabbak is a lovak közt; ezt nagy mértékben lehetett tapasztalni a franciáknál; az arab ló úgy figyel és engedelmeskedik gazdájának vagy felügyelőjének, mint a kutya, szabadon vitték a lovakat itatni, vígan ugrándoztak jobbra-balra, de a hívásra azonnal helyre és sorba szaladnak, sőt olyanokat is láttam, melyek eldobott kendőt, sapkát, mint a vizsla, vezényszóra előhoznak tüzes vérük dacára szelídek és a lövéstől nem rettegnek, nem ugrándoznak.

Gyalog futások is történtek. Legfurcsább azonban a gyalognak lovassal való futó versenye. Két oszlop vagy inkább két erős facölöp beásatik, mintegy 30-40 lépésnyi távolságra, a gyalog oda veti hátát az első cölöphöz, a lovas pedig mellé áll úgy, hogy a ló feje a cölöppel egy vonalban van. Adott jelre egyszerre indulnak, még pedig úgy,

hogy a másik cölöpöt meg kell kerülni és aki előbb visszaér az induló ponthoz, az a győztes. Minél kurtább a futó tér, annál bizonyosabb a gyalog nyeresége, mert rövid ideig nagy sebességet kigyőz az ember; a túlsó cölöp körül meg karjával fogódzva pillanat alatt megfordul, míg ellenben a lovas nem tud illő gyorsasággal helyből indulni, a cölöpöt pedig vagy túlszaladja, vagy kénytelen nagy körttenni, mi alatt versenytársa már hazafelé fut.

A vadászati idényt is utánozták, amennyiben e vadtalan vidéken utánozható volt; egész csapat lovasok indultak vadászatra, ott, hol rókának vagy nyúlnek híre sem volt, korbácsokkal, vagy hosszú suhángokkal fegyverkezve; ha aztán előkaphattak valami eltévedt kutyát, azt hegyen-völgyön nyaktörő szökések és ugrások közt kergették mindaddig, míg lovasok és paripák ki nem fáradtak. Mások halászati eszközeiket, finom mesterséges horgaikat magukkal hozták és szabad idejükben órákat elguggoltak a kikötő valamely szikláján, mi e bő halú vizeken kétségkívül szép, sőt felette hasznos multság is volt.

Más - nálunk még ismeretlen - neme a vadászatnak a patkány-fogdostatás - rat match. Erre különösen betanított kutyák vannak, s a fogatás neme különböző. Nem mintha a pincslit ott lesné, mint a mi macskáink a patkányt, míg kijő rejtekéből, hogy elfoghassa, - óh korántsem. A patkányokat előbb emberek fogdossák össze s erős zsákokban vagy drót kalitkákban tartják, míg illő számmal vannak az általános multságra. Ekkor két-háromszáz tiszt összegyűl egy-egy síkon, tíz-tizenkét patkány-pincset nyakövénel fogva a földön készen tart egy-egy legény; egy pedig ekkor szabadon bocsát egy patkányt, s vezényszóra, mikor az már 10-15 lépésnyi egérutat kapott, egyszerre elbocsátják a kutyákat. Előre fogadások történnek, hogy melyik kutya fog leghamarabb vagy legtöbbet, s egymásután 20-30 fogatás is van. Némely kutya gyors futó, de nem tud kapni, mások ellenben feldobják a patkányt s még mielőtt ismét földet érne, egy harapással meg is ölik, - ezek tartatnak legjobbaknak. Máskor meg betesznek tíz-húsz patkányt egy rosta kalitkába, közé dobnak egy kutyát ily módon sorban próbálják a kutyákat, fogadván rá, melyik hány perc alatt öli meg mind.

A fogadási szellem általában nagyon elterjedt az angolok közt; nem egyszer előző két legény, iszik egy pohár sört, felpendíti hüvelykével levegőbe a pénzdarabot, s beszorított markát bajtársa elé tartva kérdi fej-e vagy írás? Aki veszt, az fizet. Máskor 15-20 lépésre kitesznek egy üres palackot, s bizonyos tempó mellett sorban dobnak hozzá, ki legelőbb elüti, nyeri az összes betétet.

Bizonyos ünnepekhez kötött szokásaikat is megtartották, ilyenek a Valentin-napi nételen levélírás, melyben egymásnak nevetséges tulajdonait adják értésre. Londonban e napon (illetőleg három napon át) szekerek hordják szét a temérdek gúnylevelet, és alig van a roppant városnak oly lakosa, ki legalább egyet-kettőt ne kapna és ne küldene. Megtették ezt Krimben is, a közkatona ugyancsak szemére hányta tizedesének vagy őrmesterének, ami csak fájt neki, s nem kétlem, hogy a tiszt urak hasonlólag bántak el ezredeseikkel és tábornokaikkal. Felséges egy szokás! Legalább egyszer egy évben mindenki megláthatja magát úgy, mint őt mások látják. Bár csak nálunk divatba jönne, sok ostoba ferdeséget csak is ezen a módon lehetne tán megszüntetni.

Nem hiányzott a karácsonyi puding sem - plumpudding - mi nem egyéb, mint egy nagy gombóc, melyben mazsola szőlő és mandula van, s melyet, miután egy tiszta ruhába kötve üstben kifőztek, kívülről leöntenek cukros rummal, mit rajta elégetnek. Fő dolog, hogy a puding az egész családnak vagy társaságnak elég legyen, ezért néha oly nagyot csinálnak, mint egy izmos dinnye, különben angol gyomorba való goromba eledel.

Kitűnő alkalmakra nagy ebédeket is rendeztek; így például az ostromnál magát különösen kitüntetett Windham ezredes tábornokká kineveztetésekor 16 volt ezredes és alezredes bajtársa Windham tiszteletére lakomát adott. Ezt fel se említeném, mert hisz a világon tán mindenütt divatos dolog, ha oly furcsaságokat nem követtek volna el, melyek a mi szokásaink szerint nagyon felötlők. Ugyanis nemcsak hogy előre kialakudták mindennek az árát, lejjebb vervén a rendes étlap árjegyzékét, hanem aztán egyenként kellett az illető összegrészleteket tőlük összeszedetni s némelyik után több napokig járatni; másik furcsaság, hogy dacára a kialakulásnak, az

angolok maguk hoztak magukkal borokat, hogy azonban nekünk kárunk ne legyen, minden üvegtől fizetek 6 pencet.

Nálunk szeretik az angolokat utánózni s általában pénzszerő gavalléroknak tartják őket. Én sok példával be tudnám bizonyítani, hogy az angol sem otthon, sem maga körében nem pénzszerő, hanem ellenkezőleg kereskedő, következőleg idegenek közt is csak ott bőkezű, ahol megbámulják érette. Mindazon nemzetek közt, melyeket éltem folytán kisebb-nagyobb mértékben kiismertem, legpazarlóbb a magyar; - pedig bizonyosan nem a leggazdagabb, s e tulajdont, tudom, hogy nálunk a nemzeti erények közé számítják, pedig biz az inkább nemzeti gyengeség és oly tulajdonság, melyről célszerű lenne leszokni.

Sehol nem lehetett e pazarlási szenvedélynek feltűnőbb példait látni, mint éppen közöttünk Krimben. Azon emberek, kik egy év előtt 2-3 arany havi bérért szolgáskodtak, most egy ebédre megettek két aranyat; Czirjék egy csatlósna, ki lovát 5 percig megfogta, míg ő annak gazdájával beszélt, egy aranyat dobott oda.

A kártya-szenvedély is felvirágzott, mint a gyom, még pedig oly mérvben, hogy némelyiket pár óra alatt ismét koldussá tette, mint ahogy idejött; természetesen a makaó járta, melynél a rendes legkisebb tétel 1 ft sterling volt, de én láttam egy magyar emigránst egyetlen tételre 90 font sterlinget is veszíteni.

Amily mértékben növekedett a kártya-szenvedély, épp úgy csökkent az erkölcsiség; - kereskedő társak és régi jóbarátok egymást gyanúsítani kezdék s utoljára oda jutottunk, hogy 10-15 egyént kivéve, a többi egymást csalónak, tolvajnak kiáltotta ki; a tőkepénz és tudomány nélkül aránylag bőven ömlő aranyeső valóban próbaköve lett a becsületességnek, s oly emberek estek általa alapos rossz hírbe, kikről senki fel nem tett volna semmi rosszat, míg szegények voltak.

Szomorú tapasztalat, hogy aránylag kevés ember van, kinek önlelkiismerete elég erélyes útmutató tetteiben; itt ellenőrködni egymás felett nem lehetett, mert minden szélvész gyorsasággal s rendetlenséggel történt. Ez nem volt rendes állapot, hanem nagyon is kivételes; egyik bevásárolt ott, ahol, és úgy, ahogy; másik künn a táborban apró részletekben eladogatta ismét, hogy miképp - ki tudná azt ellenőrzni? Kölcsönös bizalmon alapult itt minden társaság s

csodálkozni nem, de sajnálkozni lehet rajta, ha oly sokan akadtak, kik e bizalommal visszaélni elég gyöngék voltak.

A kereskedés módja is tetemesen megváltozott, egyfelől az eddig divatos sátrak helyett még a táborban is deszka házakat építettünk; másfelől a nyereség annyi mindenféle kereskedőt csábított Krimbe, hogy ezeknek egymás mellé rendezett kisebb-nagyobb raktáraiból egész faluk képződtek. Kamies és Kadiköi nemcsak raktáraik száma, de árucikkeik különféleségére is bátran vetekedtek egy közepszerű várossal; voltak itt kávéházak, vendéglők, s az élelmi cikkeken kívül öltözetek, szőnyegek, ékszerek, ló- és vadász szerszámok, zenészek, bohócok, szóval minden, ami az élet fenntartására és kényelmére megkívántatik; sőt a szellemi élet is képviselve volt egy kis könyvtár-raktár, s a temérdekféle hírlap által.

Mindezek azonban akkor gyülekeztek ide, mikor már jobb lett volna felszedni a sátorfát és odább állani, - mikor a hadjáratnak vége volt. Ez ide todulásnak eredménye az lón, hogy utoljára itt minden olcsóbb lett, mint magában Konstantinápolyban, és nem egy-két kereskedő elszámítván magát, az utolsó pár hó alatt fölemésztette s elvesztette, amit egész éven át nagy fáradtsággal s nélkülözéssel gyűjtött össze. Nekem ez időben Jakobsonnal társaságban 12 lovam, 4 szekere, Kadiköiben nagy raktáram, kávéházam, a táborban nagy vendéglőm és 4 boltom volt, ezekben ismét társaim valának Czirjék, Mettheus (angol), Hágen, előbb Szilberlajtner, Órhalmi, részben még Kajdácsi, székely Balog és Lázár. Ekkor már napi bevételeink 100 font sterlingen felül jártak, de mivel ló- és emberi élelem, különösen pedig a cseléd és kereskedő segéd felette drága volt: valódi haszon e roppant bevétel mellett is nem sok volt, mert a nagy verseny miatt csekély nyereséggel árultunk; midőn pedig megtudtuk, hogy innen sem lovainkat, sem el nem adhatott portékáinkat többé el nem vihetjük, mert a hajók a hadsereg visszaszállítására sem elégségesek: akkor aztán úgy adtuk el mindent, amint éppen vették.

Lópor-torony

(A felrobbanás. - A végzet útjai.)

Az angol tábor keleti sarkánál állott egy durva kövekből épített nagy szélmalom, ezt az angolok nem sokára idejövetelük után lőpor-toronnyá alakították át, mozgatható sisakját lebontván, földdel fedték be, villámhárítóval látták el, - alatta mély pincét ástak, s őrizteték mindazon elővigyázati rendszabályok megtartása mellett, melyeket e veszélyes anyag nagy tömegben tartása igényel.

Olvastam valahol, hogy ha nagy tömeg lőpor felhalmoztatik, magától meggyúl. Nem tudom, mi igaz lehet benne, s aligha valaha valaki kísérletet teend vele e célból; itt nem is tartatott lőpor egymásra halmozva, hanem részint hordókban, részint nagy réz ládákban, vagy kész tölténnyé feldolgozva.

Mind a mellett a felrobbanás megtörtént 1855. november 15-én délután 2-3 óra tájban.

Említém, hogy egész kereskedő faluk képződtek ez év folytán; ilyen falu volt a tábor melletti angol bazár is, mintegy 12-15 száz lépésre ezen lőportoronnytól. Nekem itt jó nagy deszkaházam volt, melyben nagyobb kereskedést űztem. Naponként 4 szekerem járt a kikötőbe árúért és ezen árukat részint egyenest a megrendelő kiskereskedőkhöz szállíttatám, részint itt raktam le, itt volt 12 lóra való istálló s lomtáram is. E napon éppen itt időztem, és történetből éppen a lőportorony felé valék fordulva arccal, szabad ég alatt álltam s így véletlenül a felrobbanásnak csaknem veszélyes közelségből szemtanúja voltam.

Lángveres tűzoszlop csapott fel a földről, melynek emelkedése bár oly gyors volt, hogy a szem alig kísérheté, mégis jó darab ideig tartott, magassága a felhőket meghaladta s a könnyű báránfyellegeket magához ragadá, tetején fa- és kődarabokat emelt, úgy hogy első pillanatban valamely légbe repített hajónak véltem, melynek fedélzete és árbocai kalimpálnak ott fenn. Pillanat múlva e tíz-húsz öl átmérőjű tűzoszlop korom fekete lón, melyben a felragadott s ott meggyulladozó lőporládák, bombák, rakéták, töltények ropogó tűzszikrákként kigyóztak szerte-szét.

Bámulatomból borzasztó dördülés rázott fel, vagy inkább dobott földre, mert a légnyomás és földrengés oly erős volt, hogy nem csak az embereket feldönté, de az ablakok is darabokra zúzva hullottak a ház közepére, a házak egy része összedőlt, vagy egyes deszkái

összerepedeztek, s könnyű zsindegy lapokként repültek le. A roppant dördülést és rémületet kő- és gránát-eső követte. A malom falának durva kövei ágyúgolyókként sivítottak szét a levegőben oly erővel, hogy egy ökölnyi darab házam deszkafalán lyukat ütött, mint egy golyó, a bombák, gránátok és rakéták pedig roppant távolságokra szét dobálva, részint magasan a levegőben, részint a táborban szanaszét pattogtak széjjel, sőt nagy gerendadarabok és vasabroncsos széna-csomagok, üres hordók is több száz lépésnyire hajítottak szét s rombolva hullottak le.

E percben mi voltunk az ostromlottak, és bizonyos, hogy egyszerre még Szebasztopolra sem hullott annyi rombolószer, mint e néhány perc alatt a tábor közeli részére. Mintegy 300-ra teszik a halottak és sebesültek számát, amely szám aligha nem szelídítve van; de hogy még sokkal több áldozatba nem került, leginkább annak köszönhető, hogy közvetlen közelében nem voltak sátrak, s a kis őrcsapatot kivéve a többi sérülések mind a távol lehulló kő- és bombadarabok által okozottak szanaszét a táborban. Vagy 60 munkás egy út igazgatásán dolgozott, mintegy 150 lépésnyi távolban, ezek közül alig maradt 4-5 életben, egy őrnagy történetesen arra lovagolva, egy kődarab mindkét lábát térdig elszakította, keresztül ütve a lovat; bombák azonban 2-3000 lépésnyi távolságra is hullottak s némelyik itt elpattanva több embert megölt, így a 19. angol ezrednél egy sátorban az együtt ebédelő 6 katonát.

Ki és mi volt oka e szerencsétlenségnek, nem tudhatni; némelyek árulást gyanítottak, mások vigyázatlanságból eredettnek vélték. Leghihetőbb, hogy az egymásra halmozott golyók meggurultak és valamely pexans vagy muszka bomba melyek kanóc nélkül ütés által gyulladnak meg, kaphatott oly ütést, melyre szétrobbant. Mások állítják, hogy a Szebasztopolból hozott bombák és gránátokból a töltényt kapartaták ki s e mütét okozta egynek fellobbanását. Mindenesetre sajnos vigyázatlanság akár kész bombákat oda halmozni, akár eme veszedelmes mütétet ott vagy oly közel végeztetni, hogy arról az egész meggyulladhasson, s én csak a napi hír gyanításait mondtam el, nem feltételezván ily gondatlanságot szakértőkről.

Hivatalos jelentés szerint 30 ezer kilogramm lőpor és hatszázezer töltény vetett lobbot. Ezekből a számokból lehet fogalma mindenkinek e valóban borzasztó szép tűzi látvány nagyszerűségéről és páratlanságáról, melyhez képest Stuver minden mestersége nem egyéb gyufa-percegtetésnél, vagy sötétben való kicsiholásánál.

A következő 1856-i év tavaszán, mielőtt a szövetségesek kivonultak volna az annyi véráldozattal bevett Szebasztopolból, elhatározták a kezükben levő védműveket, a hajógyárat, sőt a város nagy részét is tökéletesen lerombolni, s mindezt a lőpor vitte véghez. Gyakran egész sor aknák gyújtattak el egyszerre, máskor sortűz módjára ropogtak egymás után s az annyi milliókba került épületek, az annyi ostromot kiállott várak rövid időn járhatlan rommá és kőhalmazzá lőnek; ez aknák fellobbantgatása is szép látványos jelenet, e mellett nem mindennap szemlélhető tünemény volt, de nagyszerűségére nézve ama fentebb említett lőporgyulladásához nem is hasonlítható.

E felrobbanást csak megközelíthetőleg híven sem tudtam leírni, pedig oly híven benyomódott emlékezetembe, mintha még most is látnám, talán mert nem gondolhatok rá anélkül, hogy eszembe ne jusson róla, mily csodálatosak az ember sorsának rejtélyes útjai, mily csekélységnek köszönhetem, hogy e felrobbanás rám nézve végzetes nem lett. Ugyanis e lőporraktár mellett alig 100-150 lépésnyire volt egy kereskedőnek, ha nem csalatkozom, Szimon nevűnek egy boltja: ez az ember két nappal a katasztrófa előtt megkínált, hogy venném meg boltját, az alku közöttünk már majdnem meglett s az átvételre éppen a vész napja tűzetett ki.

Előtte való estve átlovagoltam oda, és az én atyámfiát azon foglalkozásban leptem meg, amint porterjét éppen töltögette vízzel, hogy másnap az átadásnál egy-két font sterlinggel többet kapjon tőlem. Az ilyen nyomorultság engem mindig utálattal töltött el, szóba se álltam többé vele, és íme másnap, mikor, ha e csekélység közbe nem jön, éppen az átvevással leendek ott elfoglalva, felrobbant a lőpor-raktár és az én Szimonomat boltostól, mindenestől elsöprötte a földnek színéről.

A hadjárat vége

(A bevétel után. - A béke. - A tábori életből. - A muszkák.)

Dél-Szebasztopol bevétele után a szövetségesek elérvén főcéljukat, a hajóhad és hajógyár megsemmisítését, nem az északi oldali erődök bevételét, hanem a nikolajewi fő hajóépítő-helyek bevételét és lerombolását tűzték ki célul. A krimiai orosz sereg ellenében pedig félig-meddig csak védelmi állásba helyezé magát s a sereg egy kis részét Eupatória felé küldé el, hol némi összeütközések is történtek nagyobb eredmény nélkül.

Mindenki elgondolhatta, hogy Nikolajew komoly ostroma már 1855-ben meg nem történhetik és mégis a seregeknek Krimben kell telelni; mindenki igyekezett tehát magát lehetőleg kényelmes téli szállással és öltözettel ellátni s így alakult a tábor - mint már fentebb említém - lassanként egész várossá, melyben még fényűzési cikkek sem hiányoztak.

De nemcsak Nikolajewet fenyegeték az egyesültek, hanem Kronstadt zárlatozásán kívül a Fehér-tengeren is megjelentek hajóik, de másfelől Ázsiában nem igen kedvezett nekik a hadiszerencse; a cserkeszek vezére vagy fejedelme Samyl nem támogatta a török seregeket s ezek azon kétes helyzetbe jöttek, hogy utoljára nem tudták: barátoknak, vagy ellenségnek tekintsék-e a cserkeszeket. Kars vára is végre feladta magát Muraviewnek s így mindkét részről kívánatos lett e lassú, költséges háborúnak véget vetni, s állítják, miszerint Napoleon Szebasztopol bevétele után azonnal személyesen írt Sándor cárhoz, ajánlatot tévén neki a kiegyezkedésre.

Karsnál különösen kitüntette magát Kmetty - Izmail basa, - a többi magyarok is kitűnően vitézül viselték magukat, különösen említést érdemel Kollman (Fazi pasa) és Tüköry százados, kinek karját kissé vállán alul, egy kirohanás alkalmával keresztül lőtték. Később, midőn Kmetty meggyőződött róla, hogy Williams tábornok a várat feladni szándékozik, egy sötét esős éjjelen Tüköryvel, Kollmannel s néhány kiválasztott lovassal keresztül vágta magát az ostromló muszkákon s így megmenekült a hadifogollyá lételettől, mi rá nézve veszélyesebb is lehetet volna, mint Williamsra s a született

törökökre, kiket, számszerint 800 embert Tiflisbe szállítottak s a béke megkötése után szabadon bocsátottak.

Február 29-én egy havi fegyvernyugvás köttetett, mind a két félnek határvonalul a Csernaja folyó tűzétvén ki, végre március 30-án a párisi kongresszuson megkötetett a béke s az ezt követő június hóban megkezdődött a seregek kivonulása.

Még egyszer alkalmunk nyílt most közelebbről megtekinteni a világot megigázással fenyegető muszka katonákat, mert a béke megkötése után szabad volt egyik táborból a másikba, sőt Krim belsőbb városaiba is átjárni. A muszkák örömet használtak az engedélyt, mert noha ők voltak otthon és Szebasztopol soha zárlatozva nem volt, mégis mindenben hiányokat szenvedtek, míg ellenben itt oly tömeg kereskedelmi cikk volt felhalmozva, hogy a visszatérő szebasztopoli, sőt bakcse-szerályi és szinferopoli kalmárok is hozzánk jöttek kiürült raktáraik újra ellátására.

Tisztjeikről kevés mondani való van. Művelt ember mindenütt egyforma, bármely nemzet fia legyen; mind a mellett feltűnő erőltetett nyájasságuk és túlságos sima udvariasságuk idegenek irányában, mely oly ellentétben áll katonáik iránti gorombaságukkal, kiket minden csekélységért sajátkezűleg megpofozni és öklözni nem restellenek. Az ember kénytelen átlátni, hogy a polgárosult sima finomságban a tetszelgés nem egyéb álarcnál, mely alatt nyers ázsiai kalmuk lappang szolgálai meghunyászkodással fellebbvalói s porig sújtó megvető lenézése és zsarnokoskodásával alárendeltjei irányában.

Nyelvüket ugyan nem értem, 48 óta oly ellenszenvvel viseltetem az egész panszlavismus, de különösen ennek szítója, a muszka iránt, hogy nyelvét sem tanultam meg; de nagyon sokan tudnak köztük franciául vagy németül, különösen a kurlandi és finnlandiak majdnem kivétel nélkül németül. Tapasztaltam azonban, hogy maguk között korántsem voltak oly udvariasak mint az angol vagy francia tiszték társaságában, sőt néha poharazás közben - minek rendkívül nagy kedvelői - attól tartottam, hogy öklöződni is kezdenek, s így kénytelen vagyok ismét azt állítani, hogy az európai finom modor utánzása náluk csak máz, mely alatt a kegyetlen és műveletlen ázsiai lappang.

Mondják, hogy midőn a hajdani szövetséges hadak Párisban voltak, egy muszka tiszt lelőtt egy közembert, amiért ez egy nőnek az utcán kikapott kezéből egy bokrétát. Ez az adoma teljesen jellemzi a muszka tisztet.

Jobban szerettek a franciákkal társalogni, mint az angolokkal; talán vitézbbeknek tartják őket, talán beszédességük kedvesebb előttük, vagy érzik, hogy az angol - e ma-holnap szomszédá leendő vetélytárs - a békekötés dacára lelkében ellenség maradt.

A muszka katonák soha nagy csapatokban nem jöttek át, 20-30 ember vagy még kisebb csapatocskák egy-egy altiszt felügyelete alatt, ezek is csak a tábor melletti bazárig bevásárolni némi csekélyégeket. Utazók a muszka parasztot szelíd, türelmes munkás népnek írják; mi katonáikról a következőket tapasztaltuk: páni rettegéssel viseltetnek felebvalóik iránt, mit kétségkívül a legcsekélyebb vétségért való korbácsoltatás és pofoztatás okoz. Másodszor az enyim s tiedről fogalommal nem bírnak, mert ellopnak mindent, ami csak lopható s a rajtakapást még csak szégyennek sem tartják; láttam eseteket, midőn a kereskedő kihúzta a katona köpenye alól a lopott holmit s a muszka vagy nevette és megvetőleg visszadobta, vagy még ő kezdett érette lármázni és káromkodni. Utoljára senki nem állott szóba se velük és kénytelenek voltak pénzüket valami angol katonának oda adni s az vett rajta, amit akartak. Harmadszor az ivásban minden más nemzetnél mértéketlenebbek. Tudni való, hogy az indusok és szerescenek élnek-halnak a pálinkáért, általában nagyon iszákosak az angolok is; de a muszka mindezeket felülmúlja.

A háború alatt bosszankodva tapasztalták az angolok, hogy amennyi muszkát fogtak, többnyire mind részeg volt; most itt a bazárban nem csak hogy leitták magukat, de addig ittak, míg eszméletlenül összerogytak, és a rendőrtanyánál minden este meg lehetett őket szemlélni, amint ott heverték összerakva sorban a földön, mint a zsákok. Megfogta a lábát két angol katona és végig húzta az utcán anélkül, hogy a muszka felébredne rá; ily módon minden este összehordták őket, sorba lerakták a földre s egy őrt állítottak melljük, másnap aztán kijózanodva haza mentek. Ez így tartott mindaddig, míg végre az átjárás a sok lopás és hallatlan részegeskedés miatt véglegesen betiltatott. Lehet, hogy a muszkák jó

katonák, hisz az egész szláv faj - talán az egy bolgár kivételével - mind bátor, csaknem vakmerő a csatákban, de a műveltségnek és erkölcsiségnek oly alanti fokán állanak, mely nem a barbársággal, de a baromiséggel határos.

Ebből mindamellett a muszka nép jellemére következtetni alig lehet, mert ezen szegény katonákat a bánásmód teszi tán ilyenekké. Durva öltözet, nyomorult, ehetetlen kenyér, mely fekete és nehéz, mint a föld, majdnem semmi fizetés, hanem ahelyett bot és kancsuka mellett a különben is babonás, tudatlan népnek lehetetlen ilyené nem leni, kivált midőn jobb sorshoz, illetőleg a katonaságtól való meneküléshez még csak reménye se lehet, mivel a szolgálati idő huszonöt év, ami tökéletesen egyenlő az örökös szolgálattal, - legalább e háborúkor még annyi volt s csak a jobbágyság eltörlésével határozottatott ez is kevesebbre. - Különben a muszkák erőteljes, zord éghajlathoz szokott kitartó emberek, s katonai vasfegyelem, vallásos vakbuzgóság, a csata napján jó adag pálinka alkalmazása mellett, nagy tömegekben igen erős tüzet kiálló katonák.

Nagyon soknak volt közülük a 49-iki magyar hadjáratban kapott érdemjele, illetőleg emlékpénze; mert mindazok kaptak ilyeneket, kik a debreceni csatában részt vetek, melyet a muszkák rendkívül nagy dicsőségnek tartottak, holott tudjuk, hogy az egyetlen Nagy Sándor hadteste ellen legalább hatszoros erővel küzdtek, míg a fővezér Görgey pár mértföldnyiről tétlenül, tán kárörömmel nézte, hogy a kormánypárti tábornokot semmivé teszik.

Mit tett az osztrák sereg?

(Kirándulás Krimből. - Krim a háború után. - Oláhországban. -
Egy pár történet.)

Amint egyszer tudva lőn a seregek Krimből visszahúzódása, azonnal úgy egyesek, mint táborparancsnokok menekülni igyekeztek nehezen elszállítható vagyonuktól. A lovasság és tüzérség lovai orvosi szemel alá vétettek s több ezer ló mustráltatott ki mint visszaszállításra nem érdemes. E lovak közárverés útján adattak el 3-4-5 lírán; magam is vettem vagy 60 darabot és elhajtottam Bakcse-Szerályba s ott némi haszonnal eladtam. Látván azonban visszajövet,

hogy mindenki ott szándékozik rajtok túladni, nem merészeltem többet vásárolni s valóban néhány menekült társaink kárt is vallottak hasonló vásárokon. Hisz utoljára a sok eladó ló és kevés vevő miatt, de különösen amiatt, hogy hajón szállítani vissza Törökországba nem volt szabad, úgy lement a ló becse, hogy 5 forintjával kelt a 16 markos katonaló.

Utoljára senki sem akarta megvenni a lovakat, annyival kevésbé, mert a legrosszabbja és betegje maradt hátra, ezeket aztán szabadon csapták, némelyikét 2-3 shillingjével adogatták el szegény tatároknak, vagy 100 nagyon rosszat kikötöztek és a tüzérseget gyakorolták rájuk célba lödözni.

Hasonlóan esett le ára a nagy költséggel épített faházaknak is, még csak a deszka árát sem lehetett érettek kikapni; én magam is egyik házamat ott hagytam épen, a másikat, mely 400 font sterlingbe került, 40-ért adtam el, a bazári raktáromat és több apró deszka bódét majdnem semmiért vesztegettem el. Temérdek új vasas hordót, ládákat, üvegeket, ló- és házi szerszámokat, bútort, felesleges ruhákat részint ott hagytunk, részint meggyújtottunk s mindenki azzal ment el Krimből, mit készpénzül egy tüszőben s ruhaneműkből egy bőröndben elvihetett.

A hadseregnek minden felesleges holmiját, viseltebb ruháit, csizmákat, gumiköpönyegeket, szíjakat, ködmönöket roppant halmazokba hányva meggyújtogatták.

A tisztek kényelmi készleteiket, vadász fegyvereiket, revolvereiket, háti lovaikat potom áron eladogatták; örvendett, aki egy negyedét, néha egy tizedét megkaphatta a londoni vételi árnak, örült mindenki, ha szabadulhatott a lomtól bármi áron.

A várost és a bevett erődöket nagyrészt szétrombolták, a roppant ágyúkat és golyókat ugyanazon vasúton, melyen a magukét odaszállíták, most kihordák a kikötőbe, némely részét úgy, amint voltak, hajókra rakták, más részét Balaklavan összeolvasztottak s táblaalakokban mint nyers vasat elvitték, végül felszedték a vasutat is, s a majd 300 ezer fegyverestől hemzsegő táborhely ronda pusztasággá lőn ismét, pusztábbá, mint volt két év előtt, mert a fákat róla mind feltüzelték, az épületeket lerombolták s helyette mindenfelé gödrök, üveg- és vas-darabok s haszontalan

szeméthalmazok maradtak; e mellett a sok hulladékon a férgek és patkányok hihetetlen számmal elszaporodtak. S így a szegény tatároknak, kik e roppant seregtől talán hazájuk felszabadulását remélték, elfeledés és újabb anyagi szenvedések jutottak osztályrészül.

Csakugyan nemsokára tömegesen vándoroltak ki török földre, hol a tatárokból és a cserkesz hasonló tömeges kivándorlókból egész falvak telepítettek, részint a Dobrudsában, részint Bulgária és Anadolía lakatlanabb vidékein.

A szövetségesek egyenesen nem nyertek semmit, tulajdonképpen még a török is igen keveset, az orosz elvesztette hajóhadát és drága hajógyárát, elveszté Szulinát és a kiliai Duna-torkolatot, noha másfelől az Amur folyónál ugyancsak gazdagon kárpótolta magát. Egyenest csak az oláhok nyertek állami életet és jó darab földet, - ők, kik nem tettek éppen semmit a szövetségesekért, legfeljebb megismerkedtek az osztrák barátsággal, ami mindenestre érdemelt valami kis kárpótlást, amint mindjárt meglátandjuk.

Miklós cár kétségtelennek tartotta, hogy Ausztria háládatosságból az ellenünk 49-ben adott segélyért, a keleti háborúban mellette leend; azonban láttuk, hogy Ausztria nem emlékezett meg arról, hogy a muszka néhány év előtt életét mentette meg, hanem egyedül önérdékét tartá szeme előtt, s tulajdonképpen sem egyik, sem másik féllel nem tartott, hanem talán mindegyiknek útjában állott.

Oláhország megszállása biztosította arról, hogy ez oldalról Magyarország felköltésére az emigráció nem működhetik s a szomszédos háborút nem használhatja fel; elárulta ebbeli félelmét már akkor, midőn Klapka tbk alkalmazása ellen tiltakozott és a renegáltak Afrikába vagy Ázsiába küldetését sürgette.

Talán azon utógondolata is megvolt, hogy hát ha inter duos litigantes tertius gaudebit s talán Oláhország amúgy könnyedén neki marad?

A megszálló sereg katonái legalább ezen véleményben voltak s az oláhok szintén félték tőle, kivált miután látták, hogy az osztrákok nagy szorgalommal mérik fel az országot. Ez az egy legalább tényleges haszna volt Oláhországnak. Eddigéig ugyanis nem volt ez

ország rendszeresen felmérve, most az osztrákok Stirbey herceg kormányával egyezsége léptek és 40000 darab cs. aranyért három éven át végre is hajtották a felmérést.

Ez a térkép 110 lapból áll, rajta erdők, hegyek, vizek, mocsárok, fő- és mellékutak mind jelölve vannak, s az egyetlen hiba, mit ma ellene felhozhatni, éppen csak az, hogy minden kis utat feltettek rá, és mivel ezen apró mezei utakat az azóta előre haladt földművelés nagyrészt felszántogatta, csinált utak pedig még akkor nem igen voltak: ma már nem lehet e térkép után utazni, egészen másutt vannak és sokkal csekélyebb számmal a természetben az utak, mint e térképen. Az osztrákok csak egyetlen egy - kézzel igen csinosan rajzolt - példányt adtak, ezt aztán ezer példányban kőnyomás és színezés végett 1860 körül átadta a Kuza kormánya Szathmáry itteni udvari festő művész hazánkfiának. Szathmáry előbb külföldön akará megcsináltatni, de ott annyit kértek érte, hogy nem maradt volna rajta semmi haszna; tehát végre itt csináltatta meg, s nagyrészt ismét egy másik hazánkfia, Pernet metszette kőbe. A metszés tűrhető tiszta a lapályos vidékeken; mivel azonban a hegyek a mostani igen célszerű barna szín helyett durván feketével nyomták, emiatt a Kárpát-vidékek nagyon sötétek lettek, mi a szemnek rendkívül fárasztó, s a nevek olvashatóságát nagyon megnehezíti.

Az egész felmérést katonai mérnökök tették s ez által elérték a főcélt is, hogy maguknak az ország katonai térképét más költségén megszerezték. Ugyanis az eredeti felvett darabokkal tapasztalt öreg táborkari tisztek bejárták az országot és vizsgálás ürügye alatt feljegyezték rá mind azt, mit katonailag tudni óhajtottak. Vádolta is a közvélemény Stirbey herceget emiatt, hanem azért érdeme elvitázhatatlan marad, hogy az ország jó térképe neki köszönhető. - Moldváról hasonló mai napig nincs; ezt meg a muszkák mérték volna fel, de csak régiebb és megyei térképekből kompiláltak, ezzel vagyunk máig is.

Ha az osztrákok azon eszmével jöttek Oláhországba, hogy ott maradjanak, magukviseletével ugyan nem meghódíták, de elidegeníték maguktól az oláhokat. Jártak itt törökök, de a vallásos gyűlölet dacára általánosan elismertetik, hogy ezek legemberségesebben viselik magukat; jártak muszkák, ezek loptak,

de nem igen verekedtek, tisztjeik pedig sok pénzt hoztak forgalomba, azonkívül óhitűek s így nem tekintettek ellenségnek; de az osztrákoknak még nevétől is irtóznak az oláhok, és kifogyhatatlanok e két év alatt kiállott szenvedéseik és lealáztatásaik elbeszélésében.

A katonák ittak és nem fizettek, vagy itt érvénytelen bankjegyekkel akartak fizetni, és ha a korcsmárosok nem akarták elvenni és felváltani, megverték őket, gyakran éjjelenként barangoltak és némely könnyen elvihető dolgot elidegenítettek; de ha rajta érettek a csínyen, nem hogy elszaladtak volna, mint a muszkák, hanem szuronyt rántottak és vérengzettek. A verekedések napirenden voltak, a polgárság folytonos remegésben volt miattok, szóval ide hozták azon szellemet, mely gyűlöli és ellenségének tekinti a polgárt; ide hozták legalább részben a rémuralmat, melyet a szerencsétlen Magyarország elnyomott népe ellen oly hallatlan kegyetlenséggel gyakoroltak.

A tisztikar sem volt a műveltebb osztály iránt azon előzékenységgel, melyet ezen nemzet saját tisztjei, sőt a muszkák is rendesen tanúsítanak. Nagy akadály volt a nyelv nem tudása is, de még nagyobb itt is a soldatesca vagy junker szellem, azon üres gőg, mellyel az osztrák katonaság minden nem katonára, mint valami alacsonyabb lényre lenéz, - azon ferde fogalom, hogy a katona nem polgár, hanem annak feléje rendelt lény; holott tényleg a katona, valamint a miniszterektől kezdve lefelé minden hivatalnok - nem egyéb, mint az összes polgárságnak, a nemzetnek fizetett szolgálója, nem pedig ura és parancsnoka.

Nincs talán senki hazánkban, ki e szellem miatt többet-kevesebbet ne szenvedett volna; egy pár csekély példa világot vet, mit kellett általában szenvedni oláhországi szomszédjainknak is. - Bukarestben egy földesúr házánál szállásolt egy kapitány; egy másik kapitány látogatóba jön bajtársához, a házi úr azonban az utcaajtóban ácsorgott, történetesen ellenkező irányba bámult, mint ahonnan a kapitány jött. Ez meglehet figyelmeztette is, mit a bojár nem vett észre, mire a kapitány úr nagy vadász korbácsával jól végig húzott rajta, hogy álljon félre, ha látja, hogy katona jön! - Elkeseredett a szegény bojár s kiment lakni jószágára Krajova közelébe. Történik azonban, hogy berándul a városba s a kávéházban

egy jó barátja mellé leül; nosza megharagszik erre egy osztrák tiszt, hogy mert ő felé háttal fordulva ülni? Megkapja az embert székestől és megfordítva jól oda vágja - "tanulj emberséget" - úgymond - ne fordulj háttal magadnál különb ember felé!"

Brailán meg egy kereskedővel még cifrább dolog történt. Egy alhadnagy vala nála beszállásolva. A kereskedő neve napján házi mulatságot rendezett, néhány családot meghitt s zene mellett vígan mulattak. Mintegy éjfél tájban haza kerül az alhadnagy, hallja a víg zenét és lármát s beküldi rájuk szolgáját, hogy hallgassanak el, mert ő nem tud aludni miattuk. Az ordonáncot kikergették. Erre az alhadnagy pongyolán beállít maga is és felszólítja a gazdát, hogy csináljon csendet a házánál. A gazda tudtára adja, hogy ő az úr a maga házánál és ha nem tetszik hadnagy úrnak, elmehet, egyúttal szemére veti, hogy nem röstell ilyenekkel lépni fel, s méghozzá úgy jelenni meg úri emberek és nők társaságában. Erre a hadnagy úr felöltözik, kimegy az utcára, őrzáratot hoz és az egész mulató közönséget bekísérteti a katonai őrtanyára! Az igaz, hogy ezért a hadnagy megkapta büntetését, de a botrány azért csak botrány maradt, s a keserúséget, mit az ily tett az emberek szívében hágy, semmiféle elégtétel és évtizedek sem bírják eloszlatni.

1854-1856

Oláhországban és Konstantinápolyban

(Egy elfogott magyar nő esete. - Néhány történet az osztrák rémuralom idejéből. - Türr elfogatása. - Az emigráció gazdag lett. - Néhány emigráns története.)

Oláhországban lakó hazánkfiaira az osztrák megszállás épp úgy a rémuralom korszaka lőn, mint otthon; hallatlan zaklatásokon, bezáratásokon, puszta gyanúra elfogatások, vallatások s hurcoltatásokon mentek ezek keresztül.

Ürügyet szolgáltatott ez üldöztetésekre Berzenczey L., ki 1855. elején Bukarestbe ment, - ki által küldetve és mi célból? nem tudom. Bukarestben nehéz volt ez időben oly ismeretes embernek felfedezetlenül megmaradni. Berzenczeynek örökös bujdoklás volt

élete s nem egyszer közel járt az elfogatáshoz. 1855-i ápril. hóban madame Grandpré nevelőintézetébe akart bejutni mint angol nyelvtanító, remélvén, hogy így felfedetlen marad; ugyanez intézetben alapító társnő volt özvegy b. Perczkyné, születet Horváth Teréz asszony is, ki előtt Berzenczey kiléte nem maradt titok, de aki hazafiúi jó szándékból minden áldozatra s közremunkálásra hajlandó volt és aki csakugyan Berzenczey legféltettebb irományait rejtegette is, noha magának állomást és menhelyet nem adhattak intézetükben. Az osztrák szaglások azonban Berzenczeynek nyomában voltak és Coronini parancsára megjelent egy osztrák tiszt a nevelő intézetben és ott házmotozást tartatott, mely alkalommal mégis a nevezett irományokra rá nem akadtak, sem Berzenczeyt meg nem kapták; de Perczkyné asszonyt csupa gyanúra elfogták, 500 darab arany készpénzét és egy 14000 piaszterről szóló váltóját pedig lefoglalták.

Előbb Romanesco, később Paleologu oláh comissariusoknál volt ez asszony elzárva, honnan egy hét múlva az osztrák fogházba hurcoltatott, - innen aztán mint valami nagy gonosztevőt Gyulafehérvárra küldték, hol 6 hónapig volt sötét nedves börtönbe zárva anélkül, hogy kihallgatták vagy megkérdezték volna. Ugyanekkor még 15 magyart vittek át és zártak el csupa gyanúra, s csak félév múlva kísérték mindnyájukat nehéz vasban a szebeni hadi törvényszék elé kihallgatás végett.

Itt a kihallgatások még annyi ideig húzódtak, hogy ítéletet csak 1857-i február 8-án mondottak felettük. Ez ítéletnél fogva Horváth Teréz felségárulási bűnben, életfogytiglani rabságra ítéltetett, mely ítéletet az Ober-Landes-Gericht 15 évi súlyos börtönre s a perköltségek megtérítésére lágyított meg.

Bele esvén azonban az 1857. máj. 11-én megkegyelmezettek osztályába - ez amnestia folytán - szabadon bocsáttatott, de elkobozott vagyonát nemcsak vissza nem kaphatta, sőt miután végette pert indított, Bécsben ismét elzárattott és három hétig való új bebörtönzés után fenyegetések mellett bocsáttatott csak szabadon.

Nemde vérlázító istentelenség pusztá gyanúra, legfeljebb valamely cseléd feladása nyomán ily embertelenül bánni egy boldogtalan asszonnyal és élethossziglani vagy kegyelmesen 15 évi börtönre ítélni el, és mégis ez még a legszelídebb bánásmód volt,

melyben az oláhországi elfogott gyanús magyarok Coronini útján részesültek; ezt a férfiak büntetéséhez képest valóságos udvariasságnak lehet nevezni.

Így például Kiss Miklós elfogatott és mivel vallani nem tudott, vagy nem akart, 50 botot vágattak rá.

Boros István hasonlóan gyanúra elfogatott és mivel szintén nem vallott, elküldette Coronini vallatás végett az oláh sárga comissióra. Itt Jorgu Paleologu comissarius vágatott rá első nap 70 botot s miután mégsem tudott vagy akart vallani, másnap még 30 botot, úgy hogy e szerencsétlen ember belehalt!

Így járt, aki nem vallott, aki pedig vallott, ha mindjárt csak az agyonbotoztatástól való félelmében is, az kikísértetett vasban, Fehérvárra, Szebenbe hurcoltatott, javai pedig elkoboztattak s azokat, amint Horváth Teréz példájából láttuk, még a megkegyelmeztetés sem adta többé vissza. (Valamivel részletesebben megírta ezeket Koós Ferenc, bukaresti volt ref. lelkész, történelmi dolgozataiban, maguktól az üldözött egyénektől vévén információit, mint szintén én is; de valamint az ő könyve keretébe nem illett bele, úgy az enyémből nem maradhatott el, mert az egész egyenest az emigráció, még pedig a keleti emigráció műve, legalább annak szomorú eredménye volt. Reményilem tehát, hogy Koós barátom által, művéből engedelmé nélküli böngészéssel nem vádoltatom, hisz ő maga jól tudja, hogy e jegyzetek általam sokkal előbb íratlak, mint ő csak gondolt is említett dolgozatai összeállítása s kiadására.)

Ugyan ekkor fogták el Türrt is. Türr a krimi hadjárat alatt ugyanis angol szolgálatba lépett és azon megbízatást kapván, hogy szállító szekereket és lovakat vásároljon, e végből Oláhországba ment. Mindenesetre az angol egyenruha sérthetetlenségében bízott, mert arra nem számíthatott, hogy fel ne ismerjék. De nem is igen titkolódzott. Már Giurgevóban fölismerték, de nem bántották; Bukarestben a Hotel Londonban szállott, itt aztán letartóztatták. Sajátságos jellemzéséül az osztrák fogalmaknak más nemzet egyenruhája tiszteletben tartásáról, megemlítendő, hogy Türr angol sapkáját nem engedték neki feltenni, hanem fejébe nyomtak egy "bolz-mützlit", ráadtak egy komisz köpönyeget és mint szökevényt vasba verték és elkísérték Temesvárra.

Itt minden áron rá akarták sütni, hogy Kossuth küldöttje és revolúció csinálás végett jött Oláhországba; e végett nem kevesebb, mint 16 ízben állították katonai rögtönítelő bíróság elé, s ez volt szerencséje!

Az angol kormány közbe vetette magát s a fenyegetőzésnek vagy komoly szónak ez esetben is épp úgy engedtek az osztrákok, mint pár év előtt Smyrnán a Koszta Marci nagyon hasonló esetében. A sok kihallgatás és irka-firka után Türrt kikísértették az osztrák határokig, nem többé vasban, hanem tisztességesen, visszaadták elvett ruháit és ott szabadon bocsátották.

Nem egyet kitűnő hazánkfia közül így tett az osztrák üldözés közfigyelem és részvét tárgyává s így fordult a fegyver az üldöző ellen. Türr is ez által lett nem csak hazánkban, de mondhatni egész Európában ismeretes emberré, s ki fogja tagadni, hogy ez egy nagy lépés volt azon magas polc felé, melyet később Olaszországban vitésége s terjedelmes ismeretsége által elért.

Az osztrák sereg a párisi congressus határozata folytán ismét kivonult Oláhországból anélkül, hogy egy talpalatnyi földet is megtarthasson. Magyarország iránti céljait azonban elérte, mert nemcsak felkelésre nem került a sor, sőt az osztrák a kormány formáját sem változtatta meg, folytathatta bátran germanizáló és szétdaraboló - vég megsemmisítésünkre célzó - eljárását, még csak tanácsadólag sem szóltak bele ügyeinkbe a győztes nagyhatalmak. De szellemileg Oláhországban nemcsak hódításokat nem tett, hanem az egész nemzet előtt oly gyűlöltté tette magát, hogy ma is iszonyodva gondolkodnak azon időre vissza, s ámbár természetesen senki alattvalói nem óhajtanak lenni, de inkább választanák - ha választani lennének kénytelenek - a muszkát vagy még a törököt is, mint az osztrákokat. Hódítani csak az oroszok tudnak, nemcsak fegyverrel, de bánásmóddal is. Tisztjeik azonnal otthonosak lettek minden körben, az ottaniakkal kártyáztak, velük ittak és szórták a pénzt, hódították, csábították az asszonyokat, mintha csak itt született telivér bojárok lettek volna. Ellenben az osztrák urak gyalog tapicskoltak porban-sárban, kerülték inkább, mint keresték a kártyaasztalokat, mert nem volt rá pénzük, a nyelvet nem tudták, mindenek felett pedig saturálva voltak önhitt göggel. Az örökös püföltetés dacára valami par

excellence jó katonáknak képzelik magukat, a legutolsó baka is külön embernek érzi magát minden polgárinál, parasztnak nevezi még a mágnást is, ha csak veres foltos ruhában, gyíklesővel nem jár; magát arra hivatottnak véli, hogy a parasztot üsse. Hát még az oláhok, a dumme Walachot, a dumme Walacheit mennyire nézte le, - legalább is mint a mandarin a páriát! Így aztán persze hódítani, rokonszenvet kelteni nem lehet, s egy-két humánus művelt kivétel nem bírta ellensúlyozni a hatást, az utálatot gerjesztő benyomást, melyet az egész az oláh népre tett. Fájdalom, ez ellenszenvet átvitték ránk magyarokra is, de erről majd alább, most térjünk vissza Konstantinápolyba.

Két rohamos és eseménydús év folyt le felettünk; ámbár nem vettünk részt egyenest a hadban, mégis osztoztunk a tábori élet minden sanyarúságaiban; rokonszenv és muszka gyűlöletből éppúgy osztoztunk a hadviselő szövetségesek örömei és keserűségeiben is, mintha saját magunk ügye lett volna ügyük: mindazáltal fő célunk nem a várostrom és nagy hadviselési módok tanulmányozása, hanem sanyarú állapotunk javítása, egy kis pénz-szerzés volt. Más nemzetbeliek ebben felülmúltak bennünket; így például Oppenheim angol kereskedő 40-50000 font sterlinget nyert, de ennek könnyű volt, mert 10000-rel fogott hozzá, s főleg mert kereskedőnek neveltetett; egy más is nyert 20000-et, de ez előbb Omer pasának udvari szabója, majd szállítmányosa, később az ő ajánlata folytán az angol sereg árpa-szállítója lón. Nekünk a kereskedés ismerete és a kezdő tőke egyiránt hiányzottak; az elsőt lassanként magunk kárával tanultuk meg, az utóbbi meggátolt nagyobb szerű vállalatokban.

A háború előtti koldus állapotunkhoz mérve azonban gazdag emberek lettünk. A mi társaságunk például nyert 6000 font sterlinget, melyből a mindvégig megmaradó tagokra fejenként 1200 f. jutott; ennél többet egy magyar sem nyert, azonban 4-500 fontig majd mindegyik felvitte és el lehet mondani, hogy ez időben az emigráció gazdag volt.

Míg szegények valánk, a közös nyomorúság összetartott, legalább egy helyre szorított bennünket; most a pénz, mint valamely vegyfolyadékba vetett sav vagy villany, szétbontotta az elemeket, útjaink szétváltak, mindenik a maga hajlama szerint igyekezett a

pénzzel jövőjét megalapítani, vagy úzte szenvedélyeit, nem sokat törődve másokkal s a jövővel.

Órhalmi József nem várta be a háború, illetőleg kereskedelmünk végét, hanem amint néhány száz font birtokába jutott, társaságba állott régi kertész bajtársa Nogel Istvánval és piaci kertészetet alakítottak. Konstantinápoly körül nagyon sok a bulgár kertész, zöldséggel és dinnye-félékkel ezek látják el a várost, Nogelék azonban felettük a tudományos képzettség előnyével bírtak, minden zöldséget néhány nappal, egypár héttel előbb hoztak piacra, mint amazok s ez által sokkal drágábban adhatták el; mind a mellett nem haladtak elő s rövid idő múlva abba hagyták. Órhalmi aztán haza ment, Nogel pedig jószágigazgatója lett Brüssza mellett Johnson angolnak, és később Vecsera osztrák követségi titkár úrnak.

Szilberlajtner egy órányira az aranyszarv végénél árendált ki egy jószágocskát, bevetette lóherével, vett vagy 40 tehenet s tejtermelés és szárnyas apró jószág tenyésztése által akarva szerzett tőkét jövedelmezőleg befektetni. Noha e cikkek a legkeresettebbek Konstantinápolyban, még sem bírt ő sem boldogulni: tehenei eldöglöttek, apró jószágai sokba kerültek és szintén eldöglöttek; később mérnök lett Konstantinápolyban.

Néhány barátunk története

(Folytatása az elbeszélésnek, hogy mit tettünk a szerzett pénzzel?
- Az emlékirat-író kalandjai. - A paradicsomszerű vidéken. - Halászat puskával.)

Még néhány emigráns társunk történetét akarom elmondani.

Czirjék Adolf, ki velem a krimi nagy vendéglőben társ volt, 3-4 héttel az angolok elköltözése előtt kivett részint részletben, részint előlegül 300 font sterlinget, s azzal elment Konstantinápolyba. Többé vissza se jött, hanem keresett Sumla mellett egy jószágot, azt kivette bérbe, magával vivén szép ígéretek, de írott egyezmény nélkül az egész krimi nyereszkes ideje alatt tanakodó Tiszay Danit és gondolom Bakót, ott azonban nagy urat játszott, szórta a pénzt, mintha kiapadhatatlan forrásból merítene s alig néhány hó alatt tönkre ment társaival együtt.

Gojnár olajültetvényeket bérlet, megtanulta az olajtermelést, - ez nem ígért ugyan nagy jövedelmet, mert az öreg olajfák ára rendkívül nagy; mindazáltal ő legjobban eltalálta célját: kevés, de biztos jövedelmi forrásra talált benne.

Ruska borkereskedést kezdett, de minden igyekezete s ügyessége dacára ebben sem boldogult.

Pap János kibérelt egy kávéházat szemben a pérai színházzal, ez sem hozott valami nagy jövedelmet, hanem éldegélt belőle egész 1860-ig; ekkor jobb jövő reményében elragadtatva az Olaszország felé toluló áramlattól, ő is oda ment, onnan az 1867-i kiegyezkedés folytán hazatért, ott hagyván olasz kapitányi állását, honn pedig sok utánjárás és több nyelvek tudása dacára alig bírt nyomorult 30 forint havi fizetéses írnoki állomásra jutni.

Hámory kibérelte a Flamm-féle kávéházat és pékséget, darabig meglehetősen sikerrel működött, később nevével történt viszályok folytán elkedvetlenedve, elbetegesedve Oláhországba, onnan Olaszországba ment, hol sok szenvedések közt meghalt.

Kun Albert számára Türr szerzett egy kis díszmű-árú kereskedést Perán; eleinte a volt Hámorynéval társaságban, majd ennek ismét férjhez menetele után egyedül. E kis boltocska nagyobb életerővel bírt, mint minden egyéb nagy hévvel s több pénzzel kezdett vállalatok; ez fennáll máig is.

Csiha ötöd magával Ruscsuk mellé települt, földműveléssel és baromtenyésztéssel foglalkozandók. Majd később rövidesen elbeszélem azon akadályokat, melyek miatt ahányan csak mezei gazdálkodáshoz kezdénk, mind tönkre jutottunk. Itt előlegesen legyen elég megjegyezni, hogy aránylag soká tartották fenn magukat, három vagy négy évig, lassanként azonban beleuntak a küzdelmekbe, pénzüik ahelyett, hogy növekednék, fogyott és végre haza mentek.

Voltak közöttünk olyanok is, nem akarom őket név szerint fölemlíteni, kik ázsiai kényelembe tették magukat és úgy szólván fel sem álltak helyükből, míg meg nem ették, amit kerestek; mások még hamarabb túlestek rajta kártya és multságok közt, s egy pár hó alatt arra ébredtek fel az élvezetek mámorából, hogy nyomorultabbak, mint voltak azelőtt, mert most kétszer oly nehezen esett nekik ismét

szegénynek, ismét szolgának lenni, mint míg a vagyonosabb független élet élvezetét meg nem ízlelték.

Igen röviden említém meg a nevezetesebbeket, ki miféle új életmódot kezdett a krímiai nyaralással. Egy pár év alatt mind tönkre jutottunk különböző utakon, sőt nem csak mi jártunk így, hanem így jártak a zsidók, örmények és görögök is nagyobb részt. A babonás népek rá is mondák azonnal, hogy átok van azon a pénzen, mert vérpénz az; pedig annak igen természetes okai voltak, melyek közül legfőbb volt nálunk az élet-tapasztalat hiánya, nagyban pedig azon körülmény, hogy az egyesült seregek keleten tartózkodása ideje alatt roppant pénzüsszegek folytak Konstantinápolyba, mindennek hallatlanul felment az ára, mindenféle kereskedési ágaknak ez adott akkor váratlan virágzást; azonban a pénz folyam egyszerre megszűnt, a jövedelemforrások hirtelen kiapadtak, mégis nagy része az embereknek megszokván a bő költést, folytatta a pazarlást, a tapasztalt régi nagykereskedők ellenben nem vásároltak semmit, zsebre dugták készpénzüket és vártak: így aki várni nem bírt vagy nem tudott, annak buknia kellett.

Mindezekre nagyobb világot vetend önnön viszontagságaim elbeszélése, mely egyúttal mintaképe azon próbálgatásoknak, melyeken csaknem mindnyájan keresztül estünk, nem tudván a nyert készpénzzel mihez kezdeni.

Elmentem Schneider bankárhoz, megkínáltam 10 %-ért egész pénzemmel, az lévén célom, hogy 100 font sterlingből megélhetve, forradalom által félbeszakított tanulmányaimat folytathatom s magamat a mérnöki tudományban kiképezhetem. Neki azonban nem kellett a pénz, török bankjegyben - mondá - elveszi, ércpénzért nem adhat többet 5-6 %-nál; ez nekem kevés volt, az ő számítása pedig nem csalt, mert nem sokára a bankjegyek árfolyama hallatlanul leesett, úgy, hogy ő bankjegy értékben beadandó pénzem 30-40 száztólit nyerhetett volna a 10 % fizetés mellett is.

Gondoltam tehát, hogy kupeckedem, mert még ekkor azt beszéltek, hogy az egyesült seregek a török földön maradnak telelni. Elindultam azért Pap János és Baloggal Anadoliába marhát vásárolni. Sámson felé vettük utunkat, utazván török szürüdzsikkel (lóhajcsár vagy lovasposta); az izmidi öbölből a Sakaria folyó mentén

előbb Angorába mentünk, majd innen a Kizil-Irmák vize mentén fel Sámsonig. A hadjárat azonban felemésztette már innen is, ami emészthető volt, ami pedig megmaradt, azért olyan árakat kértek, hogy rajta nyerni még remény sem maradt fenn. Gyönyörű vad vidékeken utaztunk keresztül, a természet mindent megtett, hogy e világrész paradicsom legyen; de az emberek itt nem tudják élvezni, sőt elpusztították azt is, mit egykor nagyratörőbb, műveltebb, most kihalt népek építettek. Sok helyt itató vályúkul nagy római vagy görög kőkoporsók szolgálnak, nem egy helyt még most is azon az úton jártunk, melyet még kétezer év előtt építettek roppant kövekből; egy homokos völgyben kád vastagságú kettős kőoszlop sort találánk, híd lehetet valaha, mondhatlan régi időkben, azonkívül úton-útfélen márványdarabokon lépdél az ember, melyen még a véső nyomai meglátszanak, jeléül az ős régi fénynek, melynek helyén ma bikanyájak s kóbor kurdok csatangolnak. Bozótos erdők közepén görög és római oszlopokra lelünk, rossz baromistállókat láthatni csupa faragott kövekből, romjaiból valami diadalívnek; egy nedves fakaput nagy kőgörönggyel láték kitámasztva, midőn közelebből megvizsgáltam, szép római fő volt, finom márványból; egy szép Venus kezét fel is vetem a szemétdombon s Orbán Balázs barátomnak adtam, ki szerette már akkor is a régiségeket; - szóval mindenütt meghalt nemzetek sírján barangoltunk itt.

Borzasztó néptelen e gyönyörű ország. Két-három napi járóföldre egy-egy kis városforma falu, melyben kísértetekként lézeng egy-két rongyos török, vagy ül mint múmia piszkos kávéházában búsan, szótlánul. Az idegen utast megkérdezik, kivált most a háborútól tudakozódtak, de ellenszenvvel viseltetnek minden idegen, minden újítás iránt. Midőn elbeszéltem nekik részben Szebasztopol ostromát és különösen a vasutat, bámultak rajta, hanem egy öreg igen tiszteletteljes hangon tudtomra adá, hogy ámbár tisztességes és becsületes embereknek néz, megengedjünk, de ő nem hiszi, hogy ló nélkül mehessen a kocsi; azt ugyan látta, hogy a hajó füstöl és fut, és az nagy ördögösség, de hogy a szárazon is úgy menjen, azt nem hiszi, és jaj a világnak, ha az csakugyan igaz, mert az nem Istennek, hanem az ördögnek műve, - erőt vett a sejtan (sátán) e bűnös világon és el kell pusztulnia! - Szegény emberek! Szinte sajnáltam, hogy

felráztam őket múlt dicsőségen s jövő csendes nyugalmakon ábrándozó merengéseikből, hisz a szomorú való nemsokára elriasztja úgy is szép álmaikat s különben irigylésre méltó philosophiájuk mellett mihamarabb helyt kellend engedni a mindent felfaló telhetetlen, nyugtalan frenginek; - rohan a világ: vagy vele kell rohanni, vagy elgázoltatunk!

Egy helyt gyanús kinézésű török csapattal találkoztunk. Elővettem tehát revolveremet és lőttem vele nagy hamar egymásután négyet, azután rá még jól célozva egy kőkút oszlopra kettőt, erre bámulva és elrémülve kérdezek: "hány csöve van?" Mutattam, hogy egy! de - mondám - lehet belőle annyit lőni, amennyi golyó belefér az agyába! Ezek is ördög művének nevezék a találmányt, de mi biztosítva valánk netaláni rossz szándékuk ellen; fegyver nélkül nem utazik itt még a pópa sem.

Egy faluban nagyon megakadtunk. Nem akartak pénzért se enni adni; soha ezt töröknél eddig másutt nem tapasztaltam. Végre is a puskához kelle folyamodnom, még pedig nem úgy, mint a lengyel parasztnál, hanem tisztán peccsenyéért vadászni menni. Kimentem tehát Pap Jánossal; sok gerlice volt, hamarjában lőttem egy párt, azután egy bokros helyen egy csapat foglyot találtam, melyek annyira nem jöttek zavarba, hogy első két lövésemre fel sem repültek, csak futottak, ezek nagy részét kilőttem pár óra alatt, végre egy kis patakot lelénk, melynek kristály tiszta vizében hemzsegett a sok hal; horog nem lévén, egy darab húst dobtam a vízre és az oda sereglő halak közé lőttem és két-három apróbbon kívül egy 8-10 fontos nagyságú potykát is találtam s terhelt tarisznyával tértünk haza. E nép még arra is rest, hogy lehajoljon és úgyszólván csak felvegye, amit a természet pazarlólag eléje kiterített!

Nem kapván eladó marhát, néhány ezer oka dohányt vásárlottunk. Az itteni dohány Sámsoni dohány név alatt ismeretes, nem oly jó, mint a legfinomabb jenidzsei, hanem olcsóbb és nagy mennyiség fogyasztatik belőle. Mi 5-6 piaszterével vettük okáját és 8-10-en eladható szintén nagyban, de minket azon balsors ért vele, hogy útközben nagy esők értek s a takarók nem lévén eléggé vízhatlanok, a dohány részint felülről, részint a hirtelen kiáradt

patakok átgázolásakor alólról megázott és így kénytelenítették jórészt potom áron elvesztegetni.

Látván, hogy ez nem sikerült, borkereskedést szándékoztam kezdeni. E végett elmentem Brusszára, mert ott teremnek Törökországban a legjobb borok; egyúttal óhajtám megnézni a rettentő földrengés pusztításait, mely néha még Konstantinápolyban is tetemes károkat tett, és több százszor ismétlődött Brusszán. Már útközben meglátszott az épületeken a rombolás nyoma, mely valóban iszonyatos volt.

Brussza veszedelme

(Az első és második földrengés. - A hat hónapig tartó vész. - A szőlők pusztulása. - Várnába! - Találkozás rablókkal. - Kálózdye szomorú esete.)

Brussza nagyon hasonlított az ostromot kiállott Szebasztopolhoz. Házai összedőltek, szakadoztak, lakosai pedig rémültükben részint elfutottak, részint sátrakban és fabódékban, vagy gerendákkal megtámogatott faházaikban nyomorogtak inkább, mint laktak.

Egy török udvarán volt a hegy szikláiban egy jó pince nagyságú barlang, ezt szándékoztam kibérelni. Meg is néztem Ruskával mindjárt megjövetelem napján, azonban már e barlang is repedéseket kapott, néhány nap múlva be is szakadt az ismétlődött földrengésektől.

Nogel István barátom ez időben már Brussza közel szomszédságában lakott, s így beszéli el az első földrengést, melynek szemtanúja volt:

Emeletes mezei faházban éppen asztalnál ült negyedmagával, a rekkenő hőség miatt nyitott ablakoknál ebédelve. Egyszerre minden zúgás, dörgés vagy más szokott előjelek nélkül a ház oly lökést kapott alulról fölfelé, hogy a lépcsőzet, ajtók, ablakok összeszakadozva zuhantak le; a fedélzet törökös cserépzete csörömpölve hullott alá, ők pedig ahányan voltak, annyi felé buktak, sőt az ablak mellett ülő örmény ispán az ablakon át kiesett le az udvarra és annyira megrémült, hogy megőrült s megőszült bele.

Az egész földrengés egyetlen egy lökésből állt, melyet utólagosan távoli mennydörgéshez hasonlító tompa moraj követett, de a lökés oly erős volt, hogy a városban több száz házat halomra döntött, megrongálatlan talán egy se maradt. A házakban volt tűzhelyekről e közben több helyt kigyúltak a romok, s a láng sok megmaradt épületet hamuvá tón. Nogel és principálisa, Johnson azonnal benyargaltak a városba és késő éjjelig jártak a lángok és romok közt, s talán néhány száz félig eltemetet asszonyok, gyermeknek mentették meg életét.

Az első rémület elmúltával azonnal mindenki megrongált háza lakhatóvá tételéhez látott. Megjegyzendő, hogy a faházak nem igen dőltek össze, legtöbbit a legerősebbnek látszó kőépületek szenvedtek. A könnyű építkezési mód, a roppant bőségben található fa és kő tették lehetségessé, hogy a nép 2-3 hét alatt ismét visszaköltözött és feledni kezdé a kiállott vészt. De a vén Olymp mélyében az egyensúly nem oly könnyen állott helyre. Egy hó múlva éjjeli 10 órakor egy, az előbbeninél még borzasztóbb lökés rázkódtatta meg a vidéket, e lökés egymásután háromszor ismétlődött alólról felfelé, mit aztán több percig tartó erős szitáló rázás követett.

Az első földrengést kiállott ős öreg épületek is mind romba dőltek, száz meg száz embert temetvén el maguk alá. Bedőlt a híres Ozman-templom, melynek sugár tornyai, sok kereszt repedéseik dacára is állva maradtak; bedőlt a talán még török idők előtt épített nagy hán erős bolthajtásai dacára. E boltívek másfél láb vastagok és oly erősek voltak, hogy lezuhanván sem omlottak szét, hanem mint valami óriás görög dinnyehéj vagy bomba-darabok, nagy görbe szeletekben meredeztek a többi rom között. Sőt nem csak az emberi művek dőltek halomra: a város felett meredező ős sziklaormok is megszakadoztak, s ezernyi mázsás roppant darabok gurultak le a városra, mindent rombolva, míg nem maguk is darabokra tördelöztek, vagy félelmes dülő állásban itt-ott megakadtak örök emlékeztetőül e borzasztó napra. - Belől a föld gyomra zúgott és morgott folytonosan, mint valamely óriás kürtő, midőn a gőzt rohogva szabadon bocsátják rajta; a rázkódás majdnem folytonos volt, váltogatva erős lökésekkel oly sűrűn, hogy az első 24 órában

több, mint 60 nagyobb lökést lehetett számlálni, s ez - noha lassanként hanyatló erőben - így tartott tovább hat hónapnál. Mindenki új tűz-kitöréseket várt, de a lenn dúló erő nem bírt utat törni magának s lassanként egy évi tombolás és küszködés után ismét elcsendesült. Állítják, hogy a földrengések ideje alatt a brusszai, illetőleg Brussza melletti meleg kénes és vasas fürdők majdnem forró melegekké lettek, a csend helyre állta után pedig az eddig kevésbé meleg alsó fürdők a felsőknél sokkal forróbbak maradtak.

Azon új ház, melyben 4 év előtt laktam, nem dőlt be, csak kéményei zuhantak le és sok apró repedéseket kapott; a nagy vízi malom szintén állott, ügyes francia gazdája az első földrengéskor kapott repedése miatt, az egész épületet nagy vasrudak és srófokkal össze-vissza kötözte, mintegy megabroncsolta. Ilyen állapotban fel sem vette a második, sokkal rombolóbb földrengést sem, de kissé feljebb annál borzasztóbb vala a város képe: 15 ölnyi magasságban csüngve maradt egy félre dőlt faház, alóla a szikla lezuhant, magával vitte a padlót is; valami rémes volt alólról nézni bele az üres feneketlen szobákba. Falkeisennek selyem gombolyító gyárára rá omlott a hegy s 60 munkással, géppel s az illető személyzettel pillanat alatt eltemette; a híres borpincék itt-ott beszakadtak, a bejáratnál egy torony magas kőszál ketté vált, egyik fele úgy előre hajolt, hogy borzalommal megy el az ember alatta, lezuhanással fenyeget minden pillanatban.

Néhány napig Brusszán időzésem alatt legalább 20 földrengést éreztem, hármát oly erőset, hogy az ember meg nem állhatott, recsegték a háznak minden kötelékei, ablakok törtek, cserepek hullottak a tetőről, az embert szédülés kapta meg; a legbátrabb is megdöbbenve érzi nyomorult parányiságát és tehetetlenségét e rettentő erővel szemben!

A félelem, a szabad ég alatt lakás s ebből származó hideg lázak, a kereset fennakadása miatti nélkülözések, a vagyonosak elfutása, felére kevesbítette a város lakosságát. Az élők sápadtan, leverten lézengenek elhagyott lakaik körül, és mintha az egyiptomi 10 csapád mind eljöne e kies vidékre, az egyedüli reményt: a bortermést is megsemmisíté a szőlőbetegség. Mikor a szőlőfürt már elérte kifejltségét, ahelyett, hogy megérjen, elszárad, megfeketedik, alig

marad egy-egy tőn egy-két savanyú billeng. A nép azt hiszi, hogy 7 évig pihentetni kell a földet, akkor magától elmarad a vész; de újabb tapasztalat szerint nem a föld, nem időjárás, hanem mint a repcénél, rovarok okozzák e pusztítást is. E rovarok éppen akkor, midőn a szőlő érni kezd, milliárdonként lepik el a hegyeket s megszúrják vagy rágják az egyes szőlőszemeket, melyek ettől néhány nap alatt elszáradnak. Csakugyan láttam ilyen bogarakat roppant számban repdesni, mind egy irányban; nagyon hasonlítanak a repcebogárhoz, csak hogy valamivel kisebbek és sugárabbak, azonban nem győződhettem meg róla, vajon a szőlőbetegségnek valóban ezek-e okozói vagy nem? Azt hiszem, hogy e betegséget a még akkor ismeretlen phylloxera okozta, mert az egyszer satnyulni kezdő szőlő mindig kiveszett, már pedig repcebogár, mely a szőlőfürtöket eszi, csak nem tehetné ezzel a tőkét is tönkre?

Ilyen szomorú vidéken, ily kedvezőtlen viszonyok közt a letelepedéstől elment minden kedvem, - bár ne is telepedtem volna le sehol, de nemo sua sorte contentus vivit - azaz meguntam volt a szabóskodást és hogy minden bűneimet megvalljam: a puska nem hagyott békét, az öldöklési vágy erősebb volt a ratiónál. Pánzemmel lehettem volna épp úgy Konstantinápoly első szabója, mint Niketics polgártárs lett első puskaművese; de "vadászhatnám" volt, ennek többet áldoztam fel, mint kellett volna, és mentem más vidéket keresni; hisz már maga a keresés is vadász kalandokkal kecsegtetett, - ki bírt volna ennek ellentállani? - Az ember életére ilyes csekélységek nagyobb befolyást gyakorolnak, mint egyelőre gondolná, s ez az oka, amiért sok középszerű lanyha ember, kiből semmi szenvedély nincs, beleülve valamely hivatalocskába, lassan tolatik előre és végre sokkal többre megy, mint amaz, kinek szenvedély és nyugtalan vér jutott.

Látván, hogy erre nem boldogulok, az európai részek felé fordítám szemeimet, valami földbérlés vagy más letelepülésre gondolván, Várnára rándultam széttekinteni. Itt hallottam, hogy nem mesze Burgasztól egy szoszopoli görögnek eladó jószága van igen jutányos áron. Tiszay Danit, mint a gazdálkodáshoz jobban értőt, felkértem, jönne velem s a rendes lovas postával meg is érkezénk oda. A görögnek azonban csak némi szőlőskertjei voltak, ellenben egy

török csakugyan kínált jószágával. - Másnap tehát lóra ültünk és mentünk egy jó magas dombtetőig, itt megállott a török, azt mondá: "Nézz körül, amit innen szemmel beláthatni, az mind az én jószágom, köröskörül a hegytető a határ." - Ítéletem szerint lehetett 4-5000 hold, amit beláttunk, nagyrészt erdőkkel benőve, csak itt-ott zöldellett a völgyeken és hegyoldalakon némi kaszáló és őszi vetés, és mind ezért háromezer török aranyat kért (mintegy 29 ezer forint). Nagyon szerettem volna e vidéken maradhatni; közel a tenger és állandó kikötő, tehát könnyen eladható minden termény, emellett annyi vadat sehol nem láttam; nem csak a mocsarak alatt tele vízi vaddal, s az erdőszélek és bokrok számtalan nyúllal, hanem éppen, midőn az említett dombra fellovagoltunk, három szép szarvas kecsesen sétált be előlünk a sűrűbe. Mivel azonban annyi pénzem nem volt, természetesen nem lett a vásárlásból semmi. Szegény Törökország, 10 pfrt a legkitűnőbb föld holdja, úgy se akad rá vevő!

Várnán ekkor tájban állandó ló-árverés volt. Részint a Krimből idáig szállított katonalovak, részint a Magyarországon összevásárlottak itt adtak el. A franciák szintén temérdek lovat és élelmezésre vett - már felesleges marhát - itt adtak el. Település lévén céлом, nem akartam a jó alkalmat elszalasztani, vettem aránylag olcsón egy arabs mén-lovat és néhány hámost és kancát.

Két lóval egy könnyű magyar lőcsös szekérben Bazardzsik felé tettem még egy kirándulást. Midőn innen Kadi-Köjön át Kozludzsa felé jönnénk, sűrű bozótos apró erdők közt kilép az útra elénk egy nagyon gyanús kinézésű török, félre csapott túrbánnal, szájában kurtaszárú cifra pipával. Kezeit öve nagy pisztolyain és handzsárján nyugtatá. Nyugodtan megállt velünk szemben az út közepén, én szintén nyugodalmat színlelve lassan fölemeltem jó kétcsövű fegyveremet mellőlem és készen keresztbe fektetém térdemre magam előtt s hajtatok zavartalanul jó ügetésben. Bevárt mozdulatlanul tíz lépésre, akkor szépen félreállt, én pedig szemeimet le nem vettem róla s figyelő helyzetemből meg sem moccanva hajtatok tovább. De alig haladánk 30-40 lépést, egy másik hasonló jómadár állt ki elénk. Már elkerülhetlennek gondoltam a bajt, de bízva jó puskámban s revolveremben, bátran nekihajtottam ennek is. Ez is épp úgy félreállt előlünk, de utánunk azonnal ismét kilépett s társának fütyölt.

Ez éppen a tetőn történt, honnan az út leereszkedik bele a sumla-várnai nagy útba. Az ereszkedő oly meredek, hogy mindenki kereket köt, de én félve a megállástól s bízva lovaimban, neki hajtattam kötetlenül - bár vigyázva az ereszkedőnek. A két török, amint láta, hogy meg nem állunk, utánunk indult és futva lekísért bennünket a hegy derekáig, itt aztán látva, hogy fel nem dőlünk, visszamaradt. Soha máskor török rablókkal nem találkoztam. Ezek is ugyan szelíden viselték magukat. Utóbb néha azt is gondolám, hogy tán nem is voltak ezek útonálló, csak én képzelősködtem, de másként azon veszélyes helyen történt különös megjelenésüket és maguk viseletét kimagyarázni nem tudom. Inkább azt hiszem, hogy a jó dupla puska, s az én csaknem kihívó nézéseim imponált a két kamasznak.

Különben is tele volt ekkor a vidék rablókkal. Egy Kuláksziz (fületlen, mivel füle le volt vágva), nevű banda oly remegésbe tartotta a vidéket Ruszcsuktól Várnáig, mint hajdan Sobri vagy Rózsa Sándor hazánkat; természetesen minden rablás a Kuláksziz neve alatt történt, ha talán ő semmit nem tudott is róla. Utoljára három-négy különböző vidéken is hallatszott a híre ugyanazon időben, hogy Kuláksziz rabolt vagy gyilkolt. Mindenesetre szerencsésnek mondhatom magamat, hogy baj nélkül menekültem, mert bíztam jó fegyverem és gyors lövésemben, de én nem lehettem a támadó; ha pedig a rabló ló előbb, ki tudja, lett volna-e időm felelni, vagy a leghihetőbben nem jártam volna-e szintén úgy, mint Kanizsay?

Hazánkiai közül dr. Kálózdyt rabolták ki. Ő Sumláról jött Várnára fedeles kocsiban. Nejestől benn ült, a kocsis mellett ült segéde. Egyszerre egy szűk útban kilép az erdőből egy fegyveres török s "megállj"-t parancsol. Erre a segéd fegyverhez kap, mielőtt azonban lőhetett volna, a rabló őt lelőtte. Erre kiugrottak oldalt még öten, megkapták a kocsit és földöntötték, azután az ablakon kihúzgálták Kálózdyékat és kifoszták mindenükből. Egy karperecért egyik handzsárral leakarja vágni az elájult Kálózdyné kezét, szerencséjére férje észrevette és lecsatolta az ékszert.

A sötét lap

(Baumann. - A rettenetes éj az erdőben. - A rablóbandák. -
Izmail bey. - Baumann elítéltetése. - A bankó-hamisítók. - Aki
ezüstöt gyárt.)

Most oly lapra fordítok jegyzeteimben, melyet örömet
szakítanék szét, ha kötelességem nem lenne jót-rosszat egyaránt
elmondani az emigrációról. Szegődtek az emigrációhoz olyan
emberek, kiknek sem nyelvét s nemzetiségét, sem mesterségét
nyilván meghatározni nem lehetett, barátai sem voltak ezek
voltaképpen egynek is, mégis nevünk alá bújtak, közöttünk forogtak.
Ilyen volt Baumann Ferenc bánsági német, beszélt német, magyar,
oláh, szerb és török nyelven; ennek két-három hasonló barátja is
mindig körében volt látható, de ezek magyarul se tudtak, horvátok,
vagy Isten tudja, miféle szlávok lehettek; nevét egynek sem tudom.
Szegődött aztán még ezekhez két-három előttünk is gyanús erdélyi
ember, mind olyan, kit földije sem ismertek hazulról, végre ezeken
élődött egy K. nevű alamuszi fiatal ember.

Baumann egy kis vendéglőt tartott Várnán, különben nagyon jó
lövő és szenvedélyes vadász volt, jó kutyái voltak s a vad ritkán
hiányzott háza körül. E mellett előzékeny s nem egészen műveletlen
ember volt. Történetből tőle vettem Várnán egy dupla puskát, ez
alkalommal meghívott vadászatra, s én égve a vágytól valami nagy
vadat lőhetni: a meghívást elfogadtam.

Ők előre mentek kora reggel, én déltájban egyedül lóháton
utánuk. A kijelölt ponton csakugyan nem sokára fel is leltem őket, és
helyet foglaltam. Kutyái egy disznót hajtottak, de nem került lövésre,
s az este ott ért bennünket az erdőn; csillagtalán koromsötét éj lett.

Midőn már annyira besötétedett, hogy állásainkat elhagyni
kénytelenítették, valahonnan egy lövés történt, s a golyó fejem
mellet sívított el; de semmi rosszat nem is gyanítva csak oda
kiáltottam, hogy vigyázzanak, ne lőjenek ember felé. - Éjjelre nagy
tűzet raktak és körül ülték. Vacsoráltak, én pedig néhány lépésre
oldalt fejem alá tettem nyergemet, betakaróztam
gumiköponyegemmel s aludni készültem.

Ők eddig vagy szerbül, vagy oláhul beszéltek együtt, miből én egy
szót sem értettem. Valami haszontalanágon azonban elkezdtek
magyarul vitatkozni és egyik közülök engem hívott fel a vita

eldöntésére. Valami vadmadár hangja vagy tollazata volt a kérdés tárgya, melyet én igen jól ismertem; de alig mondám ki véleményemet, - felugrott közülök a Barabás nevű s káromlások közt nekem rohant.

Hazudik az úr - úgymond - hanem jó, hogy előkaphattam, majd megtanítom most.

Nem tudtam elgondolni, részeg-e vagy örült, de időt sem hagyott gondolkozni, rám rohant. Egy párszor sikerült angolos box-szal hátra löknöm, de annál dühösebben jött rám, és bár magam is jó erőben voltam ekkor, sikerült neki engem birokra kapni. Most élet-halálra birkóztunk. Háromszor is lehullottunk, de nem bírt sem ő velem, sem én vele, végre azonban köpönyegem alatt kapott derékon s földre tepert. De ahelyett, hogy előnyét most felhasználja, felugrott és fogai közt mormogva félre állt. Dühösen rohantam fegyveremhez, de ezalatt a többiek elvitték, - elvitték vadásztáskámat is, melyben zsebpisztolyom volt s én le voltam fegyverezve egy magam hat ellen - egy rengeteg erdő közepén. Azért mondom, hogy hat ellen, mert bár nem avatkoztak bele a többiek, de mind fegyverhez kaptak, s úgy nézték végig a borzasztó küzdelmet.

Sokszor visszagondoltam azóta ezen esetre, s utólagosan azt mondom: jó, hogy elveték fegyvereimet, mert én nagy bajt szerettem volna velük talán magamnak; másfelől megtanultam azt, hogy az ember ismeretlenek irányában óvatos legyen, s kerülje a nem magához való társaságot.

Sokáig meg nem fejthettem magamnak, mi adott okot e nyomorultnak megtámadásomra, hisz én életemben sem beszéltem vele és mai beszédemben sem volt semmi sértő s általában inkább jókedvűleg, mint komoran voltam hangolva. És Barabás sem volt részeg, talány maradt tehát előttem e dolog jó darabig.

Mint fentebb említém, Várnán ez időben lovakat vásároltam, jószágot is szándékoztam venni. Mindezt jól tudták a magyarok, tudták, hogy én mentem legelőször Krimbe, én hívtam oda a többieket is és aztán végig ott maradtam, azt hitték, hogy legalább is 8-10 ezer aranyat nyertem. Meg se gondoltam, hogy ez a hír veszélyes is lehet rám nézve s mint mondom, csak töprenkedtem magamban, mi lehetett oka a Barabás brutális rám támadásának, -

hát íme megfejték a talányt ők maguk. Négy-öt napra rá ugyanis összevesztek egy korcsmában és akkor az egyik, K. többek füle hallatára szemökre hányta, hogy "ugye V. urat is meg akartátok gyilkolni, ezer szerencséje, hogy nem vitte magával tüszőjét az erdőre!"

Azért kellett tehát valami ürügy alatt belém kötni és aztán rám rohanni, hogy megtapogathassák, vajon derekamon vannak-e a lírák, ezért hagytak tehát békén, miután legyőztek, mert nem volt ott a tüszóm. Sőt most azt hiszem, hogy az a fejem mellett elsüvöltött golyó is szándékosan volt küldve, hisz mily könnyű lett volna vadászati szerencsétlenségre fogni az egészet.

K. azonban e korcsmai veszekedés után másnap nyom nélkül eltűnt, csak 10 nap múlva találta meg hulláját a rendőrség kívül a sáncokban, nagy késszúrással legyilkolva.

Megsokallván a török kormány is a sok rablást, rendkívüli eszközökhöz folyamodott, s kinevezte Izmail beyt teljhatalmú rendőr főnöknek. Izmail bey legelőbb is a híres Kulákszizt fogata be, ebből csinált rendőrt és így ő általa összefogdosztatott csakhamar vagy 20-24 zshiványt. A vallatáskor hallatlan dolgok fedeztetek fel. Padák, bírák, hivatalnokok mind bele voltak keveredve a rablásokba, a zshiványok tényleg osztoztak velük a rablott pénzekben! Izmail bey ezeket is összefogatta, és erős fedezet alatt Stambulba küldte; de oh csodák csodája! a magas urak mind ártatlanoknak bizonyultak, sőt Izmail bey tétetett le hivatalából, mint túl szigorú ember. Így aztán természetesen nem volt működésének egyéb haszna, mint hogy e 20-24 zshiványt hamarjában felkötötte.

Némely rablásoknak azonban nem jöttek nyomára. Így például a Kálózdy kirablását mind a zshiványok határozottan tagadták. Erre aztán más úton jöttek rá. Nevezetesen Várnán egy rossz nőket tartó izraelita raboltatott ki, még pedig pedig csendőrök által. Zörgettek éjjel az ajtón s mint ilyen házaknál szokás, azonnal ajtót nyitottak az érkezőknek. Ezek csendőrök voltak és azon ürügy alatt, hogy egy tolvajt keresnek, felkutattak előbb s aztán bezártak minden szobát. Mikor a gazda hálószobájában a csendőr-tizedes egyedül maradt a gazdával, pisztolyát mellére szegezte és pénzt követelt. A megrémült oda is adta, amije volt, de egyúttal ekkor nézte jól meg az álcsendőrt

és fölismerte, hogy az nem más, mint Baumann. Másnap elfogták még két társával együtt, de Baumannak sikerült Várnáról Konstantinápolyba szökni. Ezek az elfogottak aztán kivallották, hogy ők európaias öltözetben kijártak vadászni, az erdőn átöltöztek töröknek, raboltak, s aztán újra európai kabátba bújtak. Így megtörtént, hogy a zsandárok éppen tőlük tudakozódtak az erdőn, nem látták-e a zshiványokat? Ezt a kettőt aztán felkötötték Várnán, hanem Baumann Konstantinápolyban sem nyughatott, csakhogy itt már álkulcsokkal boltokat tört fel, zsebmetszősködött, sőt utoljára hamis bankjegy-gyártókkal szövetkezett.

Mikor aztán Konstantinápolyban az egész bandát összefogták, éppen csak maga Baumann nem volt jelen. A többi alkalmasint Stambul piszkos börtöneiben pusztult el, de ez a semmirekellő át szökött Oláhországba, ott Krajován házat tört fel, s elfogott. Bukarestben a vallatáskor ismét magyarnak adta ki magát, de a magyar tolmácsot kérve kérte, hogy nekem meg ne mondja, hogy ő itt van fogva, mert én, úgymond, neki személyes ellensége vagyok. Ez meg csak azért is megmondta; én azonban csak annyit mondték e tolmácsnak, a becsületes szegény Seres Lajosnak, hogy biztosíthatja a prefect urat, hogy hamarjában gazabb zshivány nem volt a körme közt, mint e jó madár. Itt sóaknai nehéz munkára ítélték.

Törökországban különben a rablókkal igen röviden bánnak. Itt a rablónak lenyiszálják nyakát, vagy felfüggesztik hamarosan; a tolvajokat pedig irtóztató láncokra verve piszkos börtönökben sínylődtetik, s legfeljebb utcaseprés és más ilyen durva munkákra alkalmazzák mindig irtóztató nyak- és láb-, néha karláncokba verve.

A közönséges tolvajok és útonállókon kívül van másnemű finomabb gonosztevő is elég magában a fővárosban - nem is említve a gyilkos maltaiakat. Majd minden évben fedeznek fel hamis bankógyártókat; nem is csoda, ha sokan adják magukat e nyereséges üzletre, mert a török bankó felette egyszerű, durva nyomású és könnyen utánozható; csak azon kell bámulni, hogy egyik a másik példáján nem okul, holott tán valamennyit előbb-utóbb felfedezik. Ezen évben (1857) egy asszonyt fogtak el, ki a bankjegyeket Amerikában nyomatta, azon ürügy alatt, hogy azok persa sawlokra való cégjegyek; terjedelmes krinolinját aztán

vastagon kibélelte százasokkal, de a ravasz török előtt gyanúsnak tetszett a nagyon is széles szoknya s a dáma rajta vesztett. Úti társa 8 nappal később még ravaszabban fedeztetett fel. Szokás ugyanis, hogy az ember a vámon hamar átessék, egy-két huszast nyomni a vámoló markába, de ez az utas 10 frt-ot adott, amit a vámos nagy lelki nyugalommal zsebre tett, hanem egyúttal jelentést tett a főnöknek, hogy gyanús embere van, mert sok baksist adott, pedig nincs sok pakja. Elővették erre a ládát, kipakolták jól, nem volt benne semmi, hanem nagyon vastag volt bőröndnek, felbonták tehát varrásait is; és íme a nagy bőrönd csupa bankjegyből volt gyártva, kívül bőrrel, belül vászonnal behúzva, nem kevesebb, mint 4-5000 db százasból (10 frt db-ja). A már említett K. és amit soha senki meg sem álmodott volna, dr. Fontana is ilyen bolond üzletbe keveredtek valamivel később.

Zsebmetszőkben sincs hiány. Ebben az olaszok nagy mesterek, de vannak szemtelen durva műkedvelők is. Így egy németnek, ki egy csomó bankót váltva - tán éppen zsebmetszőktől való félelmében - magas kalapjába tette, a nagy tolongásban leüték fejről a cilindert, de mire felkapta, már üres volt. Zilahiné asszony még rútabbult megjárta velük: asszonyi divat szerint kibiggyesztvén csinos órácskáját, egy zsebmetsző fényes délben, szemben a színházzal megkapja az órát, egy rántással letépi és hogy segítséget ne kiálthasson, másik keze öklével olyat koppant fejére, hogy a szegény asszony falnak tántorodik bele, - mire ámulatából magához tér - se óra, se tolvaj.

Iparlovagok épp úgy vannak keleten is, mint más európai fővárosokban, de már ezekkel nem untatnék senkit, ha az emigráció neve alá bújt egy pár egyén szintén e szép művészet mestere nem leende; így azonban ez sem maradhat el. A legotrombább mód a B-é volt, ki ugyan nem volt emigráns, csak annak adta ki magát, 1856-ban került, isten tudja honnan, közénk, s a kárhozatos hírű gróf B-i unokájának vallá magát, mindig revolverrel járt, vérengzésre, gyilkolásra hajlandó természetével dicsekedett, illetőleg ijesztgetett mindenkit - aki félt tőle. Ha aztán látta, hogy négyszemközt megcsípett embere meghökkent hetvenkedéseitől, akkor megkérte szépen egy pár font sterling kölcsönzésre, mikor pedig fizetni kellett volna, ismét rettentő vérengzési, agyon revolverezési düh fogta elő.

No ez nem annyira iparlovagság, mint "la vie, ou la bourse" - házi rablás.

Finomabb volt P-fy, és becsületesebb is. Ez Amerikából került vissza, de legalább hálóját nem vetette szegény emberekre és otromba erőszakot vagy fenyegetést nem használt. Ő az új találmányok és az alchimia mestere vala, aranyat, nemes ércet, vagy legalább bankjegyet olvasztani agyagból és gyantából, maga számára. Egy ízben elhitette két angollal, hogy ő olyan ál-ezüstöt bír, értéktelen elemek és ércekből összekotyvasztani, hogy azt sem ötvös, sem vegyész az igazítól megkülönböztetni nem képes. Találmányáért 5000 font sterlinget kért s az alkut megkötötték. De angolt nem oly könnyű dolog bolonddá tenni. Mr. Barnum hazájában nagyon is kételkedők az emberek. Tehát próbatételt kötöttek ki. P-fy ráállt, egy előszobában levetkőztették a la Ádám, felöltöztették saját ruháikba, aztán bezárták egy üres belső szobába. Adtak neki boraxot, spiritust, cint, gyantát, agyagot, fúvó csövet és őrt álltak ajtaja előtt ők maguk, nehogy valaki tán a kulcslyukon át ezüst drótot dughasson be neki. Pár órai futatás után jelenti P-fy, hogy készen van, szemük láttára szétkaparja a tégely fenekén levő salakot, kivesz belőle két formátlan darab piszkos ércet, "íme - úgymond - ez az ál-ezüst, tessék megnézni bárhol, és meggyőződni felőle."

Megnézetik: ezüst, valódi 13 próbás ezüst! Örömben, hogy felfedezték Californiát, adnak P-fynak 200 font sterlinget felpénzül, ez meg odább áll vele, hihetőleg másutt is eladni találmányát; a ravasz pár zápfogat tétetett volt magának zománcozott ezüstből, azt adta el megolvastva 200 fontért az angoloknak.

P-fyn nevetetett az ember, de sajnos, hogy akadt még egy más caliberű iparlovagunk is, nevezetesen T-y. Ez nem kevesebb, mint török pasának adta ki magát, egyenruhát, nisános feszt viselt és szerecsen rabszolgát tartott, s a török kormánynak örökös pénzzavarából eredő azon hibáját aknázza ki, hogy a katonaságot gyakran 6-8 hónapig nem bírja fizetni. Fizetésére előlegként 30-40000 piaszternyi összeget vett fel lassanként egy könnyenhívó olasztól persze nagy kamatra; sőt tovább ment, hamisított, illetőleg utángyártott fermánjára (kinevezési oklevelére), a sok száz meg száz

pasa és főtiszt közt, néhányszor valóban a kincstártól vett ki illeteket, mígnem a csalás kiderülvén, nyomtalanul eltűnt.

Megérdemli az elbeszélést azon finom észlelő képesség, mely által e csalásmódot egy egyszerű török irodafőnök felfedezte. Egyike az ál-pasáknak fizetéséért jön s előmutatja fermánját. A hivatalnok megnézi az iratot, illetőleg könyomatot, az idő későségevel mentegődzik, elzárja a fermánt, kérvén a pseudo-pasát, jönne korán reggel, mindenesetre őt teendi legelsővé, addig majd elkészítteti a nyugtákat. Magára maradvá mutatja a fermánt a miniszternek, kérvén, hogy nézze meg jól, nem találja-e gyanúsnak? Az elővon egy igazit, összenézi, vizsgálja saját aláírását is, és jónak találja: nyomás, papír, aláírás minden talál. Erre az írnok elmosolyogja magát s mutatja a porzót: a miniszteri aláírás nem igazi diván-porzóval vala behintve, hanem hamisított aranyporral, mert rozsdákat kapott!

Így sült ki a csalás. De elég lesz már a sötét lapról.

Duna vidéke

(Tulcsára. - A letelepedés. - A vadászat. - Az erdőben. - Házi bajok.)

Annyiféle próbálgatás után sem találhatván alkalmas megtelepülési helyet, lovaimmal s minden egyéb szerszámaimmal hajóra ültem és elmentem Tulcsára, ellátva jó ajánló levéllel az ottani kormányzóhoz. Ez ajánlotta, hogy egy elpusztult falut - Katalaunt - nekem ad, ha kedvem van ott telepet gyűjteni magam körül. E faluhely alig másfél órányira fekszik Tulcsától, pompás kövér földjei, mérhetlen kiterjedésű legelői vannak, persze bokrokkal, pusztult erdőkkel benőve, más baj nincs, csak a pusztaság; és ámbár az ember egy rongyos bolgár faluban épp úgy magára van hagyatva, mert sem társaságot nem kap, sem a bolgárra veszedelem esetén nem számíthat, mégis biztosabbnak hiszi faluban magát, az elhagyott pusztán ellenben félelmes az egyedüllét. Ez okból nem fogadhattam el az ingyen ajánlott földet, hanem még beljebb mentem a Bestepe hegyekig, s ezektől kissé nyugatra Nálbánt nevű bolgár-oláh faluban vettem egy házat s vele a jogot a falu határában annyi földet műveltetni, annyit kaszáltatni, amennyi birok. A legeltetési jog

mindenkivel közös, az erdők szintén ingyen vágathók, mert erdő és legelő oly roppant kiterjedésűek, hogy az egyes faluknak inkább megszokásból vannak határai, mint valami törvény vagy jognál fogva.

A föld itt az államé, illetőleg a klerusé - vakuf - és róla tizedet kell fizetni úri jog fejében a terményekből, mely azonban új települőknek az első évre elengedtetik. Lovak és szarvasmarhák legeltetéséért nem fizetnek semmit, juhokért fejenként 30 parát, némely helyeken két annyit (fél huszas) fizetnek évenként, legtöbb adó fizetendő a disznókért - mint a próféta vallása szerint fertelmes állatokért, azért évenként 5 piasztert (másfél huszas körül) kell adózni és minden darab levágásáért ismét 6-6 gurust vagy piasztert; hanem ezért aztán a sertés előtt van a rengeteg erdő makkja ingyen. Méhek és szárnyas állatok nem adóztatnak semmivel. Fej-, ház- és katonai adó fejében ez időben mintegy 8 1/2 ezüst forintot fizetett minden család, s ebből állt, a rendes adó. Rendkívüli adóként tekinthető a beylik vagy állam számára tett szállítás, mi nagy katonai mozgalmak idejében nagyon terhes, csendes időben éppen nem nehéz munka. Nagyon igazságtalan az örökösödési adó, mert nem elég, hogy a gyermekeket és özvegyet kipótolhatlan csapás éri a családapá kidőltével, még eljön az állam, és megdézsmálja azon vagyont, mely előbb csak névleg nem, tetteleg azonban már az övék volt. Van azonkívül egy másutt nem divatozó adó is az úgynevezett véradó. Ha valamely faluban, vagy annak határán a rablók valakit megöltek, a falu érette részint a megölt örökösének, részint az államnak bizonyos összeget, néha 2-3000 gurust fizet. Ez alkalmasint azon célból találtatott fel, hogy a faluk maguk öröködjenek a közbiztonságra, s irtsák ki a rablókat; azonban célt nem értek vele, mert rablók vannak, a faluk pedig rettegnek tőlük, nincsenek is úgy felfegyverkezve, hogy ellenük sikeresen felléphessenek. Az adó általában soknak nem mondható, és tekintve, hogy nagy része a terményből vétetik, nem is lenne nehéz; de részint mert a kereset is kevés, főleg mert az állam az adót bérlőknek adja, kik aztán zsarolnak: bizony mégis nagyon érezhető teherré lesz az a szegény ember nyakán itt is.

Megvettem a falu végén a legjobb házat, hozzá kerítettem udvarnak vagy másfél hold földet; másik oldalon a patak volt félkörben udvarom s kertem határa és védje; házat, pincét

megtataroztam, istállót építettem, e mellett egy pár ekével néhány holdat őszi búzával bevettem. - Sokba került az első kitelelés, mindent készpénzen kelle vennem és pedig legalább is a tulcsai piaci áron, mert a bolgár és oláh paraszt falun nem akarja eladni holmiját, kész három órai utat, illetőleg ökörszekerével 6-7 órát megtenni oda és vissza, s a piacon végre is olcsóbban eladja, mint fáradság nélkül helyben eladhatná. Ez csaknem képtelenségnek látszik, de tény Oláhországban is s oka nem a számítási nem tudás, hanem mert a város, illetőleg annak pálinkás bódéjai vonják a parasztot, és az odamehetés ürügyét nem egy könnyen ereszti ki kezeiből.

Társam Dercsényi István volt, ki jó példával ment elől minden dolognak, uraskodás nélkül megfogni a végét; - ha odahaza voltunk, egész nap fűrtünk, faragtunk vagy az épületeken, vagy a szerszámokon; máskor az erdőt jártuk épületnek való fákat hordogatva össze, és oltványoknak vadfákat, melyekkel még ez őszön jó darab alkalmas földet be is ülteténk.

Késő ősszel látván, hogy az erdőn sok makk termett, megvettem vagy 150 darab disznót, mellé tetem főfelügyelőül Márton legényemet, ki mesterségére éppen hentes volt; magunk is kiköltöztünk 8 napra az erdőre, míg az ingyen fából a sertéseknek éjjeli szállást ütöttünk össze. Már ekkor leesett a hó, s éjjelenként meglehetősen hidegek voltak, hanem meggyújtottunk egy-egy rengetet nagy ledőlt fát, mellé hordva még egy jó félölnyit, úgy hogy tíz lépésre is alig lehetett melegét kiállani, s úgy hálogattunk a havon egyfelől fázva, másfelől égve.

Reggel-este azonban lesbe álltunk a vadakra s igen ritkán tértünk meg üresen. Soha az előtt lesbe állni nem szerettem, elhagyott a türelem mindig, de itt a mulatságnak egy új nemét fedeztem fel benne, mely magánál a vadászatnál sokkal érdekesebb: ez az állatok életmódjának tanulmányozása. Mennyit gyönyörködtem egy-egy mókusnak ügyes mászkálásain, egész sűrű mogyoró bokor minden ágát sorra keresgette néhány perc alatt s ha még egy-két szemecskét kapott, mily gyönyörűséggel költötte el. Majd jött egy őz család, két öreg és két borjú, a bak vigyázgatott, a többiek gond nélkül rágcsálták a mohákat és apró gallyakat, - szinte szerettem, hogy távolabb voltak, mintsem lóhessek rájuk. Máskor egy nyúl

bukdácsolt jókor reggel befelé a mezőkről, tizfelé is megindult, meg visszatért, nyilván szállást keresett magának; már éppen felemelém rá lassan fegyveremet, amint észreveszem, hogy távolról, mint egy vizsla nyomát szagolgatva nagy óvatosan közelgett egy róka, hagytam tehát menni az árva nyulat, a róka pedig elmélyedve a nyúl nyomozásba, egyenest bele jött a bizonyos halálba. Máskor ismét két jóllakott farkas ment gondtalanul és bátran, de lustán egyenest a forrás felé, ezek egyikét is leterítettem; vaddisznót is láttam lőtávolon kívül, ez úgyszólván menetközben turkál és fal egyet-egyét, de minden kis túrás után egy-egy másodpercre megáll és hallgatózik.

Télen át bezzeg unalmas lett volna életünk, (hisz 3-4 hónapig még hírlapot sem kaptunk), ha a puska nem segít; így vadászattal töltöttük szabad időnket. Valóságos vadas kert e vidék; én magam vagy 24 őzet, 15 rókát, 5 farkast lőttem egy télen, nem is említve a sok nyulat, melyből annyi volt, hogy néha udvaromba is bejött. A madarak közül fácán nincs, de van helyette reznek (törpe túzok), daru, túzok, fogoly, fürj, s a vízi madarak azon fajain kívül, melyek nálunk otthonosak valának hajdan, míg a Tisza mocsárai virultak - nevezetesen itt az óriás ludak, hófehér, de ehetetlen nagy állatok, továbbá hattyúk, roppant tömegekben járó gödények, kalifár rucák, számtalan fajú vízi szalonkák, búvárok, kócsagok, tengeri sirályok és fecskék stb. Az apró szárnyasok közül mindazok, melyek hazánkban is otthonosak, és ezeken kívül nagy örves pacsirták, méhészek, melyek ölnyi mély lyukakat vájnak a partokba, cinke- vagy stiglicsínű kis pacsirták, apró vad verebek stb.

A ragadozó vadak azonban tetemes károkat is tettek, nem csak az udvarból elhordták a szárnyas állatokat, hanem a farkasok néha egész nyáj juhok lemészároltak. Így új év táján pár száz lépésre házamtól láttunk egyszer a havon legalább 100-150 darab nagy saskeselyűt vendégeskedni; vesszük Dercsényivel fegyvereinket s rájuk menve, elejtünk belőlük egy párt, - de min lakomáztak? Vagy 40 darab borjún, melyeket az azelőtti éjen néhány farkas rakásra ölt, megenni nem bírt, - alig volt egy-kettő megkezdve, a többinek csak a nyaka volt mélyen beharapva s nyilván csupa öldöklési dühből, nem szükségből, rakásra koncolva. A keselyűk után legnagyobb számban találtak itt a sólyomnak egy galamb-nagyságú, fehéres,

hamuszínnel kendermagos faja, ez a legvakmerőbb ragadozó madár, még a pulykát is megtámadja, sőt az is történt rajtam, hogy a lelőtt fogolyra zúgva csapott le magasról és szemem láttára elvitte előlem. Általában temérdek a ragadozó állat, különösen az ölyvek, sólymok, vércsék stb.

E madaraktól néhányat kitömtem, nagy bámulatára a parasztnak, kik félve jöttek be szobámba a rájuk berzenkedő sasoktól tartva, s nem akarták hinni, hogy azok nem elevenek. Különben is nagyon ördögös, veszedelmes embereknek tartottak bennünket, s mi önbiztonság végett kénytelenek voltunk őket balhiedelmükben meghagyni. Betegségekben hozzánk mint orvosokhoz folyamodtak, apró perecskéiket eligazítás végett szintén gyakran terjeszték elénk; ezermestereknek, különösen pedig olyan vadászoknak tartottak, kiknek fegyvere soha hiába el nem dördül. Az igaz, hogy gyakorlat által meglehetősen tökélyre is vittük s főleg érezvén, hogy e rablóktól hemzsegő vidéken csak ez által vívhatunk ki tekintélyt és biztonságot, közmegegyezéssel arra ügyeltünk, hogy ha velük közösen vadászunk, inkább ne lőjünk, mintsem hibázzunk. Ajánlom e feltevést azoknak is, kik csupán mulatságból vadásznak, leszoktatja az embert a hirtelenkedésről, s bár elszalaszt néha egy-két vadat, hol nagy gyorsaság kellett volna, - de ott, hol tér van, nagy biztosságot eredményez. Én az első 5-6 vadászaton - ennek folytán - egyetlen egy lövést sem hibáztam, sőt aztán annyira megszoktam hidegvérrel a célozást, hogy egész télen át nagy vad el nem ment előlem egy is. Sőt a pisztolyozásban is úgy begyakoroltam magamat, hogy 15-20 lépésről a verebet is ritkán hibáztam el, sőt egy párszor nagy távolságról is lőttem sast és tüzököt revolverrel. Mellesleg szabad legyen megjegyeznem, hogy a Lefauchaux-féle revolverek, töltésmódjuk gyorsasága és kényelmessége miatt, a régi Colt- és Webley-féle amerikai és birminghamiakat a gyakorlatból kiszorították ugyan, de sem oly távolságra, sem oly biztosan és behatólag nem lőnek, mint ezek. Hanem lett is hírünk a vidéken s a betyároknak elment a kedvük a házunk táján való barangolásoktól.

A hosszú, szigorú telet úgy éltük át, hogy még csak hírlapokat sem kaptunk, egyetlen olvasmányom pár könyvből: Tatai mértana és egy francia erómútan s trigonometriából állott, mindamellet nem

untuk magunkat; gazdaságnál mindig lel az ember valami babrálni valót.

Tavasszal komolyan hozzáláttunk a munkához, nemcsak a magam pár ekéjével, de bérbe fogadottakkal is törettem a gyepet, - hanem nyomorult az itteni népnek mind szerszáma, mind munkája. Két nagy lusta bivaly után felragaszt egy taligátlan ekécskét, mely kis és durva kiadásban hasonlít a kapáló vagy töltögető ekéhez, ezzel aztán rondán felturkálja a földet alig 2-3 ujjnyi mélyen, s beveti, várván istentől, hogy tegyen csodát és teremtsen rajta ne csak dudvát, hanem búzát vagy kukoricát is. Emellett lehetetlen rávenni, hogy kora reggel fogjon a dologhoz, napközben ismét háromszor pihentet, délfelé lusta bivalyait elhajtja valami tóhoz, s azok két-három órát ott alusznak a sárban, mint a disznók, s ilyen igyekezet mellett köszönje meg az ember, ha három ilyen eke - melyet szabánnak hívnak - felturkált egy hold földet. A nép boronálása még eredetibb: levág egy nagy vad körtefát, bele fogja pár bivalyát és ezt végig huzatja földjén, s aztán ott hagyja emlékül, ahol elvégezte vele munkáját. Kapájuk szintén másforma, mint nálunk; nem arra van számítva, hogy mélyen behasson a földbe, hanem hogy egyszerre nagyot vágjon, ezért két arasznyi széles, hanem kevésbé mély, s nagyon felületes, otromba munka esik vele. Kaszáik ellenben majdnem felényiek, mint a mieink, s oly formán vannak nyélbe erősítve, hogy az embernek ne kelljen vele meghajolni, - e mindig görbén járó nép dolog közben nem akar hajolni. Szénát itt aratás után kaszálnak, mikor már elszáradt, úgy látszik azon egyszerű okból, hogy ne kelljen megforgatni a renden; - én rajtam bámultak, hogy virágában kaszáltattam, sőt magam is nekidőltem és kaszáltam, nem akarván rosszabb lenni Dercsényinél.

Szántás, kapálás és kaszálásra eddig még csak kaptam napszámot, - noha rosszat és drágán; hanem amint eljött az aratás ideje, többé semmi áron nem jött dolgozni senki, mert e népnek azon része, mely otthon nem művelt magának földet, tavasszal átvándorol ezrenként Oláhországba, ott kertészkedik vagy napszámoskodik és ősszel jó ismét vissza családjához s egész télen át csak pihen és pipázik. Ennek folytán többet vetettem, mint le bírtam aratni, sőt a learatottnak utolja is már csak szalma volt, kirázta a szél a túlérte

kalászokat. Könnyű volt átlátnom, hogy termelt búzám ára korántsem ér fel ráfordított tetemes költségeimmel, - arra se sok reményem lehetett, hogy kukoricám majd kipótolja a kárt. Rossz munka után nincsen áldás, - itt pedig lehetetlen jól munkáltatni, sőt az idő is kedvezőtlen volt rám ezen évben, s talán állandóan kedvezőtlen ezen szép völgyön, mert az esőket vagy a Macsin felé nyúló végetlen erdős hegyek, vagy a Bestepe magas bércei, vagy a nagy Babadaghi tavak vonták el, és míg körül dörgött-csattogott s záporként hullott az eső, addig mi rendesen szárazon maradtunk középett.

Cselédeimmel is temérdek bajom volt, kiket drága pénzen vett koszton a hosszú télen át kitarítottam, s némileg a lóval való bánásba és gazdasági munkákba betanítottam; tavasszal ott hagytak, elmentek Oláhországba, pedig én nekik sokkal jobb kosztot és fizetést adtam, s emberibben bántam velök, mint az ottani bérlők teszik, hanem többi társaik kedvéért mégis elmentek, s én nagynehezen tudtam helyettük más buta tanulatlanokat is kapni. Mindamellet ezekkel jól-rosszul csak elbánhattam; folytonosan szemem előtt és kezem alatt lévén, csak elvégezték valahogy dolgaikat, hanem annál több bosszúságot okozott vén gazdasszonyom. Ez egy vén házsártos székely fehér nép volt, kinek soha senki kedvére tenni nem tudott, ki azt állította, hogy még a cukor, vagy mint ő mondá, - nádméz se olyan édes itt, mint otthon, hanem a bort és pálinkát annál jobbnak találta. De hát az ilyesmi a gazda ember bajaihoz tartozik!

1857

Tulcsa

(Gazdálkodásom. - A lipovánok. - A dunai bizottság. - Kik nyertek ott alkalmazást. - Kereskedésem Konstantinápolyban.)

Meg kell vala említenem, hogy mielőtt e vidékre települni jöttem, társaságba léptem Konstantinápolyban Asztalfi Kristóf és Hágén Ignáccal, oly módon, hogy én adok 3, legfeljebb 400 font sterlinget, Hágén 200-at és nyissanak bútorkereskedést vele. Asztalfi igen ügyes támlázó mester volt, Hágénnek kellett árulni és a számadásokat

vinni, én adtam a pénz legnagyobb részét, s a nyerevényen osztozandánk egyenlően. Számításom az volt, hogy így elhelyezett pénzem jó kamatot hoz, másfelől két becsületes emberen is segítek általa, kenyérkeresethez juttatván őket. Az idegen hadseregek behozták az európai divatokat, a törökök is európaiasan kezdék házaikat berendezni, más felől sok francia, angol, német, olasz kereskedő telepedett meg Pérán, és az egész Konstantinápolyban eddigelé csak 6 bútorkereskedés volt, Asztalfihoz fogható mester pedig egy se. Innen is mindig panaszos levelek érkeztek hozzám, a szép kilátás dacára nem ment a kereskedés, mert amint fentebb előadám, a pénzözönt rögtön nagy pangás követte, így oda menetelem égető szükségé vált.

De térjünk vissza előbb nálbánti gazdálkodásomra. Említém, hogy ősszel egy jó csapat disznót vetem s ezeket makkon hizlaltattam, azután kukoricára fogtam és Tulcsán Mártonnak vágó széket állítván, ölettem és mérettem őket piacon. Naponként 5-6 darabnak húsát el lehetett adni, szalonnáját részint besóztam, részint kiolvasztam, sonkáit pedig angol mód szerint pácoltam és füstöltetém, úgy hogy tavasszal vagy 200 nagy sonkám, néhány hordó zsírom és szalonnám volt készen eladó.

Csodálkozni lehetne rajta, hogy Törökországban egy kis városban csak én magam elmérethettem vagy 150 sertéstä de meg kell gondolni, hogy Tulcsán igen kevés török lakik, a lakosság mindenféle keresztény keverék, a környéken pedig németek és lipovánok laknak, kik disznóhús nélkül nem élhetnek.

A németekről nem szólok, ismeri őket mindenki; szorgalmas, iparkodó nép mindenütt, s itt is virágzó állapotra vergődtek. De a lipovánok megérdemlik a figyelmet, mint oly nép töredéke, mely bennünket, sőt fél Európát elnyeléssel fenyeget éppen úgy, mint 300 év előtt a török.

Öltözetük igen furcsa. Lábukon nagy hájas csizmákat viselnek még asszonyaik is, azután bő nadrágot és hosszú rokkot muszkásan ráncba szedett bő aljjal, de nem posztóból, hanem nagy tarka virágokkal, cifra pamut könnyű kelméből, fejükön pedig régi divatú, felül széles nemez köcsögkalapot. Nejeik hasonló kelméből készült ruhákban járnak, melyet derekuk helyet hónuk alatt kötnek át, mi

nekik púposhoz hasonló idétlen kinézést kölcsönöz. Testalkatukra mindnyájan erősek, de színtelenek és kellemetlen tatár arcúak, lomhák, nehézkesek és mindig mámorosan, bután ódöngők; nyelvük orosz.

Ha valaki Tulcsára jön, elbámul a korcsmák számtalan sokaságán, és ezeket nagyobb részt a lipovánok tartják virágzásban, mert ezek a részegeskedésben még azon muszka katonákon is túl tesznek, kiket Krimben láttunk. Hetenként egyszer vásár van Tulcsán, ilyenkor mulatság elnézni ezen leendő világhódítókat, kik Ázsia civilizátorainak szeretik magukat tartani.

Kora reggel bevásárolnak, azután 8-9 óra tájban öten-hatan egyszéltiben összefogóznak vegyesen nők és férfiak és danolva mennek az utcákon, kölcsönösen tartván fenn maguk közt az egyensúlyt; - így megindulnak haza felé, hanem ritkán jutnak el a város végéig, mert a sok korcsma ellenállhatlan erővel vonja őket. Ilyenkor már minden korcsmából hallik az ordítózás és pokoli bűz csapja meg az utcán elmenőt is, a vendégsereg már mind részeg! Láttam egyet, amint nagy, kimért léptekkel kiindult a korcsmából, szinte mulatni akarván, hogy még józan, de nekiment az utca közepén a térdig érő sárnak s amint lábai beleakadtak, arccal beleesett s kétségkívül ott fúlt volna meg, ha a korcsmásos segítségére nem jön, - ez azonban nem akarta érette besározni lábát, elővett egy vashorgot, melyre a nyúzandó barmokat szokta akasztani, azt kötelénél fogva addig dobálgatta felé, míg gallérába akadt, akkor a kötéllal kihúzta onnan a szárazabb helyre, ott hanyatt fordította, leöntötte egy kupa vízzel, s ott hagyta, mert eközben a muszka - tán puha párnának vélve a sarat, vagy félig megfulladva - mély álomba merült.

Százanként hevernek az ily boldog muszkák szanaszét a boltok alatt, déltől estig, az ember kénytelen őket kerülgetni, vagy átlépdelni, mert ezeket ilyenkor a jégeső vagy a tűzvész sem bírná életre ébreszteni; a török csak félre fordul, vagy köp egyet rájuk utálata kifejezéséül.

Verekedésre ritkán került köztük, mert ilyenkor aztán azonnal ott termett a török kavasz (rendőr) és valódi szenvedéllyel osztott köztük pert bottal vagy korbáccsal, mit ezek, mint igen természetes

accessoriumát az ivásnak, nagy léleknyugalommal és megadással tűrtek.

Néha még tréfásabb jelenteket lehetett látni. Egy félrészeg muszka melléje lépett a kópallónak s a roppant sárba bele ragadt; megfogta tehát kétkézzel egyik csizmáját és kihúzta, azután meg a másik lábát segített így kihúzni, de addig amaz megint besüppedt; ezt így sorra próbálgatta vagy tízszer, akkor fáradtan és dűnnyögve megállt, hol egyik, hol másik lábára nézett és mondogatta: "Ezt is kihúztam, azt is kihúztam! hm, hm! ördög dolog!"... Azután sírva fakadt, és tele torokkal kiabálta: "hát ugyan nincs itt egy keresztény lélek, ki egy keresztényt megszánta?" Csakugyan megszánta egy, mellé hajtott ökörszekerével és felvette a saraglya helyére oly módon, hogy a részeg az alsövénydeszkán ült, sáros lábai pedig lecsüngtek a sárba. Amint megindult vele a keresztény, ez rendre emelgette lábait ültében, de alig ment így néhány lépést, elnyomta az álom, hanyatt dőlt a kocsiban, lábait feltartotta az égnek, de még azután is taktusra emelgette, hogy bele ne érjenek a sárba.

Általában ez a keresztény nép itt annyira részeges, hogy vasárnapon s ünnepeken csaknem lehetetlen egy józanat is találni köztük, - csoda-e aztán, ha a török utálattal néz le rá és megveti, mint embernél alábbvaló teremtményt?

Ugyanez időben kezdé meg működését Tulcsán az európai Duna-szabályozó bizottmány is. E bizottmány a párisi béke által rendeltetett el, hogy a Dunát ne csak a papíron, de tényleg is megnyissa a világ kereskedelme előtt. Küldtek ide ügyes szakértő mérnököket, csak két dolgot nem intéztek jól el: először, hogy mindenféle nemzetbelieket küldtek, mi vetélkedést és visszavonást szült, úgy hogy utoljára az angolok külön váltak tőlük, hogy valamit dolgozhassanak; másodsor, hogy a költségeket a szegény Törökország nyakába tolták, minek az lett következése, hogy a pénz elfogyott s amiatt a nagy hévvel összeült bizottmány szétoszlott.

Mindenek előtt azon kezdték, hogy nagyszerű házat és műhelyeket építettek Tulcsán, e mellett az egész Duna deltáját felmérték, a vizek felső és alsó állását, esését, medre alakját pontos mérésekkel kitudták, róla igen szép térképeket készítettek.

Nevezetes, hogy a három főág közül a szulinai legkisebb, valóban itt a víz medre oly keskeny és csavargós, hogy a nagyobb gőzösök csak bajjal tudnak kanyarulatai után mozogni s nem egyszer a parthoz dörzsölődnek; de talán éppen mert ez ág legkevesebb vizet visz, torkolatának eliszapolódása is legcsekélyebb. Legnagyobb a Szt. György ág, mely egyúttal Konstantinápolyhoz közelébb is esnék, vize mélysége állandóul középszámmal 60 láb, azonban pár száz lépésre a tengertől egyszerre lesz 20 láb, a torkolat közelében pedig 5 láb, úgy hogy midőn a Duna kicsiny, noha a tenger mellett majdnem változatlan mindig, jó magas ember átlábolhat rajta. A kiliai ág szintén hasonlít ehhez. Szulinánál a víz ezelőtt 7-8 láb volt, s a hajóknak le kellett rakodni, hogy ki és bejárhassanak, most az angolok két nagy gátat építettek be a tengerbe, melyek közül az északi egyenes, a déli öblösen behajló s az erről jövő nagy hullámmegszakításra van számítva; az egész kővel megterhelt s elsüllyesztett caissonokból van alkotva, melyek cölöp sorral vannak az elsepregetés ellen biztosítva. A lerakódott iszapgátat állandóan működő kotró gépekkel (bagger) távolítják el s azóta a bejárás biztos, soha 14 lábnál kisebbre nem száll, hanem a kotró gépeknek szünetelni nem szabad.

Többen emigráns társaink közül ezen munkálatoknál kaptak mint felügyelők, tolmácsok és fuvarosok állomást. Így Kajdácsy raktárfelügyelő, Császár és Stein fuvarosok, később pedig Hagen is mint tolmács itt lelt életmódot, s Hágén, miután vagy 12 nyelv tudása, tapasztalatai és sok ágú képzettsége dacára 1867-ben haza térvén, otthon nem tudott megélni, ismét ide tért vissza és ott működik máig is; emigrálván még egyszer azon keserű tapasztalással, hogy 17 évi szenvedést és tanulást otthon semmibe néznek, sőt mintha félnének az emigránstól, - vagy éppen nem, vagy oly nyomorultul alkalmazzák, hogy amellet éhen halhat meg.

Előadtam feljebb azon kedvezőtlen körülményeket és nehézségeket, melyekkel nekem, mint új települőnek Nálbánton küzdenem kellett; mondám, hogy ezek elkedvetlenítettek, de a most következők aztán vagyoni állapotomban is tetemesen megrongáltak.

Kora tavasszal írták társaim Konstantinápolyból, hogy ott a tömlős túró okája 12 piaszter. Már a gőzösök elkezdtek járni a

Dunán, fogtam tehát magamat, néhány nap alatt összeszedtem 4-5 piaszterével az egész vidék tőróját, közel 400 font sterling árút, ezt úgy tömegesen beszállítottam Tulcsára, hajóra rakandó. Itt a hajók éjjel rakodnak, ezért az a szokás jött divatba, hogy az ember előtte való nap átadja szállítandó holmiját a hajóügynökségnek, megfizeti a vitel- és a pakolási bért és Konstantinápolyig nincs többé rá gondja.

Így tettem én is, átadtam a sok tőröt, sonkát, zsírt, szalonnát, magam pedig jegyet váltottam s éjjel beszálltam. Megérkeztemkor nem 12, de 15-18 piaszterig ment fel a tőró ára, sőt így sem lehetett kapni; rohantam az ügynökséghez, de ki képzelheti el meglepetésemet? az én sok holmim nem érkezett meg. Van a hajó-vevényekben egy átkozott záradék pont: "tempo permettendo" - ezzel állottak elő nekem is, azt mondák, hogy Szulináról zivatar telegrafiroztatott és kénytelenek voltak áruimat legközelebbi hajó fordultáig visszahagyni.

Nyolc nap alatt azonban érkezett Görögországból annyi, hogy én - miután megfizettem a nagy vitelbért és 12 száztóli vámot - nagynehezen tudtam eladni 3 1/2-4 piaszterért, úgy hogy ez egyetlen egy próba, mely idejében megérkezve legalább is megkettőzteti befektetett pénzemet, egy húzásra 300 font sterlingemet emésztette fel.

Nem sokkal jobb áron adtam el sonkáimat is; ezeken általában nem vesztettem ugyan, de annyi fáradtságom és bajlódásom mégis kárba ment, s az ingyen makk dacára a 150 sertésen nem volt egyéb hasznom annál, mit magunk számára elfogyasztottunk belőle.

A szerencsétlenség

(A gazdaság romlása - A tűz. - Dercsényi. - Az egyedüli öröm. - A két tűz között.)

Egy éjjel iszonyúan ugattak, ordítóztak kutyáim, de mivel ez gyakori eset volt, számba sem vettem; reggelre nem maradt malac, kivájta egy farkas kívülről a földet a tapaszos ól fala alatt, bement és a civilizált fajú angol kocák alól kiette a malacokat. Az igaz, hogy második rákövetkező éjjel, midőn megint eljött tán az anyjokért, meglőttem a farkast, de azért malacaim, melyekben annyit

gyönyörködtem, nem támadtak fel többé. Hallottam, hogy most Tulcsa vidékén az egész sertésfaj megneemesült az én ott hagyott angol sertéseim által, "sic vos non vobis fertis aratra."

Lovaimmal is csak károkat vallottam. Különbén bárány szelíd arab ménlovam egyszer kiszabadult az istállóból, neki rohant a török ménesnek, összetörve a ménes ménlovát, aztán az egész csapatot vad futásban végig kergette a falun. Meg kellett fizetnem a rám becsült kárt, de ez még csekélység volt saját lovaimban tett kártételeihez képest. Ezek békóban legelésztek, s ő nekik ment és úgy összerugdosta, hogy egy ott rögtön, kettő pár hét múlva bele döglött.

Az angoloktól vett lovaim meg mind megbetegedtek, a hadjárat alatt e lovak hüléseket kaptak, mi miatt sánták, meredtek lettek, úgy hogy nagy részt eldöglöttek vagy tétlenül bitangoltak. Maga ez a gyönyörű ménló is elpusztult, hülést kapott vagy nálam, vagy szintén a hadjárat alatt, s a rá következett nyáron nyaka megdagadt és felfakadozott s a páratlan széllábú paripa orvoslásaim dacára nyomorult gebévé lőn.

Egy évvel előbb az angol ló-szállítmányos biztos 2000 frankot és pár ezer ló közül választva kettőt ígért ez arab ménért, melyet én egy algíri francia tisztől vetem, de akkor nem adtam; most sajnálva agyonlőni, ingyen adtam a helységnek, hogy hátha a gyepen kiépülne talán? Hasonlóul jártak lovaikkal mindazok, kik az ellicitált katonalovakból vettek; csak az a különös, hogy néhány hónapig még semmi nyoma nem látszott rajtuk a betegségnek.

Még csak sok szép vad bőreimnek se láthattam hasznát. Egész télen át a jól kiszárított bőröket ágyunk szalmazsákja alatt tartottuk és legkisebb baj nem érte őket, míg azonban a túróval és sonkákkal Konstantinápolyba jártam, a vén gazdasszonyom meszelés, súrolás s takarítás végett kisedte az ágyból, s szellőztetni felrakta a padlásra. Két hét alatt aztán úgy megette ott a moly, hogy mind el kellett hányatni.

Még a múlt évben folyamodott volt már Dercsényi amnestiáért. Családi viszonyai nélkülözetlenné tévék e lépést, mert minden vagyona elkoboztatott, s még csak bizonyos évi segedelem összeget sem rendeltek neje és gyermeke számára. Most a büntetlenül hazatérhetési engedély megérkezett, s ő is itt hagyott egyedül

magamra, mi nem kis mértékben sietteté azon elhatározásomat, hogy én is hagyjam abba e sikertelen gazdálkodást. Még azon kedvezőtlen körülmény is ért, hogy a gabona ára tetemesen lecsökkent, míg én tavaly a magnak való búza kilóját 180-190 piaszterrel fizetem, most a magamét 80-90-ért kénytelelítettém elvesztegetni.

Eladtam tehát mindenemet úgy, amint volt, egy franciának alig egy harmada árán, de még így sem akadt rá készpénzen vevő, s e csekély összegnek is oda vezett fele; soha hitelezőmön behajtani nem tudtam, mert ugyanott ő is megbukott, pedig aránylag sokkal kevesebb bajjal kellett küzdenie, miután az általam tett építkezések, földfoglalások, szerszámok, gazdasági eszközök neki mind előnyére voltak; előnyére volt különösen a legnehezebb akadály legyőzése, az úttörés, a lakosságnak hozzászoktatása azon eszméhez, hogy közöttük idegent is megtűrjenek.

Sajátságos összetalálkozásaként a sok szerencsétlenségnek megemlítem még, hogy egy egész szekér olyas holmimat, mely a francia vevőnek vagy nem kellett, vagy én magamnak megtartani szándékoztam, mint ágyneműk, egy pár finom angol nyereg szerszám, nagy gumi pokróc és esőköpeny, apróbb fűrő-faragó szerszámok, könyvek, vadászeszközök, egy nagy ládába pakolva letettem Tulcsán Császár Péternél; de alig volt ott harmad napig, ennek háza leégett és bele égett nekem is mindenem. S e tűzvésszel majdnem ugyan azon órában Konstantinápolyban fényes nappal betörték szobámba és pompás angol puskámat és revolvereimet némi csekély apróságokkal együtt elvitték, úgy hogy jóformán még emlékül sem maradt valami azon sok százféle szükséges holmiból, melyeket fáradságosan s nagy költséggel összeszerezgettem volt.

A krimi had vége óta egyetlen vállalatom sem sikerült, természetményeim is mind hitvány eredményt adtak, egyetlen kivételként említhetem meg csak a dinnyét. Ázsiai dervisektől kapott Dercsényi valami finom aprószemű dinnyemagokat, ő ezeket már évek óta tartogatta, és most nálam nagy házi kertemben kiválasztottunk számára egy darab alkalmas földet, fajonként elvetettük, magunk kapáltuk és öntöztettük, és lett rajta olyan dinnye, minőről addig alig volt fogalmam. Dercsényi már nem érte

ott megérésüket, nekem legalább ezen egy tiszta örömöm megmaradt, hogy élvezhettem a dinnyét. Görög dinnyém csak két faj volt, azok is csak magvaik színe és külső héjukra különböztek, ízük tökéletesen egyforma volt; héja e dinnyének igen vékony, húsa finom vérpiros, nem fás szövetű s ürességek benne nincsenek, rendkívül zamatos és édes, igen kevés maggal, melyek oly picinyek, mint egy almamag, a legjobb kun dinnyénél is finomabbak.

Sárga dinnyém ellenben 16 faj volt, melyek között különös figyelmet érdemel a vagy 6 évvel később nálunk híressé vált s lapokban, kalendáriumokban híresztelt kis zöld csíkos, gömbölyű kígyó-dinnye, narancssárga bélel; azon kívül volt még egy kívül göröncsös, nem cserhajú, sárgás fehér, hosszúkás fajtam, melynek bele a csalódásig hasonlított mind színe, mind ízére a narancshoz. A többiek is mind ritka kitűnő fajok valának, melyek közt említést érdemel még egy nagy, hosszúkás, fehér, sima téli dinnye, ezt el kell tenni árpába, vagy felakasztani kasornyában és késő ősszel olyan lesz, mintha akkor szakítanák le indájáról. Vittem belőle néhányat az akkori amerikai consulnak, ki nem győzött finomságukon eléggé csodálkozni és magját hungarian melon - magyar dinnye - cím alatt elküldte Amerikába. Csak azt nem tudom, honnan került 3-4 év múlva Pestre: Dercsényi szaporította-e el otthon, vagy talán Vámbéry hozott valahonnan az Amu Daria partjairól? Annyi bizonyos, hogy már én 1856-ban termesztettem.

Egész zacskó magot gyűjtöttem belőlük s később Oláhországban szintén nagy feltűnést okoztak; hanem ott két-három év alatt elfajzik minden, nemcsak a dinnye, de a búza, szőlő s gyümölcsök is, és így lassanként kiveszett e dinnyefaj is, - legalább mostani termesztményeim nem is hasonlíthatók az eredetiekhez.

Azért mondám el ily részletesen - noha mindig csak rövid vázlatban - azon viszonytagságokat, melyeken e megtelepülési kísérletnél átestem, mert ez mindazok sorsának tükre, kik hasonló életmóddal akarák krimi keresményeiket érvényesíteni. Nem az volt a baj, mintha nem értettünk volna az egyszerű mezei gazdasághoz, hisz azt nálunk minden ember megtanulta, maga se tudja hogy; sem nem az, mintha dologtalansággal töltenők időnket, ellenkezőleg magunk megfotuk a kaszát, kapát, faragó baltát s az ekeszarvát;

pénz sem hiányzott annyinak végrehajtásához, amennyibe fogtunk, de az itteni lomha, lusta nép közé nem illettünk be. Minden lépésünk újítás volt előttük, melytől irtóztak, cselédjeink is kedvetlenül dolgoztak, s általában a roppant sok és erőteljes, de vad földhöz hiányzott a munkaerő, melyet semmi áron előteremteni nem lehetett s nem lehet tán máig se. Ez az átka Törökországnak. Nincs Európában ország, melynek jobb földje, kedvezőbb éghajlata volna; de az emberek nem dolgoznak, s a természet minden kedvezményei dacára rongyokban guggolva, butaságukban önelégedetten kolduskodnak.

Abban tévedtünk mindnyájan, hogy a sok jó földet pusztán heverni látva, fő erőnket a földművelésre fordítottuk; pedig azt mint mellékes csekélységet kellett volna tekinteni s minden pénzünkön birkát és marhát venni, mely itt télen-nyáron legel és csekély kiadás mellett állandóan szaporodik, s nem nagy, de biztos jövedelmet hajt. De az idegenek mind a mi tévedésünkbe estek, és mindnyájan meg is lakoltak. - Voltak angolok, kik 15-20 ezer font sterlinggel fogtak hozzá, gépeket, sőt utóbb munkásokat is hoztak hazájukból, mégis néhány év alatt semmivé lettek, elvesztették mindenüket: gazdagon jöttek és szegényen mentek el, mint éppen mi is!

Köztünk menekültek közt legtovább a Ruscsuk környékén települt Csiha-féle társaság állott fenn, mert öten lévén, aránylag legtöbb pénzzel és legtöbb munkaerővel rendelkeztek. Azonkívül Csiha nős volt és így háza belül nem pusztult, míg ő künn dolgozott; sőt a helyi viszonyok is valamivel kedvezőbbek voltak rájuk nézve, mert azon a tájon sűrűbb a népesség és Ruscsuk lévén az évenként Oláhországba dologra vándorló ezer meg ezer bolgár fő átvonuló helye, - ezek közül is csak kaphattak egynéhány munkást; mégis utoljára ők is tönkre jutottak és velük végeszakadt a települési kísérleteknek, melyeknek sorát Dercsényi kezdette meg és bezárták ezek mindazon meggyőződéssel, hogy itt ily módon megélni nem lehet.

Pedig mi sok kedvezményben részesültünk a bolgár és oláh lakosság felett, mert a medzslisz, a megyei- és városi tanács főnöke, sőt tagjai is született törökök lévén, ezek minket magyar testvérnek hívtak és amiben csak lehetett, segítettek, pártunkat fogták. Például

az általános fegyverrel járhatás egy ízben keményen eltiltatott, se töröknek, se másnak nem volt többé szabad az övbe szúrt méternyi hosszú handzsárt és az elmaradhatlan két nagy pisztolyt hordani, sem vadászni járni; - no hiszen ez kellett volna csak, hogy nekem a vadászatot tiltsák meg, hisz enélkül falun lehetetlen megélni! Felmentem tehát a beyhez, elmondám neki, hogy enélkül én úgy érzem magamat, mintha valódi rab volnék, aztán mondám: mi csak nem lehetünk talán gyanús politikai érzelműek? A divánnak Dimitráki nevű bolgár keresztény tagja, ki e tisztességre oly dölyfös volt, hogy jobban lenézte szegény keresztény társait, mint a többi török efendi, felszólalt, hogy a fegyvertilalom általános, hanem a bey egész szelíden azt mondá: "Hadd el, lám ezek idegenek, könnyebben érheti baj őket szegény legényektől, aztán ezekre nem szól a parancs, mert ezek "urunk vendégei"; - és azonnal adatott fegyverjegyet, ami ekkor valódi kiváltság volt e vidéken. No persze én sem felejtkeztem el a pártfogásról, hol egy-egy őzet, hol egy-egy füzérkacsát, foglyot küldtem neki, hisz a patriarchalis kormányformának ez már elmaradhatlan gyöngesége.

A bestepi müdirnek is bemutatott, minek azon eredménye lőn, hogy e népség aztán - értem a keresztény népség - illő tisztelettel és némi félelemmel viseltetett irántunk, beylikről és minden nemű zsarolásoktól oly nyugton maradtunk, mint a született törökök. Már pedig éppen ezen zsarolások teszik a szegény rája keresztény lakos életét nyomorúságossá, hisz maga az adó egy török líra, alig 9 forint, meg a terménynek egy tizede volna természetben; de az ám a baj, hogy az örökös pénzzavarban lévő, és megbízható emberekkel nem rendelkezhető kormány árendába adja egy-egy megye adójövedelmét, az adóbérlő még az előlegesen fizetett nagy összegén kívül a basáknak, kerületi hivatalnokoknak, a behajtásnál nélkülözhetlen csendőröknek, a falusi bírácoknak kell hogy koronként illő ajándékokkal kedveskedjék, mindezt, meg a nyereséget a szegény népnek kell megfizetni és kivált szűk esztendőben nem tized, de lesz biz' abból ötöd is; hát aztán hányszor láttam, hogy egyik-másik rongyos hivatalnok számára tyúkot, tojást, vaját, bárányt, mézet zsaroltak; alig múlt el hét, hogy ilyen élődő zsaroló ne vetődjék a vidékre, sokszor két-három kavasz (rendőr) maga fejétől elindult

requirálni, s ez az örökös zsarolás, zaklatás több kárt és több keserűséget okoz, mint az igazi adók.

A hattí hamujumnak vagy is Abdul Medzsid szultán szabadságlevelének kihirdetése eredményezett annyit, hogy a medzsliszekbe egy pár keresztényt is beültettek tanácskozni a megye vagy város ügyeiről; de ezek úgy elkábultak e nagy megtiszteltetéstől, hogy sokkal rosszabbak lettek az igazi töröknél keresztény társaik iránt; általános fegyverhordási tilalom lett, de ez csak a zshiványok mesterségén könnyített; a törvénykezési rendszer maradt úgy, mint volt, azaz többnyire a bíró feje a corpus juris; az adó bérbe adatott, mint eddig, a zsarolások folytak, mint eddig, így a nép sorsa nem javult biz' az által semmit.

A keresztényt katonának nem sorozzák, ezt mint minden hatalmat magának tartja fenn a török; a bolgár fizet katona váltságot és szállít élelmi cikkeket a sereg után; éreztetik vele, hogy ő csak szolgál, semmi más. E mellett, vagy tán e miatt aztán a bolgár alattomos, bizalmatlan, szörnyű vakbuzgó és babonás, és a jó muszka szomszéd a papság útján gondoskodik róla, nehogy valamiképp összebarátkozzék török szomszédjával.

Mi e két elem közt olyanok voltunk, mit a keresztelkedett zsidó; a török ugyan azt mondá, hogy testvér, de hozzá gondolta: kár, hogy muzulmán nem vagy; a keresztény meg ezt gondolá: keresztény vagy ugyan, de kár, hogy a törökkel tartasz. Így élni szellemileg is bajos, anyagilag meg - mint előadám - baj bajra következet, mígnem a magunk kára megtanított, hogy az ár ellen úszni nem lehet, mi itt nem vagyunk a minket megillető helyen, jobb innen menni, mert átok van e földön: a fajgyűlölet, elfogultság és babona átka!

További kalandok

(A bútorkereskedés. - A budapesti árú és a francia ízlés. - A törökök lelki nyugalma. - A keresztények. - A görögök, örmények. - Egy adoma az örményekről. - A bolgárok és bosnyákok.)

A gazdálkodásnak jól megadtam az árát, bele került több, mint 400 font sterlingembe; a Konstantinápolyban alapított bútorkereskedés is csak örvény volt, mely mindig mélyebb-

mélyebbre sodort. Legelső vásárlásaimat pesti esztergályos-asztalos műkereskedő Holländertől vetem, s ezzel már megvettem alapját romlásomnak, nem mintha e műtárgyakat drágán vettem, vagy tán nagyon rosszul lettek volna csinálva, hanem azért, mert Konstantinápolynak kizárólag francia ízlése van, s a másféle szabású holmi eladhatatlan.

Ezek esztergályozott vagy hajtogatott igazi vagy utánzott diófa bútorok voltak, ott pedig mahagoni vagy palissander fa kell s nem esztergályozott, hanem faragott mű, nem könnyű asztalkák, hanem szép nagy márvány táblájúak művészi kiállítással, nem kis apró toilette-tükröcskék, hanem nagy aranyos keretű fali tükrök márvány consolokkal, szóval amit Bécsben és Pesten szépnek találtak, azt Konstantinápolyban kénytelen voltam a lomkamarába rakatni, vagy a zsibvásáron fél áron s még alább elárvereztetni. A franciák ízlés és csinos kiállítás dolgában páratlanok és nem ok nélkül a divat csinálói Európában.

Ne higgye azonban senki, hogy vele születik a franciával a genialitás, tanulják biz azt épp úgy, mint mindent a világon - persze nem a céh-ben. A valódi jó ízlés mindig a műveltséggel jár, nem a mesterember művelt ott, hanem ő ellesi és tanulmányozza, mi tetszik a legfinomabb körökben s aszerint módosítja művét, nem mint nálunk, hogy a vevő kénytelen megelégedni olyannal, aminőt kap, és az eladó rádísputálja az emberre, hogy otromba kabátja, nevetséges gomba-kalapja jól áll.

Láttam fodrászt, ki művészt hordozott magával, az határozta meg, minő hajzat illik az archoz, á la móor, á la Pompadour stb., a bútor- és kelme-gyárosok meg külön rajzoló osztályt tartanak, hol a vésőt és gyalut csak látásból ismerik, de az irónt művészileg kezelik és ezek lehelik aztán a durva fára és kőre azon természetes könnyű hajlásokat, elegáns görbületeket, melyek a francia műveket igéző szépekké és keresettekké teszi.

A külső csin alatt sok kontárság is lappang náluk, nem egy-két mahagoni készült pácolt dió vagy bükkből, sok szép márvány tábla és faragvány gipsz és papír masszából; ebben már az angol mű előbbvaló, csakhogy többnyire nehézkes és felette drága; a német mű esetlen, az osztrák munkának meg minden darabján rajta van az

utálatos kontárság. - Ha az ember sok idei távollét után haza tér, elbámul rajta, mennyi színe hagyott posztó kabátot, fakó kelmét, félretört sarkú csizmát, idétlen bútort, undorító sárga kanalakat lát mindenütt; hamisított, ízléstelen rongy minden, mint a piszkos papírdarabok, miket pénz gyanánt adnak.

A mesterember nem törekszik tökéletesíteni, a közízléshez szabni munkáját, olcsót kell, hogy készítsen, és többnyire rosszabbat a megrendelésnél, és ami legnagyobb átka kifelé kereskedetésünknek, soha a megrendelt időre készen nincsenek, és nem elég, hogy rosszabb, nem elég, hogy elkésett, még bosszantólag mindig találnak ürügyet az ár megtoldására is utánvétel alakjában.

Szomorúan tapasztaltam mindezeket nem csak Holländer uramnál, de bárkivel léptem hasonló viszonyba; nem légből kapkodva beszélek. Könyveket rendeltem meg: két-három hó múlva jöttek le; Vidacstól malmot vásároltam: törékeny állványt, rossz gépezetet, haszontalan köveket küldött és ami leghihetlenebb, 3-4 hóval későbbben a kikötött határidőnél; valakitől - nem tudom a nevét - tokaji borokat vettem méregdrágán, rosszabb is volt a mustránál. el is késett, rosszul is volt csomagolva, hogy harmada összetört Konstantinápolyig. Egyszer Dercsényi barátom küldött számomra egy kis átalagot; annak csak vevényeit kaptam meg, megitták valahol a postán! Elundorodik az ember e sok hamisságtól, s inkább valamivel tán drágábban sokkal messzebből hozat, ami kell. Ez az oka főleg, hogy kifelé kereskedésünk fel nem virulhat, sőt hogy a tőzsomszéd piacokról is leszorítanak nemcsak a franciák és angolok, de még a kis Belgium és Svájc is.

Az említett okok miatt nem boldogulhatván a Holländer holmijával, minthogy a drága bolt megvolt, kelendő portékáról kelle gondoskodnom, marseilli gyárosokkal lépnem összeköttetésbe, s ez, mielőtt jól körülnéztem, bevonta ez üzletbe minden pénzemet. Hágen átlátta, hogy így nem haladunk elő, önként kilépett, Asztalfy megkísérelt mindent, dolgozott gyakran 8-10 segéddel, s leginkább a munka jövedelme tartott fenn; de mind ez nem használt már: tapasztalatlanság volt pangó városban kezdeni olyan üzletet, mihez nem is tudtam.

Jöttek a fizetési határidők, de a kelmék nagyrészt még raktárunkban eladatlanul heverték, vagy hitelbe adattak el, s én hitelünk fenntartása végett saját pénzemmel fizettem, s így rövid időn egészen tartalékösszeg nélkül maradtam.

Ez időben sok ismeretséget kötöttem, részint keresztény, részint török úri emberekkel, mert a töröknek sajátságos szokása azokkal, kiktől vásárolni szokott, beszélgetésbe s ez úton némi közelebbi viszonyba ereszkedni, s ezalatt ismergettem meg a különböző keleti nemzetek fő jellemvonásait. A török vakon hisz az isteni gondviselésnek, úgy a legcsekélyebb, mint a legnagyobb dolgokban; egy öreg ó-török pasa, Mehemed, nagyon sokszor hívott meg ebédre, ilyenkor politizálgattunk s én figyelmeztetém őt hazájuk zilált állapotára, de ő egész léleknyugalommal azt felelte rá: mióta hatalmunkat Európa részeire kiterjesztettük, mindig számtalan és hatalmas ellenségeink voltak kívül-belül, most is ellenségünk kisebb-nagyobb mértékben minden keresztény állam; de éppen abban áll Allah nagysága, hogy ellenségeinket nem engedi egyetérthetni, hogy bennünket felemésszenek, hanem ellenkezőleg végettünk egymással verekednek!

A keresztény szintén hisz az isteni gondviselésben, még pedig oly vakon, hogy a szegényebb osztály például betegjeihez nem orvost, hanem pópát hivat, mert ha az isten akarja, úgy is meggyógyul, vagy úgy is meghal, s legfeljebb imádságokkal és viaszgyertyákkal remélik isten haragját megkérlelhetni. Az isten akaratába vetett e bizalmat a keresztények még erkölcstelen tetteikre is kiterjesztik: ha őket megcsalják vagy lopják, az isten büntetése, - ha ők csalhatnak meg mást, az is isten engedelmeivel történt, tehát helyes tett, mert isten mint eszközt használta fel egy más bűnösnek ily módon megbüntetésére. Mind a mellett a pokoltól és az ördögöktől rettentően félnek, hanem e félelemtől a papok illő honoráriumért könnyedén megszabadítják őket. Van egy gyalázatos banda Konstantinápolyban, a bérgyilkosok bandája, kik néhány aranyért leszúrnák az ember vetélytársát vagy ellenségét; ezek maltaiak és görög hétszigetiek, egyik bigott katolikus, másik vakbuzgó ó-hitű; mikor az ilyen bérgyilkos elvégezte alávaló tettét, megy a templomba, visz egy csomó viaszgyertyát, ad egy részt hihetőleg a pópának a

nemes keresményből, megvallja bűnét, lelkiismeretes hűséggel alá veti magát a sok imádságmondásnak, a böjtölésnek, és oly nyugodt lelkiismerettel jön ki a gyónás után a templomból, mintha soha nem vétkezett volna. Gazdag emberek, kik talán nem öltek késsel, mint e nyomorult bér-gyilkosok, hanem csak csaltak és anyagilag sokszor álbukással, uzsorával tettek koldussá száz meg száz embert, az által békülnek ki Istennel, hogy emlékkereszteket állítanak, klastromok, templomok számára jószágokat vagy pénzt hagyományoznak; és a pópák fekete serege tömjénez az erkölcsi szörnyetegnek, míg él, s hallatlan pompával imádkozik érette, mikor meghalt. Ugyan hogyne tekintene hát megvetéssel rátok az a török, kinek vallásában nyoma sincs e bűnpalástolásnak, s ki a kétszínűséget s a hazug képmutatást a legnemtelenebb cselekedetnek tartja?

Úgy vélem, hogy mind vallás, mind nemzetiség tekintetében minden keleti fajok közt legvakbuzgóbb a görög. Ez nem simul egyikhez sem, becsületesen meg nem tanulja egy idegen nép nyelvét sem, mindig hibásan ejti a szót; - mint a német, a világ első nemzetének véli magát, lenéz és barbárnak tart másokat, hanem nemzete ügyéért vérét és vagyonát áldozni kész; különösen a török elleni gyűlölete határtalan, ámbár midőn érdeke úgy kívánja, egyik sem tud alázatosabban kérni és a pasáknak mosolygóbban hízelegni, mint a görög. Az egész nemzet kereskedelmi szellemű, ebben és a hajózásban vetekedik az angolokkal.

Az örmény mindnyája közt legsimulékonyabb, elvesztette még reményét is hazája függetlensége visszanyerhetésének, kibékült török urával, ennek szokásait, öltözetét átvette, a török nyelvet szebben beszéli, mint a született török s ezen finomságával és megadásával lassanként kicsavarta a görögök kezéből a befolyást, mellyel ezek hajdan a törökre bírtak. Hisz nem rég volt, midőn a fanariota görögök a magas porta legmagasabb rangú keresztény hivatalnokai voltak, belőlük teltek ki az önkormányzattal bíró tartományok kormányzói, az oláh és moldvai hoszpodárok, de ma már legkevésbé hisz a török nekik; a tolmácsok és pénzügyi hivatalnokok örményekből telnek ki, a kereskedésben is túlszárnyalták legalább Konstantinápolyban a görögöket, ők a leggazdagabb bankárok. A kis

kereskedésben való élelmességüket legjobban mutatja a következő török adoma.

Két zsidó nyakába vette a világot, hogy lelhessen valamely várost, hol még kevés zsidó lévén, könnyedén megélhessenek. Egy török útba igazította őket. Menjetez - úgymond - Kiutahiába, nincs ott zsidó egy sem. - Megörül a két izraeli és elmegy oda. Beszállanak egy vendéglőbe, összejárják a várost, tanakodva, vajon mihez foghatnának, hogy boldoguljanak? Látták, hogy akármit gondoltak ki, már az az üzlet el volt foglalva az örményektől. Meghallja egy örmény suhanc, amint így tanakodnak, megszólítja őket. Megmondom én - úgymond - mi lesz nektek legjobb: vegyétek meg a mézárszékekben a juhbeleket, azt takarítsátok ki, szárítsátok meg s adjátok el úgy, amint vettétek; ha a belsejét megeszitek, abból megélhettek - itt már máson nyerni nem lehet! A jó tanács használt, felszedte magát a két zsidó és soha többé olyan helyre nem ment, hol örmények vannak, mert ott zsidó nem élhet meg.

A szláv fajú népek közt legcsendesebbek, legmunkásabbak a bolgárok. Ezeknek van legtöbb jövője a Balkán-félszigeten, ellenben legműveletlenebbek a montenegróiak és bosnyákok. Különben Konstantinápolyban kevesen vannak; a szláv sem munkásság, sem értelmiség tekintetében nem versenyezhet a göröggel és örménnyel, ellenben testileg rengeteg nagyok, szépeknek nem mondhatók, de öles magasak s megfelelőleg izmosak. Elütőleg európai és muszka rokonaiktól, nem szőkék és kerek képűek, hanem barnák és csontos szögletesek.

Rajzok mindenféléről

(Pera lakói. - Zsidók, olaszok, franciák és a cancan meghonosulása. - A németek elszaporodása. - A bennszülöttek pénzvágya. - Harpagonok. - Házassági szokások. - Leánynézőben. - Üzleti viszonyok. - Teleki Sándor gróf és kutyája.)

A zsidók magában e világvárosban nagy számmal vannak, különösen spanyol zsidók, kik türelmetlen spanyol inquisitoraik nyelvét és részben öltözetét, gondolom, kegyeletből máig megtartották persze oly módon megigazítva, mint a mi zsidóink

megigazították a német nyelvet. Politikával ezek itt sem foglalkoznak, azzal tartanak, kinél a hatalom van; itt is olyanok mint másutt, leginkább házalók, szenzálok, ékszerészek, pénzváltók és tőzsérek.

Az idegenek közt legszámosabbak az olaszok, hisz nyelvük Pera utcáin minden nyelvet háttérbe szorított, még a törököt is. Van olasz színház, olasz kávéházak; leginkább kereskedők, de vannak orvosok, ügyvédek, festők, zene-, nyelv- és vívó-mesterek, kézművesek és kintornások s komédiások bőven; ez vígkedvű, dalt és bőbeszédet szerető, de amellet igen gazdálkodva élő nép. A franciák csak a krimi hadjárat óta szaporodtak el szembetűnőleg, s kezdik kiszorítani a salonokból az olasz nyelvet; velük jött be az első café chantant, melyben télen olyas táncmulatságok is adatnak, hol a cancant, ez ízléstelen s erkölcstelen fajtalanságot is con amore járnak.

A németek lassanként, de szakadatlanul szivárognak befelé, itt aztán megtanulnak jól németül, amennyiben tájszójárásaikat elhagyják, hogy a bécsi a svábot, vagy a prajsz a süddeutschot megérthesse; a katonai tanárok, fegyvergyári fő munkavezetők többnyire mind németek, legnagyobb része azonban ezeknek is kereskedő és iparos. Természetes, hogy ahol némettség van, ott a Bierhalle, Kegelbank, Gesang-Verein stb. azonnal meghonosul, de ha tovább is hasonló mérvben szaporodnak, akkor ma-holnap kiszorítanak innen minden idegent, meghódítják lassan észrevétlenül ezen országot és beteljesedik azon angol jövendölése, ki kiszámította, hogy 500 év múlva nincs e földgolyón más faj számára hely, túl él és kiszorít a német faj minden mást.

Még az idegenek között csak van némi kedélyesség, van némi társadalmi élet, de a bennszülöttek életét csupán csak egy rugó mozgatja - a pénz és ismét a pénz! Utcán, piacon, kávéházban, hajófedélen nem hallasz mást, mint para-para! (pénz-pénz!) A keresztény előtt minden rang, hivatal, még a katonáskodás is el lévén zárva, nem lát maga előtt semmi más életcél, mint a vagyonszerzést s az utakban, módokban, mondhatom, nem válogatóság, más morált mint a büntető törvényt, nem igen ismer itt senki. A zsugori fukarság itt érte el legmagasabb fokát; látni egy-egy görög kávéházban száz embert, de összesen alig tíz kis csésze kávé, melynek ára két krajcár; a milliókkal bíró Aleon bankárt és sok más társát lehet látni

naponként, hogy egy krajcár árú fekete kenyeret és egy krajcár árú olajgyümölcsöt ebédel s elmegy maga poharával és iszik rá vizet; ajándékot csak a más cselédjének adnak, saját cselédjeik béréből lehúzzák az elejtett tányér árát; csak a külszín, a ház bútorzata drága és fényes, hadd irigyelje a világ, de a konyha többnyire mindenütt igen-igen szegény.

Az idegenek nagyobbára megtartják hazai szokásaikat e részben is, de aki a fukarságot eltanulja, az aztán túltesz még magán Aleonon is. Így például lakott nálam egy Goldschmied nevű bécsi ékszerész, legalább félmillió forint vagyonnal bíró ember, ennek szállása egyetlen szobából, bútorzata a nagy kincses Wertheim kasszákon és íróasztalán kívül egy ágyból és vizes kancsóból állott, cselédet nem tartott, nem fűtött, ruháit, csizmáját nem kefélt, hogy ne kopják, hagymán és száraz kenyéren élt, sőt elvette a kutyámtól a kenyérdarabokat, s azt ette. Pedig ez az ember iskolázott ember volt, Bécsben tanult és növekedett.

Egyszer vettem észre, hogy két-három napig jön-megy, számolgat és töprenkedik, de mi közöm hozzá, gondolám magamban, hanem egyszer csak elém áll s kérdezi egészen rémült arccal, nem láttam-e Frank urat, a könyvvivőjét?

Nem biz én, uram, már három napja!

Erre meg bement szobájába, egyszer újra kijő és hebegve mondja: "Herr V. - kérem önt - én - én - kérem - én arzenikumot vettem be."

Nosza megijedek, futok a patikába Velicshez, ott kapom éppen doctor Fontánát s ugranak ők is, összekavarnak hirtelen emeticumot tojásfehérrel, hozzák ők maguk. Goldschmied még eszén volt, de már csak fetrengett az ágyon, gépszerűleg nyelte be az ellenszereket, meg volt mentve, néhány napi betegeskedés után jobban lett.

Ekkorra tartám fenn a megleckéztetést, elmondám neki, hogy nem gondolt-e családjára, gyermekeire és nem gondolta-e meg, hogy a törvényszék engem vádolt volna gyilkosának, mintha kincseiért én mérgeztem volna meg.

Igen, igen - mondá - mind igaz az, gondoltam is én mind arra, de hát képzelje ön, 10000 forintom hiányzott - Frank megszökött - ezt nem bírtam volna túlélni!

Ilyen az ember, ki szerelmes a nyomorult pénzbe! Az egész csupán számolási hiba volt, ő maga tette azt is; számvivője, ki becsületesebb ember volt, mint ő, azonnal kimutatta, hol a tévedés.

Hanem azért ne tessék gondolni, hogy ezen az emberen fogott a lecke, - éppen nem. Alig gyógyult meg azon törte a fejét, mennyit fizessen most már a doctornak és gyógyszerésznek? - Én értésére adtam, hogy ezek nélkül már rég megszűnt volna lenni, tehát ha életét már éppen felbecsülni nem is hajlandó, de illő, hogy mindenkinek adjon egy-egy szép brilliántot emlékül. - Ezt az ajánlatot nagyon kellemetlenül fogadta, látszott a képén, hogy inkább még egyszer megmérgezi magát, mintsem egy pár gyémántot adjon. Végre is az orvosnak egy pecsétgyűrűt adott, mely megért vagy 15 frt-ot, a gyógyszerésztől elkérte a számlát s kifizette érte a 2 frankot, nekem meg se köszönte, gondolván, hogy ez úgy is azért futott, hogy maga ne kerüljön bajba.

A törökök házassági módját, az elválhatás könnyűségét stb. már fentebb elmondottam. A keresztények esketési módja roppant sok szertartással jár, el kell utoljára bújni egy asztal alatt, melyen feszület, biblia és viaszgyertyák vannak - csak azt nem kérdik tőlük: szeretik-e egymást, így a földolog elveszett a sok mellékes hókusz-pókusz között. Úgy látszik, mindenütt több a férjhez adó leány, mint a házasulandó ifjú, még itt is, hol nem viszik katonának a keresztényt, hol a pap pláne tartozik nős lenni. Azért mondom, hogy úgy látszik, mert látom, hogy valóságos házassító szenzálok és szenzálnék vannak, kik a legénynél a leányt, amannál megfordítva a legényt magasztalják édig, fő súlyt azonban mindenütt a vagyona fektetnek, mert ez költőiség nélküli praktikus nép, pénz! pénz! minden áron csak pénz! maga a leány csak ráadás, - különben ugyane házasságszerzőnők gondoskodnak arról is, hogy az ifjú asszony ne unja magát, ha netalán egy öreg pénzes embert nyomtak a nyakára.

Néhányan a menekültek közül csakugyan meg is nőültek, görög vagy örmény leányokat vettek el, de e népeknek házi szokásai, nevelése és életmódja annyira különböző a mienktől, hogy az összeszokás súrlódások nélkül meg nem történhetett, s általában el lehet mondani, hogy házi nyugalom és megelégedés helyett többnyire mindenik csak bajt és nyugtalanságot szerzett általa magának.

Engem is erővel nősíteni akartak, örmény ismerőseim egyike ostromlásainak már ellent nem állhatván, elmentem vele lányt nézni. Előre elmondá minden előnyeit, angyali szépségén kívül nagy kőházát, tömérdek ékszereit, családja előkelőségét s még egy pár ezer arany készpénz ráadást. A leányos háznál, mint mindenütt a világon szokás, kitűnő előzékenységgel fogadtak, a leányt felöltöztették olyan parádésan, mintha már egyenest esküvőre kellene menni; szép barna karcsú teremtés volt, - valódi örmény szépség, szépsége s vagyona öntudatával tetszelegve ült a pamlagon, olvasójával játszadozva. Hoztak aztán keleti szokás szerint édességet, kávé és pipát; amint a cseléd behozta, felkelt a házi asszony és sorra megkínált bennünket, odavitte leányához is és az is elvette szépen. Amint aztán kijövénk ismét a házból, kérdi tőlem örmény barátom:

- Tetszett-e a leány?

- Meg kell vallanom - mondám - hogy szép, szebb mint előre gondoltam.

- No hát megkérem, mikor kérjem meg?

- Mégis csak ne kérd meg.

- Hogy lehet az, miféle ember vagy; tetszik a leány - szép, gyönyörű, gazdag is, mégis azt mondod: ne kérjem meg!

- Szép, de lásd, nem nekem való, - nagyon is szép, és a nagyon szép asszonynál nyűgösebb portéka, drágább fényűzés nincs a világon; szép bútor, szép cselédség, szép multságok kellenek a magát nagyon szépnek tartó asszonynak s az mind szép pénzbe kerül, többbe, mint nekem van; nem láttad, hogy már most is otthon az anyjával szolgáltatta fel magát, - majd nálam tőlem kívánná azt, - pedig azt nem tenném meg, azért hát csak nem veszem el most az egyszer!

Házasságszerző vén asszonyok is sokat kerülgettek, de nekem eszem ágában sem volt keleten állandó lakossá lenni. Ellenkezőleg, mindinkább ellenállhatatlanná lett bennem a vágy kimenni innen a nagy, pezsgő életerővel bíró Európába, és ha lehetne, a forradalom által félbeszakított tanulmányaimat folytatni. Szilberlajtner, Vámbéry, Nogel, Wageman mind csak biztattak e föltett szándékom kivitelére, s én ezentúl nem kereskedésem öregbítésén és gyarapításán működtem többé, hanem annak valami úton egészben

való eladásán, hogy amit pénzem kamatjaival elérni, s végrehajtani nem tudtam vagy nem mertem, most tőkém végmaradványaival foganatosítsam.

Haszontalan törekedés is lett volna kereskedésemet virágzóbbá tenni akarni, minden körülmény kedvezőtlenül alakult: nemcsak hogy rövid időn számtalan - több mint 40 - hasonló, sőt sokkal gazdagabb raktár nyílt mindenfelé, mind a Krimiában nyert pénzből, hanem aztán majd minden hóban megbukott közülük egy, s ekkor felhalmozott árucikkeit leszállított áron elvesztegette, úgy hogy utoljára olcsóbban lehetett Konstantinápolyban venni francia bútorokat, mint Marseilleben.

Másik nagy baj Konstantinápolyban azon átkozott divat, hogy minden valamivel bíró ember hitelbe vásárol mindent. Ennek oka természetesen az, hogy roppant sok állami hivatalnok van, ezek a zavart pénzügyi állapotok miatt nem kapják fizetéseiket pontosan s így kénytelenek hitelezni s többnyire utalványokkal fizetnek készpénz helyett, melyre aztán veszteség mellett is csak sok járás és várás után lehet pénzt kapni. Egy év alatt 70000 piaszter értékű kereskedésemnek nem kevesebb, mint 48000 behajtani való apró hitelezései voltak szanaszét legalább 20-30 embernél, a francia szállítmányost, a házbért, a legényeket, a magunk élelmét azonban állandóan fizetni kellett, s a bevétel és kiadás közt soha illő arány nem létesülhetett.

Legtöbb bajt azonban a török bankjegy értékének ingadozása, gyakran igen gyors bukása okozott. Ma eladtunk például 1000 piaszter árú holmit talán 15-20 százaléki nyereséggel, és a török líra bankjegy iránt állott 110-en; mire aztán nekünk 3 hó múlva megadták az 1000 piasztert bankjegyben, akkorra lett a líra ára 140, - és így nem hogy nyereseményünk lett volna az eladott holmin, hanem egyéb tetemes költségeket nem is számítva, tisztán a vételért sem kaptuk meg, pedig mi külföldről ércpénzen kénytelenítettünk mindent hozatni. Mi magunk is három, néha hat havi hitelre kaptunk mindent Marseilleből, de a 3 hó alatt eladogattuk a sok versenyző miatt aránylag csekély haszonnal s e csekély hasznot az állam hitelének állandó csökkenése megemésztette, sőt amennyiben hitelre is sokat adtunk el, világos kárrá változtatta.

Az oláhországi kalandjaiból visszatért B-y most Brusszában települt meg. Nagy beteggé lett, amiből felgyógyulva, hálából ápolónőjét elvette, s egyúttal tőlem bizományra bútorokat kölcsönzött. De bizony neki sem termett az arany kalászokat, megbukott vele, mi nékem valóban nem nagy gyönyörűségemre szolgált, noha már megtanulhattam volna, hogy emigráns társaimnak kölcsönözni annyi volt, mint soha meg nem adom fejében adni ingyen.

Teleki Sándor gr. konstantinápolyi látogatása is ezen időre esik; Teleki gavallér ember, bő költő, szereti a mulatságot és jó életet. Mi már ismertük az erdélyi hadjáratból, azóta nem változott semmit, csak - kopaszabb lett; olyan vígkedvű, könnyűvérű bon enfant most is, mint akkor volt. Akkor szép lovai, most óriás kutyája "Clichy l'ami du comte Teleki" által vonta magára a közfigyelmet, mert ha ő és Türr elindultak ketten sétálni, emez egy tökéletes farkas nagyságú és alakú muszka ebbel, ő pedig Clichyjével, csakugyan siketnek kelle lenni ki őket figyelemre nem veszi, mert a két hátul ballagó, borjú nagyságú ebet a város kutyáinak pár százra menő serege kísérte mindig vonítva, üvöltve és marakodva. Az ami du Teleki nevet egyébiránt nem én adtam neki, bár meg is érdemlette, amint a földre tepert Orbán Balázs bizonyíthatja, ki ifjúi jó kedvből birkózni kezdvén Telekivel, akkor vette észre, hogy Clichy nem veszi tréfára a dolgot, mikor már a földön hevert a morgó neufundländer lábai alatt.

Konstantinápolyi életünkből

(Vámbéry Armin. - Hogyan intézkedtek a török hatóságok a főváros szépítése érdekében. - Nagy tűzvész. - Emlék Krimből. - Teherhordók.)

Amilyen nagy úri, feltűnést okozó modorral jött Teleki gróf, épp oly igénytelenül sántikált be hozzám, - tán éppen legelőbb is hozzám - egy kis szegényes hazánkfia, nem ugyan politikai menekült, de Pestről jött, tehát szívesen látott vendég. Az általános, hazánkat érdeklő kérdések és szokásos feleletek után kértem. van-e valami művészete vagy mestersége, miből remél elélhetni? - Nincs se egyik, sem másik, hanem tudok törökül, remélem, majd kapok valami

állomást. Barátom - mondám, törökre fordítván a beszédet - az ugyan feltűnő dolog otthon tanulni meg törökül, de hisz amint látja, az még nem elég, hogy törökül tud, hisz itt mindenki tud, nem úgy, mint Pesten magyarul; de még abból nem élünk meg.

No hiszen - felelé sallangos török nyelven - tudok még azon kívül vagy 10-12 nyelvet jól, tán csak veszik valami hasznomat.

A la bonheur! csakugyan nem sokára kapott is valami írnyi állomást Resid pasánál. Keményen neki feküdt a tanulásnak, néhány hó múlva már német-török zsebszótárt írt, majd a többi keleti nyelvek, szokások alapos tanulása végett török theológiát hallgatott szintén Resid név alatt, utóbb korán-magyarázó efendivé lett s utóbb, közép-ázsiai utazása által európai hírűvé és akadémiai tanárrá. Korán-magyarázó Stambulban, az izlam fővárosában egy alig 26-28 éves idegen, nemde hallatlan dolog? No de nem is mindennap terem olyan geniális nyelvész és oly konok kitartó ember, mint ez a kis sánta fiú, kiről immár felesleges is mondanom, hogy Vámbéry Ármin vala. Első pillanattól fogva rokonszenveztem vele, nem az európai 12 nyelve, de szép törökül tudása lepelt meg és később azon képessége, hogy utcán mentében is fülébe csendült egy-egy idegen, általa még nem ismert török szó s azt egyszer-kétszer utána motyogva, képes volt észben tartani, míg haza megy és rákeresi jelentését.

Üzletem nemcsak hogy gyöngén ment, de egy ízben a Konstantinápolyban divatos leégés is fenyegetett. Általános hit, hogy az égések nem igen történetesek, hanem a municipalitás, vagy kormány titkos rendeletéből történnek város szépítési célból. Ha ugyanis valamely ház leég, vagy annyira elavul, hogy le kell bontani, mielőtt újra lehetne építeni, eljő a város építésze és az utcaszabályozás szerint határozza meg az új homlokvonalat, ami a konstantinápolyi szűk csavargós utcáknál annyit tesz, hogy 2-3 öllel beljebb tolja, mint volt azelőtt. És még vádolni sem lehet nagyon a kormányt, mert előbb megpróbálta a rendes alku szerinti kisajátítást, de a háztulajdonosok azon házáért, mely 10 ezret ért, 100 ezret kértek; ha pedig leégett, a helyért aránylag keveset fizetnek, sőt végre maguk a háztulajdonosok nyernek általa, mert szebb téglaházakat, csinos világos utcákban magasabb bértért adhatnak aztán ki, mint előbb. Az én bérházam ugyan jó kőépület volt pompás cisternával és pincével,

de szomszédaim faépületei közt mintegy sziget a tűztengerben - nem remélhettem megmaradást. Hát még vagy kétszáz lépéssel alább minő házak, minő utcák voltak? Emeletes ócska faházak tömötten egymásra zsúfolva, oly tömötten, hogy utcának nem maradt 2-3 lépésnél szélesebb hely; minden ócska, ronda és száraz gyúlékony, mint a gyalu-forgács, csak a szűk utcák nedvesek az örökös sötétségtől s a pizsoktól; félelmes késelő, dorbézoló matrózok, zsíros maltaiak és mind ezeknél utálatosabb hölgyek dőzsöltek itt éjjel és lesekedtek, mint a pók, az arra tévedő prédára.

De a házi urak saját költségükön külön öröket, külön tűzoltókat tartottak, és sokáig virított e bűnfészek, míg 1857-nek őszén ennek is ütött végórája. Tophane felől fujt meglehetősen erős szél, s éppen a Tophane-kapu mellett ütött ki a tűz délután 2 óra tájban. - Jangin várszanduk csilárda! (tűz van a ládásoknál!) hangzék mindenfelől és nyomban rohant a tűzoltók hada mindenfelől oda. A szűk utcák miatt itt gyalog viszik a fecskendő gépeket, félmeztelen izmos emberek botokkal, csákányokkal, horgokkal fegyverkezve s irtóztatóan ordítva - gyalog, de jaj annak, ki ez eszeveszettül futók útjába akad; akár egy nyargaló ménes közé kerülne, irgalmatlanul fellökik s összegázolják és robognak tovább, zúzva, törve maguk előtt mindent.

Én messze laktam a tűz kezdő pontjától, de látva a szelet, és ismerve a tájat, pakoltattam azonnal a legértékesebb tárgyakat le a pincébe, s ez megtelvén, felmentem a terassera, és néztem onnan azon borzasztó látványt, melyet csak Konstantinápoly nyújthat. A tűz már vagy 300 lépésnyi hosszú, és felényi széles tért tett égő zsaráttá, egy-egy ház lángja torony magasra csapott fel, 4-5 percig nevedő fénnel tekergődzött, aztán összeomlott, egyenlő lett a széltében-hosszában lángoló földdel; másutt egész házfedeleket kap fel a láng és kanyargatva égve a hatodik házra dobja le, mely rögtön lángba borul, majd a közbe szorult házcsapat recsegve a mindenfelől dühöngő forróságtól egyszerre vet lángot, pár percig fellegeket érő tüzet okádik, aztán összeomlik s füstölög alatt, mint a kiterült lávafolyam.

Pongyola nők csapata lót-fut kétségbe esetten, egyik gyermekeket, másik terhes batyut cipelve hátán, futna, de tűzoltók, bámuló tömegek, a közromlásban halászó tolvajok, korbácsos

rendőrök s barikádokká halmozódott batyuk zárják el az utat; most hirtelen egy mellettük álló ház vet lobbot, hömpölygő füstjétől sötét lesz az utca, úgy tetszik, mint ha a tűz recsegése közé kétségbeesett sikoltás vegyülne, azután felcsap a láng, vége mindennek. Másfél óra alatt 800 ház lett hamuvá, bennük hány ember, hány gyermek, agg, beteg, ki törődne azzal? Harmadnapon a pénzt keresgető félre rúgja a csontokat, szűkölködő szegény nép elhordja az üszkös törmeléket tűzre, egy hét múlva már kong az ácsok kalapácsa s alig pár hó alatt új vidám élet hemzseg ott ismét.

Adler nevű vendéglős hazánkfia is itt veszet el, néhányszor fordult már egy-egy nyalábbal ki égő házából, akkor jutott eszébe, hogy készpénze benn maradt, utána rohant, de azon percben ráomlott a ház.

Mi ezúttal megmenekedtünk a leégéstől, egy egész sor házat lerántottak, keresztül vágták a tűz útját, s nem törődve a veszni szánt háztömeggel, a többire irányzák valamennyi fecskendőket, minden háztetőn 5-6 tűzoltó örködött, s bár ezen házakban majd annyi kárt tettek, mintha leégtek volna mégis legalább gátat vetettek a romboló elemnek.

Krimi keresményem fogatékán járt, a haszonnak, az élvezetnek vége volt, csak egy másik krimiai szerzemény nem akart oly könnyen megválni tőlem, mint a pénz: a rheuma, mely a két téli sátorban didergés, s az örökös szelek mellett észrevétlenül csontjainkba vette magát. Mi, kik a 30 éven még alól valánk, észre se vettük e szép vendéget, míg Krimben valánk, de már a csak valamivel idősebbek ott is jajveszékelték vele. Így a mi társaságunkból Szilberlajtner térdig pokrócba tekergetett lábakkal sántikált, az öreg Kajdácsy szintén merev léptekkel sétálgatott esténként hozzánk, de bezzeg amint házba költözve rendesen, nyugalmasabb életmódhoz kezdünk, elővettek a kellemetlen fájdalmak.

Flanell ing, macskabőr mellény, füldugasz, angol tapasz, oppodeldok, gőzfürdő mind nem használt sokat, ha egy helyről elűzte, máshova költözött, fogaim egy részét elvesztettem miatta, majd karjaimba és oldalbordáim közé vette magát, kifáradtak rajtam az orvosok; úgy látszik, ez is a gyógyíthatatlan nyavalyák légiójához tartozik s egyformán kifog a homeo- és allopathián. Sohse hittem se

mesmerismus, se magnetizmus, se electrizálás s több efféle divatos kuruzsolásokban, de megrémülve Munkácsy példáján, kinek élete e nyavalya miatt nyomorúsággá vált, megpróbáltam a villanyoztatást is. Eredménye az lett, hogy vagy 3 hétig fájt belé a karom, rheumám pedig tán még erősödött általa.

Még egy volt hátra - a hideg víz! Végig tanulmányoztam a gyógykezelési módot Reusse művéből, aztán még tulcsai mezei jószágomon elkezdtem magamat orvosolni, Konstantinápolyban meg folytattam. Este lefekvés előtt jeges hidegvízzel leöntögettem, lezuhanyoztam magamat, míg a hideg rákvörössé tett, aztán nedves lepedőbe göngyölgetve, 5-6 angol pokróc közé feküdtem s ott aludtam reggelig; reggel is tetőtől talpig mosdottam közönséges hideg vízzel. Eleinte bizony nagyon rosszul esett ez, hanem lassanként annyira megszoktam, hogy már jól aludni se tudtam volna nélküle. Eredménye pedig az lett, hogy lassanként elmaradt csonthasgatásom, egy havi használás után már ritkán éreztem nyomait; félévi folytonos használat után meg végképen elmaradt, úgy hogy ma, közel 15 év múlva sem háborgat többé. Önmagamon meggyőződtem tehát, hogy a víz ily módon alkalmazva gyökeres orvosi szer, ajánlottam is sokaknak hasonló esetekben, de bizony azt igen kevesen merték megpróbálni. Mindenki irtózik a hidegtől, vagy talán nagyon nedves volt nekik a víz, szóval követőre nem találtam. Universalis orvosszernek azonban nem tartom, mint Prsnitz és követői, kit egyébiránt nem is igen illet meg a feltalálás tisztessége, mert már J. J. Rousseau írja, hogy: je me mis á l'eau, c'étaient alors pour tous medicaments.

Mielőtt e fejezetet bevégezném, a hamálokat, a teherhordó állatok munkáját végző szegény embereket kell még megemlítnem. Ezek többnyire kis-ázsiai örmények, és otthon családosak; eljönnek ide Konstantinápolyba; izmos termetűek, s a gyakorlat által hihetetlen terhek emelésére fejtik ki erejüket, nagyon józanon és mérsékelten élnek és 8-10 évi sanyarú munka által szereznek lassanként annyit, hogy akkor haza térve, otthon maguknak néhány vonó marhát s 20-30 kecskét vásárolhatnak, mi aztán elegendő vénségük biztosítására. Három mázsányi terhet egy közönséges hamál hegyen-völgyön könnyűséggel visz kimért lépésben. De láttam

elégszer 5-6 mázsát is felrakva egy emberre, mit egyenes földön, nem igen nagy távolságra még elbír. Úgy látszik, legnehezebb dolog a vitt terhet letenni, mert ha csak az ember mellettük nincs és nem vigyáz, többnyire mindig leökik hátukról, s ez által temérdek kárt tesznek, úgy hogy kevesebb rongálás és törés éri az árucikkeket a hosszú zivataros tengeri úton, a hajóra való be- és kipakolásnál, mint ezen hordárok kezei között. Nagyobb terheket rudakon visznek, gyakran 8-10-en is, s ilyenkor vezényszóra emelik fel, ütenyre lépnek s úgy teszik is le; a tengelyen való szállítás lehetetlen a konstantinápolyi meredek, kocsival járhatlan utcákon.

Hogy ily nehéz, goromba, csaknem állati munkával élő embereknek beszédmódja is durva és faragatlan, nagyon természetes következése az életmódnak. De feltűnő jelenség, hogy ezen vad durva emberek romlatlan becsületesek. Nincs rá eset, hogy egy hamálra bízott holmi elvesszen vagy meglopassék, sőt a nagykereskedők kevésbé bíznak Wertheim lakatjaikban, mint egy ily hamál becsületességében, és szokássá vált minden nagyobb boltban egy hamált tartani éjjeli őrül, ki ott hál a felhalmozott kelmék között; az őt nem ingerli orzásra, hanem megbízatásához híven őröködik felette, mint egy cerberus.

Semmi életmódot úgy meg nem untam, mint a boltban ülést, pedig unalomból még a támlásságot is megtanultam. De csak úgy éreztem én ott magamat, mint a láncra vert rab. Mehetném volt, de vevő nem akadt, végre is Asztalfinak adtam át hitelbe. De biz ő sem bírta kötelezettségét teljesíteni, szorultságból egy házhelyet adott, melyet előbb egy örménytől szerzett a kis-ázsiai oldalon Skutari és Kadiköj felett, mely ugyan elég terjedelmes, de a környék keresetlen levén, eladhatatlan; ott áll máig is mint emlékoszlopa egykori krimi keresményeimnek - azaz inkább mint feketéllő kéménye egy leégett háznak.

Mákony és hasis

(Ingerlő szerek. - Hogyan készítik el a kávé a keletiek. - A dohány. - A Nargilé. - Opium. - A hasis hatása. - A hasis egy áldozata

az emigránsok közül.)

Tudom, hogy többet beszéltem már ezen ország tarka-barka népeiről, szokásairól, erkölcséről, mint e mű keretébe illenék és mégis csak töredékeket adtam. Itt-ott felfogtam egy-egy vonást, amelyekből még sem bír magának senki tiszta képet előállítani; ennek oka az, mert én akkor, midőn ide vonatkozó jegyzeteimet magam számára írogattam, meg se gondoltam, hogy valaha ezt világ elébe bocsássam, gondoltam, hogy majd megteszi más, például Szilágyi Dániel. De látom, hogy hiába várok, maholnap elpusztulok magam is; a mindennapi kenyér megszerzése e mostoha országban annyira igénybe veszi minden időmet, hogy még csak egy kis rendszeresebb összeállításra sem értem rá, mégis sajnálom a jegyzeteket megsemmisíteni. Ne ütközzenek meg hát rajta, ha ismét ide iktatok egy lapot oly tárgyról, mely egyelőre éppen nem látszik összefüggésben lenni az emigráció történetével, pedig mégis összefüggésben van másfelől, mint egyik különbsége a keleti életnek, egy rút kinövése a különben üdvös bor nem ivásnak; bírhat némi érdeklődéssel azok szemeiben, kik szeretik nemcsak a nagy hősiességek vonásait, de az apró szemölcsöket is megszemlélni a nemzetek arcán.

Úgy látszik, hogy az embereknek okvetlen szüksége van oly ingerlő szerekre, melyek az élet bágyadtságát és keserveit feledtetik vele; kávé, tea és dohány a három legártatlanabb ilyen szer a már veszedelmesebb és mégis általánosabb pálinka, bor és sör után. Mindezek annyira szükségesek, hogy ahol hiányzanak, mint pl. Szibériában, ott az emberek mérges gombát rágcsálnak, benn Ázsia déli részein pedig a mákony és hasis lettek otthonosak.

A kínaiakon kívül általánosan a mohamedán népeknél van különösen elterjedve e veszedelmes két kábítószer használata, még pedig részint a bor tilalma, részint a hárem-rendszer miatt. A mákony és hasis nem csak bódít, de kényeztetést is támaszt az emberben és azon szegény mohamedán, kinek vagyoni állapota soha meg nem engedheti, hogy megnősüljön, ki arra van kárhóztatva a nők elzárva tartása miatt, hogy soha nem is remélve, pokoli kínnal epekedjék a házasság élet képei után: ellenállhatlan vágyat érez élvezni azon bódító szert, mely őt pillanatra a paradicsom örömeibe ragadja,

nem törődve azzal, hogy az ébredés annál leverőbb, annál keservesebb.

Van egy más gyalázatos keleti szokás, mely szintén a nők elzárva tartása miatt tartja fenn magát, értem azon természetellenes bűnt, melyért a biblia szerint Szodoma és Gomora elsüllyesztetett, melyet ugyan nem a mohamedánok találtak fel, amint éppen a biblia neve is bizonyítja, melyet a görögök, s tán más keleti keresztények is úznak, de mely mégis leginkább a mohamedánoknál otthonos; ezt azonban elég volt csupán megemlítenem, mint tagadhatatlan ferde kinövését egy társadalmi ferdeségnek, a nők elzárásának; most ama kábítószerekről akarok szólni, melyeket feljebb említettem.

A kávé és dohány sokkal ismeretesebbek, mintsem leírásukra szükség lenne. Csak azt jegyzem meg, hogy keleten a kávé kevésbé barnára pörkölik, lisztfinomra őrlik, aztán a cukorral együtt főzik meg, alig hagyva a főző-ibriket egyszer-kétszer felfortyanni; ez sokkal zamatosabb a mienknél, de nem isszák ám akkora rengeteg findzsákkal, mint nálunk; hanem csak akkorákkal, mint körülbelül egy tyúktojás héja. A dohánynak Jenidzsei és Dzsebeli fajai oly illatosak, hogy egy pár szippantás az egész termet kellemesen tölti be, ilyent semmi áron a mi dohánytrafikjainkban kapni nem lehet, sőt hallom, hogy az egyedárúság behozatala óta magának Konstantinápolyban is ritkasággá lett. De nem csak finomsága érdemel említést, hanem különösen általános használata egész keleten. Nem csak a férfiak, de a nők közt is általános ritkaság nem pipázókat, illetőleg nem szivarozgatókat találni. Van a pipázásnak egy előttünk teljesen ismeretlen neme is, t. i. a nárgilé vagy szörty-pipa, ez egy vizes palackkal ellátott pipa, melyből a füst előbb hideg vízbe, innen hajlékony két öles hosszú bőr csőbe vezetetik, hogy egészen hidegen jusson a szájba; fő kelléke a külön e végre termelt dohányon kívül, hogy az ember egészen a tüdőjébe szívja le; nem mondhatnám, hogy valami egészséges mulatság volna!

Az opium vagy mákony igen kevésbé van használatban Törökországban, leginkább csak Indiát bejárt vén dervisek élnek vele, ameddig élnek, mert ez hamar megöli az embert, előbb sápadt reszketeggé és féleszűvé, azután aszkórossá és testi-lelki nyomorékká teszi. Majdnem hasonló eredménye van a hasisnak is, mely indiai

kender virágaiból készül, de ennek mérgese lassúbb, élvezete, mint mondják, kellemesebb, ezért számos élvezője van, kivált a dervisek között.

Köztünk is akadt egy szenvedélyes kedvelője és terjesztője a boldogtalan báró Splényiben, ki előbb sógorával Guyonnal Damaszkusba ment, onnan, mint hírlik, egész Indiát bezarándokolta s ott tanulta meg ennek a méregnek élvezetét, mely őt előbb lelki nyomorékká tette, azután a sírba vitte. Splényi mindenét hasisra adta, tele volt zsebe e kábítószerrel, mindenkit megkísértett rászoktatni, sőt gyakran szivarba hintette s így önkéntelenül meghasisoztatta az embert; egyszer pláne a magyar egyet báljában a mangálba (túztál) vetett egy csomót, hogy ablakokat kelle nyitogatni, nehogy az egész társaság megrészegüljön tőle.

Én egyszer végig néztem és tanulmányoztam négy barátomat, kik önként bevettek próbára szállásomon egy-egy jó adagot: eleintén mind felvidultak, a legcsekélyebb dolgon jó ízűeket, végtelen hosszúkat nevetek; látszereik is ingerelve voltak, egy pár divatképet Vénusoknak láttak, csókolgatták és mindent bájos szépnek találtak, csupa optimistákká lettek, a jó indulat és világszeretet tükrözött vissza minden szavaikból. - Ez ábrándozó állapoton erőt vett később mindeniknek saját jelleme fokozott nagyságban - a kényelemszerető Fircsa végig nyúlt szegényes díványomon és sírt, hogy mért nincs neki vagyona, hogy ily pompás díványokon hevergetve ne kellene dolgoznia. - Az emberszerető Hágen velencei kristálynak nézte rossz falitükrömet, gobelinnek és persa szövetnek karton függönyeimet és rám kiáltott: ugyan barátom, nem vétek-e, hogy te ily hallatlan fényűzési tárgyakra pazarlod pénzedet, míg a sok szegény emigráns az utca kövezetén didereg és éheznek. - Wesselényi, a csendes ember felölelt egy rút utcai ebet és kért, adjunk takarót és ruhát szegényre; engem lelketlennek nevezett, amiért az ebet kikergettem, azután elmerengett szerelme tárgyán, a szép Mariskán, képzeletében tökéletesen annak karjai közt gondolta magát.

Legszebb volt Rényi. A sok kacagás után lassanként elkomorodott és sírt, siratta a nemzet szomorú állapotát; majd felugrott, ököllel neki ment a falnak és sírt ismét, hogy meg nem bosszulhatja mind azon borzasztó gyilkolást és üldözést, mit rajtunk

véghez vittek. Azután búsongott, majd ismét felugrott, oda rohant az ablakhoz és bámult az utcán tolongó népre. - Egyszerre hozzám fordult és oda vitt: nézd - úgymond - e száz zászlóalj, nézd a nemzeti zászlókat - egy, kettő, három - száz zászló! nézd az ágyúkat, ott jönnek hátul... egy, kettő, három, ez is száz! - jaj neked német! Én istenem - én istenem kétkedtem benned, megtagadtalak, de most hálát adok neked, hogy megengeded érnem e dicső napot, midőn megint látom a győzhetlen sereget, mely hazámat felszabadítja és dicsővé teszi!

Felesleges mondani, hogy Hágen a legközönségesebb pamut függönyöket nézte selyem damasztinak, Rényi meg a tolongó utcai népet zászlóaljoknak, és a taligásokat ágyúknak. A negyedik azt hitte, hogy repül, de fel-felsikoltott, hogy most mindjárt leesik; a repülési érzet mindegyikkel közös volt. Eleintén mind nevettek, kacagtak, egy óra múlva olyan mozdulatokat tettek, mint aki repül, de ezt ijedelmes megrettenések váltották fel, hihetőleg a leeséstől féltek; 2 óra múlva erőtlenséget mutattak, mintha egy szalmaszálat sem bírnának felvenni, de ekkor humanistikus érzélgés fogta el őket, embereken, állatokon egyaránt sajnálkoztak, sőt sírtak is.

Ez érzélgési idő is körülbelül egy vagy másfél óráig tartott, azután elaludtak mind, és nehezen, izzadva és hánykolódva aludtak másnap délig, tehát majd 18 óráig egyhuzamba. Felébredvén, mindenik sápadtan nézett ki, de egyik sem panaszkodott fejfájásról, hanem étvágyuk nem volt, és mámoros állapotjukban elkövetett teteikre nem emlékeztek egészen.

Splényin már nem az egyszeri bevétel, hanem az állandó hasissal élés eredményét lehetett látni. Igen ritkán volt egészen józan állapotban, s néha zavartan beszélt, öltözetét elhanyagolta, kóborló rongyos dervisekkel társalgott, színtelen sovány vázzá nyomorult; s az emigráció nagy része előtt nevetség, mások előtt szánakozás tárgyává lett. Egy ízben azt állította magáról, hogy ő már szellemmé változott, nem eszik és nem fáj neki semmi. Némelyek aztán - kik nem sajnálták - bíztatták, hogy bizonyítsa be; mire egy nagy goromba tút a dervisek módjára keresztül dugott a pofáján s bár vérzett és utána nagyot dagadt, zilált lelkében mégis annyi állhatatosság maradt, hogy szemhunyorítás nélkül tűrte, sőt állítá, hogy azt nem is érzi; máskor zsarát szenet vet tenyerébe, mely mély sebet égetett kezén s oly fájdalmat okozott neki, hogy fogait csikorgatta és szemeiből könnyek facsarodtak. Mégis azt állította, hogy nem fáj, sőt nem is érzi, s hogy csak is az emberek hitetlen voltán siránkozzék.

Egyszer Tótfalusi vendéglőjében találtam egy tál étel mellett rongyosan mint egy koldust s mezítláb; - kérdeztem tőle szánakozva, hogy érzi magát? - Felelet: nagyon jól, oly jól, hogy még így soha sem voltam, most már erőm annyira megnőtt, hogy ha karjaimat kifeszítem e ház összedől, mint egy kártyaház, ha pedig egyet toppantok, megrendül a föld, hogy e nagy Konstantinápolyban kő kövön nem marad.

Kértem, hogy látogasson meg. El is jött, akartam aztán neki egy pár cipőt és némi ruhaneműeket adni. De nagyon megsértve érezte magát általa. "Cipőt úgymond, elvből nem viselek, mert bőrből van, egy ártatlanul meggyilkolt állat bőréből, mely bosszúért kiáltana rám; - ruhám elég jó, különben egy Splényi - ki Carlo Albertoval egy kocsiban ült - nem fogadhat el öntől semmit, adio!" Hiába való is lett volna neki valamit adni, mert ha egy koldust látott, levetette magáról a ruhát s odaadta neki, vagy elment a dervisekhez, és ha pénze nem volt, ruháin vásárlott tőlük hasist. Darabig rokonai hazulról küldözgettek számára pénzt Hágenhez. De átláttuk, hogy pénzt adni kezeibe annyi, mint megölni, mert egyenesen a Tekiei dervisekhez vitte hasisért; később tehát kosztot rendeltünk pénzéből Tótfalusinál és fel-felruháztuk, de ha ma tetőtől-talpig újba öltöztettük is, másnap újra félmeztelen volt, oda adta új ruháját is hasisért. Valami

borzasztó volt észlelni ezen emberen a végletek zavarodott találkozását, midőn e meztelen koldusban, ki az emberek legnyomorultabbjaival társalgott, élt és lakott, fel-felébredt annak tudata, hogy ő magyar mágnás, magyar követ! és bámult rajta, hogy neki nem adják meg az illő tiszteletet!

Én mindig nagyon sajnáltam, gyógyíthatlanságát beláttam, de vigasztalásul mindig báró úrnak szólítám. De nehéz volt vele bánni, múltkori ajánlatom, - hogy felöltöztetem - sokáig sértette, darabig nem jött hozzám, nem is köszönt.

Mégis néhány hét múlva megint eljött; előbb keservesen panaszkodott, hogy egy szemtelen inas nem bocsátotta be az olasz követhoz, sőt dacára, hogy kilétét megmondá, utoljára kilökdösték onnan. Kidühöngte magát az emberek nyomorult szolgálékúsége felett, kik a ruhát, a pénzt nézik, nem az ember érdemeit; egy ostoba aranyláncos tózsér előtt, úgymond tisztelegnek, és a szegény embert, kinek az a gazdag csaló nem méltó, hogy lába saruit megoldja, kilökdösik!

Ezután kihúzott zsebéből egy csomó összegöngyölt tarka zsebkendőt, egyenként szétbontogatta, s a legbelsőből elővont egy három-négy ívnyi tekerceses iratot. Most - úgymond - üzletet ajánlani jöttem önhöz, itt van a bölcsesség köve, melyet bölcs Salamon óta minden philosoph keresett, azt én megtaláltam, és önnek eladom potom árért - 100 ezer frankért! Ez úgy van írva, hogy a világon minden ember megérti könnyen, egyúttal az universal nyelvet is tanítja mellesleg; már most ha csak minden ezredik ember vesz is belőle egyet, már közel egy millió példányt ad ön el a világon, tehát láthatja, hogy 100 ezer frank olcsó ár.

Ide adá, hogy olvassam: de azt rajta kívül más ember nem érthette meg, mert ahány nyelvet tudott, azt abban mind összevegyítette. - Az egésznek mintegy malterjéül a magyar nyelv szolgált, hanem a szavak olasz, angol, francia, német, görög, török, arabs s dervisektől tanult mysticus mondatokból voltak összerakva, még pedig versekben; - ez ő szerinte az egyetemes közös nyelv. Tartalmát elmagyarázta ő maga; "nec te creavi, nec te occidam", ez az alapelv, ez a sarkköve - úgymond - a valódi morálnak és polgárosultságnak; mivel azonban magunkat oly tárgyak élvezetére

szoktattuk, melyekért állatokat kell legyilkolnunk, én azt fedeztem fel: hogy lehet húst, bőrt, zsírt stb. előállítani gyilkolás nélkül?

Az ugyanis bizonyos, hogy a természet a húst és az állat minden részét a vérből alkotja, ha tehát vér van rendelkezésünkre, abból növényi rostany hozzájárásával által húst készíthetünk, sőt alapos vegytani vizsgálat után vérből a kellő anyagok hozzájárásával a hús, máj, tüdő stb. különféle alakjait, - sőt a különböző állatok hús ízét is megadhatjuk. Ha már most - úgymond - egy ökröt sokkal bővebb és jobb eledellel látok el, mint jelenleg, az által neki kétségkívül jót teszek; úgy de nagyon is sok vére lesz, tehát érvágás által minden hónapban kicsapolhatok belőle néhány font vért: ez ismét csak jótét rá nézve és mégis elérem a vérrel azon célt, hogy vele tápláljam az embereket. Azonban még mellesleg nagyobb szerű célt is értem el, nevezetesen azon ökörnek, melyből havonként egy bizonyos összeg vért kicsapoltam, a jobb eledel által a kivett rossz vér helyett friss új vére lesz s akinek friss új vére van, az mindig fiatal: következőleg az ökör mindig fiatal és így erőszakos meggyilkolást kivéve, örök életű is lesz! Ugyanezen eszmét, úgymond, lehet aztán az emberi nemre is alkalmazni és így még e földön el lehetne érni a paradicsomot, az örök ifjú életet.

Ezt én itt igen röviden mondom el, de ő nekem legalább két óra hosszat magyarázta terjedelmesen kitérvén a vérhez szükséges vegyszerek előállítása módjára is, én pedig ráuntam már és menekülni akarván, anélkül, hogy egyenesen ott hagyjam vagy elküldjem, azt mondom neki, hogy én oly járatlan vagyok azon sokféle tudományban, mi mindezekhez szükségesek, hogy nem bírom felfogni magyarázatát. Egyszersmind - mondom - ingyenc is vagyok, mikor módom van benne, és például nagyon szeretem az erdei szalonkát és az őz máját, nem tudná-e megmondani, hogy csinálják mesterségesen, mert itt nem mehetek mindig vadászni, mikor éhezem.

Erre ráncba szedte szemöldökeit, tetőtől talpig végigmért, aztán felkapta irományait, nagy sebbel belekötözte egymás után mind a 6 kendőbe, zsebre dugta és egész színészi állásba tévén magát, rám dörögte, hogy: "az ilyen hitetlen Tamások miatt erkölcsstelenedett el a világ, ilyen emberek miatt veszett el hazánk is."

Azzal ott hagyott, legalább 2-3 hónapig még csak nem is köszönt, ha az utcán talákoztam vele. Lassanként aztán még nyomorultabb lett, mint eddig is volt, utoljára úgy nézett ki, mint egy színetlen bőrrel bevont csontváz; került minden emberi társaságot, kivéven a magához hasonló derviseket, s közülünk senki se tudja, mikor és ki által vitetett végre a kaszköji-i kórházba, hol aztán meghalt. Csak a halottak házában ismerte fel a kórház egyik osztályának menekült orvosa, Dempwolf s az ő híradása folytán gyűlt össze néhány menekült, csináltatott neki egy egyszerű koporsót s eltemetteté oda, hol többi kiszenvedett társaink is nyugosznak.

Követte nem sokára a sírba egykori volt szolgája is, kit Splényi rá szoktatott szintén a hasis evésre, ki gazdájától abban különbözött, hogy míg amannak még eltompulásán is keresztül csillogott egykori nevelésének, szellemének fénye, addig e szegény székely fiú egy buta, szánakozásra méltó idiótává süllyedt, teljesen hasonlóan azon borzasztó kinézésű ázsiai dervisekhez, kik félmeztelenül nagy bottal és kókuszdióhéj tálal hu-ühü rémes kiáltásaikkal ijesztik a gyermekeket a zárdák körül.

Vannak, amint hallottam, mireny-evők is, de ezeket vagy nem lehet külsőleg fölismerni, vagy igen kevesen vannak; részemről egyet sem láttam, hogy e veszélyes mérleg hatását észlelhettem volna. Mondják, hogy Brusszában volt egy orvos, ki a méregevést terjesztette s minden betegséget ezzel gyógyított. Ő maga azonban rosszul járt, mert valami csontfenékedést kapott, melyet a többi orvosok azonnal az arsenikummal való visszaéléseknek tulajdonítottak; de anélkül, hogy bármi mérleg használatát bölcs cselekedetnek tartanám, vigyázó lettem a doktor urak állításainak is könnyedén hitelt adni - figulus figulum odit.

Van még egy, mint hírlik, általános használatnak örvendő mérleg szer keleten: a theincafein és kőrísbogár kivonatok fajából. Soknejű népnél inkább azon kellene csodálkozni, ha ilyen ingerlő szerek nem divatoznának; mondják hogy az Abdul Medzsid örökös lankadt levertsége, álmos bágyadtsága ezen ingerlő szerekkel élés következménye volt, és hogy az ezzel élők lankadt reszketegekké lesznek s nem érnek nagy kort. Ha ez igaz, úgy megfordítva igaz az is,

hogy ennek használata nem lehet nagyon általános, mert sehol annyi nyugodt kedélyű szép öreg embert nem látni, mint a törökök közt.

Halálózások

(Emigráns betegség. - Wesselényi. - Rényi Károly. - A Campo frenk és Rákóczi sírja. - Ungaria a temetőben. - A többi halottak.)

Van egy borzasztó betegség, mely ki fog minden orvosi tudományon, s amelyet mi elneveztünk emigráns betegségnek. Midőn az ember látja, hogy elvesztette élete fonalát, hogy kiesett azon körből, melyben született és nevelkedett; mikor arra van kárhoztatva, hogy mint a malomba fogott ló húzzon naphosszat anélkül, hogy haladjon; mikor az embernek örökké magánál műveletlenebb, őt soha meg nem értő nép közt kell kínlódnia; mikor a 25-30 év között megragadja egy iszonyú vágy, egy ellenállhatlan sóvárgás, egy ismeretlen szerető szív bírhatása után; mikor érzi magában a tett erőt, a rajongó lelkesedést tenni közjóért, hazáért, s mikor mind e gyötrelmekre csak a sóhaj felel: ah, ha otthon volnék! ah, ha otthon lehetnék! és ezt megtenni elvek, közvélemény, anyagi viszonyok nem engedik - mind e tantalusi kín összpontosul e szóban honvágy! Ez azon betegség, mely elűzi álmaidat, megkeseríti étkeidet, elveszi az életkedvet, búskomorrá, aggá tesz, mielőtt ifjú lettél volna, és vagy megöl, vagy őrültté tesz, vagy rád nyomja azon komor bánkódó jelleget, mely elkísér sírodig. - Óh mily boldogok vagytok ti, kik benn a hazában nem ismeritek e nyavalyát, kik bár küzdve, szenvedve, sírva a hon nyomorúsága felett, megtehetitek legalább azon kötelességet: nevelni egy új nemzedéket, mely megérje, megteremtse a feltámadást!

Minket a krimi mozgékony életmód mentett meg nagyrészt a kétségbeeséstől. De a honvágy, ez örökös szívfájdalom rágott még akkor is, mikor színleg legjobban ment dolgunk; elvitte előbb az öreg Cseh Imrét, Medgyesit, aztán elvitte ifjú barátomat, Élesdi Wesselényi Józsefet, el az öreg Dobokayt. Kuli őrnagyot s annyi sok jelesünket a külföldön, de én csak a törökországiak nevei fölemlítésére szorítkozom.

Wesselényi az 55. zászlóaljnál szolgált; mint előbb elmondám, velem együtt tanult varrni Várnán, aztán a krimi hadjárat alatt tolmácskodott, később szintén az én bútorkereskedésemben segédkedett, de már ekkor erőt vett rajta a bűkór, szív- és mellbajba esett s hosszú szenvedés után elhalt. Csekély vagyonából és némi gyűjtésből szép márványlappal jelöltük meg nagy-campói sírját e versdarabbal: "Itt hazát lel, aki hontalan". Köszönet elhunyt barátom nevében Dempwolf és Fontana orvosainknak, kik mindent elkövettek szenvedései enyhítésére.

Az öreg Dobokayt is sírba vitte a sok szenvedés. Egykor Erdély rendőrfőnöke volt, itt 60 éves korában mások könyöradományaira szorult, hogy nagy családját megmentse az éhhaláltól.

A kovácsságot tanult, egykori iskolamester Szabó József is elpusztult, de legcsodálatosabb a Rényi Károly volt tüzér és mérnök barátunk nyomtalanul eltűnése. Ez az ember kitűnő nevelésben részesült, a mérnökségen kívül már otthon megtanulta a francia és angol nyelveket. Ezen kívül festő, zenész, vívómester is volt. Krimben, mint tolmács szolgált az angoloknál, de már ekkor úgy erőt vett rajta a búskomorság, hogy erővel kelle társaságunkba vonni, vigasztalni, szórakoztatni.

A háború vége felé eltűnt, nem tudjuk, hova lett, de egy esemény a legrosszabbat gyaníttatja; tolmáctársának Suszternek volt ugyanis egy revolverje. Rényi kérte, hogy adja el neki. De minek az neked? kérdi Suszter. Jó lesz magamat főbe lőni vele. No már most csak azért sem adom. Vagy három napra rá csakugyan megvette Rényi e revolvert, aztán eltűnt nagy sajnálkozására az egész emigrációnak, mert ő elmondhatta magáról, hogy nem volt egyetlen rossz akarója sem.

A mi halottjaink valláskülönbség nélkül a nagy-campoi frenk, azaz európai idegenek kertjének azon részében vannak eltemetve, hol állítólag Rákóczy sírja volt. Itt állott egy hosszúkás négyszög alakú, 4 láb magas urna fehér márványból: ezen urna legművészebb az itteni síremlékek között, oldalain arabesk domborvésések közt kiülő nemesi címerek látszanak, melyeknek véseteit azonban barbár kezek felismerhetetlenné tördelék, az urna tetejét elvitték, alján semmi irat; csupán az említett címerek, az urna nagyszerűsége s a hagyomány

gyaníttatja, hogy ez a Rákóczy sírja; legalább mi emigránsok ezt hittük, e hitünkben megerősített azon körülmény, hogy az urna fejénél van Lang Ferencznek, a Rákóczy orvosának roppant nagy fekvő sírtáblája igen szépen olvasható tiszta latin felirattal. Ez a hely kegyelet tárgya volt az emigráció előtt, sőt némelyek - sajnos - a kegyeletet annyira vitték, hogy darabocskákat tördeltek le az urnáról, hogy azt gyűrűbe foglaltassák, segítvén ez által pusztítani azt, mit óvni kellett volna. E kegyelet folytán e tájra temettük halottjainkat, hadd nyugodjanak ugyanazon földben, melyet szabadságunknak ez itt kiszenvet, velünk hasonló ügyért küzdött, hasonló szenvedések és csalatkozásokban megtört elődeink porai megszenteltek.

Ma már hiába keresnök e sírköveket a nagycampói tüzér laktanya mellett: e hely már be van építve. Az idegeneknek csinos új temetőt nyitottak Ferikkőjben s kegyeletteljesen elvitette oda a török az itt volt síremlékeket és a kiásott csontokat is; természetesen nem lehet többé mindenkit helyére, megfelelő sírköve alá temettetni, de hisz az végre is egyre megy. Most vallás és nemzetiség szerint osztályoztattak még a halottak is, és a mi halottjaink külön utcában Ungaria cím alatt nyugosszák örök álmukat.

Eddig említett konstantinápolyi halottjainkon kívül elhaltak még a világ különböző tájaira szétszórt menekült társaink közül, amennyire az Ihász ezredes jegyzeteiből összeállíthattam, a következők:

B. Kemény Farkas szélhüvés folytán Londonban.

Prágay ezredes elfogatván a cubai lázadásnál, kötél által kivégeztetett.

Orosz J., mint már említém, 700 frank adósság miatt főbe lőtte magát.

Dorsnay szobrász ínségben halt el Londonban.

Kossuth anyja Brüsszelben.

Nyujtó ugyanott.

Lukács Sándor Franciaországban.

Mérey és neje Angliában.

Gr. Schmeidegg K. Párisban.

Meszlényiné, a Kossuth testvére, Amerikában.

Beöthy Ödön Hamburgban.

Serényi Antal Amerikában.

Gróf Batthyány Kázmér sérülés folytán Párisban.

Somssics New-Yorkban.

Batizy Párisban.

Kékesy elveszett, nem tudni, mi módon.

Szilágyi éhen halt Londonban.

Asztalos csaknem kényszeríte egy később Klapka körül tartózkodó lengyelt párbajra, ennek golyójától éppen főbe találva elesett Bernben.

Zuky meghalt tébolydában Amerikában.

Domburgi Ausztráliából tetemes ott szerzett pénzzel jött vissza Londonba, hol azonban rá pár héttel elhalt.

B. Mednyánszky szintén Ausztráliában próbált szerencsét, gyűjtött is 3000 font sterlingnyi vagyont, de midőn ezzel visszautazott, rablók által támadtatott meg, kik nem csak kifoszták, de karját is ellőtték. Párisban bele szeretett egy leányba, és miatta később mérget vett be.

Rombauer Dewenportban.

Katona Miklós Londonban.

Guyon, némelyek állítása szerint, mérgezés által halt el török földön.

Pataki, alias Piringer mint ügynök küldetett be Kossuth által, de elfogatván kivégeztetett.

May hasonlóképpen küldetve elfogatott és börtönében szalmazsákjával égette el magát még 1850-ben.

E halottak névsorát a becsületes Mészáros Lázárral fejezem be. Igaz, hogy a harcmezőn szerencsétlen katona volt, hisz minden tudományos készültsége dacára előre érezte is ezt, és beköszönő beszédében maga mondotta, hogy oly állás az, melyre lépett, hol 50 évi becsületet veszíthet el az ember. Nem volt forradalmár, sem a camarilla fekete cselszövényeit nem hitte, sem a gyanús Görgeit elfogatni nem merte - jó becsületes ember volt, de nem vezér. - Londonban sok betegséget és anyagi nélkülözést szenvedett. Köszönet lady Beckersteetnek, ki nagylelkű segedelmezéseivel tűrhetővé tette sorsát, és sírját emlékkővel jelezteté, melyre az öreg

maga készíté önnön síriratát, mely versnek ugyan kissé gyöngye, de tökéletesen jellemzi az öreg táblabíró táborno­kot, - mely következő:

Intus qui est, fuit Lazarus
Pauper sicuti patronus
Hungarus Mészáros natus
Honestus a suis vocatus
Hic tamen tandem mortuus
Resurgat melior alius.

1858

Athén

(Távozás Konstantinápolyból. - A Márványtenger és a Dardanellák. - A Szigettenger. - Piraeus. - Athen. - Görög nemzeti étterem. - Az új és a régi Athen. - Minerva és Thesaeus temploma. - Hellasz nagysága és a mai nemzedék. - Az új Athén. - A phanarioták. - Rablótörténetek. - A görög népjellem.)

Amint egyszer átláttam, hogy a kereskedelmi úton sem boldogulok, nem vala többé nyugtom keleten. Sem életkorom, hisz már 28 éves valék, sem vagyonom nem engede sokáig gondolkozni; Asztalfyval elvégeztem, hogy havonként 200 franknyi részletekben fizetendi le adósságait, magamhoz vettem 500 frankot, és azon céllal, hogy Párisban valamelyik mérnöki iskolába lépek, felültem a Messageries Imperialesra. Három-négy jó barátom felkísért a hajóra s amidőn a horgony-felhúzás csattogó kereplése figyelmeztetett, hogy ütött az indulás órája, nehéz szívvel váltunk el egymástól - nem tudva, nem utolszor szorítunk-e baráti kezét ez életben?

Soha sem volt sok barátom, nem tudtam az embereknek hízelegni, hibáikat magasztalni és így nem tudtam sok barátot, sok jóakaró ismerőst szerezni, noha átláttam, hogy ez volna az út - rendkívüli talentum nélkül - az életben magasra emelkedni. Hanem az embernek születni kell erre is, vagy legalább neveltetni. De Debrecen és főiskolája tudvalevőleg éppen nem az a hely, hol a társadalmi simaságot és a másoknak kétszínűleg hízelegni tudást

tanítanak, amiért a sok tudomány mellett feltűnőleg kevés előkelő ember is kerül ki azokból, kik ott tanultak.

Ott laktam az egy millió lakossal bíró városban 5 évig, jóformán vezetője voltam az ottani magyarságnak, és nem volt 10-nél több azoknak száma, kiktől búcsút vettem, az igaz, hogy ezek legalább igazi jó barátok voltak. Ott álltam sokáig a pompás hajó fedélzetén, néztem a csolnak után, mely mind elvitte azokat, kiket e modern Babylonban szerettem; - a végtelen város többi lakóit, a vízen hemzsegő tarka-barka népet egyenként nem ismertem, mégis valami különös bánat ült szívemre, midőn ez ismeretes helyektől meg kelle válnom, majdnem úgy tetszet, mintha most másodszor hagynám el hazámat.

Az út még a második helyen is sokba került volna az én gyenge erszényemnek. Azért csak harmadikat vettem, egy kormányos azonban átengedé háló kamráját 12 frankért, ebédre pedig a második hely asztalához jártam szintén mérsékelt fizetésért, mit, gondolom zsebre dugnak a felügyelettel megbízott hivatalnokok s így féláron körülbelül épp annyi kényelmem volt, mint a többieknek.

Nagyon félttem a tengeri betegségtől, e borzasztó émelygős kórtól, mely annyiszor megátkoztatta velem a tengert fekete-tengeri utaimban, hát még most, midőn a legjobb esetben sem számíthatunk 8 nap előtt Marseillebe érkezhetni? De szerencsére éppen nem lettem beteg, ha csak telhetetlen étvágyamat nem nevezhetem betegségnek.

A szép Márványtengert most nem láthattam, reggel észrevevén a kibocsátott robogó gőzről, hogy hajónk megállott lehorgonyzás nélkül, azonnal felfuték a fedélzetre, hogy a Bosporus vetélytársa, a Dardanellák szépségeit élvezhessem. Mily nagy lőn csalatkozásom! Nem kellett volna előbb a Bosporust látnom sötétkék vizével, s száz meg száz hajóival, virágos partjai s fantasztikus palotáival! Itt minden egyhangú és rideg! A víz nagyon széles, néhol 3-4 annyi, mint a Bosporus; a partok kivált Európa felől jelentéktelenek s a paloták és kertek helyét silányul pótolják az egyes őrházak és vad bokrok, hiányzanak a sürgő-forgó csolnakok és gőzösök, csak itt-ott dagadozik egy-egy vitorla s a vidor élet helyett egyes fegyveres örök lépdelnek egykedvűen az alacsony, fehér lőréses falakon.

Csak azt a pár mozsarat szerettem volna látni, mellyel hajdan Byzanczot 600 fontos kőgolyókkal ostromolták, melyek egyike még 1828-ban, midőn az angol flotta erővel áttört, a Viktoria fregattot egyetlen lövéssel elsüllyesztette.

De biz azért nem állott meg hajónk, hanem Gallipolit megérintve, rohanva vitt a görög szigetes tengerre.

Ha a Dardanelláknál csalatkoztunk, itt bezzeg kárpótolva lettünk érette! Ez talán a világnak legszebb tengere. Akármerre tekint a szem, mindenütt majd egyes hegyes csúcsokat, majd nagyon terjedelmes szigeteket lát kiemelkedni - egyik sötét fekete szikla, másik meszes kopár omlatag, vagy fákkal, bokrokkal benőtt kies hegy, egyik félelmes közelségben meredez, másik távoli égálji fellepként összevegyült a sima lazúrkék láthatárral s a közöket itt-ott kis halászhajók vagy három árbocos gályák dagadt vitorlái elevenítik meg, míg a hajót - mint fecskék az alföldi szekeret - fürge delfincsoportok futkározzák körül.

November 10-én reggel érkeztünk a pyraeusi kikötőbe, s azonnal tudtukra adták, hogy a hajó itt marad estig azért, hogy Athenbe mehessünk, s azt hiszem, alig is maradt 10 utas, ki a napot fel nem használta volna. Maga Pyraeus egy félig európai, félig görög ízlésű városka, azonban kikötője pompás, s a régen keleten lakónak nagyon feltűnő a parti élénk mozgás, s különösen az utasokra váró bérkocsik, melyeket Konstantinápolyban a hely hegyes-völgyes volta miatt nélkülözni kellett.

Én egy angollal azonnal partra szálltam, még pedig minden pakk nélkül, még csak egy botom sem volt, - angolom egy plaidet vitt s oldalán egy revolvert, mégis vagy 10-15 hordár rohant ránk, erővel akarták pakkjainkat cipelni. Hanem az angolnak egy pár boxja megszabadított tőlük; most a ciceronik kínálkoztak - okulván a hordároknak adott leckén - csak 3 lépésnyi távolból, de nem kevesebb tolakodással. A ciceronik után következtek a bérkocsisok, ezek elkezdték egymásra árlejteni a vitelbért, kezdték volt 40 drachmán és anélkül, hogy mi egyetlen szót is szoltunk volna, leverték maguk között 5 frankig. Amelyik aztán az 5 frankot kimondta, annak kocsijába dobtuk magunkat és az igen jó karban lévő országúton háromnegyed óra alatt Athenben voltunk.

Itt előbb reggelizni akarván valamit, betértünk egy nemzeti görög étterembe. A főpincér étlap helyett ledarálta eledelei névsorát, és amidőn látta, hogy nem értjük nyelvét, oda vitt a hosszú katlanhoz, melyen 5-6 nagy réztál gyöngé tűz felett párologott, felnyitogatta a réz fedőket, hogy válasszunk, melyik tetszik? Angolom az olaj bűzű eledelekre nagyon fintorgata az orrát, szinte megbántam, hogy én vettem rá, hogy ha már utazunk, nézzük meg mindenütt azt, ami ott nemzeti. Ezen nemzeti görög étterem asztalkái kétes tisztaságú pamut abroszokkal valának beterítve, a székek igen durva szalmaszövetűek, a terem falai sárga szennyes színűek, a durva palló színe nem látszik a piszoktól, az asztalon álló sótartó és olajkészletek hasonló mozdatlan állapotban mindenre ingerelnek inkább, mint evésre.

Angolom egy szót se tudott más nyelven, mint angolul. Én is csak a legszükségesebbeket bírtam valahogy kisütni görögül - mert ámbár hajdan vagy három esztendeig gyötröttek vele s adtak ex lingua graeca eminens calculust, azzal ugyan itt maga Péczeli uram se menne semmire, - mégis valahogy csak kisütém, hogy adjon friss halat sülvé. Azonnal szaladt a görög és előhozott egy kis teknőt tele szép halakkal, miből mi két darabot egy-egy arasnyi nagyságú szkumbriát (egy ott egészen közönséges tengeri hal, magyarul azonban nem tudom a nevét) kiválasztottunk, s miután rostélyon megsütötte, egy-egy fél citrommal megettük, elköltvén mellette egy meszelynyi igen közönséges görög bort.

Ennél már csak képzelni sem lehet egyszerűbb reggelit - hanem azért fizettünk érte 10, mondd tíz frankot! Mérgelődtem én is, az angol még jobban, de nem használt semmit, meg kellett fizetni. De én megérdemlettem a leckét, mert tudhattam volna, hogy göröggel van dolgom, miért nem alkudtam ki vele előre?

Hamarjában bejártuk előbb a modern Athent, - hanem biz azon nincs mit nézni; maga a királyi palota is inkább valami kaszárnyához hasonlít, mint palotára. Európaias épületek, vegyítve görög vagy török faházikókkal, éppen úgy, mint az utcán hemzsegő népség, hol bajor egyenruhás katonát és tisztet s köcsögkalapos francia öltözetet együtt látni a bő bugyogós, konya fezü görög, vagy a fehér szoknyás, vörös dolmányos arnautákkal. Még az utcai járda is

Konstantinápolyra emlékeztet s az egész különbség csak az, hogy ez kisebbszerű; többet beszélnek valamivel görögül, mint ott, és ha lehet, még rondább, piszkosabb minden, mint ott.

Van mégis egy, ami egészen ellenkező: Konstantinápolyban valami búskomolyság, csendes kimértség s jámbor egykedvűség főjellege a tömegnek, míg itt elgázolással fenyegető, kapzsi tolakodókkal, ravasz, kancsal szemekkel, vagy pöffeszkedő parasztgőggel találkozunk. Fogadtunk azután 6 frankért egy olaszul tudó ciceronit s ez felvezetett a Parthenonba, miután előbb alant a Theseus templomát s Eolus tornyát, feljebb a Philopaphus romjait és Socrates tömlőcét megtekintők. Éppen építésben volt a felfelé vezető csinált út, mely igen érdekes amiatt hogy oldal védfalai mind régi kövekből vannak összerakva, melyeknek minden darabja magán hordja a véső nyomait s a rajtok itt-ott tisztán kivehető betűk, szobortagok, arabeskek, virágok mutatják hajdani büszkébb rendeltetésüket.

Ez út egy nagy - 4 erős oszlopon álló - diadalívszerű kapuhoz, a Porpilé kapujához vezet, melyen belépve előttünk áll felséges nagyszerűségében a Minerva temploma.

Éppen nem szándékom építészeti ismertetését adni e két remekműnek - Theseus és Minerva templomainak, - csak annyit említek meg röviden, hogy mindenik doriai, még pedig a régi dóriai stylben épült s az első pillanatban azt hinné az ember, hogy egy és ugyanazon terv után, s az összehasonlítás pusztá szemmel annyival nehezebb és csalékonyabb, mert az épületek különböző nagyságúak s méghozzá a kisebbiket tetszés szerinti láttávolból vizsgálhatom, míg a nagyobb előtt hiányzik a tér. Az oszlopok talapzatlanok, ehelyett mindenik templomot lépcsőzetszerű emelvény futja körül, s a legfelsőre, néhány hüvelyknyire a szélétől, állítvák a 16 csekély mélyedéssel, de igen szép tisztán rovátkolt oszlopok. Mindenik közel 6 átmérőjű magas. Mivel azonban Theseus oszlopfejei aránylag sokkal alacsonyabbak, nevezetesen csak fél oszlop átmérőjűek, a Minerváéi ellenben majd egész oszlop átmérőjűek, amazok könnyebbeknek, karcsúbbaknak, ezek nehézkesebbnek, szolidabbaknak tetszenek.

Az architav Theseusénál közel egyharmad, Minerváénál 21/2 oszlop magas, a tető pedig Minerváéban valamivel magasabb architavjánál, Theseuséban ellenben alacsonyabb, s általában ez utóbbinál laposabb, s ereszei szélesebbek. Mind ezek a Theseusénak könnyebb, amannak méltóságosabb kinézést adnak. Valóban azonban mindenik alacsonyabb, nehezkesebb, mint a későbbi római, vagy az általunk ma használni szokott dóriai művek.

A Theseus temploma 34 oszlopon nyugszik 6-6 homlokoszloppal, - A Minerváé ellenben 46 oszlopon áll 8-8 kül homlokoszloppal, melyek háta megett belül 6-6 csarnok-oszlop áll. A nagy homlokzatot s a képmezőket gyönyörű domborművű küzdő alakok borítják; e faragványok, valamint a templomban belül felállítottak a megszólalásig élethűek, noha öltözékeik mesterkéltén eszményesítettek mind oly frissek, mintha csak néhány hét előtt kerültek volna ki a művész vésője alól.

Ha elgondoljuk már most, hogy az épület mintegy 150-160' széles, 330-340' hosszú s 90 láb magas, hogy az egyes oszlopok átmérője több 7 lábnál, s hogy mindez a legfinomabb fehér márványból van, fogalmunk lehet a műveltségnek fokáról, a fényűzésről és pazar gazdagságról, mellyel a ma szegény Athen hajdanta bírt. Az egész mű mégis nem arányainak nagysága, hanem nemes tiszta stílje által lep meg - fényes bizonyosságául ama nép magas műveltségének, mely az egyszerű, de kifogástalan tiszta vonásokban alkotta meg a szépség soha el nem évülő példányképét.

Nem messze balra a Theseus és Minerva templomtól áll egy kápolna, melyet oszlopszat gyanánt 6 nőalak tart fején. A kivitel mindenesetre remek művészi, de a hatás, mit egészben ránk tesz, igen kellemetlen, szinte szánja az ember őket, hogy oly nagy terhet raktak rájuk, s fél, hogy megunják s letalálják egyszer lökni.

Benn az udvar hátulján levő házban régi edényeket s szobrocskákat mutogatnak, melyek vereses barna olyanforma agyagból készítvék, mint a török pipák, magok nemében mindenesetre csinosak, de ami újabb gyártmányainkkal - nem a turi korsókat és fazekakat értem - a versenyt ki nem állják.

A régi nagyság e remek romjai közt barangolva, visszaképzem magam elé a nemzetet, e maroknyi nemzetet, mely az ős világ

sötétségében lámpát gyújtott a tudománynak, mely megtanítá az emberiséget érezni és gondolkozni, mely feléleszté az ész hatalmát s diadalmat ült nemcsak az érzéketlen rideg márványon, de a persa barbárok millióin is. Hellasz hősei, Hellasz költői és bölcsei, csodálva bámul a világ benneteket s megérdemlett dicsőségtek átragyogandja a még jövőendő századokat is.

Ti voltatok a kezdők s a kétezer évi sötétség után ébredező Európa nyomdokokon indult, az általatok meggyújtott ész-világa által teremté ujja e földet, s tevé a törpe embert hatalmasabbá, mint Titánaitok s mesés isteneitek valának.

De a bölcsek nincsenek többé, az óriások utódai telhetetlen törpe kalmárokká, türelmetlen vakbuzgókká, önhaszonleső pártoskodókká váltak! Ébredjete fel! Ne tiporjátok sárba őseitek nevét, nem látjátok, hogy a világ csak a különbséget látja, mi óriás őseitek s a törpe utódok között van? Ne higgyétek, hogy még leonidasi vitézség is nagyvá tehet; licurgusi erény és soloni bölcsesség, tudomány és romlatlan erkölcs az, mi a halhatatlanság koszorúját adja!

Úgy amint van ma, e templom hú életképe az egész nemzetnek. Pompás ragyogó homlokzat, melyen az ősi dicsőség fénye tündököl; emlékeztet a régire: beomlott tetők, bezúzott falak, darabokra törött oszlopok, miket a török bombái zúztak szét, képviseli ismét a jelent.

A hegy legmagasabb részéről gyönyörű a kilátás le a városra s környezetére, ott hever Athén mintegy panorámában fehér és sárga, s itt-ott rikító színű törökös épületeivel. Túl rajta sziklás kopár emelkedik, melynek csúcsán a sz. György temploma díszlik, a város jobb felőli végén a Diogenes lámpájának nevezett ó torony, kijjebb a diadalívszerű Antonius kapuja, a távoli észak-keleti láthatárt hullámzó dombok zárják el, melyek alatt Miltiadesnek a persákon nyert nagy győzelméről örökre emlékezetes marathoni síkság terül el.

Ezt meglátogatni nem vala időnk. Csak a képzelet szárnyain repültünk át a dicsőségnek eme mezején, melyen egy maroknyi elszánt, polgári erényekben gazdag, hazáját lángolón szerető, művelt nép serege megállította az ó-kor polgárosultságát megsemmisítéssel fenyegető tízszer annyi persa hadakat (490 Kr. e.) s megmenté a szolgaságtól és végpusztulástól ama számra kicsiny, de erényeiben nagy népet, mely később meghordozá győzelmes zászlóit Indiáig s

mely egy évezred múlva Heraclius alatt visszaadta a látogatást a Darius birodalmának; mely századokon át egyedül lobogtatá a művészetek s tudományok fáklyáját; mely a Fekete-tenger vidékét, Kis-Ázsiát, Felső-Afrikát virágzó gyarmatokká borítá el és még legyőzőit, a hatalmas rómaiakat is tudományának, költészeti és művészi ízlésének, építészetének átvételére kényszeríté.

De megállíthatom-e gondolatim röptét csak a dicső és nemes tetteken; nem jönnek-e elő egyúttal a rút, kísérteties alakok a sírból, a pártoskodók, a gyávák és árulók, mutatni, hogy az egykor vezérszerepet játszott nemzetnek meghaltak erényei mind, és csak bűnei maradtak meg: Heraclius vezérei, az áruló Romanus, kis Boszrát, Chalous és Azrael, kik irigykedésük és veszekedésük által Damaskust vesztették el? Nem így veszett-e el Heliopolis (Baalbek) a gyáva Herbis kapzsisága miatt, Aleppo a Johannes gyávasága és testvére Jukenna többszörös árulása miatt, ki kétszínű, gaz szerepével még Aazaz várát, Antiochiát s egy hajszálon múlt, hogy magát Heracliust is majdnem az arab hódítók kezére játszotta. Avagy a török világból nem a görög János császár volt-e, ki Szolimant hívta segítségül a bolgárok ellen, nem ugyanezt ismételte-e Paleologus János Muráddal, s így nagyrészt nem egyenesen ők-e fő-fő okai, hogy a török Európában úrrá lehetett? Sőt miután már megszűntek független nemzet lenni, avagy nem a görög volt nemesekből, a phanariotákból lettek-e a töröknek leghívebb keresztény pasái, az oláh és moldvai hospodárok, kiknek embertelen kapzsiságára és lelketlen zsarolásaira máig is iszonnal gondolnak az oláhok.

És oh Marathon! avagy nem fertőztette-e be híres nevedet legközelebb az angol utazók aljas kifosztása és legyilkolása? Oly rablófészekké vált tehát a dicső Hellasz, hogy az ember a főváros közvetlen közelében sincs biztonságban, hogy még külföldön vagyont szerzett fiaid is rettegve mennek haza szüleiket meglátogatni?

Van nekem egy Sztamatopulo nevű művelt görög barátom, aki miután pár ezer aranyat nyert, honvágyból és patriotismusból haza ment, ott egy kis jószágocskát vett, hogy csendes munkával élje le napjait. S ím a patrióták saját házában megrohanták és pénze nem lévén éppen, mint az angolokat rabul vitték, meghagyván családjának, hogy ezer darab aranyért kiválthatja egy hónap alatt;

ezek ki is teremtették az 1000 aranyat, de ekkor még egy ezeret kértek, és miután ezt könnyedén előteremteni nem volt honnan, két álló évig hordozták magukkal mindenüvé, mint rabot. Ez alatt házat, gépeit jajveszékelések közt árulgatták rokonai, nyíltan hirdetve, hogy azért kell a pénz, hogy ez s ez rabló csapattól kiválthassák vele fiukat, és a kormány, a csendőrség nem bírta e gaz néppel; végre is két év múlva kiváltották. Azután koldusan ismét visszavándorolt Romániába, kiábrándulva a görög patriotismusból. Sajnos, hogy ez is görög nemzeti jellem. Avagy a szabadságharcokban annyi dicsőséget aratott Kolokotronisz volt-e egyéb rablófőnöknél?

De bármennyire utálok is e zshiványbandákat, azért nem török pálcát a nemzet felett s nem kétlem, hogy reá még biztos jövő vár, mert bír mindazon tulajdonokkal, mik egy nemzetet ma életképesse tesznek. Ismerek magas műveltségű görög urakat Bécsben, Pesten, Bukaresten, kik tökéletes gentlemanek; persze hogy ezek ott nevelkedtek, nem Görögországban, és mellé roppant gazdag urak! De általában a görögök erélyes emberek, a kereskedelemben roppant leleményesek, fáradhatlanok s oly kitartók, hogy tán az angol sem versenyezhet velük, Romániának kereskedése majdnem kizárólag görög kézben van, sőt a birtokbérlők is nagyrészt görögök; Törökország, Egyiptom s egész a Levante háromnegyed része övék, de London, Páris, Bécs s a legtávolabbi tengereken túli világvárosok is telvék hatalmas bankárokkal, - és hazánkban is nem hívják-e máig is görögnek a szatócsokat? Aztán oly kitűnő tengerészek, hogy ebben ismét nem tesz túl é rajtok sem angol, sem hollandus, ezt bizonyították nem csak a kereskedelem terén, de a török hadi hajók ellenében is.

Azt sem tagadhatni, hogy elszánt katonák, hisz szabadságharcuk, sőt a közelebbi krétai felkeléskor is megmutatták a világnak, hogy élnek még a Leonidások utódai.

A görög csak lomha középszerű lenni nem tud; ha kereskedő: akkor meg nem áll, míg nem milliomos; ha bérlő: megnyúzza a földet, meg a lakosokat; ha hivatalnok: akkor hízelgő, udvaronc s a mellett munkás túlbuzgó, míglen a legmagasabb polcig jutott; még a rablója sem olyan, mint más népeknél, ez kicsikarja még azt a pénzt is áldozatától, melyet az föld alá rejtett; túlzó a görög a hit dolgában,

túlzó hazafiúi fellángolásában, túlzó még mulatságában is; feltett célja elérésére semmi eszköztől vissza nem retten soha.

Visszamenet ismét megjártuk, noha annyiszor említém már a görög ravaszságot s annyira példabeszéddé vált már a graeca fides nulla fides, hogy szinte resteltem említeni. Mivel azonban tény és jellemző, nem hallgathatom el. Bérkocsink, mondám, 5 francra árlejtette magát, jövet-menetet együtt; most 20 francot követelt egy-egy út - úgymond - személyenként 5 frc, két út azaz oda és vissza 2 személyre 20 frc! Alig bírtunk 10 francsal megszabadulni a gazembertől s már a tengeren jártunk, még egyre hallottuk, hogy szidja a frangosz-angloszt.

Innen az út mindenütt a partok mentén visz, úgy hogy az egész görög félszigetet mintegy körbe foglaltuk, kiállóbb csúcsait majdnem érintve; mindenütt kopár terméketlen hegyoldalak meredeznek a tengerre s csak ritkaságként látni itt-ott egy-egy darab szőlőt, vagy olaj-, gyümölcsfás kertet, - a csenevész bokrokon rágódó néhány kecskét s mellette egy-egy pásztor gyermeket. Még a föld is magán hordozza a pusztulás nyomait, a boldog fénykorban e hegyek, dombok és kies partok paradicsomi szépek lehettek, most olyanok, mint bukott nagyurak hajdani partjai s pusztuló kastélyai, hol az emberi gondatlanság letarolta, a meredek oldalakat ékítő és megkötő erdőt s többé még a mindent elegyengető örök ifjú természet sem képes betakarni a meztelenséget.

Messina és Marseille

(Bourbon rendőrség. - Koldus sereg. - Olcsó narancsok. - Stromboli. - Francia vám- és rendőrség. - Úton Páris felé.)

"Incidit in Scyllam, qui vult evitare Charybdin" ki ne tanulta volna meg könyv nélkül e verset, akit oly classice neveltek, mint minket, s ennek folytán ki ne borzadozott volna előre e rettenetes két "örvénytől! " Mind csak vártam, mikor kezdi már el karikába forgatni gőzösünket, vagy hol lesz az út olyan szűk, hogy oda dörgölődik kerekünk a sziklához? Hanem valamint a térképen, úgy a természetben se volt biz ott valami szűk tengerszoros sehol; örvény pedig legfeljebb holmi evezős ladikokat mozgathat meg, nem a

Messengeries imperiales gőzöseit; így aztán szerencsétlenségünkre semmi baj nem ért s felsültünk a várakozással. - No de hiába. Más idők voltak akkor; még akkor azt énekelték, hogy "illi robur et aes triplex circa pectus erat, qui frangilem truci commisit pelago ratem"; ha Horatius most élne, tán a gőzhajón írná legszebb verseit, és így igazítaná ki régi nótáját, "illi gummi elasticum circa corpus erat, qui debilem truci commisit aeri ballonem". Hát még ha látja azt a megszámlálhatlan vont csövű ágyútorkot, mely Messina körül a partokról a szigeti várból meg vagy két nagy úszó várból pislogott felénk, tán el is megy kedve az énektől.

Mi azonban nyugodtan vetettünk horgonyt, az ellenőr csónakba ült s elvitte az itt partra szállandó utasok útlevelét; s mintha Bourbon ő felségeik tán előre érzették volna, hogy valami Garibaldi nevű veres inges ember egyszer itten tájt látogatóba jövend, oly kemény vizsgát tartottak mindenki útlevele felett, hogy 2-3 óra telt bele, míg megjött a kiszállhatási engedély, ha ugyan megjött. De az néha kereken megtagadtatott gyanús nevű, vagy tán orrú embereknek, ha szinte az illetőnek útlevele egészen rendben volt is.

Eddigi angol útitársaim neve olvastatott legelőbb, ezeknek mindenütt szabad járás-kelésük van; tudják, hogy John Bullal nem jó kikötni. Én ezután, vagy tán inkább hozzám ezután egy török efendi sorakozott, ki más nyelven nem értett s alkalmasint azért küldték a párisi követséghez, hogy ott tanuljon meg franciául.

Alig állott meg hajónk a messinai kikötőben azonnal ellepé a tengert a bárkák sokasága, megrakva narancs- és citrommal, tengeri kagylók s korall-ékszerfélékkel. Mivel azonban az árusoknak feljönni nem volt szabad, a vásár olyanformán esett meg, mintha az ember az emeletes ház ablakából kiabálna le az utcán járó házalókra.

Különösen feltűnt, hogy koldusokkal rakott csónakok is jöttek, sőt a narancsárulók is nem pénzért, hanem kenyérért óhajták gyümölcseiket eladni. Én ledobtam egyik csónakosnak egy francot, ő meg elkezdte érte dobálni fölfelé a narancsokat; mikor aztán már meguntam kapkodni és nevetni kezdék, akkor rám vigyorgott, "no uram elég, vagy adjak még?" Nem kevesebb, mint 52 narancsom volt egy francért!

Átkozott, bosszúság, hogy az embert ki nem eresztik a partra, hogy kissé kifutkározza magát, de itt és a pápa államaiban irtóztató policzia van, s így csak a hajón kelle töltenünk az egész napot. Este indulánk tovább, minden további part érintése nélkül egyenest Marseillenek. Lassan-lassan elmaradtak a szép szicíliai partok és a magasba tornyosuló, tán végképp kihúlt Aetna körvonalai. - Éjjel közvetlen közelségben haladtunk el egy más kis tűzhányó hegyecske, illetőleg szigetecske mellett.

Az egész sziget nem egyéb egy a tenger fenekéről emelkedő vulkán-csúcsnál, nagyobbyszerű kitörései nincsenek ugyan, de lassan mindig füstölög és pislog. Ekkor is fehéres színű füst gomolygott fel belőle, mely koronként lángveressé világosodott s ez elsötétedés és újra kigyulladás minden 5-10 percben ismétlődik. Legjobban illenek rá a "Neptum pipája" név, az olaszok azonban Strombolinak hívják; azon földleírások pedig, melyeket nálunk a gyermekeknek tanítanak, említést sem tesznek földünk e kisebbszerű biztonsági szellentyűjéről.

Végre nyolcad napon feltűntek előttünk a francia partok s déltájban horgonyt veténk a marseillei szépen kiépített, de piszkos és poshadt vizű kikötőben.

Itt történt volt 6 évvel előbb, hogy a Kiutahiából érkező magyarokat, különösen Kossuthot a nép roppant tüntetésekkel fogadta, s miután éppen e tüntetések folytán a partra szállás nekik megtiltatott, akadt francia, ki a tengerbe vetette magát és úszva jött a hajóhoz, csakhogy Kossuthtal kezet szoríthasson.

Útlevelem tökéletesen rendben volt. Az ellen nem lehetett a francia fogd-megnek kifogása, mindazáltal tetőtől talpig végig nézett, talál-e személyleírásom, végül pedig szemtelenül azt kérdezte: van-e 200 francom? De tán maga is megröstellte a kérdést, vagy látta, minő megvetőleg feleltem rá, mert nem kutatta ki tárcámat is, s láttamozta útleveletem Párisba. Hátra volt a vám, a kereskedők e rémintézete!

Ládáink, bőröndjeink már ott állottak sorban egy hosszú padon, s mindenikünk türelmesen mellette állva várta, míg katonásan rá kerül a sor. Amint rám jött, előbb megmérték - annyi font-e, mint Konstantinápolyban volt, aztán rám kiált:

"Mit denunciálok?"

"Soha se denunciáltam életemben - mondék gúnyosan - senkit és semmit, azért itt se denunciálok semmit."

"No vigyázzon, mert ha olyat lelek, amit behozni tilos - contre bande! érti ön?"

"Nálunk Konstantinápolyban nem az az ember dolga, hogy azt tanulja, mit nem szabad Franciaországba behozni, de jobb lesz, nézze meg, vagy kérdje nevén a tilos portékát, mit tudom én: mi tilos, mi nem?"

"No hát van-e dohány?"

"Van bizony."

"Tehát denunciálja?"

Felelet helyett kivettem s oda adtam a kezébe, egyéb veszedelmes portékám meg nem volt; ő azért összevissza hányta mindenemet, még a szivartárcámat is megemelítette, vajon nem Orsini-bomba-e?

Amily bosszantó volt azonban e kutatás, épp oly előzékeny volt a főnök. "Az ön dohánya - úgymond - több ugyan a vámmentes összegnél, de ön nem kereskedő ugye, vigye hát isten hírével!"

Ez már túltett udvariasságban még az Andrássy úr orsovai fináncain is, mert ezek megnézték 1867-ben dohánytárcámat és úgy találván, hogy egy fél lattal több van, mint bevinni szabad, meg akartak érte vámolni!

Marseille nekem rendkívül tetszett. Ki nem mondhatom, mily jól esett ismét Európában lehetni. Mintegy egyszerre láttam vagy érzettem mindazon előnyöket, melyekkel a mi városaink a keletiek felett bírnak. Az efendi nem volt ugyan velem mindig egy véleményen, de mégis neki is tetszettek a szép széles utcák, a járda melletti fasorok, a goromba piszkos stambuli durva kövek helyett a szép sima, söprött járdák, a tükrökkel, virágokkal ékes kávéházak, a bérkocsik, az éttermekben a fényes készletek s tisztaság; de semmi által nem ragadtatott el annyira, mint azon bizonyos utcasarkokban felállított márványlapok által, melyeken folyvást víz folydogál le.

Nekem itt ismerőseim is valának bútor- és tapétagyárosok, kik szintén nagyobb előzékenységgel fogadtak, mint nagyvárosiaktól s általában rideg számla-emberektől előlegesen várhattam. Lehet azonban, hogy ezt is számításból tették, talán azt hitték, csak azért

vonultam vissza a kereskedéstől, mert már eleget nyertem, de hogy mit hittek felőlem, nekem az mindegy, örültem rajta, hogy szívesen fogadtak és családjukba is meghívtak, mit én azonban el nem fogadtam.

Este színházba mentünk. Hanem én sem megyek többet bolond törökkel ilyen helyre, majd úgy tett, mint a peleskei nótárius - olyan komolyan vette a tréfát. Színház után egy "café chantant"-ba vittem be a próféta hívét, hanem itt aztán már magam is megsokallottam azon botrányokat, melyeket egy kis színpadocskán hölgyek és férfiak taglejtéseik, mozdulataik s arckifejezéseikkel véghez visznek - ezen, többnyire tanulók, kereskedő segédek, katonatisztek és kétes jellemű hölgyekből álló hallgatóság előtt; azonban éppen legbotrányosabb mutatványaik arattak legnagyobb tetszést és legtöbb tapsot. Az én törökömnek is nagyon tetszett, hisz ez nem más, mint a becstelen török kara gőz komédiának európaias kiadása.

Másnap Páris felé repített bennünket a gőzmozdony. Azaz, hogy nem nagyon repítet biz a, mert pénzkímélés tekintetéből vegyes vonaton mentünk, miből egyébiránt azon előnyünk volt, hogy kényelmesebben le-leszállhatunk az éttermeknél, s egy kocsiban csak ketten lévén, éjjelenként bátran alhattunk.

A francia kocsik a mieinkhez képest igen szegényül s kényelmetlenül vannak berendezve, az első hely éppen olyan, mint nálunk a második, csak a karosszékek bevonata nem bőr, hanem plüss, a második hely padjai ruganytalanok, hátul csak derékig érőleg támlázottak s keskenyek, kényelmetlenek. Legborzasztóbb volt azonban egy töröknek s egy törökországi lakosnak azon cédula, mely a kocsiban föl van szegezve és 100 frank büntetést szab a pipálni merészeltőkre. Gondolom, ez azért van, mert egyszer egy egész vonat eléget Versailles és Páris közt, mint állítják egy szivartól. No de mi bizony füstölgettünk azért ugyancsak törökösen és mikor a vezető észrevett, meg is rótt érte és mutatta a felragasztott rendszabályt. Mi tettük magunkat, hogy nem tudunk franciául és jóhiszeműleg neki is szájába dugtunk egy illatos cigarettet, - utoljára is kibékültünk s pipáztunk Párisig, még ő is be-beült hozzánk szivarozgatni.

Páris

(Ismét rendőri gorombaságok. - A vendéglősök. - A szabadszólási jog Párisban. - Az école centrale pedans tanárai. -
Miért nagy nemzet a francia?)

Mivel egyáltalában nem célozom Baedekert írni, nem is merném a tollat kezembe venni, hogy olyan tárgyról értekezzen, miről már sokan könyveket írtak. Nem foglalkozom Páris vagy London szépségei lírásával; legyen elég erre röviden annyit megjegyezni, hogy az embernek nem jó előre eszményileg paradicsomnak képzelni valamely várost, mert ha még oly szép, ha még oly nagyszerű s elragadó lenne is, csatlakozni fog. Azt hittem, majd úgy járok, amint a bámulat meglepi az embert, ha egy híres templomba vagy képcsarnokba lép s elbűvölve áll a nem vélt nagyszerűség előtt; azonban ellenkezőleg történt. Mikor már a legszebb piacokra, leghíresebb utcákra jutottam is, mindig kerestem valami ideális szépet, meghatót és nem találtam. Éppen ellenkezője ez Konstantinápolynak. Ott nem kell tekinteni az egyes házakat, az aprólékos részleteket, s akkor az egyenként haszontalan kártyaházak tündéri szép egésznek mutatnak; ellenben Párisnak megszámlálhatlan műremekei, milliókat érő palotái inkább elfárasztanak, mint gyönyörködtetnek együtt, s némileg elvesznek a tömkelegben.

Az indóháznál oda tolakodtunk egy ablakhoz s vártuk, míg útleveleinket kézbesítik. Hallom egyszer, hogy ordítja a nevemet, felelek neki, de rám néz "hiszen ön nem török?"

- Nem biz én, nézze meg az útleveletem, nem vagyok én törökre írva.

- Ah ça! hongrois! Hát minek jött ide?

- Ezt a maguk szép városát akartam látni.

- Mit akar itt csinálni?

- Tanulni.

- Ah ça! Ön tanulni?

- Olyan ostobának néz ön, kérem? vagy tán nincs itt mit tanulni?

Erre aztán formaliter összeszidott s azt követelte, mutassam, van-e 200 frankom.

Nem lévén egyéb fegyverem, ironicus nyugalommal kiolvastam 10 Napoleont az asztalra, illetőleg az ablak párkányára. Tehát nem voltam vagabond, az persze mindegy, ha a pénzt loptam, kártyán nyertem vagy raboltam volna is, csak olyan ember legyek, aki nekik behozok, nem onnan akarok kivinni.

- Hát hova száll?

- Tudom is én.

- Azt kell tudni.

- No hát adjon egy névsort a párisi olcsóbb vendéglőkről, hadd válasszak, mert én nem ismerek egyet se.

- Ah sacré téte carré! hé conductor, ezt az urat elviszed a hôte! du Americainba. Ezzel kezembe nyomta útleveletem, engem pedig vittek szépen, még pedig ingyen az említett hôte!be, s ott a conductor beajánlott a vendéglősnek, mint akit oda küldtek, ami nekem természetesen nem igen tetszett, de nem tehettem róla. Másnap elmentem Irányihoz; ajánló levelem ugyan nem volt hozzá, de ha az ember szegény fiatal és plane emigráns, nem is kell az. Szívesen látott, mint én láttam volna őt, ha Stambulban hozzám jön; elbeszélém a gyönyörű bánásmódot s a par force beszállásoltatást, egyúttal utasítást kértem tőle, tanulási tervem foganatosítására.

Ott hagytam másnap a vendéglőt, de ott nem adták ki addig útleveletem, míg be nem diktáltam, hova megyek; midőn pedig meghallák, hogy másik hotelbe, a vendéglős keserűségében azzal bosszult meg, hogy útleveletem maga küldte el oda, gondolom ismét felügyelet alá ajánlván, mint veszedelmes embert. Milyen ok nélkül gyötri magát a szegény policzia; ha tudná, hogy nálam ártatlanabb ember a föld kerekéségén sincs, s hogy az egész Párisban egy lelket sem ismerek!

Este a közebeden feltűnt, hogy noha, amint láttam, asztaltársaim rendes kosztosok voltak, még is csak legköznapiabb dolgokról csevegtek; beleelegyedtem magam is, s beszéltem nekik egyet-mást a törökökről s a krimi háborúról. Vacsora után bejön a gazda s az Istenre kér, ne beszéljek olyan szabadon, mert bajba jutok.

- De hát mit beszéltem én szabadon, hisz egy szót sem politizáltunk?

- De ön az angol katonákat dicsérte és az itt rossz vért csinál, meg pláne azt mondá, hogy nem Szebasztópol, hanem Kronstadtot meg Petersburgot kellett volna ostromolni, - hisz az a kormány dolga, azt pedig nem szabad kritizálni! Kérem, beszéljen ön ezután az időről, az ételekről, színházról, asszonyokról - ha tetszik, de ne politizáljon.

No - gondolám magamban - gyönyörű nép vagy te híres grande nation! Bezzeg nagy szátok volt 48-ban, mikor az egész világnak szabadságot ígértetek, most még rabszolgábbak vagytok az osztráknál és muszkánál.

Szegény magyar nemzet mit nem kell szenvedned - gondolám magamban - hasonló kémrendszer alatt, s úgy tetszett, tűrhetőbb a mi sorsunk emigránsoké, mint a hon maradtaké. Törökországban a barbár országban legalább beszélhet az ember, amit akar, biz azért, hogy mit beszél, egy hajszála sem görbül meg senkinek! No de ez barbár ország, a civilizációhoz, úgy látszik, hozzá tartozik az is, hogy vagy helyeseljük, amit más mond, vagy hallgassunk.

Menekülni akarván minden áron a gyanakodó vendéglősöktől, elmentem Versaillesba, másnap pedig vissza s beszálltam a hôtél d'enferba - gondolván, hogy a pokolban is jobban érzem magamat, mint e kémek közt.

Ez a vendéglős meg rajongott Párisért, meg nem foghatta, hogy lehet élni másutt, sajnálta az egész barbár Európát, hogy nem vehet részt a civilizáció élveiben s nekem mint idegen embernek olyan haszontalan gyerekes leckéket adott, mint a 8-10 éves kis lányoknak szokás az ülés-, evés-, ivásféléről adni. Egyszer jókor felkeltem, azaz 8 órakor s amint megyek ki a kapun, megszólít házi gazdám: "ah monsieur nálunk Párisban nem szokás vikszolatlan csizmával kimenni."

- Úgy van monsieur, felelék, de nálunk túl Strassburgon a medvék hazájában (francia élc lenne) meg az a szokás, hogy a vendéglősök a vendég csizmáit idejében kitisztítatják, meg hogy akkor beszélnek, ha az ember kérdezi őket!

Eközben elmentem az école centrale igazgatóságához, előadám, hogy a mérnöki cursust akarnám hallgatni. Kérem vegyenek be.

Három vagy négy beretvált doctor ült nagy autoritással egy-egy karosszékekben, kik közül a legidősebb, anélkül, hogy felállana, vagy engem is ülésel kínálna meg, következőket kérdezé, illetőleg adá tudtomra:

- Tanult-e ön az école preparatoire de...ban?

- Nem én, hiszen most jövök először Párisba, hanem a magam hazájában tanultam, íme itt a bizonyítványom.

Ímmel-ámmal megnézte, visszaadván ezen szókkal: Külföldi bizonyítványok nálunk nem vétetnek tekintetbe - hanem képes-e ön vizsgát tenni le az előkészítő tudományokból?

- Gyanítom, hogy igen, de nem tudom, mik azon tudományok; egyébíránt azon osztályba vegyenek be, ahova illem.

- Az nem úgy megy, ön leteszen 150 (de pláne tán 300-at mondott) francot vizsgálati díjúl; ha azonban megbukik, be nem vétethetik és a vizsgálatért fizetett összeget vissza nem kapja.

Már ettől borsódzott a hátam, hát még mikor hozzá tette, hogy azon esetben, ha ön a vizsgát jól kiállotta, fizet 700 francot iskolapénz gyanánt, a cursus 4 év, ha azonban ez alatt vagy rosszul tanul, vagy rosszul viseli magát, kiutasíttatik, pénze azonban nem adatik vissza.

Már ezek iszonyú súlyos feltételek egy szegény tanulni akarónak, kinek elébb pénzt kellett keresnie rá; összes vagyonom nem volt már több 3-4000 francnál; elgondolám, hogy 1000-et leteszek most, azután még csak elélek talán 5-600 franczal évenként s így is alávetem magamat a kínos feltételeknek; - de még hátra volt a fekete leves.

- Most már - úgymond - decemberben vagyunk, már pedig az előre-bejelentések, illetőleg bevéteések októberben történnek - tessék várni jövő októberig!

Haszontalan volt minden beszédem, hogy hiszen én 500 mértföldről jövök, vén ember vagyok a többiekhez képest, s minden vagyonom alig elegendő a 4 évet kitölteni; ő doctorsága csak vállat vont és státútumaira hivatkozott, melyekből egyet kezembe is nyomott s bólíntott a fejével egy kimehetsz üdvözletet.

No szegény fejem, ezért eljöhettém Párisba, ugyan gyönyörű fogadtatásra találtam mindenütt a műveltségével annyira dicsekedő

franciák közt; egyik attól félt, hogy Orsini-olasz lehetek, másik erszényem tartalmát akarja tudni, hogy nem vagyok-e valami kóborló, harmadik tanítgatni akar, mint valami gyermeket, a főiskolában pedans cinizmussal és műveletlenül elzárják előlem a tudomány forrását! és mindezeket miért? Hogy a Napoleoni gerdarm-, kém- és paragraf rendszer betűit meg ne sértsék. Már azon törtem a fejemet, hogy mehetnék Amerikába, elővenném ott megint az ollót, vagy a támlázó kalapácsot, csak élélnék talán? De másfelől feltett szándékomat abba hagyni nem tudtam, írtam azért Hannoverába és Londonba az iskolai igazgatóságához, körülményeimet és szándékomat előadtam neki, s Hannoverból azon válasz jött, hogy jöhetek bátran, a világosságot nem dugják véka alá, amely osztályba illeni fogok képzettségemnél fogva, oda tesznek, a tandíj néhány tallér, az életmód mindenestre olcsóbb leend, mint Párisban. Ez humanus és vigasztaló felelet volt.

Londonban még szabadelvűbbek az emberek, azt felelték, hogy jöhetek, fizetek évenként 6 L. sterlinget, azt hallgatok érte, amit tetszik, az én dolgom, hogy képes vagyok-e megérteni, vagy nem.

Hannover ugyan olcsóbbság és a tanításban nagyobb szigorúság vagy rendszeresség folytán előnyösebb lett volna; de másfelől óhajtottam az angol nyelvet is megtanulni, a világ legnagyobb városát, a leghíresebb népet közlelről megismerni, s így Londont választottam.

E levélváltások ideje alatt reggeltől estig talpon voltam, kezemben egy útmutatóval és városi térképpel. Bejártam mind azt, amit rendesen minden európai bejár az első 10-12 nap alatt. Láttam a legnevezetesebb piacokat, boulevardokat, a legszebb épületeket, templomokat, gyönyörködtem a Louvre páratlan képgyűjteményén, hallottam elragadó szép templomi karéneket, megnéztem számos nagyobb műhelyt s bámultam a hangya szorgalmat és az erők okos felhasználni tudását. A rokkantak palotáját, indóházakat, vízvezetékeket, a legnagyobb templomokat Isten tudja mi minden szépet és nagyszerűt megnéztem; bejártam a színházakat is, elmentem kétszer az operába, mindig azt az egyet adták, elmentem a theatre françaisba, hasonlóan egyet adtak; hallám százszor is ismételve, mit én ugyan a színész urakra nézve igen kényelmes, de a

fizető közönségre igen unalmasnak találtam, addig csavarogtam a Tuillériák körül is, míg láttam egyszer Napoleont és Eugenia császárnét 10 lépésnyi távolból, amint kocsiba ültek, - s ez, amit eddig láttam, mind szép volt, büszkék lehetnek rá a franciák, s aki egyebet nem lát, csak ami Baedekerjében elő van írva, az elragadtatással fog tőlük megtérni. De én életemben mindig oly szerencsétlen voltam, hogy nem bírtam szemeimet bezárni a végett, hogy az árnyakat is ne lássam a fény mellett, sőt talán sokat rossznak látok, mit más ember jónak, szépnek, hasznosnak tart, vagy legalább észre sem vesz.

Így én a már leírt goromba vámosok, hivatalnokok, titkos kémeken kívül láttam még tömérdek katonát fegyveresen, láttam izmos, markos gensd'armokat olyan képpel járkálni fel s alá, mint iskolamester uram a falusi iskolában, láttam fényes képű potrohos abbékat, apáca köntösbe szorított szerencsétlen nőket, grisettek, könnyelmű és kárászként repkedő világhölgyek kacérkodó raját, egy csomó koldust, mindenféle kiáltozó charlatánt, a pesti és bécsiakkal csaknem vetekedő goromba és vigyázatlan bérkocsist, hallottam egy tanodából éppen haza oszló ifjúság szájából olyan kacér beszédeket, minőknek csak hallásától pirulnának a mi tanuló ifjaink, láttam ácsorgó parasztokat facipővel, oly ostoba arckifejezéssel, hogy a cretinek jutottak róla eszembe; vén obsitosnál gyalázatosabban összeszidott egy rút koldusné, amiért valami utcát kérdeztem tőle; láttam azon kofákat, kik galambot, apró marhát, rákot, zöldségeket stb. árulnak, veszekedni és verekedni s megtanultam, hogy a nőnem söpredéke sokkal alávalóbb a legelaljasodottabb férfinál is, és mind e látottakat egybe vetvén azon meggyőződésre jöttem, hogy

- 1) nem érdemlik a franciák, hogy a világ legműveltebb nemzetének tartassanak;

- 2) ha ebből áll a műveltség, inkább óhajtok nemzetestől együtt barbár maradni;

- 3) megérdemlik a Napoleoni kormányt s még sokáig nem is lesz nekik legalább állandóan másforma;

- 4) jobb nekem másutt, mint itt.

Még meglátogattam azon emigráns társaimat, kiket hazulról vagy keletről ismertem s találtam Földváryt tűrhető állapotban egy kis

szivarboltban; Országot berendezve mint festőt és fényképészt, - Nicodékat körülbelül tönkremenve s köztük oda ragadva Pócz Ferenczet megvénülve, elfásultan, ránk nézve elveszetten, - és Griszát mint fordítót Gyurman, a Közlöny volt szerkesztője családjával. Itt leltem végre egykori tanuló társam, már dr. Palayt, ki később Londonban is meglátogatott.

Elmentem a St. Antoine-külvárosi bútorgyáros ismerősökhöz is, láttam, mint vágják gőzben megfőzött nagy diófagörccsökből (loupes) roppant késsel s mahoniból 2 öles körfűrészszel a papírvékony falemezeket, s mint étetik a bükk- és szilfát választóvíz-oldattal mahagonivá és palissanderré; láttam készítő-, gyermekjáték-, óramű-, réz-, pakfong- és aranyműveseket, kesztyű-, cipő-, kalap-, női divat- és utánzott virágyártókat, s itt ismét tisztelettel emeltem kalapot e nemzet hangyaszorgalmú, páratlan ízlésű és ügyességű munkásai előtt. Ez a talizmán, miért tartják a franciákat a világ első nemzetének, ez a jókedvű, könnyű szellemű munkásraj az, melyhez hasonlóval egy nemzet sem dicsekedhetik!

Irányi Dánieltől vettem még búcsút, ki velem itt azt a szívességet tette, mit én szoktam vala tenni az újonjött honfitársakkal Konstantinápolyban, nevezetesen útbaigazított, tájékozott a rám vonatkozó viszonyok felől, elég világosan értésemre adá, hogy az idegen tanulók itt éppen nem szívesen látott vendégek, s jobban teszem, ha Londonba megyek; kifizetém tehát az Enfer vendéglősnek jó borsos számláját és könnyebbült szívvel s könnyebbült zsebbel ültem vasútra, Londonba menendő.

London

(A csatorna. - Londoni vasúti indóház, angol kávéház. -

Látogatás Kossuthnál. - Az egyetem. - Rónay Jácint. - Életmódom.)

Nem tudom, angol vagy francia gőzös vitt-e át a csatornán, hanem rongyos kis lélekvesztő volt biz az; az meg csak a csatorna atlanti tengerhez képest mondható canalisnak, hisz mentünk rajta jó 2-3 óráig keresztül, sőt az órákat bizonyosan már nem is tudom, mert ismét nagyon belé estem volt a tengeri betegségbe, mivel e gyönyörű tengerszorosnak az a tulajdonsága, hogy örökké hullámoz, még ha

szélcsend van is. A nyílt tengerről jövő hullámok itt partok közé szorulva rendetlenekké, sokkal magasabbakká s így annál nyugtalanítóbbakká lesznek.

Bőröndjeinket ugyan Doverben is megnézték, hanem passust hála istennek nem kértek, nem kérdezték: ki vagy, vagy mi vagy, hova mégy, van-e 200 frankod, s több efféle kérdésekkel nem bosszantottak, szabadok voltunk, mint a madár, a vonat meg készen várt, s itt aztán rohantunk, mintha repülnénk. Este érkezünk, azért fogalmam sincs róla, hogy néz ki London messziről, csak a gázlámpák miriádjai tűntek fel, s festették veresre az egész láthatárt és légbört.

Egyszer csak azon vettem észre, hogy magasan a házak felett rohanunk s a házak kéményeibe látunk, alattunk pedig bérkocsik és embertömegek hemzsegek; majd a háztömkelegek közé jutánk s meglassúdott futás után végre az indóházban állapodtunk meg.

Volt itt temérdek omnibusz és kocsis, melyek vezetői kiabáltak a szélrózsa minden ágait, Nord, Nord-Ost, Nord-West stb, mit én csak gyanítottam, hogy a modern Babilon városrészeit jelzik. Különös ízlés, gondolám magamban, hogy még a szárazföldön is boussole után járnak, de hát tengeri nép ez, eltévedne tán másképp.

Nekem azonban mindegy volt, merre visznek, csak attól féltem, hogy valami drága hôtélbe találok jutni. Felültem azért egy kétkerekű úri taligába, mely félórás hajtás után letett a Strandon.

Mihelyt szobámat megmutatták, azonnal sétálni indultam. a kapus kérdezé, hová megyek, - egyúttal a ház- és utca-számot kezembe nyomta egy névjegyszerű biléten.

- Majd iszom valahol egy kávét vagy theát, szóltam neki, mire ő nagy bámulatomra igazgatni kezdett, hogy merre lelek kávéházat - de úgymond, az jó messze van ám.

Azt gondoltam, tréfál; Párisban, Konstantinápolyban minden tizedik ház kávéház. Mentem tehát csak azért sem arra, amerre ő igazított, azonban már jót haladtam s nem leltem kávéházat. Néztem át a túlsó oldalra, hallgatóztam, biliárdgolyó-csattogást hallok-e valahol? De mind hasztalan! Már eltelt félóra s végre is az utca sarkán álló rendőrt kérdeztem meg felőle. Ez azt mondá, menjek míg a harmadik őrt lelem, attól kérdejem meg. Úgy tettem. Ez aztán

rámutatott átellenben egy lámpára mely a többi utcalámpáknál, valamivel nagyobb volt s a kávéház ajtaja felett égett. Benyitottam. Nagy terem, de egy lelket sem látok. Halotti csend, buffet, biliárd, szép kávésné, fürge kelnerek, mind ebből semmi, hanem a fal mellé egy-egy ölnyire kirúgó embernyi magas deszka falacskák valának állítva, mi által vagy 20-24 cabine alakult, mindegyikben 3 szék s egy asztal, rajta lámpa és egy halmaz hírlap, s itt-ott egy-egy néma olvasó. No, gondolám nihil mirari és si fueris Romae stb. Magam is beültem egy cellába ezen egy tagú szócskával: "téma", mely Angliában egytagú, mivel úgy kell kimondani, "ti"; mire a pincér épp oly laconice azon kérdést tevő: 'with or without'-val vagy nélkül? Ezzel a lámpát feljebb csavarta, a Tempst, Punchot, Start, Daily Newst elém gyúrta és hozott egy nagy csésze theát tejjel és kétszersülttel.

Később láttam, hogy vannak ugyan kávéházak franciásan berendezve is, de ezeknek száma felette csekély, mi minden bizonytalannak annak bizonyítéka, hogy az ifjúság itt komolyabb, s az embereknek nincs annyi idejük mulatni s biliárdozni, mint másutt.

Másnap mindenek előtt vettem egy londoni térképet, aztán felültem egy omnibuszra. De ugyan megjártam vele, mert nem arra vitt ám, amerre én akartam, vagy gondoltam. Mikor aztán a conductornak mondtam, hova akarnék menni, megmagyarázta, hogy fehér kocsiba kellett volna ülnöm, nem zöldbe. Párisban beül az ember akármelyikbe, s a főbb keresztutcáknál váró- és váltó-termek vannak. Londonban ezt időpazarlásnak tekintik. Itt minden fővonalnak megvannak a maga színű kocsijai, melyeket minden odaváló ember ismer, az idegen meg kérdezze meg a constablert vagy utcai őrt.

Egyszer a többek közt elfelejtém térképemet magammal vinni. Valahol a London dockok körül jártam és eltévedtem. Kérdezek egy embert, nem felel, kérdek a másikat, futtában visszakiált, hogy "nem érek rá;" végre egy öreg lassan sétáló urat szólítok meg, ez aztán megtanított, hogy ne kérdezzek ilyesmit senkitől, hanem a rendőrtől, azért van az ott, hogy a publikumot szolgálja, a magán ember nem ér rá megállongálni, meg egyáltalában félnek itt a csalók és koldulók miatt ismeretlennek csak felelni is.

A londoni rendőr nem valami sallangos, cifra, nyakig fegyverben álló fogd meg, mint a párisi, nem is olyan öklelő szemű, harapni vágyó és pöffeszkedő, mint az osztrák, hanem egy egyszerű hosszú fekete rokkos, magas tetejű kalapos, látszólag fegyvertelen polgár, ki csendesen áll és figyel az utca sarkán. Fegyvere egy kis síp meg egy 10 hüvelyknyi hosszú ónas bot, mely civilisált kiadásban life preserv név alatt ismeretes, mit zsebében hord elrejtve; eléggé védi őt a törvényadta tekintély, mert nincs nemzet, mely a törvényt úgy tisztelje, mint az angol, s a police mannek legfeljebb gyilkosok vagy részeg emberek ellen kell tényleges erőszakot használni.

Amint megszólítám, azonnal salutált, aztán megkérdezte, akarok-e hat pencet költeni omnibuszra vagy gyalog megyek? De - úgymond - nagyon messze lakik ön. Mondván, hogy akarok költeni omnibuszra, kivette sípját, s amint belefujt, a temérdek jövő-menő kocsi közt egy fehér omnibus azonnal megállt, ő pedig oda jött velem, s a conductornak meg hagyá, hogy ezen idegen urat tegye le a Regent-Street-en. Meg akarván jutalmazni egy kis borralalóval, a nálunk fájdalom felette divatos, botrányos szokás szerint, - mintha kígyót tartottam volna feléje, hátra lépett és sarkon fordulva ott hagyott.

Bámulatos ügyességgel bírnak az angol rendőrök az iparlovagok s rosszban járók felismerésében; persze nem is az a dolguk, hogy forradalmárokat szagláljanak. Azt is gyorsan kitanulják, ki hol lakik s mit üz, pedig ide nem kell útlevel. Így például Juhászt, ki Párisból jött ide s az itálnak adta magát a mint másod-napi itt léte után részegen éjjel eltévedt, szépen szállására vitték, pedig egy szót se tudott velük beszélni, ott átadták a kapusnak, hogy vigye fel szobájába és fektesse le, mert ez különben egy gentleman, csakhogy hamar megárt neki a pálinka.

Másnap elmentem Ihász ezredeshez, ki az öreg Kossuthnak lett Mikes Kelemenje s hű menekült társa. Ez időben Kossuth a Gower Streeten lakott fiai kedvéért, közel az universitáshoz. Egyszerű, tán összesen 4 szobából álló szállása volt. Tetemesen megöregedve találtam Kossuthot, noha elég vidoran s azon előzékenységgel fogadott, mellyel minden emigráns még azok iránt is viseltetni szokott, kik rá háta megett kígyót- békát kiabáltak, s kiknek

némelyike mégis koldulni jött hozzá, noha maga is hírlapi levelezések, s meetingekben való felolvasások által kereste kenyerét.

Az öreg úr útba igazított, s dr. Lewishoz, az akkori rectorhoz ajánlattal látott el; Ihász pedig, ki boldog volt, ha valakivel jót tehetett, azonnal ott valahol alkalmas szállást keresni indult velem. - Ez ugyan nem nagy mesterség Londonban, hol alig van ház, melyben bérbe adó szobák ne legyenek, s a sok közt mindenki könnyen lel igényeinek megfelelőt; ő azonban egyenest Pichler aradi ott megtelepült gépész, jelenleg fisharmonika-gyáros hazánkfia házához vitt, s én még aznap be is lettem szállásolva nála, Great Portland Streetben.

Az iskolaügyet oly módon igazítottuk el, hogy dr. Lewis a Kossuthtól nyert ajánlatok folytán szíves volt évi 40 guineaért magánleckéket adni, még pedig nemcsak elméleti, de gyakorlati téren is, ezenkívül mint rendkívüli hallgató hallgathattam az universitásban, amit nekem tetszett.

Egyébiránt itt láttam át, hogy az ember magától is megtanulhat mindent, s oly vasszorgalommal tanultam, hogy ha ezt egész eddigi életemben így folytatom vala, élő Conversations-Lexiconná válhatott volna fejem. Tanárom azonban nem volt oly pontos, nem csak azért, mert szerette a sört szerfelett, de mert gyakorlati-mérnökséget is folytatott, amennyiben nagyfontosságú építések vagy bajok körül nem igen mellőzték el meghívni 15-20 guinea napidíjacska tiszteletdíj mellett; - mulasztásait azonban irányomban azzal kárpótolta, hogy gyakran ilyen helyekre magával vitt, noha roppant napidíja dacára az omnibuszom árát sem fizette ki soha.

Hallottam azonban, hogy mások 100 font sterlinget is fizetnek Angliában egy-egy híres mérnöknek, hogy maguk költségén egy évig mellette gyakornokoskodhassanak.

Angliában nem tölti idejét a tanár, mint nálunk, a sok examinálgatással, mi a tanároknak nagy könnyebbség ugyan, de a tanulónak nem, mert azután egyetlen egy nagy szigorlaton kell kimutatnia, mit tud; már pedig tapasztalatból tudhatjuk, hogy nem mindig az érti legjobban, ki legbátrabban felel, általában mégis itt minden tanuló igyekező és éjt-napot egygyé tesz, hogy mindent alaposan megtanulhasson. Megfizethetlen azon intézkedés, hogy a

tanulók minden héten a gyakorlati mérés, út-, híd- és egyéb építkezésben oktattatnak s ilyenkor maguknak kell a láncot is húzni s a kalapácsot kézbe venni, mi által az innen kikerült mérnök nem csak lerajzolva ismeri aztán az eszközöket, hanem már bánni is tud vele gyakorlatilag is. Kézi könyvek dolgában is másként van gondoskodva, mint nálunk volt, vagy talán máig is van; jegyzeteket ugyan itt is tesz a tanuló olyan dolgokról, mik éppen magyarázatául szolgálnak könyvének, de nem kell legtöbb idejét a tan terjedelmes leírására, a tanárnak pedig a dictálásra fordítani.

Életmódomat illetőleg eleinte vendéglőbe jártam, azután Pichlerné asszony asztalánál, ki született angol nő, láttattam el Rónay Jáczint és Pretsch urakkal együtt. Londonban hétszámra szokás fizetni. Minden szombaton este behozta a leány a jegyzőkönyvet, melybe a háziasszony lelkiismeretes szigorúsággal beírta, hogy szobabér ennyi, kőszén, gyújtófa, gyertya ennyi, reggelik, ebédek s minden ebéd mellett a pohár sörök száma, vacsorák, mosatás, szolgálattétel ennyi s ennyi. Állott pedig a reggeli tejeskávé- vagy theából, vajjal és darab sülttel, az ebéd 3-4 tál ételből, tetszés szerinti számú pohár porter vagy ale-lel (barna vagy világos sör), a vacsora egy étel- és theából, mihez egy jó nagy, bútorozott, vízzel, tűzzel, gyertyával, takarítással ellátott szoba járult s ez került egyre-másra 41/2-5 font sterlingbe havonként. Ez a mai világban, azt hiszem, Pesten is olcsó volna, s e mellett a jó társaságon kívül azon előnyben részesültem, hogy noha háziasszonyunk németül is tudott, Pichler, Rónay úr és én magyarok valánk, - az asztali nyelv az angol volt.

Egyáltalában Londonban annyira angol minden, hogy az ember megáll, ha történetből más nyelvű hangot hall, és a nagyobb kereskedések kifüggesztik ajtóikra, hogy "itt franciául is tudnak" vagy itt francia kelméket is kaphatni.

Londonnak vannak ugyan remek középületei, nagyszerű parlament-háza, óriási szent Pál temploma, mely mind külalakjára, mind nagyságára megközelíti a római sz. Péter templomát, belül azonban a kalvinista puritánság letörlötte s eltávolította a festményeket, s a katolikus eredetre csak a főkupolát építő nagy aranyos kereszt emlékeztet még. De magán épületei nem szépek, s Albion nevét bizonyosan nem Londontól kapta, mert akkor inkább negriónnak

keresztelik. Utcái, kivéven a vén Cityt, szépek, egyenesek és két-három akkora szélesek, mint a párisiak, - itt-ott, noha nem elegendő számmal, kertek, parkok adnak élénkséget és friss léget e végetlen kötömegnek; kellemetlen benyomást tesz azonban a nézőre a sok vakolatlan ház, mely építési mód itt a cement hazájában rendkívül divatos, s az olyan épület, ha ritkaság, mint Bécsben a Ringen rézsut szemben az új operaházzal, felette szép és élénkítő a sok szürke és sárga ház közt, de Londonban ezek vannak többségben s a mellett üde, vöröses színüket rég feketére fogta a korom s most úgy néznek ki, mint valami épülőfélben maradt romok. A többi házakról is hiányzanak a külékesítések, az ablakok alacsonyok, szélesek, minden unalmas egyforma; ennek pedig oka abban rejlik, mert egész London földje néhány nagyúré, kik a telket nem adják el örök áron, hanem rendszeren 99 esztendőre; természetesen aztán, hogy minden háziúr úgy épít, hogy háza ez időnél tovább ne tartson s lehetőleg kevésbe kerüljön.

A házak egyébiránt nem nagyon magasak, fölfelé rendszeren két emelet, lefelé egy. Ez sajátságos módja az építésnek, egy egész lakosztály föld alá van süllyesztve, mint a pince; hogy azonban világosság legyen, a ház előtt egy 4-5 lábnyi szélességű tér az egész ház hosszában kiásatik s mély udvart képez, vasrostéllyal védvén a járdán járó-keelőket a gödörbe eséstől, ez által ezen vakolatlan házaknak még várszerűbb kinézés adatik.

Pichlernél ezen földalatti osztály volt a műhely, egyik zugában ott állt egy kis gőzgép, melynek füstje egyenesen egy kéménybe vezetett, e kis gép fűrészelt, fűrt, csavarokat csinált, gyalult, sőt egy szíjacskája volt felvezetve a konyhába, hogy ott is, ha szükség, kávé daráljon, vagy borsot törjön, s legalább 8-10 ember dolgát végezte, pedig nem volt nagyobb egy csebres hordónál, s napi kosztja (kőszene) nem került annyiba, mint egy napszámos.

Hogy gáz minden háznál, ha tetszik minden szobában van, azt felesleges is mondanom, de feltűnő a víz bősége, s ügyes bevezetése; ha az ember a legfelső emeleten lakik is, csak egyet lép a tornácra, megnyomja a szellentyűt, s ömlik a víz ki hüvelyknyi vastagon, amely ugyan lehetne aztán tisztább is, hidegebb is, de legalább van bőven, 3.15 köbláb naponként egy személyre, míg Párisban csak 0.42.

Az angol életből

(Az utcák és áruk. - Az angolok vallásossága. - Rónay mint titkárjelölt. - Rónay és a lady. - Miért haragudtak meg Reményire? - Kossuth a törvényszék előtt. - Az angol politikai élet. - A meetingen. - Egy felsült prédikátor.)

London közepe táján nemcsak a 12 angol mértföld hosszú Oxford-streeten, de a mellék-utcákban is, minden háznak alja kereskedői raktár. Sok lenne az egy országnak, ami minden itt fel van halmozva. Gyakran megtörténik, hogy egy igénytelen külsejű boltba lépve, felvezetnek az emeletre, s elbámulunk az összezsúfolt drága kelmék végtelenségén. E tömött raktárak megszámlálhatlanok. A kirakatok általában koránt sem oly szépek és csábítók, mint a párisiak; hiányzanak vagy igen ritkák az öles betűjű, veres aranyos rikító feliratok, s én azt hiszem, az angolok affectálják az egyszerűséget, hogy annál solidabbaknak láttassanak. Úgyszintén az áruló padokhoz nem igen alkalmaznak nőket, nem úgy, mint Párisban, hol aztán jaj a vevőnek, ha ilyen csinos beszédes boltosné körme közé akadt.

Nevezetes, hogy Londonban úgyszólván minden osztálynak megvannak utcái, melyekben bevásárlásait teszi s az árak aszerint módosulnak. Egy öreg barátom beszéli, hogy illatszereket akarván valaki részére venni, egy fényes boltba bement s egy szekrényke illatszerért 5 font sterlinget kértek tőle. Ő ezt nagyon drágának találta s visszatette. Erre az angol így szólt: Miután ön idegen, nem tudja az itteni járást és szokást, menjen ez s ez utcába, a sarkon találja ugyan ezen firmát, vegyen ott.

Úgy tőn, és éppen azt, épp azon cégtől megvette 2 fontért.

Kérdezé aztán a kereskedőt, hogy lehet ez, s az ezt mondá: Hja uram, az ott a lordok utcája, ott többnyire hitelbe kell adni gyakran több évre, de meg sem vennék, ha olcsó volna, aztán a cselédséget is nekünk kell ellátni ingyen! Így lehet elkölteni a nagy uraknak százezres jövedelmeiket.

Az angoloknak sem kávéházai, sem vendéglői nem mérkőzhetnek a franciákéval. Párisban annyiféle tarka papírral,

fodros zöldségekkel, különb-különbféle szószokkal tarkázott, felfujt, garnírozott eledeleket kap az ember, hogy ha nem éhes is, kedve jön enni; "l'appetit vient en margeant" - mégis néha éhesen kel fel. Londonban ellenben megijed az ember a rengeteg beefstecktől, rostbeeftől, vagy ürücombtól, melyek ugyan páratlan jók, de melléjük adott csupán vízbe főtt zöldségeik s otromba plump-puddingjaik ehetetlenek; sem kávéjok, sem théájok nem jó, amaz nagyon gyenge, emez túlságosan erős.

Ezen ízlésükből következőleg a világon legszebb mézárszékeik az angoloknak vannak; a hús felszeletezve aszerint, aminek való, márvány-asztalokon nyugszik üvegharangok alatt, melyre az ár rá van írva, mint egyébiránt mindennemű más portékára is.

A végtelen raktárak utcáin van is aztán tolongás, 4-5 sor kocsi egymás mellett jön-megy eszeveszett sebességgel s nem tanácsos gyalog az utcán keresztül futni úgy, hogy a keresztutcáknál életmentő szigeteket kellett cölöpökkel rekesztgetni s úgy ugrándozik egyikből másikba az ember, míg átjuthat a kocsi-tömkelegen. A járda sem sokkal kényelmesebb, tán azért van annyi tüdővész angol, hogy agyonszaladja és agyonlökdösi egymást s e tolongásban kiabál a sok hírlap-áruló, hirdetmény-osztogató, tolong a sok házaló, zsebmetsző, koldus, s isten tudja mi. Legfurcsábbak ezek közt azok, kik elől-hátul egy-egy nagy tarka táblát hordoznak nyakukban kereskedői cégek felirataival, és a kolduló zenészek. Láttam egyet, ki violint játszott, de egyúttal fején csörgős-sapka, hóna alatt réztányér, hátán lapos dob volt, melyre a könyökére alkalmazott dobütővel dübbentgetett, s e négy hangműszer mellé még énekelt, s közönként füttyült is, madárhangokat utánozva.

Ha mindezen tolongók és tolakodókhoz oda gondoljuk a járdákra azt az 50 vagy hatvanezer hölgyet, kik cifránál cifrábban öltözve délutáni 4 órától éjfélig úzik kalandjaikat, a Themsére a tömérdek füttyülő, kereplő gőzöst s mindenféle járművet, most már még az utcák felett és alatt is dörömbölő mozdonyokat és vonatokat, a nyárban füstös, télben nedves és ködös levegőt: előttünk álland London vázolata durva körvonalakban.

Már példabeszéddé vált nálunk, hogy az angolok bigott protestansok, éppen olyanok, mint katolikusnak a spanyolok, vagy

mint mindennemű görög vallásúak; - csak arról nem vagyok tisztában, vajon a művelt osztály, főleg az arisztokratia valóban meggyőződésből olyan-e, vagy képmutatásból; úgy is kérhetném: vajon nagyúri külön ízlésből-e vagy politikából, s e kérdés feltevésére azon furcsa körülmény ad nekem okot, hogy míg a világon mindenütt a tudatlanabb osztály bigottabb: hogy lehet Angliában kivételesen éppen megfordítva a dolog?

Hogy az a szegény munkás, ki hat napon át iszonyú fáradtsággal kereste kenyerét, vagy az a hivatalnok és kereskedő, ki asztalához mintegy odaláncolva guggolta át a hetet, inkább szeretne vásárnap a zöldbe menni és mulatni, mint imádkozni, s hogy másfelől a sok mulatságot is megunva, a gazdag osztály óhajt tán pihenni, az megfogható; okát azonban a fennemlített állapotnak nem ebben hiszem rejleni, hanem inkább abban, hogy a vallásból a koronás fők példájára politikát csináltak. Egy nyelv, egy vallás ezen bölcs, - fájdalom - a magyarokéval homlokegyenest ellenkező elvet tűzték ki, s ha Irland kisebb volna, tán rég kap egy szent Bertalan-éjet; így csak vas következetességgel nyomatik. És e kifelé gyakorlott szigor belkövetkezménye a vallás szertartásainak önmaguk általi szigorú megtartása, a legcsekélyebb újításoktól való félelem s a biblia, s tán ennek folytán következetesen a polgári törvények betűihez szoros ragaszkodás.

Szabad legyen egyébiránt az indokok keresgetése nélkül néhány csekélységet felemlítenem, melyek által, remélem, elég világos fogalmat nyerhetünk az angol vallásos érzelmek természetéről.

A protestáns egyházak fenntartási költségeit a katolikusoknak, zsidóknak vagy bármi más vallásúaknak is egyenlően viselni kell a protestánsokkal.

Vásárnapokon parlamenti rendelet folytán mindennemű mulató helyek, sétatérek, színházak, kávéházak be vannak zárva, sőt az első kristálypalota sincs e borzasztó szabály alól kivéve, noha több ízben folyamodott eltörléséért, bebizonyítván, hogy csak ez mentheti meg a bukástól; de mind hasztalan.

Vásárnapon még a posta sem jár s alig pár éve, hogy az omnibuszoknak megengedett a járás azon feltét alatt, hogy lassan tartoznak hajtani.

Van egy vén grapsa imádságos könyv: Common prayer, avult fogalmakkal, avult nyelven írva; több ízben felterjesztett már a parlament elé ennek megújíttatása, de mindannyiszor megbukott az indítvány, mert újítás. Ha pedig valamely szabadelvűbb pap e helyett, vagy a hasonló régi prédikációk helyett maga újakat csinál, nem büntetik ugyan meg, de megbélyegezik mint veszedelmes újítót, és abból ugyan soha sem lesz aztán püspök.

Nem sokkal a magyarországi híres szeptemberi pátens után Cobden úgy nyilatkozott: "Most a magyaroknak jobb dolguk van, mint 48 előtt volt, több vasútjuk, gőzhajójuk van, iparuk gyarapodott, irodalmuk úgy sincs, ennek helyébe azonban a protestáns vallás szabadsága megengedett."

Rónaynak egy igen magas háznál titkári állomás ajánlatott. Ebéd közben megkérdezik: mi különbség van a magyar és angol protestánsok közt, mire ő röviden így felelt: "Ha a magyarok protestánsok, akkor az angolok nem azok."

"Hát mik?"

"Római katolikusok Nr. 2."

Ennek folytán aztán nem lett a titkári állomásból semmi.

Csaknem minden úri társaságban az asztali beszéd nagy része könyörgések, prédikációk, missionariusok működése feletti értekezletekből áll. Ez utóbbiakra az állam évenként nem tudom, hány százezret költ ok nélkül. Tudjuk az indiai, afrikai és amerikai utazók leírásából, mily paródiái ezen missionariusok által alakított gyülekezetecskék a keresztény egyházaknak s hogy azok rendesen csak addig maradnak keresztények, míg a missio pénze tart.

Általában nem csak minden mulatságot bűnnek tartanak vasárnap, sőt még a hírlap olvasást is. Reményinek nem egy helyt felmondák szállását, mert oly vallástalan, hogy még vasárnap is hegedülni mer szobájában. Egy igen gazdag asszonyság és Rónay között többek közt ily beszélgetés eredt meg:

Lady: Ah úr isten, mily istentelen nép lakja ezt a Marylebonnt (London egy része), képzelje ön, a királyné szobrának fejét letörték! Hogy a jó isten hárítsa el róluk haragját.

Rónay: Kérem lady, annál véleményem szerint tán még rútabb tett az, hogy a Watt híres szobra képét, mely a marylebonni

templomban volt, késsel összehasogatták.

Lady: Már ami azt illeti, azon nem ütközöm meg, mert nem volt annak helye templomban és bizonyosan azon botránkozott meg valaki, s azért tette!

A nép azonban nem egészen ilyen; ha általában elég vakbuzgó is, megvannak szeszélyességei, mikor nem akar multságában predikációk által zavartatni. Maga a papság, mely a maga nemében olyan formán képzett, mint a mi papjaink, sokkal képmutatóbb a mienknél, s nem egy könnyen találkoznék nálunk pap, ki elvállalná az utca sarkokon s a vásárokon szabad ég alatti prédikálást - itt pedig van ilyen elég.

Nem egyszer láttam, hogy egy-egy reverendás sovány lelkipásztor megindul az utcán, megy nagy méltósággal, mintha ő lenne a lordmajor, egyedül, vagy legfeljebb valami hozzá hasonló árva egyházfi kíséri, aztán egy utcasarkon megáll, leteszi kis székét, s beleköt a beszédbe ezen épületes bevezetéssel: "That' s the very place where I intended to kome;" (Ez azon hely, hova jönni szándékoztam vala) aztán mondja a mi segedelmünket, könyörgést, miatyánkat rőfös prédikációt, mindent végig, nem törődve vele, van-e hallgatója, és minő? Eleinte egy-két suszter inas áll meg, azután egy-két vénasszony s utoljára néha tömve van az utca ájtatoskodókkal.

Mivel pedig az írás szavai szerint, nem csak szent igével él az ember, hanem kenyérrel és borral is, a tisztelendő atyaság ebben is az írás szavaihoz tartja magát s megadóztatja az áhítatos gyülekezetet, még pedig igen finom civilizált módon. Nevezetesen elővon zsebéből néhány vékony könyvecskét, - valamelyik híres főtisztelendő atya predikációjából ezek az utolsó példányok s csak egy-egy shillingjével eladja. Ha az az 5-6 elkél, még akad más 4-5 legutolsó és ha kell, ismét néhány más legeslegutolsó - ez a vásár vasárnap is szabad!

Néha azonban más fordulatot is vesz ám a vásár. S mivel egy ilyen másforma multságot egy politikai célú gyülekezésnél láttam, szabad legyen néhány szót előbb erről mondanom.

Minden embernek a maga háza a vár, azaz sérthetetlen, mi alatt azt kell érteni, hogy senkit gyanúra, előleges formák megtartása s kezes nélkül elfogni nem szabad. Ha azonban egyszer meg van

idézve, még ha csak mint tanú is, okvetlen meg kell jelennie, kivéven az uralkodót, ki ügyvédét küldheti maga helyett. Egyszer Kossuthot is megidézték, ha nem csalatkozom, a szegény Bekné-féle csúf perben, melyet azonban nem adhatok elé, nem bírván az ügyre vonatkozó jegyzetekkel. Kossuth azt a tévedést követte el, noha ezt is csak hírből tudom, hogy megkérdeteté, személyesen kell-e megjelennie, vagy ügyvéd által is helyettesítheti magát, mi által azon kellemetlen alternatívába jutott, hogy vagy azt kelle feltenni róla, hogy ő, annyi törvény alkotója nem ismeri az angol törvényeket, vagy az uralkodókkal közös kiváltságban remélt részesíttetni.

A másik nevezetes jog a szabad ipar, szabad járás-keelés, szabad kereskedés - mihez még egy nagy jótétemény járul, nevezetesen a katonai szolgálat-mentesség! - Ez ugyan nem áll absolute, de mivel önkénytesekből többnyire kitelik a különben is aránylag kis sereg, sorozásra ritkán kerül a dolog vagy ez a lakosság igen kevés százalékát terheli.

A harmadik az önigazgatás joga, mit a polgár bizonyos censuson felül - mi magasabb, mint nálunk - országgyűlési követei megválasztása által gyakorol. Hogy azonban valamely választó választható is legyen, arra képzettségen kívül 360 font sterling tiszta jövedelem kívántatik.

Van aztán korteskedés, ha nem is oly életveszélyes, mint nálunk, vagy éppen Amerikában, hol revolverezik egymást, de a vesztegetés tekintetében még a mienknél is különb. Volt idő, midőn a városok eladták szavazatukat alku szerint, néha egész 100 font sterlingig fejenként és e gyönyörűséges lélekvásár árát sans géne budgetjeikbe vezették. Most már szelídebben megy. A követjelöltet öles falragaszok dicsőítik, földig gyalázzván egyúttal az ellenjelöltet, a hírlapok még bővebben mossák, szapulják, ajánlják, becsmérlik pártolt és nem-pártoltjaikat - ez az előleges csatározás.

Azután elindulnak az ügynökök házról-házra minden választóhoz, s kit a hogy lehet (ki tudná a 4 szem közti rábeszélési módokat) meghódítanak, s bejegyeznek. A választás napján pedig mindenik után külön kocsit küldenek, mely az nap rendelkezésre áll. Eljő tehát a választó, s szavazatát az a végre kijelölt bizottmánynak

személyesen átadja írásban. Mondják, hogy egy-egy parlamenti ülés helye így módon máig is 5-6, sőt 10 ezer font sterlingbe is kerül.

Sokszor azonban utólagosan nem azt teszi a követ úr, amit reméltek tőle, vagy a kisebbség nyomást akar gyakorolni a többségre s végre tán hogy a censuson alóli proletariusoknak is engedjék valami kis látszólagos beleszólási jog, meetingek azaz népgyűlések és sokszor monstre-gyűlések tartatnak, hol aztán petitiók készülnek néha száz árkusos aláírásokkal.

Március 6-án 1859-ben magam is részt vettem egy ilyen óriás gyűlésen a Hydeparkban. Legalább 20-30000 ember volt ott összegyűlve. Ausztriában, ha már ilyen borzasztóságot megengednének, legalább is egy pár üteg ágyú és egy kis hadtest örködnék felettük. Itt néhány fegyvertelen rendőr vigyázott - tán inkább a zsebmeteszőkre, mint a polgárokra.

Egy állványra felállt valami szónok, s beszélt ott jó torokkal s azután megfogalmazták a tán már készen hozott petitiót és elkezdődtek az aláírások. - Nem tudom, mi balszerencse hajtott ide e közben valami szegény missionariust; tán pap lévén nem állhatta meg, hogy ne beszéljen, ha annyi hallgatót látott. Elkezdett tehát egy üres hordó tetejéről prédikálni, s valóban darabig türelmes hallgatókra talált. Hanem midőn azt kezdé mondogatni, hogy jobb lenne, ha ilyen szent napon nem haszontalan üres világi dolgokkal foglalkoznának, hanem a szent írásként szentelnék meg a szombatot, s hogy egyáltalában mit törődnek ily világi eseményekkel, - még tovább is folytatta volna, hanem valaki kirúgta alóla a hordót és lőn nagy hahota ő atyasága földrebukásán. Még egyszer újra akarta kezdeni a vértanúságra is kész rettenthetetlen lelkész, de ekkor, mintha a földből bujt volna elő, körülvette vagy 300 gyerek s mogyoróval, narancshéjakkal keresztűzbe vette, hogy többé szóhoz nem juthatott, s futnia kellett; - futnia ám: de míg hátulról tolták, elől gáncsokat vetettek lábai elé, s tízszer is felbuktatták, míg végre kibontakozott a sok gyerekből, s az egész gyülekezet hahotájától kísértetve eszeveszetten elfuthatott. És sem a roppant néptömegeből, sem a rendőrökből nem akadt, ki e furcsa elégtételt meggátolja.

Az angol nevelés

(A nép nevelése. - A felolvasások. - Tanulságos mulatóhelyek. - A múzeumok. - A gazdagabb osztály. - Másfél század előtt és ma.)

Ha az angol nevelési ügyre akarunk egy pillantást vetni, mindenekelőtt meg kell különböztetnünk a köznép nevelését és a tudósok vagy gazdagabb osztály nevelését.

A nép az iskolákban nem sokkal tanul többet, mint nálunk, vagy bárhol is az úgynevezett elemi iskolákban, úgy hogy elég angol katonát, különösen irlandit találtam, ki vagy éppen nem, vagy alig tudott írni, ott a regimentnél tanígtatták őket; de valamint nálunk majd mindenki megtanulja a földművelést, úgy ezen roppant gyár- és kereskedő-országban a gyermek minden lépten-nyomon gépeket, rohanó vonatokat, roppant terjedelmű hajókat látva, ezáltal megszokik a gépekhez. Továbbá e temérdek vasúttal hálózott országban könnyebben tehetni legalább kisebb utazásokat, többet érintkezik az ember magánál műveltebbekkel s így pallérozódik. Csak a legszegényebb osztály lesz katonává s ez bejárván a fél világot, tapasztaltan tér meg.

Legtöbbet tesznek a nép nevelésére azon magán társulatok, melyek e célra alakultak s részint nyilvános felolvasások s rajzbeli oktatások, részint mértékletességi s állatkínzás elleni egyleteik által világosítják a nép szellemét.

E felolvasások mindenesetre igen üdvösek, de ismét nem azon osztály által látogattatnak, melynek legnagyobb szüksége lenne rá, mert az éppen a nagy feladat: annyira művelni valakit, hogy kedvet kapjon a tanulásra; az alsó osztály még nem jutott idáig, e helyett jobban szereti a brandi-, gin- és sörházakat és a nyilvános sétatereket. Az előrelátó policia azonban gondoskodott róla, hogy olyan általános ivások és dorbézolások ne igen történhessenek, mint vasárnaponként nálunk, mert a sör- és pálinka-házakban jóformán még csak leülő padok sincsenek, hanem aki inni akar, beszalad egyik ajtón, odadobja előre pénzét, állva megissza sörét és halad odább. Az angol általában iszákosabb a magyarnál, de legalább csendesen iszik és nem esnek társaságos dorbézolások; azt a csömörletes botrányt

pedig soha nem láttam, hogy valaki magát végigmuzsikáltatná az utcán s így a dorbézolásból még parádét csináljon.

Hatalmas tényezők azonban a népnevelésre a közmulatóhelyek, színházak, ipar- és terményi állandó kiállítások, múzeumok stb. A Regents-Park azonkívül, hogy egyike London legszebb és legterjedelmesebb sétatéreinek, olyan állatgyűjteménnyel bír, melynek aligha van párja Európában. A társulat semmi pénzt és fáradságot nem sajnál a még netalán hiányzó - vagy koronként kipusztuló - példányok beszerzésére. Itt aztán míg a köznép az oroszlanokat, tigriseket, vízilovat, óriás kígyót, elefántot, giraffot, vagy a ragyogó tollú fácánokat, struccokat, kondor- és másféle keselyűket bámulja, - a tudományosan képzett ember is megtalálja élvezetét és sorban megismerkedhetik a föld minden lakóival. Lehetetlen érdeklődéssel s élvezettel nem nézni az állatok sajtószerű alakjait, mozgásait, életmódját, szokásait s az ember valóban mulatva tanul s a hat pence bementi díjért élvezetes néhány órát tölthet.

Másik nevezetes mulatva oktató intézet a Colisseum. Itt az ember egy shilling bemeneti díjat fizet, azért aztán következő mutatványokban gyönyörködhetik: Kőszén- és ezüst bányák belseje utánozva eredeti kövekből, svájci vidék víz zuhataggal egészen természet-híven utánozva, hangverseny valamely zeneművészről, magnetizált nő mutatványai, Páris megfoghatlan módon előállított panorámája. Ez megfoghatlan azért, mert a néző gyülekezetet felvezetik az épület kupolájának terasse-szerű tetejére; itt látja az ember maga alatt az ónas görbe fedelet, a mindenki által jól ismert karfára könyökölhet, maga előtt sem üveget, melyen átnézne, sem kifeszített vásznat, mire ködfátyolképpileg vettetnék a tárgy, nem lát, hanem a nagy London helyett egészen természeti nagyságában Párist látja. - Legtanulságosabbak azonban az itteni felolvasások vagy inkább magyarázatok. Ködfátyolképp módra egy falra vették a nap képét s egy tanár elmagyarázta annak nagyságát, távolságát, feltjait és az egész planéta-rendszert, azután sort vett a planétákon, úgy amint óriás távcsöveken nagyítva minő alakokat mutatnak, a holdat, feltjait, hegyeit, fogyatkozásait stb. elmagyarázta, úgy hogy aki soha iskolába hírét sem hallotta, az is tiszta fogalommal tért haza e mulatságos leckéről. Ugyan ilyenemű az indian-house, hol egy

roppant nagy, forgatható földgolyó van, s vele egyenközüleg egy az egész kupolát betöltő égi térkép és sok mindenféle emberismeretre és természettanra vonatkozó kitömött, mintázott, vagy öntött tárgy.

Egy helyen meg nyilvános törvényszéki üléseket tartanak, melyek az eredetitől külsőleg csak abban különböznek, hogy a hallgatóság theázgat és kávézik mellette.

Van aztán Londonnak vagy 60 színháza, melyek a kiállítás fényességében versenyeznek egymással, hogy látogatókat vonhassanak. E versenyek óriásiak. 1858-ban a Drury Lane-színház 6000 font sterlinget költött egy darab előadhatására, hanem aztán adták is vagy 150-szer ismételve, mindig zsúfolt hallgatóság előtt.

A világiállításról, e modern olympiai játékokról miért beszéljek? Hogy mily hatalmas előmozdítója ez a világ általános művelődésének, a kereskedés és ezerféle ipar kifejtésének, legnagyobb bizonyága azoknak részint Angliában, részint Európa más főszerepet játszani óhajtó városaiban ismétlése. De nevezetes tényezői Anglia művelődésének még múzeumai is. Nemcsak a mély tudományok búvárlója talál ezekben felhalmozva mindent, mit fürkészség és ezek kutatása felfedezett s az elveszéstől megóvni méltónak vélt; de vannak múzeumok, mint pl. a Kensington múzeum, kiválólag az üzletek előmozdításának céljából alapítva. Itt láthatni építészeti és gépészeti mintákat s azok előállításához szükséges anyagokat, kendert, lent, pamutot, gyapjút, fát, vasat, érceket, ércartalmú köveket és az azokból készült kelméket s tárgyakat, s így alig van olyan kézmű vagy üzleti ág, mely itt képviselne ne volna. A mulatság mellett mindenki megtalálja azon tárgyakat, melyek őt leginkább érdeklik, s ki tudja, hány jeles találmány, hány nevezetes gép feltalálásának eszméje fogamzott már meg ez állandó kiállítások termeiben. Így például láttam itt egy régi fegyvert, melynél a revolver rendszer, nevezetesen tölténytokokból egy közös csőn általi lövés, már tisztán alkalmazva volt, s a Colt által feltalált, ma az egész világot betöltött pisztoly nem egyéb e régi találmány némi tökéletesbítésénél.

A tudományos pályákra készítő iskolák talán nagyon is szaktudományok szerint vannak beosztva. Különös súlyt fektetnek a számtan-félékre, úgy hogy már 11-12 éves gyermekek algebrai

feladatokat dolgoznak. Ezen képzési módnak köszönhető, hogy Anglia kitűnő mérnököket, gépészeket, hajósokat, tanárokat, orvosokat stb. nevel, de körülbelül mindenki csak is azt tudja, mi az ő mesterségébe vág, a többiről fogalommal is alig bír, - épp ellenkezőleg a magyar nevelésmódtól, mely általánosan képez, de aztán a rendkívül kitűnő elmetehetségeket kivéve, a tömegeből fél tudósokat teremt, kiknek legtalálhatóbb ismertetése e pár szóba foglalható: "ex omnibus aliquid, ex toto nihil."

Ami végre a nagy dúsgazdag osztály nevelőintézeteit illeti, ezek abban különböznek más országok hason célú intézeteitől, hogy az ifjak katonai szigorúsággal neveltetnek és én részemről főleg ennek tulajdonítom az angolok határozott, ha úgy tetszik, bulldog jellemét, mert engedelmeskedni kell annak megtanulni előbb, aki parancsolni akar, - s én nálunk is tudom elég élő példáit annak, hogy szigorú fegyellemmel nevelt ifjakkból jeles, határozott jellemű és becsületes emberek lettek, míg az elkényeztetettek előbb szüleiknek, azután az emberi társaságnak lettek csak terhére; - ellenkező eseteket pedig még kivételként sem ismerek. A tudományokon kívül a testi erő és ügyesség kifejtésére is hasonlíthatlanul több gond fordítatik, mint nálunk, s nemcsak a férfiak, de még a leányok is úszni, vívni, tornázni tanulnak, mi nem csak hogy kifejti az erőt és izmokat, hanem hatalmasan fölébreszti az önbizalmat, s megadja azon nyugodt függetlenségi érzetet, mely minden erős férfit s különösen az angol aristokrátiát jellemzi.

Angliának valódi nagysága kereskedésében nyilvánul legnagyobb mértékben. Vessünk egy pillanatot a térképre s elmondhatjuk, hogy Angliának van valóban vasúthálózata. Ha egy földgömbre kihúzgálnók mindazon vonalakat, melyeken az angol hajók a tengereket és vizeket minden irányban bejárják, nagyon hasonlítana a földgömb az emberi testhez s a kis angol sziget annak szívéhez, mint ahonnan e számtalan erek kiindulnak s hova keringő, éltető útjuk megtétele után ismét visszatérnek.

Vas és szén azon két hatalmas elem, vasakarattal s valódi nemzeti bölcs kormányral egyesülve, mely ezen jelentéktelen szigetet a világkereskedésnek urává tette. Elbámul az ember, ha Anglia és Scócia történelmét olvassa, hogy alig egy és fél század előtt (XIV.

Lajos korában) a francia tisztek Scótiában vályogból és tőzegből épült, boglya kemence alakú, ablaktalan kunyhókban kénytelenítették nyomorogni. Magában Edingburgban sem volt a városházán kívül egyéb valamire való épület, ennek is bősény ablakai voltak, még az úri osztály is bőrökbe s durva darócokba öltözött, s a szappan és gyertya a legkritkább fényűzési cikkek közé tartozott!

És ma? Ma e nemzet, mely akkor ily földhöz ragadt szegény volt; mely oly erőtelenségtel volt, hogy a tengeri rablókát sem bírta féken tartani; mely oly műveletlen volt, hogy a szappan használatát sem ismerte: egyike a világ leggazdagabb, legműveltebb s leghatalmasabb nemzeteinek.

Vas és szén - ezt kellene az angol oroslán helyett címerükbe tenni, mert ez tette őket azzá, amik. Gépek százszorozzák az emberi erőt mindenütt és tesznek képessé hihetetlen tömegeket könnyűséggel mozgatni, gyúrni, emelni, idomítani ezer meg ezer féle műszer-, bútor-, ruházati-, fényűzési cikké - még pedig oly olcsón, hogy a versenyt csak azok állhatják ki némileg velük a világpiacon, kik hasonló gépekkel rendelkeznek.

Még néhány kép az angol életből

(A gyárakban. - A dockok. - Az angolok a boltban. - Az írekről.)

Még néhány vonást akarok bemutatni az angol életből, aztán folytatom elbeszélésem megszakasztott fonalát. Angliáról írva, hogy hagyhatnám el a gyárakat, a dockokat, az íreket, a londoni koldusokat stb?

Nézzünk meg egy fonó gyárat, ahol 20-30000 orsó pereg oly kevés munkás kéz alatt, hogy mindenik 250-300 kéz helyét pótolja, azaz 300 fonó kéz állítna elő annyit, mint egy napszámos géppel fon, nem is említve a kézimunkának egyenetlen, tökéletlen voltát a gyári fonás kifogástalan egyenlő finom munkájához hasonlítva; vagy nézzük meg a hajógyárt, az óriás vastáblák oly könnyűséggel forrasztatnak, hajolnak, fúródznak s idomulnak a gépek alatt, mint a viasz, gépek nélkül nincs a világnak annyi kovácsa, ha mind titánok volnának is, ki e munkát elvégezhetné.

Az angol ipar és kereskedelem óriás voltáról mindazáltal legjobb fogalmat adnak az indóházak és kikötők.

Bármelyikébe menjünk ki a vasúti indóházaknak, oly sürgéstart forgást találunk, mely még akkor is meglep, ha már egész Európán végig utaztunk. Egyik óriási vonat jön s hangyabolyként özönli el az utas tömeg pillanatra a tért, de pár perc alatt már mind eltűnt s egy másik zsúfolt vonat indul; e mellett száz meg száz ember dolgozik éjjel-nappal a raktárakban rakodva, pakolva a soha el nem fogyó szállítmány-halmazokat. A dockokban aránylag nagyobb csend van, úgy szólván kimértebb tempóban mozognak az emberek.

Ott, hol jelenleg a Katalin- és London-dockok vannak, néhány év előtt még házak voltak, hanem e házakat megvették s helyét vagy 4-5 ölnyi mélyen kiásták, úgy hogy ott most néhány ezer hajó horgonyozhat. Különös hatást tesz az emberre, mikor a Temse felőli hídon átmenve látja, hogy a kikötő vize - minden hajóival - vagy két öllel magasabban áll a Temsénél, mitől pedig csak egy kapu választja el; - ha azonban vagy 6-8 órát vár, meglátja, hogy a dagály feltolja a Temsét szintoly magasra, mint a kikötő vize, ekkor aztán a kapukat kinyitják s az útra kész hajók kieveznek, az érkezettek bemennek, s azon percben, midőn az apály beállana, ismét bezárják a kapukat, s így marad benn azon magaslaton a víz, melyen a dagálykor volt. Természetes, hogy ezt megfordítva is lehet gyakorolni, azaz apálykor leeresztvén a kikötő vizét, a dagály előtt bezárni, ekkor aztán a kikötő talaja csaknem egészen szárazon marad, s ezt szintén naponként láthatni a hajók kiigazgatására rendelt helyiségekben.

Az egész kikötőt rakpart veszi körül, és három emeletes roppant raktárak. Minden osztályú kereskedelmi cikknek megvan a maga épülete, s a kirakodás egyenest ezen helyiségekbe történik úgy, hogy a hajókról csigákon emelik fel a legfelső emeletbe is; hasonlóan történnek a berakodások is. Ez a dockoknak azonban csak mechanikai haszna, sokkal jelentékenyebb ennél a kereskedelmi, az adásvevési könnyűség. Amint egy hajó lerakodik, azonnal bejegyezteti árucikkeit, s erről a kikötői igazgatóságtól bizonyítékot kap, mely bizonyítékok aztán valóságos árucikk helyett szolgálnak vagy értékpapíroknak is tekintethetnek, s mint ilyenek kézzől kézre járnak, mígnem oly vevőre akadnak, ki a berakott cikkeket

feldolgozás vagy tovább szállítási célból természetben e bizonyítványokra a raktárakból ismét átveszi.

Első pillanatra talán csekélységnek látszik ez intézkedés; de ha meggondoljuk, hogy ilyen jegyeket egyetlen egy ember százszámra képes naponként venni és adni, míg egyetlen portékának csak megtekintése s lemérése is napokat venne igénybe; továbbá, hogy e papírok egy kézről másra adása semmi költséggel nem jár, míg ellenben az árucikkeknél a ki- és bepakolás s szállítás gyakran az egész hasznot meghaladná: elgondolhatjuk, mily nélkülözhetlen eszközei ezek a gyors forgathatásnak, s ezek nélkül valódi nagy kereskedés nem létezhetik.

A dockokban tökéletes biztos ellenőrködés van, a szenzálok, becslők és hivatalnokok, mind tetemes garanciákat tartoznak letenni, s így a részrehajló bejegyzéseknek eleje vétetik; a bolti kereskedésekben ellenben csak a verseny, s részben a vevőnek jártassága az ellenőrző óvszer az utánzások s csalások ellen. Eddigél az angolok minden kereskedők és iparosok közt a legjobb hírben állottak, ők készítenek mindent a lehető legtökéletesebben, s a boltokban is azt vett az ember, amit kért; azonban az újabb időkben ott is megtanulták már a csalást s ravaszságot, és a világ-műkiállításokon és napról-napra szaporodó közlekedési könnyűség által a többi művelt európaiakkal több-több érintkezés által egyfelől ugyan eredeti szögletességükből és hallgatagságukból egy keveset simultak, de másfelől a kereskedői fogásokat és túlzásokat is eltanulták.

Jelenleg csak akkora kirakatok vannak már Londonban is, mint Párisban, s vetekednek a franciákkal mesteri csábító összeállításában és elrendezésében kelméiknek; roppant tükör-nagyságú metszett üvegtáblák ékítik a boltokat, melyeknek üvege alig észrevehető kék, lila, piros, sárgás s más színeket játszik, melyen keresztül a haszontalan tarka rongy is élénk, finom, kellemesnek tetszik. Bolt felirataik még ugyan nem két métereseek, mint Párisban, de közelednek a felé; hírlapi és külön nyomtatott dicsérő hirdeteményeik túlzóbbak már nem lehetnek, sem ezeknek úton-útfélen osztogatói tolakodóbbak, azt azonban ne is álmodja senki, hogy az ily hirdeteményekben kiírt áron olyan kelmét kap, mint ígérve van,

hanem ez csak csábító szer, a boltban aztán rá tolnak valami mást jó drágán.

Általában az apró részletes kereskedésben minden drágább, mint Európában, de többnyire jobb is, de ami nem drágább, vagy éppen olcsóbb, az bizonyosan hamisított. Az angolok vasneműi és pamutszövet kelméi, melyeket óriási gyárakban állítanak elő, jutányosabbak más ország gyártmányainál; kézműveik ellenben kétszer-háromszor olyan drágák, hanem az igazságnak tartozunk vele megvallani, hogy erősebbek s tökéletesebbek is.

Kevés beszédű s ismeretlen ember előtt óvakodó természetüknél fogva az angolok nem oly alkalmasak kiskereskedőnek, mint a franciák; de annál jobbak nagynak, hol nem sok beszéd, hanem gyors elhatározás, pontosság és szigorú szavatartóság a főkellék; ezt pedig Európa minden népei közt a legnagyobb mértékben az angolok bírják, sőt szeretik kiváló angol tulajdonnak tartani. Nem egyszer hallottam egészen egyszerű napszámosokat és közkatonákat, ha ellenfelük szavuk szigorú igazságán, vagy ígéretük megtartásán kétkedik, ezzel felelni: "hát nem vagyok én angol?" Ha az angol légyottra hív, bizonyos lehet az ember, hogy nem kell várnia; ha az angol nehezen ígér valamit, de az ígéretét meg is tartja, elvállalt megrendeléseket szigorú pontossággal teljesít, és végre semmiféle nemzetet nem utánoz, hanem maga képez egy nagy önálló egészet, melyben sok ferdeség, sok szegletesség és külső durvaság mellett sokkal több a jó, mint a rossz tulajdonság.

Annyit írtak már Irland nyomorúságáról, a londoni koldusokról, az angol lordok mesés gazdagságáról, hideg gögjéről, az angol nagylelkűség s bőkezűségről, sportról, londoni átláthatlan ködről és spleenről, Great Eastern s számtalan óriás hajóikról, az angol szép szőke nők házias jóságáról, az általános comfortról stb. és többnyire olyan egyformán s összhangzólag, de eszményesítve, hogy ma az idegen ember úgy képzei ezek folytán az angolt, mint egy magas, szikár, vereses bőrű és hajú, pénzt pazarul szóró, nagylelkű, magát csupa unalomból, sőt viccből is főbe lőni hajlandó különcöt; az angolok országos intézményeit, műveit, gyárait, hajóit mint netovábbjait az emberi legmagasabb tökélynek. Egy szóval rendesen már ezen gondolatokkal, helyesebben előítéletekkel eltelve, megyünk

közéjük s nem vesszük észre, hogy mindent színezett szemüvegen át néztünk s így más színben láttuk, mint talán a valóságban van.

Néhány csekély jelentőségű, saját tapasztalataimból merített megjegyzésemmel nem igénylem senki véleményét megváltoztatni, csak a vizsgálódni akarók figyelmét fölébreszteni, hogy az éremnek más oldala is van; tekintsék meg azt is.

Irland tagadhatlanul egyike a világ legnyomorúságosabb országainak. Szemere leírása talán a legélénkebb képét adá e nép irtóztató nyomorúságának, melyet ő maga e néhány szóban foglalt össze legtalálóbban: e föld a szenvedés hazája s népe a nyomor és ínség áldozata! Az ő kissé költőies leírásához az ír nép nyomora mérlegéül oda tehetjük az évenkénti tömeges kivándorlásokat és az önkénytes pénzért, kenyérkereset céljából tett katonáskodást.

Azt kérdi Szemere, mi oka ez iszonyú nyomornak; s így felelt meg rá: A túlnépesedés, a kényszerfizetés, a nagybirtokosok künnlakása, a birtokföldarabolás, olcsó napszám, kevés munka, kora házasulás és néphenyeség.

Mindezekre a gondolkozó ember fejében ismét azon kérdés vetődik fel: hát ezeknek ismét mi az oka? Hisz a túlnépesedés másutt többnyire az ipar lehető legmagasb fokra fejlődését, s nem álmodott gazdagságot és jólétet idézett elő, mint Svájc, Belgium és maga a tulajdonképpeni Anglia példái bizonyítják; aztán túlnépesedés és néphenyeség, hogy egyeztethetők össze? - hisz például China zsúfolt néptömege valódi hangya szorgalmú.

Ha a legtöbb író ismertetései után az ír jellemét is tekintetbe vesszük, hogy t. i. ingerlékeny és ábrándos, zaj, lármás multságok, cifraságok kedvelője, babonás, könnyen hívő, rajongó, de a magasabb rangúnak minden jószavára térdet, fejet hajtó, mihez a külső együgyűség és ravasz alattomoság járul: akaratlanul is a nápolyi és a spanyol s bizonyos mértékben az oláh jut eszünkbe, ezeket pedig a rájuk hatalmasodott papság tette olyanokká s e befolyás alatt ferdén fejlődött jellemük gátolja meg - külső elnyomás nélkül is - magasabb állami jelentőségre, hatalmas virágzó állapotra vergődhetésüket.

Nem állítom én, hogy az angol kormány a legbölcsebben és így emberiebben bánik el Irlanddal; de az is bizonyos, hogy az e fajta népeknek, akár saját kormányuk legyen, mint a spanyol s olasznak,

akár mint a mi oláhainknak félig-meddig idegen: elégedetlenek s nyugtalanok voltak s azok is maradnak mindaddig, míg magasabb fokú művelődés nem segít a bajon. Irland papjai Franciaországban tanulnak, ott beszívják az angol és protestans gyűlöletet, onnan sugalmaztatnak folytonosan s ez a keleti óhitű muszka propagandának kisebb mértékű, más fajta kiadása. Ott a törököt, itt az angolt vádolják zsarnoksággal, mert az angol erőhatalommal is fenntartja a rendet. Ne feledjük el azonban, hogy minket, kik tehetetlenségünkben hallatlan messzemenő, s bennünket felbomlással fenyegető engedményekkel akarjuk elégedetlen oláhainkat és szerbeinket elhallgattatni, nem kevésbé tartanak igaztalan elnyomó zsarnoknak. Idegen uralmat mindenki nehezen, zúgolódva tűr.

A koldusok és kalandorok Londonban

(Az utcasarkok. - A mesterség. - A három kezű ember. - Az angol nagy urak. - Az angolok életnézete, s a magyar pazarlás.)

Londonban a koldulás tilos, de azért muzsikával, nyomtatott hirdetésekkel kéregetők, s bizonyos szegleteken persellyel némán ülők vannak elegenden. Mondják, hogy e helyek firól-fira szállnak, s a koldulás ezen neme valóságos mesterségként űzetik. Egy úri ember egyszer egy ilyen öreg koldusnak tévedésből egy fél font sterlinget adott hat pence helyett; tévedését észrevevén visszament, hogy pénzt visszakérje, de az öreg koldus már nem volt ott, a városi őr azonban megmondá neki a koldus lakását, s ez bámulattal tapasztalta, hogy az ő öreg koldusa otthon ép erős ember és tisztességes úri kényelemben él. Elmondván jövedele okát, a koldus kinyitá perselyét, és visszaadta aranyát, - kifogván belőle az adni szándékolt kis ezüst pénzt; emennek csípős megjegyzéseire pedig hidegen azt felelte, hogy neki ez a mestersége.

Vannak azonban nyomorult éhezők is. Egyszer történetből a Kingstreetbe (minő gúny) vetődtem, azonnal körülvett egy csomó apró gyerek és lány, kik még piszkosságra, sőt színre is nagyon hasonlítottak a mi, vagy helyesebben oláh faluvégi cigány rajkóinkhoz, s aligha nem cigány ivadékok, mert kolompárosságot, s

lakatosságot folytatnak apjaik. Vettem magamnak azon nem csekély bátorságot, hogy egy ilyen udvarba és házba bementem. Dűledező nagy rozzant ház volt az, hogy a lépcsőzet ingadozott alattam, az ablakok a tél dacára ócska hírlapokkal voltak beragasztva, az egész házban ágy gyanánt egy dirib-darab, rossz deszkákból összetákolt kopasz pad, egy rossz cserép korsó, s egy fagyertyatartón kívül teljességgel semmi egyéb bútor nem volt, s ez szolgált téli lakásul vagy 8-10 félmeztelen gyermeknek, s ezek rongyos nyomorult szüleinek.

Vannak azonban veszedelmes szegények is, kiktől mind a mellett jobban óvakodhatni, mint a nagyszámú ravasz zsebmetszők, iparlovagok és "lovagnóktól". Mennyin lehetnek ezek, mutatja az a tény, hogy a társas kocsikban, színházi előcsarnokokban nagybetűkkel ki van raggatva: "Őrizkedjél a zsebmetszőktől"; sőt a színházból kijövet, fennhangon kiáltják az örök: "Vigyázzanak a zsebeikre." Mind e figyelmeztetések dacára - szinte röstellve, de mégis megvallom hogy magamon is megesett, hogy míg a banktól Regentstreetig mentem, kilopták tárcámat; magam voltam azonban hibás, miért tettem a kabát zsebembe?

Íveket tudnék beírni csupa ilyen esetekkel, de, hogy némi fogalmunk legyen az emberek ravaszságáról, szabad legyen csak néhány dolgot elmondani.

Egy úriasszony kiszállván a társaskocsiból azonnal észreveszi, hogy erszénye hiányzik, ellenben egy brillantos gyűrűt talál helyette zsebében. Az omnibusz még alig haladt száz lépést s az utcai őrnek jeladásokkal sikerült megállítani és vizsgálatot tartani. Az asszony szomszédjára legkevésbé gyanakodott, mert ez esernyőjére támaszkodva ült mellette és kezét le nem vette nyugvóhelyéből, a közmozgáskor azonban nagy bámulatra kisült, hogy ennek három keze van! Míg egyik igazi kezével és egy jól utánczott kitömöttel az esernyőre támaszkodott, addig a másik igazival a bő angol-köpeny gallér alatt észrevétlenül kobozott szomszédnéja zsebében. A pénzt azon módon nála lelték, a gyűrűt azonban magának követelte, mert ez az ő ujjáról csúszott le s az asszony véletlen kiszállása miatt nem maradt ideje visszalopni.

Ez egyszerű zsebtolvaj volt. - Vannak sokkal kitanultabbak is. Például egy nagy fényes bolt előtt elkezdi egyszer egy taligás, rossz gebe lovát ütni-verní, rángatni, mire az olyat botlik, hogy taliga rúdjaival a nagy kristály üveg táblát bezúzza. Kirohannak a boltból és előveszik a szegény paraszt taligást, hogy fizessen az üvegért 10 font sterlinget. Ez sír-rí, rimánkodik, hogy ő nem oka, gazdája oka, ki oly rossz gebét tart, és hogy fizessen ő szegény családos ember annyit, hisz az több, mint félévi fizetése! Oda jön az utcai őr is, s inti, hogy fizessen, mert különben bekíséri. Nagy sopánkodva elmondja végre, hogy ő a korcsmárosnak a kocsisa, s Barclayhoz küldték sörért, volna nála pénz, melyet gazdája a serfőzőnek küld, de nem mer hozzá nyúlni. Ezzel kiveszi zsebéből a kontó-könyvet s egy beletett 100 font sterlinges jegyet és kéri, hogy engedjenek el még valamit a kárból és egyúttal adjanak írásbeli bizonyítást róla, hogy esett rajta a kár. Végre tehát megegyeztek, kifogták százasából a 8, vagy 10 fontot, s ő mindig sopánkodva odább állott!... Csak később vették észre, hogy a százas hamis volt...

Hamis játékos is tömérdek van, pedig a játék szigorúan el van tiltva. De a játékosok sokkal ravaszabbak sem mint könnyen tőrbe essenek. Rendesen az idegeneket szemelik ki, s jaj annak, ki egyszer körmük közé került. 1858-ban egy fiatal építész hazánkfiába Amerikába szándékozván, Londont útba ejtette. Egy mérnök-eszköz kirakat előtt megállva, melléje jön egy úr s megszólítja tisztán németül.

- Talán mérnök uraságod?

- Építész.

- Ah kollegák vagyunk s még hozzá földik. Annyira örvendek e találkozásnak, hogy ki nem mondhatom. Merre tetszik sétálni? Kérem engedje, hogy kissé elkísérjem; oly rég nem beszélhettem ki magamat anyanyelvemen e sok ménkő angol közt, hogy jól esik németül szólhatnom.

Így aztán szépen elvezette egy német sörházba, s ő parancsolt neki is egy meszely sört.

E közben oda jött 3-4 különböző vendég, letelepednek a lugasban. Végre jön egy arany gyűrűs, nyakig láncos elegáns dandy s parancsolja a pincérnek: kérdezze meg ezen ott ülő uraságokat, akarnak-e vele kuglizni.

A lord belemarkolt nagy zsebébe és kitett vagy 50 darab ragyogó fényes aranyat, - a játék abból állt, hogy ő lordsága dobott a királyra - a többiek erre fogadtak ő ellene.

Feltűnőleg rosszul dobott, 5-6 lökésből is alig talált egyszer, folyvást vesztett és fizetett.

A mi földink németje sopánkodott, hogy éppen most nincs nála pénz, most, mikor e hóbortos lordtól pár perc alatt nyerhetne 20-30 fontot. Szegény építészünknek összes pénze vagy húsz aranyból állott, alig elegendő az Amerikába átmehetésre, nem bírt ellenállni a császnak és próbára tett egy aranyat és... nyert.

Másodikat is tett és ismét nyert.

- Tegyen többet - biztatá a német - most mindjárt elnyerik a többiek a lord minden pénzét.

Tett tehát vagy négyet és... vesztett.

- Kettőzze a tételt, biztatá a német, ez csak történetes volt.

Kettőzé és... vesztett - s így néhány perc alatt egy fillér nélkül maradt.

Az öreg jó lelkű Ihász menté ki a kétségbe ejtő helyzetből, ő gyűjtött számára annyit, amennyivel szűken átutazhatott az Óceánon.

Ilyen csalóktól hemzseg egyébiránt minden nagy város, s a törvény nem bír velük. Angliában például a vendéglős tartozik az elnyert pénzt a vesztesnek visszafizetni, sőt még más büntetés, bezáratás stb. is érheti érte; de a ravasz csalók mindig idegen újoncokat szemelnek ki, kik nem tudják ezen törvényt, sőt még csak a helyre, hol lefőzettek, visszatalálni sem képesek, s így vajmi ritkán van eredménye a bölcs törvénynek.

Az angol közélet árnyoldalairól beszélvén, nem hagyhatom említés nélkül a mai demokratikus kor szellemével annyira homlokegyenest ellenkező ősiségi törvényt, melynek folytán a gyermekek közül az első szülött örökli az apának vagyonát és grófi, bárói címeit, míg az ifjabb, gyakran sokkal jelesebb testvérek legfeljebb az anyai hozományon osztoznak és az idősebbtől évpénzt húznak, de az apának még nevét sem öröklik. Így származnak aztán a mesés gazdag, 10-12 millió forint jövedelemmel bíró lordok, a valódi kis királyok, kik fejedelmi udvarokat tartanak, míg ifjabb fivéreik a

tengerészetnél, a hadseregnél vagy a távol Indiában iparkodnak maguknak rangot és vagyont szerezni.

Emberiségi szempontból ez égbekiáltó igazságtalanság a testvérek iránt. Kétes az is, vajon az államnak a kevés számú nábob s mellettük a milliányi semmivel bírók hoznak-e több hasznot, vagy a francia és olasz módra elforgácsolt apró birtokocskák? Kisebb birtokok aránylag többet szoktak jövedelmezni tehát több adót elbírnak, aztán meg sokkal nagyobb számú embert tartanak független jólétben, mint a nagyok; másfelől azonban bányák, gyárak, százados erdők; nemes fajú ménesek és nyájak, gulyák - mind megannyi nélkülözhetlen cikkei az állam virágzásának nem létezhetnének nagy birtokok nélkül. Aztán a tapasztalás azt mutatja, hogy Európában Anglia, Ázsiában Japán vitték aránylag legmagasabbra, pedig mindkettő a nábobok hazája. Az igaztalan mértéket kiegyenlíti a ranggal járó pazar fényűzés, mely a roppant jövedelmet végtelen számú iparos, művész és munkás között osztja szét; másfelől meg a lordok nem csak a vagyonosságban, de a nemzet nagyságáért való áldozatkészségben és buzgóságban is elsők tudnak lenni.

Az igaz, hogy így igazi kasztot képeznek, a nem nemes embert semminek tekintik; de másfelől oly csökönyös angolok, hogy az angolnak még különcségeihez is ragaszkodnak, s legfőbb büszkeségük abban áll, hogy angolok.

Nálunk azt hiszik, hogy az angol nyílt markú és pazarló. Ezt én sem Krimben, sem Londonban nem tapasztaltam, ellenkezőleg azt láttam, hogy igen is számító. De beszéljen egy-két példa.

Rónay egy gazdag lord leányainak leckéket adott. A kisasszony beteges volt és néha nem vehetett leckét. Ezt azonban Rónay nem tudhatva, megtette oda és vissza útját, még pedig bérkocsin, mert felette messze lakott. Hó végén fizettek ugyan pontosan, de az elbetegeskedett 3-4 óra árát levonták a havi díjból. Ezt már nem tenné egy magyar mágnás.

Krimben meg a hadjárat vége felé H. ezredest kinevezték tábornoknak. Tiszteletére tisztársai nagy ebédet rendeztek nálam, ki ekkor, amint annak helyén elmondtam, kereskedés mellett kávéház és vendéglő-tulajdonos is voltam.

Egy másik ezredes három napig alkudozott velem az ételek ára felett előre. Ebédhez aztán az angolok először is saját boraikat hozták el és itták, végül meg két hétig kelle az ezredes úrnak a nyakára járatnom a számlával, azzal mentegetődzvén, hogy tisztársaitól nem bírja összeszedni a mindegyikre ráeső összeget! Ezek pedig mind nagy urak voltak; a legkisebb rangú az egyedüli nem törzstiszt közöttük, a lord Russel fia volt.

Nem ok nélkül áll tehát az angoloknál az a divat, hogy előre fizetnek a korcsmák és vendéglőkben, csak hogy az éppen nem valami bőkezűségnek a jele ám. Bizony nem hogy bőkezűek és a tett szolgálatért elismerők volnának, sőt kinevetik az embert, ha magyarosan szívességből tesz valamit, s ha minden cselédnek, pincérnek pénzt dobál. És ebben az angoloknak teljesen igazságuk van. - Egy ezredes megkért egyszer a balaklavai kikötőben, vitetnék haza neki egy kis csomagot. Midőn semmi fizetést nem kértem érte, bosszankodott és szemembe mondá: Nem akarok önnek lekötelezettje lenni! Cziriéket pedig, ki magyaros úrhatnámsággal egy angol tallért dobott egy suhancnak, ki az ő és angol generálisa lovát néhány percre tartotta - szemtől szemben kinevette és bolondnak mondta az angol, ha ott hat huszast ad, hol egy hatos is elég lenne.

Pichler egy angol kereskedőnek eladott egy zongorát. Miután már megvolt az alku, kellett még valamit hozzá adni, mi mindössze is 5 shillinget ért. Pichler röstellte ez öt shillinget külön árjegyzékbe venni. Az angol figyelmeztette rá és kinevette érte. Pár perc múlva Pichler egy köteg papírt kért ugyanezen angoltól, ki papírkereskedő volt, s íme ez nem restellte az egy shillinget megvenni érte.

Nincs ferdébb s oknélkülibb pazarlás az úgynevezett magyar bőkezűségnél, kivált ha még hozzá gondoljuk általános szegénységünket; hanem az angolra ne fogjuk rá ezen nemzeti büszkeségnek tartott hibánkat. Sokkal jobb az angol elve: nem tenni semmi szolgálatot ingyen, de nem is fizetni ingyen senkinek.

A többi angol különködés is más színben látszik, mihelyt az indokokat közelebbről vizsgáljuk. Nagyrészt onnan származnak, mert az angol, ha külföldre megy, nem törődik a divattal s a közvéleménnyel. Ő a maga vastag cipőjét, konya kalapját, bő ruháját senki kedvéért fel nem cseréli mással, sem életmódját meg nem

változtatja, szóval senkihez nem alkalmazkodik, hanem azon bölcs elvet követi, hogy ha pénzem van: mindenütt otthon vagyok s úgy teszek, amint nekem legkényelmesebbnek tetszik.

Nagy emberek közelről nézve

(Szemere Bertalan, Vukovics Sebő - Kossuth, Pulszky és fiai)

Amennyire időm, de különösen rangom - mert ez a fő ajánló levél a világban - és pénzem engedé, iparkodtam Londonban élő nevezetes embereinkkel megismerkedni. Szeretném, ha észleleteim folytán csak szépet mondhatnék felőlük; de mit tehetek róla, ha némelyik közelről nézve kisebbé törpül, mint a távolból. Én szeretem a jót elmondani mindenkiről, jobban, mint a rosszat; de másfelől hízelegni nem tudok, - kénytelen vagyok kimondani az igazat, még ha sért is, ez már szomorú kötelessége a krónika-írónak. Egyébiránt is csak egyes vonások közlésére szorítkozom, ezek közül is csak azokra, melyeket közvetlen közelből észlelhettem.

A volt kormányzó után rang szerint a volt miniszterelnököt illeti az elsőség, kezdem azért rajta.

Szemere Bertalan. Magyar László, hírből mindnyájunk előtt ismeretes afrikai utazó, terjedelmes útleírási levelet küldött Szemeréhez; ő e levelet átküldé Rónaynak, ki azt angolra fordította, nagy utánjárásokkal az ázsiai társulatnak benyújtotta, illetőleg elfogadtatását eszközölte, s egyúttal Magyar L. részére az említett társaság pártfogását kérte. E cikk aztán a lapokban közöltetett. Később Szemere a magyar lapokban azt írta róla, hogy e levelet Szemere angolra fordítván, átküldte Rónaynak az akadémiához benyújtás végett.

Az akadémia Londonban felszólította aztán Rónayt, intézzen egy levelet Magyar Lászlóhoz. Rónay közölvén e felszólítást Szemerével, ez neki ült, írt egy 3 árkusos levelet saját élete és dicsőségeiről, ezt bérmentetlenül átküldte Rónaynak, azon megkéréssel, hogy fordítsa le angolra és közölje a lapokban. Tett még 6 tiszta ívet is mellé, aláírva, hogy arra is írjon, amit tetszik, de közölje a lapokban. - Természetes, hogy az akadémia e levelet félre dobta, azt mondván rá: "Nekünk ezen úrral semmi közünk".

Jellemző az is, hogy a nagy republikánusság mellett Rónayt barátjának címezni sokallta, más olyan címet pedig, mely ismét vagy sok, vagy kevés ne lenne, nem talált és így leveleit minden megszólítás nélkül szokta írni. E mellett Szemere oly félénk, hogy csak a kinyomtatásra szántakat írja alá, s oly fősvény, hogy nem röstell egy külön levélkét írni az öreg Mayerhez, ebbe dugni árkusos levelét s a jó öreget terhelgetni még a kézbesítéssel is.

Az emigrációban Szemere a republikánus főnök szerepét igényli magának, mi ugyan nem igen egyezik meg volt magyar királyi miniszterségével, de későbbi munkái szellemével sem. Batthyány, Görgey és Kossuthról írt munkáiban Batthyányt az édig magasztalja, nem hiszem pedig, hogy a boldogult gróf fényes tulajdonai és szeplőtlen hazafisága mellett republikánus is lett volna; Kossuthot ellenben földig alázza, kíméletlenül feszegeti gyöngeségeit, hibáit és bűneit, még pedig úgy, mintha ő mindezeket már benn a hazában tudta és látta volna. A gyűlölet szól ennek minden sorából, és nem veszi észre, hogy ez által egyúttal önnön magát is vádolja, mert hisz ha látta mint a Kossuth minisztere, miért nem gátolta meg; ha pedig nem bírta meggátolni, miért nem köszönt le? Az igaz, hogy ő nyújtotta azon tán egyetlen példát a maga nemében, hogy miniszterelnök léteire titkon ellenzéki volt, ami azonban nem valami nagyon republikánus erény!

"Lombok és tövisek" című munkája szintén szenvedélyes kitörésekkel, személyeskedésekkel van tele, túlzó a megdicsérések, túlzó a megrovásokban egyiránt; de republikánus szellem ezt sem lengi át, ellenkezőleg a tömjén ebben is inkább mágnási alakoknak nyújtatott.

Még egy névtelen röpirat jelent meg az emigrációról, mely ugyan nincs ő általa aláírva, sőt csel van vetve benne az által, hogy az író Szemeréről is beszél: de a Kossuth ellen intézett heves megtámadások, az előbbi munkáiban ellene mondott vádaknak még mérséketlenebb ismétlése, és a stil azonos szúrós darabossága fölismertetik a névtelen szerzőt.

Mily rettentő a különbség ezen művek darabos, összefüggetlen gorombasága és a Szemere hajdani művei közt, mily borzasztó változáson kellett ez embernek átesni, hogy ennyire megváltozzék.

Sajnos, hogy a "le stil c'est l'homme" mondat most is igaz maradt s a szaggatott darabosság már ekkor kétkedést gerjesztett a szerző elméje teljes rendben létele felől; csak az a sajnálatos, hogy egy ily végtelen hiu s mindig túlságokban járó ember oly nagy szerepet játszhatott a nemzet élet-halál harcai körül.

Vukovics Sebő volt igazságügyér. A forradalom alatt a rácok vad vandalsága, aztán a lengyelek rút magaviselete gyanússá tettek már előttem minden oly embert, kinek neve - vics, vagy - szky-vel végződik; megvallom, szinte félve mentem el Vukovicshoz, nehogy az ismeretség szétoszlassa azon nimbuszt, mely ott ragyogott azoknak feje körül, kik a szabadságharc alatt nagy szerepet játszottak; de mennyire meg voltam lepetve, midőn egy csöndes, komoly jellemű embert találtam, kiről a szegénység és betegség sem bírta lerázni azt a tiszteletgerjesztő nyugodtságot, mely azon emberek kiváló tulajdona, kik tisztában vannak lelkiismeretükkel, kik elmondhatják, hogy "nincs oly tettem, melyet bánnom kellene, s hasonló körülmények között ismét hasonlóan cselekedném."

Az ilyen emberek díszai az emberiségnek, hanem forradalmároknak éppen nem valók. Az öreg Mészáros Lázárral egy osztályba sorozható ember vala Vukovics s - "honestus a suis vocatus."

Kossuth két fia: Feri és Lajos ekkor 16-18 éves ifjak valának, de már a mérnöki kurzus vége felé jártak s a British University kollege legkitűnőbb növendékeinek tekintettek. Feri a tanárok és tanuló társak véleménye szerint többet tudott, mint Lajos, de midőn elő kelle adni valamit, akkor emez túltett mindenkin az egyetemen s fesztelen könnyű elbeszélő modora kétevé, melyiket illeti meg kettőjük közt az elsőség. Mint gyermekek megtanulták otthon Karády keze alatt a magyar és német nyelvet, a mérnöki előkészítő tudományokat néhány évig Párisban, a magasabb tanokat a londoni egyetemen hallgatván, e négy nyelvet teljesen egyenlő tökélyvel eltanulhatták, s e mellé öröklöttek olyan nevet, melynek viselője már tanuló korában sem lehet más, mint első vagy semmi.

Van az egyetemen egy kis országgyűlés, tökéletesen a nagy parlament mintájára berendezve, hol az ifjú előre gyakorolhatja magát: hogyan beszéljen majd, midőn országgyűlési követ lesz belőle.

Itt kellett volna hallani a két Kossuth-fiút, kivált midőn egyszer azon kérdés volt napirenden: vajon Ausztria létezése hasznára vagy kárára van-e Európának? Ők csak ketten álltak síkra egész tömeg szónok ellen bizonyítani, hogy Ausztria úgy, amint van, csak kárára, sőt veszedelmére van. Lajos úrfi neki hevülve lecsapta készített beszédét és a pillanat lelkesedése alatt oly hatalmas szónoklatot rögtönzött, hogy az ilyen magamféle magyar hallgatónak úgy tetszett, mintha az apát látná újabb kiadásban; ellenben a Feri beszéde higgadtabb, a történelemből összeállított okadatolás által megcáfolhatlanabb, s így keresztatyja szónoklatához vala hasonlítóbb.

Még ekkor nem vesztették volt el anyjukat és leány testvérüket, sem az öreg úr és Pulszky közé válaszfalat nem húzott Pulszkynak a Deák-párthoz csatlakozása. Ekkor szokása volt az egész családnak - ide érte Ihászt is - a szombat estéket Kentish town-ban Pulszky vendégszerető házánál tölteni, hova néhányszor szíveskedtek engem is magukkal vinni.

Kossuth épp úgy tudott adomázni s mulattatni, mind Deák; de inkább kerülte az élceket, mint ellenfele, tudván, hogy az a kis élvezet, hogy egynek kontójára megnevettet egy társaságot, - nem ér fel azon egynek keserűségével és ellenséggé tételével, kit mások nevetsége tárgyává tett. Bámulandó az öreg úr tudományosságának sokoldalúsága; elbeszéléseiben különös taktikával bír nem éreztetni a hallgatósággal az értelmi fölényt, ellenkezőleg a házi úrral, Pulszkyval, kinek arcán mindig gúnymosoly ül, mintha mondaná: ezt én tudom, de ti nem. Politizálás közben azonban Kossuth neki hevül és néha oly elemi tételek magyarázatába fog, hogy az ilyen magam fajta hallgatag, de olvasni szerető ember önkénytelenül e kérdést teszi magának: "vajon oly tudatlannak tart az öreg, hogy ezen magyarázatot szükségesnek véli?" Csak később jut eszébe, hogy a népszónoklatnak e mód egyik elmaradhatlan kelléke.

A mély tudományú házi úr: Pulszky szeretetre méltó természetét jobban ismeri a világ, mintsem én még valami érdeklőt szólhassak felőle. Én csak köszönetemet fejezem ki neki. Ő talán nem is gyanítja, hogy mily jól esik egy rideg körülményekkel, vagyontalansággal küzdő, s e miatt műveltségénél alantabb álló emberek társaságába sodort ifjúnak egy-egy órára művelt embert megillető bánásmódban

részesülni. Itt volt egyúttal alkalmam észlelni Pulszky úr 9-10 éves kis fián, mily nagy súlyt fektetnek az angol iskolákban a számtanra. E gyermek már algebrai feladványokat, még pedig már két ismeretlenű feladványokat dolgoztatott. Igaz, hogy egykor Kabós Ödön tanítványommal én is megmutattam, hogy 9 éves gyermek képes ezt megtanulni, de ezt tőlem különcségnak vették akkor; Ágoston úrfi példáján láttam aztán, hogy ez az angoloknál rendes tantárgy már 10-12 éves gyermekeknél.

Rónay Jácint volt püspökkel, kit most egyszerűen doktornak hívtunk, egy házban laktam s egy asztalnál ettem egész Londonban létem alatt. Sok oldalú szakképzettség, általános tudományos készség és szorgalom tekintetében alig hiszem, hogy egy könnyen hozzá hasonló embert lehessen találni. Egynek klasszikus nyelveket, másnak szám- és mértant, harmadiknak bölcsészetet, történettant, ismét másoknak német, francia, sőt magyar nyelvet tanított; naponként 9-10 órát is adott össze-vissza, amint a többnyire főrangú tanítványok kényelme kívánta; mértföldnyi távolságokat kellett egyiktől a másikhoz kocszni, s voltak napjai, midőn nem ért rá ebédelni. És mégis ráért este, illetőleg éjjel 3-4 órát írni nagy bölcsészeti művén. Azt mondják: docti male pingunt; tessék megnézni Rónay csinosan bekötött műveit, az utolsó kötet utolsó lapja is azzal a szép könnyen olvasható kerek betűkkel van írva, mint az első, valóságos travail d'un benedictin. Még a katonai tudományokban is otthonos, s úgy vallási, mint politikai nézetei elfogulatlan szabadelvűek; vajha a katolikus főpapság mind ilyen volna.

Gróf Teleki László és Sándorral lesz szerencsénk találkozni Olaszországban, több nevezetes menekült hazánkfiával együtt. Londonból meg kell még említenem az öreg Mayer hazánkfiát, London első szűcs mesterét, ki 40 évi itt lakás, meggazdagodás, leányainak itt férjhez adása dacára el nem feledheti az édes hazát; örült, ha becsületes szegény menekülttel jót tehetett és 70 éves korában elhatározta, hogy eladja házait és haza megy, nem tudom - úgymond - elviselni a gondolatot, hogy idegen földbe legyek temetve.

1859

Napoleon császár és Kossuth Lajos

(Ihász kardja. - Kossuth nyilatkozata a követelt francia garanciákról. - Klapka. - Kossuth fővezérsége. - Kossuth értekezése Napoleon császárral. - Napoleon császár nyilatkozata Magyarországról. - A föltételek.)

Ritka nap volt, hogy az öreg Ihász a Pichler házat, vagy én őt meg ne látogassam. Szeretetre méltó becsületes jó ember volt ő mindig, az is lesz míg él, e mellett a jóreménységet ő tartotta fenn bennünk csüggedetlen optimizmusa által. Napoleonnak híres újévi üdvözlete óta különösen jó kedélyben volt. Szorgalmasan olvasta a lapokat és szaladt vele hozzánk, ha olyan cikke akadt, mely háborút jósolt. Szomorú állapot egy nemzetre nézve, mikor óhajtania kell az emberiség e szégyenteljes átkát.

Ápril. 10-én bekopogtatok az öreg úrhoz s egész elragadtatásban találok. Asztalán egy csomó hírlap s a Starnak egy cikke aláhúzva veres irónnal: Az osztrák megüzente Victor Emanuelnek a hadat!

Elővette régi egyenruháját, hanem abból bizony 10 esztendő alatt meglehetősen kihízott. "Ide veled régi kardom" szóval kihúzta a híven őrzött acélt. Rozsdás volt biz az egy kicsit, de az idő még az embert is megrozsdásítja, hát még a vasat?

- Hiszi-e már, hogy újra felkötjük a kardot?
- Azt akár mindjárt megteheti.
- Hát nem hiszi, hogy még ez évben haza megyünk?
- Nem biz én.
- Hát nem hiszi, hogy az osztrákot tönkreverik?
- Az már valószínűbb.
- És még sem kötne kardot?
- Ha hazámért lehetséges, azonnal.
- Kezet rá!
- Itt a kezem!

Innen aztán mentünk Pichlerékhez, s Ihász elragadtatásában már ott úgy mutatott be, mint leendő segédtsztjét.

Még ettől a naptól számítva egy hónap telt el elindulásunkig, s én ezt a Brandt harctana, s a tábori szolgálat kézikönyve olvasgatására s Vauban erődítési tana átnézegetésére fordítottam. Az emigráció előkelői azonban szokatlan sürgést-forgást s élénk tevékenységet fejtettek ki.

Egy este Ihász és Pichler társaságában Pulszkyhoz mentünk, ki mellesleg említve ez időben a legjobb barátságban élt Kossuthtal. Ott találtuk az egész Kossuth-családot, továbbá Figyelmesit nejestől és Kisst, meg egy nem emigráns magyar orvost. Mi természetesebb, mint hogy a magyar ember jó vacsora után pipafüstnél politizál? Én a hallgatóság közé tartoztam, de aztán figyeltem is az eszmemenetre, s a Kossuth nyilatkozatait röviden ennyiben foglalhatom össze:

"Én nem fogom az ország sorsát haszontalan kockáztatás által még veszélyesebbé tenni. Napoleon és Victor Emanuel jól tudják, hogy nálam nélkül Magyarországot sikeres fellépés és komoly felkelésre nem bírhatják; én meg vagyok győződve, hogy a magyar nép felszólításomra ismét fegyverre kél s egy emberként áll fel szabadsága és függetlensége kivívása céljából; hanem én garancia nélkül nem csak egy lépést sem teszek, de meggátlom azt is, ki tenni akarna, mert bukásunk nem csak az osztrák hóhérkodások ismétlését eredményezné, hanem a nemzetnek is önerejében való bizalmát és bennünk vetett reményét venné el. A garancia pedig abból áll; kell, hogy legalább 20000 francia magyar földre lépjen a felkeléshez szükséges pénz és fegyverrel ellátva, függetlenségünket pedig előlegesen is ismerjék el."

Ugyanez időben Klapka Párisban Napoleon herceggel és Turinban Cavour gróffal értekezett, azonban ezek csak a következőket ígérték: Az osztrák seregben szolgáló magyar ezredekhez emisszariusokat küldenek Kossuthtól szerkesztett s őket általános lázadás és átszökésre serkentő kiáltványokkal; ha aztán szökevények lesznek, ezekből egy magyar légió alakíttatik, melyet egy francia vagy szárd hajóraj valahol a dalmát partokon, legalkalmasabb helyen kiszállít, némi fegyverrel és pénzbeli előleggel ellátva.

Kossuth ezen ígéretekkel megelégedve nincs, mindenesetre garanciát követel, mely - mint fennebb említém - függetlenségünk

elismeréséből és a francia zászlónak magyar földön történő tetteges engajirozásából állana.

Mi ezek előtte még az előleges alap is meghatározhatott volna, már némileg egyenetlenség tört ki főnökeink között. Nevezetesen Kossuth kijelentette, hogy átlátván, miszerint a katonai fővezér s a polgári főnök közti irigykedés egyenetlenkedés s ebből származó vész csak úgy kerülhető ki, ha mind a két hatalom egy ember kezében van összpontosítva: a fővezérséget kezéből ki nem ereszti s hír szerint Klapkát felszólította: akar-e az ő főparancsnoksága alatt vezérkari főnök lenni a hadügyérséggel együtt?

Klapka az ajánlatot kedvetlenül fogadta, de elvállalta, azt mondván: "Én soha nem akartam ön ellenében versenyzőül fellépni, s nem hiszem, hogy valaki ezt tetteimből következtethetné, - mindenek előtt a haza ügye áll előttem."

Az emigrációban ez időben öt tábornok volt: Vetter, Perczel, Klapka, Kmetty és Czecz. - Vettert mindenki tanult katonának, de inkább tanárnak, mint fővezérnek valóul ismerte; Perczelt a Szemeréével vetekedő hiúsága, önbálványozása s nyakassága miatt senki nem szerette, sőt veszedelmes embernek tartotta; Kmetty és Czecz rang szerint is hátrább állottak Klapkánál, de nem csak az emigráció, hanem az általános európai közvélemény is Klapkát kitűnő katonai tehetségnek ismeré, és így a leendő függetlenségi harcban a fővezérséget mindenki neki szánta, meg lévén győződve, hogy nemcsak hogy Görgey-féle alávalóságra vetemedni képtelen, de sőt önfejúskodási s engedetlenségi hibákba is esni valamennyi tábornokaink közt legkevésbé fog. Rossz vért csinált azért annak hallása, hogy Kossuth a fővezérséget magának akarja tartani, mert Kossuth hazafiasságában ugyan bízott, de fővezéri tehetségeiben - 10 évi szorgalmas tanulmányozása és lángesze dacára - kételkedett mindenki.

Ápril. 30-a táján hirtelen muszka-francia szövetségről kezdettek irkálni a lapok. Ez főnökeinket nagy zavarba hozta. Csak nem állhattunk leghalálosabb ellenségeinkkel egy zászló alá? Azonban mily rosszul voltak a lapok értesülve, bizonyosága az, hogy a muszka sereg-összpontosítások hírére éppen az ellenkezőről, nevezetesen osztrák-muszka szövetségről és Magyarországnak orosz seregek általi

megszállásáról kezdtek újra irkálni. Szerencsére egyikből sem lett semmi. A muszka visszaadta Ausztriának az 1854-1855-i szívességet; Napoleonnak meg nem volt oly nagy szüksége rájuk, hogy e végett a párisi béke pontjait megváltoztatni méltónak tartsa.

Vukovics urat meglátogatván, kérdezém tőle: mit csinálunk már most - ha t.i. muszka-francia szövetség lesz? s ezt felelte rá: "Legjobb a muszkával jól lenni; ha látja, hogy nem hencegünk, ő is békét hagy egy darabig."

Valamivel e muszka hírek keletkezése előtt Pulszky összegyűjtötte a német emigrációt, - be akarván azt is vonni az osztrák elleni működésbe vagy legalább meggyőződni leendő magatartásuk felől. Volt aztán közöttük, ki mély bölcsességgel így nyilatkozott: "Napoleon c'est la mort, mais l'Autriche c'est la damnation éternelle!" Egyik sem kell.

Mások nem emelkedtek a bölcselkedés e magasságáig, hanem egyszerűen így állíták fel a tételt: "Ausztria német, Napoleon pedig nem német, tehát Ausztriát kell pártolni."

Tartattak aztán nagyszerű francia-ellenes, nagy németegységi, demokratikus, republikánus, sőt szocialisztikus szónoklatok is; azonban tulajdonképpen semmit sem határoztak, hanem néhány órai szónoklat után elmentek sörözni azt mondván: "wass geht uns das an?"

Amint a háború kétségtelenné lett, azonnal komolyabban láttak főnökeink is a működéshez. Kossuth meghívást kapott legfelsőbb helyről a Párisba menetelre és május elsején át is ment. Mindenekelőtt a Kossuth fővezérsége felől tartottak értekezletet, s igen bölcsen abban egyeztek meg, hogy hárman, úgy mint Kossuth, Teleki L. és Klapka együtt gyakorolják a főhatalmat s "honvédbizottmány" címet viseljenek; ezenkívül kibékültek a nehéz természetű Perczel Mórral is azon feltét alatt, hogy a hazában egy alakítandó hadsereg vezérsége ígértetett neki; hátra volt a nehezebb kérdés: megállapítani Napoleonnal az alapfeltételeket.

Többször értekezletet tartottak Napoleon herceggel Kiss Miklós ezredesnél s a már fentebb említett pontok ez által főbb vonásaikban elfogadtatván, május 7-én Kossuth kívánta ezeknek maga a császár általi elfogadtatását s illetőleg szentesíttetését. A herceg - ki

természetesen mindent bátyja tudtával és megbízásából tett - kocsijába ülteté Kossuthot és elvitte a császárhoz. Éjfél után két óráig vártak rá s akkor ismét a hercegtől kísértetve jött vissza, ki még darabig ott maradt. Távozta után elmondá Kossuth a fogadtatás eredményét:

Napoleonnak szándéka az osztrák birodalmat megsemmisíteni s más kombinációk által helyettesíteni egy oly állam által, melynek középpontja Magyarország lenne. Ha fegyverei győzedelmesek lesznek, nagybátyja példájára felhivandja a magyar nemzetet, hogy válasszon magának akár valamely más uralkodó házból, akár bennszülött királyt. Kossuth a kivitelre 60000 franciának magyar földre kiszállítását s kezdeményezését jelölé e cél elérése egyedül biztos eszközének; de Napoleon aggodalmát fejezé ki a német szövetség és Anglia magatartására nézve. A németeket még tán lehetne, úgymond, elhallgattatni az osztrák-német tartományok odaígéréssel; de félek az angoloktól, hogy felhasználják ürügyül oly roppant költség- és fáradsággal előteremtett tengeri erőm megtámadása s megsemmisítésére. Kossuth erre felvilágosítá, hogy Magyarország felkelhetése e nélkül teljes lehetetlen s így végre engedett Napoleon s megígért nem ugyan 60, de 20000-nyi segédhadat Napoleon hg vezetése alatt. Felszólítá egyúttal Kossuthot, hogy menjen vissza Angliába és fejtse ki minden erélyét és ékesszólását az angolok be nem avatkozásának kivitelére. A szökevényekből állítandó sereg szervezése, fizetése, fegyverzése és szállítására vonatkozó feltételek megállapítására utasítá szárdiniai követét, hogy a magyar triumvirátust az olasz kormánnyal egyenes összeköttetésbe tegye.

Ezek azon feltételek, melyeket mindnyájunkkal, kik hazánk függetlensége kivívására újra fegyverbe állni ajánlkoztunk, a Kossuth környezetéből közöltek. Ha most ide írnám szóról-szóra, akkor naplómba jegyzett gondolataimat és észrevételeimet, - azt mondhatnák rá: könnyű utólagosan jövendölgetni; azért hallgatok. Mivel azonban némely szó- és írásbeli akkori nyilatkozataim részint magamnak némi kellemetlenségeket okoztak, részint a kisebb tisztek és főnökeink közt is némi félreértéseket idéztek elő: a tények és

események idő szerinti következetességénél fogva kénytelen leszek még egyszer e feltételekről beszélni.

Előkészületek a magyar légió alakítására

(Elindulás Londonból. - Párisban. - A francia hatóságok. - Tárgyalásaink. - Genuában. - A várt, de nem jött szökevények. - A magyar és a horvát, szerb, oláh hadifoglyok.)

Kossuth május 8-án érkezett vissza Párisból, hova egyébiránt a lehető leginkognitóbban ment és jött, legalább is furcsának tűnhetvén fel két olyan embernek, mint ő és Napoleon, egymáshoz közeledése. Az angol közvélemény részünkre kedvezőleg hangolását azonnal meg is kezdette, s több meetinget tartott, így a többek közt 12-én Pulszkyval együtt e célból Birminghamba utazott.

Teleki L. és Klapka Olaszországba mentek, a feltételeket Cavourral megállapították s pár százezer franknyi előleget is vettek fel. Ihász, Kiss Miklós és gr. Bethlen Gergely ezredesek egy-egy osztály alakításával bízattak meg s e végre a magukat felajánló tisztek kapitánytól lefelé ötszáz, őrnagytól felfelé pedig ezer franknyi útiköltséggel láttattak el.

Londonból való elindulásunk május 16-ra határozott; előtte való nap az emberszerető és lángoló hazafi Pichler és neje az Ihásztól vett búcsú fejében nagy ebédet rendeztek. Jelen voltak: Ihász, Rónay, Pulszky, Tanárky, Vukovics, Figyelmessy, Mayer, Mogyoródy, Lukács, Zensdorf, Jancza, Pretsch és én. Ittunk a hazáért szebb jövő reményében nagy áldomásokat.

17-én reggel 6 órakor már Párisban valánk. Itt felkerestem Földváryt és Pótzot, első megnősült, s így nem volt kívánható, hogy bizonytalanra feláldozza állását, - utóbbi egészen franciává lett. Dieppeben alig pillantottak bele nagy úti málhánkba; Párisból még aznap, legfeljebb másnap tovább utazni óhajtván, pakkunkat leónozva, fel akarók adni Marseillig, sőt ha lehetne, egész Genuáig.

Eleinte semmi kifogást nem tettek, de a lepecsételés előtt kívánták, hogy nyissam fel és a benne levő tárgyakat a legkisebb részletekig diktáljam be. E láda tele volt Ihász ruhaneműivel és

könyveivel, de volt benne mindenikünk számára egy-egy nyereg, egy-egy jó kard és pár revolver; ezen hadi eszközök kivitele pedig tilos!

Hasztalan bizonyítottam be, hogy hisz Angliából hozom, tehát nem kivitel, hanem csak átvitelről van szó, a tovább vihetési engedélyt megtagadták, a francia pedantéria megakasztott megint.

Felmentem a Dieppe felől jövő vonatok vámigazgatójához. Ez a tilalmat azonnal az egész ládára kiterjeszté és a hadügyminiszterhez igazított engedély-nyerés végett, engedély helyet kaptam contrebandot!

Irányi elment tehát Ihással oda, de onnan a pénzügyhöz igazították, mert a vámügyek ehhez tartoznak, de ez sem igazította el az ügyet, hanem a fővámhivatalhoz utasítá. - Ihász belefáradván, 18-án reggel elutazott rám s Irányira bízván a megrekedt málna ügyének elintézését.

Elmentem tehát Irányival a szárd követhez, - ott írásbeli folyamodványban kérték az ügyet előterjeszteni; ennek beadása után ötöd napra - mindennapi újra sürgetés után - íratott végre a szárd követ egy folyamodványt a vámigazgatóhoz. Ez átvette tőlem nagy udvariassággal, de más napra kért a válaszáért, mert - úgymond - ezt leíratni és a pénzügyminisztérium elé kell még előbb terjesztenie.

Másnap délután 5 órakor megkaptam tőle a feleletet, melyet utasítása szerint még előbb a párisi főigazgatóhoz kelle vinnem. Ezen úrral este 8 óra után beszélhettem csak. Ekkor száz meg száz gyerekes kérdéseket tett még elém, mint észrevettem, azon fürkészési célból: vajon csakugyan az olaszokhoz és nem az osztrákokhoz szállítatik-e e veszedelmes pakk? Végre azonban rá írta a dieppe-i vonal vámhivatalához szóló kiadási rendeletet.

Remélvén, hogy e borzasztó francia pedánságtól menekülök, azonnal hajtottam vele oda, de csak másnap délre ígérték választ. Délben azt mondá az igazgató: "Most már az engedély megvan, hanem a törvényben kikötött kezes-állítás kötelessége alól ez által nincs ön felmentve, tehát állítson kezeset, hogy Genuába és nem máshova viszi, - akkor viheti."

Rémítő bosszúságomban elmondám aztán neki, hogy egy teljesen idegen embertől azt kívánni, hogy egy párisi polgárt kezesül

kapjon, valóságos abszurdum! De ő csak úgy tett, mint az École Centrale igazgató tanára: rámutatott a paragrafusra.

- No hát kérem, legyen ön éretem a jótálló!

- Azt nem tehetem, hanem mégis segítek önön, itt egy cím, keresse föl az illetőt és végezzen vele.

A felkeresett valami szenzálféle volt. Ez aztán jó pénzért jót állt oly módon, hogy a csomag az ő neve alatt szállított Marseillig, ott menjek el Maison Boucherhez, azok majd megmondják, hogy Genuában melyik kereskedő ház útján kaphatom meg.

Csak azért írtam le ily terjedelmesen e még elolvasni is unalmas kalandot, hogy bemutassam a francia pedánságot ezen a téren is, és másfelől bebizonyítsam általa, mennyire nem csak elő nem segítettek a legmagasabb francia hivatalnokok is az úgy szólván az ő érdekükben tett fáradozásainkban, de még tudomással sem bírtak felőlünk.

Nem hallgathatom el a kellemetlen hatást, melyet annak tapasztalatra ébresztett bennünket, hogy Irányi, ki különben ügyeink rendezésével bízott meg, semmi pénzzel nem rendelkezett. Egy volt honvéd és emigráns megtudván oda jövetelünket, Földváry által hozzám vezettette magát és felajánlotta szolgálatát. Elmentem tehát Irányihoz, de nagy meglepetésemre válasza az lón, hogy Kossuth számára volt ugyan nála némi pénz letéve, de már abból sincs több 50 franknál, így a szegény honvéd nem mehetett Olaszországba s később úgy hallám, beállott a francia idegen légióba.

Végre május 25-én elindulhattam Mogyoródyval, de az úton roppant kellemetlenség ért. Egy órányira Lyon előtt egy vasúti szolga ok nélkül becsapta a kocsiajtót s az ajtó sarkával balkezem két közép ujját összetörte úgy, hogy Lyonban kénytelenítettünk orvosi kezelés végett egy egész napot tölteni; én pedig meghasadozott ízeim csontfájdalmait néha-néha máig is érzem.

Marseilleben még egyszer meggyült a bajom csomagainkkal, mert Boucher oly félelmet tanúsított a jótállásért, mintha legalább is Orsini-bombák szállításáról lenne szó, s általában bosszankodva kellett tapasztalnom, hogy a franciáknál még pedánságuknak is fő-fő indoka a kormánytól - illetőleg a policziától való páni félelem. Nagy nehezen megnyugodott végre, látván az 5-6 aláírással ellátott

hivatalos kiviteli engedélyt. A szárd konzul is láttamozta útleveleinket jó pénzért (három-három frank) s így sikerült végre a Messageries Imperiales-on 76 frank hajóbér mellett 29-én reggel Genuába szállhatni partra.

Ennyit kellett küszködnöm és fizetnem azért a pár kardért és revolverért, amelyeket csak azon az áron megvehettünk volna Turinban, mint Londonban. A franciáknál tapasztalt fogadtatás rossz sejtelmeket ébresztett bennem Magyarország felszabadítását illetőleg, csak azon örültem, hogy a dicső grande nation országából ismét szabad szellemű nemzet földén lehettem.

Genuának tengerparti része labirintyszerű tekergős szűk utcáival, roppant magas ódon házaival, melyek közt örök félhomály uralg, Konstantinápolyra emlékeztet, s igen kellemetlenül hat a Páris és Londonból jövő utasra; beljebb azonban gyönyörű kövezetű széles utcái, remek templomai, márvány palotái, melyek építészeti gazdagság tekintetében a párisiakat is felülmúlják, annál kellemesebb ellentétet képeznek, s eszünkbe juttatják, hogy a hajdani tengerek urainak s a művészetek hazájának földjére léptünk.

Tán sehol a világon oly végtelen magas, 6-7 emeletes házak nincsenek, mint Olaszországban. Még hozzá a közönséges házakban a lépcsőzetek nem az utcáról ablakok által, hanem a tetőre épített úgynevezett lámpák által világíttatnak meg és rendesen fekete palakókból vannak. Tessék aztán 120-150 ilyen síkos kőlépcsőn csaknem teljes sötétségben felballagni a 6. vagy 7. emeletbe!

Az olasz nyelvet is majd hiába tanultuk meg Konstantinápolyban, itt ugyan a művelt osztályon kívül sem minket, sem mi a népet meg nem értjük, a Hôtel Federben is vagy németül, vagy franciául kellett értekeznünk, különben nem azt adtak amit kértünk.

Nem is álmodná az ember, hogy e kis Piemontban 300 ezer francia katona van, annyira nem látni itt franciákat. Akik vannak is, a tengerészethez tartoznak s ezek, úgy látszik, nem igen hasonlítanak szárazföldi bajtársaikhoz, mert szótlanok és mogorvák s egész magatartásuk olyan, hogy az ember inkább vélné angoloknak. Egyébiránt olasz katona is kevés van itt, s ha a kikötő és indóház körüli tömérdek lőszer, ágyú, lovak, egyszóval tábori szerek

folytonos ki és bepakolását s éjjel-nappali szállításait nem látja, az ember észre sem venné, hogy háború van.

A mi ügyeink nem valami vigasztalólag állanak. Mindenki azt hitte, hogy a magyar katonák tömegesen fognak szökni az osztrák hadseregből, eddigelé azonban (jun. 1.) egyetlen egy közemberünk sincs, Mogyoródy és én vagyunk itt a legkisebb emberek, a többi legalább is ezredes.

E tétlenséget és számításunkban való felsülést röstellve, Bethlen Gergely elment a csatatérre, Teleki Sándor és Türr szintén elmentek Garibaldihoz, Kiss Miklós Napoleon hercegnél van Livornóban, Klapka pedig Turinban.

Itt Genuában gr. Teleki László, Czecz, Ihász, Mednyánszki, Szabó, Puky, Sréter, Weiss és mi ketten vagyunk még, Perczel már összeveszett Szabóval s elátkozta és hazaárulóknak nyilatkoztatta mindnyájukat s elment vissza Amerikába.

Látván főnökeink, hogy szökevényekből seregünk sohse lesz, kieszközölték Cavourtól, hogy az osztrák foglyok közül választhassák ki a magyarokat, s ezekből alakíthassanak csapatokat. E célból aztán június 3-án Czecz Turinba hivatott s ott ki is választott 126 embert, kik 4-én Genuába megérkeztek. A foglyoknak mind a mellett szabad tetszésükre bízott: választani a hadi fogolyként Franciaországba vagy Algirba bellebbezés, vagy a magyar seregben való szolgálás között, annyiban tehát csapataink némileg önkényteseknek nevezhetők.

Az említett 126 ember közül a magyarok, számszerint 75-en, készeknek nyilatkoztak honvédekké lenni és ha kell, azonnal az osztrák ellen indulni, - a horvátok, rácok és oláhok ellenben inkább hadi foglyokul mentek Algirba.

Az oláh fejedelemségekből Erdély ellen elkövetett bujtogató jellegű megemlékezésük vélem két oláh tizedesnek azon kívánságát, hogy küldjék őket Oláhországba, mert ők Ferencz Józsefet csak úgy nem ismerik a maguk császárnak, mint Napoleont az ő fejedelmük Kuza. Ez az eredménye az osztrákok magyarelles politikájának, mely megengedé, hogy Moldva-Oláhország egyesüljön s csaknem független állammá legyen, holott

tudható, hogy hajdan is minden lázítás és veszedelem innen jött Erdélyre!

A magyar légió

(Az első csapat. - A légió és a honvéd név. - Az eskü. - Kossuth beszéde. - Felszaporodunk négyezer emberre. - A béke híre.)

Az első 75 embernyi csapatot Mogyoródy vette át és vitte a Casellaccio nevű kaszamátás erődbe, mely Genua egyik magaslatán fekszik. Itt félszázadnyi piemonti őrség volt, s úgy ezek, mint a mieink a kaszamátákban szállásoltattak el, s egyenlő fizetést és ételmezést kaptak; egyelőre azonban csak az osztrák egyenruhákban maradtak. Kimenniük csak engedély mellett lehetett; benn az ágyúk és fegyverraktár előtt megkettőztették az őrköt, és igen észrevehetőleg gyanúsán nézték ezen önkénteseket.

A magentai csata sok foglyot juttatott a franciák kezébe; többek közt mintegy 60 tiszt is szállíttatván keresztül Genuán, Mednyánszky beszélgetésbe eredt velük, s felszólította, hogy lépjenek nálunk szolgálatba; de biz' azok közül egynek sem volt kedve, sőt egy öreges őrnagy meglehetősen csípős megjegyzés mellett Debrecenbe utasítá őt verbuválni.

E közben embereink naponként szaporodtak, s így szükséges lett egyenruhákról gondoskodni. Elhatározott, hogy legénység nyári vászon kabátot, a tisztek pedig honvéd egyenruhát viseljenek. Gyakran ily csekélységek megvitatása veszedelmes próbakövévé válik az emberek gondolkozásmódja s szellemi emelkedettségének. Valamint 1848-ban Mészáros Lázár a frakkot védte, úgy itt is akadt a régi rossznak egy pár csökönyös védője, különösen Sréter ezredes a huszárt kovás mordályok helyett revolverrel abszurdumnak, címeres lődörgő tarsoly és tölténytáska nélkül éppen nemzetiségéből kivetkőztetett pandúrnak, minket pedig, kik nem ettünk 20-30 esztendeig komiszkenyeret és a revolvért ajánlók, ahhoz nem értő deákféléknek nevezett, s e véleményét a többi nagyurainkra jóformán ráerőszakolta azon modora által, hogy mivel ő az osztrák seregben régibb tiszt volt, mint bármelyike is tábournokainknak, ezeket jóval kisebb embereknek tekinté magánál s úgyszólván semmibe se vette a

48-49-ben érdemelt rangokat. A revolver mégis csak győzött a kovás mordály fölött, hanem a tarsolyt elvállalák a Sréter kedvéért; de aztán még boldogtalanabbnak érezte magát az indítványozó, mert Piemontban nem lehetett nagy D alakú rézkarikákat kapni, kerek karikával pedig, úgymond, nem is tarsoly! S ez az ember mindenkinek ismételi, hogy ő lett volna Magyarország fővezére, ha mindjárt kezdetben meg nem sebesül Schwechatnál!

Június 14-én már 400 emberünk volt, s ez négy századdá alakítva képezé az első zászlóalj. E csapatot eddig Mogyoródy vezénylé, s én voltam még mellette az egyetlen tiszt, s így szállítók őket Dquiba; még ugyan e napon (15-én) hozott Bergamóból gróf Teleki Sándor és Kupa ezredes 101 embert, Ihász pedig 85-öt, Mihalovics százados és Jávorka hadnaggyal együtt.

Aqui gyógyvizeitől vette nevét is, s bár vizei vegyileg nem tartoznak is az európai nevezetes fürdők sorába, mégis gyűlhelye szokott ez lenni a kis ország előkelőinek. A háború ugyan megritkította a vendégeket, mégis Aqui egyike volt a legjobb társaságot s legtöbb élvezetet ígérő helyeknek.

Alig alakult meg az első zászlóalj, íme 15-én érkezett Cavourtól egyenesen a zászlóaljhoz egy rendelet, melyben magyar légiónak címeztetik és meghagyatik, mi módon szervezkedjék. Ez tökéletesen ellenkezett azon ígéretekkel, melyek mellett olasz földre léptünk. Összegyűltünk tehát, ahányan valánk, kapitánytól lefelé és beküldtük e rendeletet Ihász ezredeshez egy folyamodvány kíséretében, melyben kérjük, hogy ügyeink állásáról adjon tiszta felvilágosítást.

Ennek folytán másnap hozzánk érkezett Kupa ezredes s az ő elnöklete alatt tartott tanácskozmányban elhatároztuk felkérni a honvédelmi bizottmányt, hogy szervezetünket illetőleg egészen a 48-i honvéd zászlóaljak mintáját és egyenruháját kérjük zsinórmértékül tartani és főleg kérjük a légió nevezet megszüntetését s helyette honvéd címet, és végül azon alap kimutatását, melyen külföldön állunk.

E felterjesztésünkre érkeztek 17-én kinevezéseink egészen a szárd seregnél divatos hivatalos brevet-tel ellátva; kinevezettek pedig századosokul Mogyoródy, Novelly, Veress és Mihalovics;

főhadnagyok és hadnagyokul pedig Podhorszky, Markó, Nagy, Richov és Jávorka.

Egyenruhául elfogadtatott egészen a honvéd öltözet s felszerelési költségül a századosoknak 500, a többieknek 300 franknyi összeg adatott. Havi díjaink következőleg állapítottak meg: ezredesnek 500, őrnagynak 300, századosnak 200, főhadnagynak 125, alhadnagynak 100 frk; ezen alól napidíjak járnak és pedig őrmesternek 1 frank 20 c., második őrmester 1 frk, tizedesnek 55 centime, őrvezetőnek 45, zászlóaljdobos 60, századdobos 50, ács 45, közharcos 40 centime, és természetben őrmestertől lefelé élelem és ruha.

Egyúttal felolvastatott előttünk Cavournak egy levele, melyben állásunk ekképpen határozatit meg. Címünk leend: " Magyar sereg Olaszországban"; e sereg nemzeti zászlója alatt és nemzeti egyenruhában szolgáland, de annak jeléül, hogy mégis a szárd sereghez tartozunk, egy jelt kell viselnünk (vörös-fehér-zöld selyem övet); addig, míg olasz földön vagyunk, az olasz katonai törvények alatt állunk, ha azonban egyszer hazánkba juthatunk, azonnal megszűnik felettünk minden további olasz felsőség. Egyúttal egy esküforma határozatit meg, mely a független Magyarországnak alkotandó kormány iránti engedelmisségre kötelez.

Ez esküforma nemcsak minden tiszt, de minden közvitéz által is aláíratott s következőleg volt szerkesztve:

"Ezennel nyilvánítom, hogy a háború folyamára önkéntesen beállok a magyar seregbe, mely magyar zászló és magyar vezénylet alatt alakíttatni rendeltetett, hogy Ausztria ellen, mint Magyar- és Olaszország közös ellensége ellen vívjon. Kötelezem magamat hűségre Magyarországnak, engedelmisségre a magyar nemzeti kormány iránt, mihelyt ez megalakuland, hogy hazám jogait és függetlenségét kivívja; valamint arra is, hogy a sereget Magyarországra követem, mihelyt annak magyar földre szállítása lehetséges leend. - Ezen lekötelezésemet aláírásommal s eskümmel erősítem."

Ez aláírásokat megkezdte Ihász, és utána az egész tisztikar, s végül folytatta a legénység századonként. Nagy meglepésemre szolgált annak tapasztalása, hogy a 600 egynéhány altiszt és közlegény közt alig akadt 30 ember, ki nem tudta legalább nevét

aláírni, s ebben a tekintetben bátran kiállják a versenyt, sőt fényesen fölülmúlják a híres franciákat, kiknek legalább egy ötöde írástudatlan. Kétlem azonban, hogy Magyarország összes népessége ily kedvező arányt mutasson, de a fiúk történetesen leginkább Békés-, Bihar-, Szabolcs- és Heves megyékből, szóval a magyar protestáns vidékről valók voltak, hol a népnevelés tudvalevőleg sokkal jobban áll, mint egyebütt, nem is említve a tudatlan óhitűeket.

Július 4-én már kétezer emberünk volt, s az első zászlóalj teljesen szerveztetvén, hogy a folyton érkezőknek helyük legyen: e zászlóalj az én vezényletem alatt Alessandriába küldetett. Nagy bosszúsággal kelle tapasztalnom, hogy az alessandriai térparancsnok még csak tudósítva sem volt jövetelünk felől s a legénységnek 3 óra hosszát kelle az indóházban ácsorogni, míg én a térparancsnokhoz, tábornokhoz, kaszárnyába, élelmező biztoshoz s isten tudja hány hivatalhoz futkostam, míg végre sikerült őket a laktanyába elszállásolhatnom, de csak laza szalmára szalmazsákok nélkül; élelmezésükről pedig aznap szó sem volt, s bele telt vagy három nap, míg mindennel rendbe jöttünk. Mi magunk a városon szállásoltattunk el igen úriasan s rövid időn meggyőződhattünk mind a városi polgárok, mind az olasz tiszték irántunk vallott barátságos indulatáról, másfelől örömmel tapasztaltuk, hogy tán egész Európa legolcsóbb vidékére jutottunk, mert néhányan összeállván, egy magán háznál 30 frankért havonként olyan 4 tál ételes ebédet kaptunk, melyet kétszer annyiért is alig lehetne másutt megkapni.

Kossuth június 21-én érkezett Genuába, onnan másnap Turinba ment, útjában Alessandriában az indóháznál nagy éljenzésekkel fogadtatott; július 7-én eljött szemlét tartani a X. zászlóalj felett. Azon hitben, hogy Kossuth tán csak félórát töltend itt, a zászlóaljat az indóházban állítottam fel, de Kossuth megérkezvén Irányi és Figyelmesi társaságában, parancsolá, hogy a legénység a laktanyában állíttassék fel. Rövid szemle után beszédet tartott hozzájuk; eleinte oly rekedt volt, hogy alig lehetett érteni, de bámulatomra beszéd közben hangja mind nyíltabb s erősebb lón, úgy hogy aztán az egész zászlóalj tisztán megérthette.

Kossuth rövid felvilágosítás után elmondá, hogy bennünket roppant hatalmak pártolnak, kiknek céljuk a nemzetek háromszáz év óta elnyomó szörnyetegét, az osztrák uralmat semmivé tenni. Mily dicsőség leend elmondhatni, hogy mi voltunk elsők, kik fegyvert ragadtunk a haza felszabadítására; de vigyázzunk magunkra, mert míg egyfelől a haza üdve és szabadsága függ tőlünk, másfelől Európa legvitézebb seregeinek szemei függnék rajtunk, kik előtt a most is híres magyar nevet még ragyogóbbá tenni a mi dicső hivatásunk leend. Fölhívá a katonákat, hogy a nemzeti igazgatóság iránt legyenek bizalommal, mert róluk még azon esetben is gondoskodva leend, ha a hadi szerencse kedvezőtlenül fordulna ellenünk; addig pedig, míg itt külföldön vagyunk, fölebbvalóik iránti engedelmesség, pontosság és szelíd, józan magaviselet által tegyék a magyar nevet tiszteltté és szeretetté.

Kossuthot több ízben hallottam beszélni részint a hazában, részint külföldön, beszéde mindig megható, elragadó volt; de most hiányzott szavaiból a benső meggyőződés és azért a hatás is, mit e különben is bús kedélyű hallgatóságban szónoklata előidézett, igen csekély volt.

Július 8-án Kossuth Aquiban levő 2000 emberünk felett tartott szemlét s hasonló beszédet; onnan aztán elutazott Genuába.

Július 9-én a második brigadehoz (Kiss ezredes) tartozó 2 zászlóalj utazott át rendeltetése helyére Astiba, Gergye és Valentini századosok vezénylete alatt. E két tiszt elseje székely határőr-tiszt volt. Társadalmi műveltséggel alig bírtak, s csodálkozom Kiss Miklós ezredesen, e finom szalonemberen, hogy ilyen zászlóaljparancsnokokat választott, kikről előre lehetett látni, hogy nehéz helyeiket bajosan fogják jól betölteni.

Valóban nem is csekély nehézség a fel nem fegyverzett kiszolgált osztrák katonákat rendben tartani, kik még azon felül sorsuk bizonytalansága miatt zúgolódnak is. Tartottunk ugyan gyakorlatokat, már amennyire vén katonát fegyver nélkül gyakorolni lehet; de ez még igen kevés részét foglalta el a napnak, s az embernek igen szemesnek kelle lenni, hogy a csupa unalom szülte pajkosságokat kicsapongássá fajulni ne engedje.

Én nem tudom, mi lépéseket tettek főnökeink e már négyezret meghaladott sereg fölfegyverzése céljából; részemről előbb gróf Biscarettit, a szárd sereg generál inspektorát, később az alessandriai parancsnok-tábornokot felkértem, hogy ha már egészen nem is akarnak fölfegyverezni, adassanak legalább vagy száz fegyvert és dobokat, hogy százanként lehessen gyakorlani és felügyelő őröket és őrjárókat állítani; de biz' e kérelmek mind sikertelenek maradtak s mi mindvégig fegyverzetlen maradánk.

Dobokat ugyan adtak, hanem akkor meg az olaszokkal gyűlt meg ezek miatt a bajunk, mert az olaszok oly ellenszenvvel viseltettek az osztrák ismeretes felkelők és takarodók iránt, hogy e kedélylázító hangok megszüntetése miatt a tábornokhoz folyamodtak s így az olasz dobjeleket kelle divatba hoznunk, melyeket aztán a mieink nem értettek meg.

A tisztikar kardot és honvéd egyenruhát viselt, de az újonnan kinevezett, s külföldet még nem ismert fiatalokat csak nehezen lehetett leszoktatni a csömörletes kardcsörtetésről; pedig ez épp oly undorító, mint végig muzsikáltatni magát az utcán.

Hiába való volt az olasz és francia tiszték példája, kik soha leeresztett karddal nem járnak; végre is profoszhoz küldéssel kelle kivinnem, hogy viseljék a hadnagy urak kardjaikat felakasztva.

Július 13-án érkezett hozzánk a fegyverszünet, s vele együtt a béke híre. Eleinte koholmányoknak tartá mindenki, később, minthogy kétkedni nem lehetett, számtalanképp találgatták: mi indíthatta Napoleont félúton megállásra. De még mind remélték, hogy vannak kedvezőbb utó-feltételek. Midőn azonban kisült, hogy Olaszország nem csak Velencét s a várakat meg nem kapja, de sőt Nizzát és Savoyát a segítségért odaadni kénytelen: az ingerültség mindenfelé oly nagy lett, hogy a Turinba bevonult császárt csak az mentette meg a megdobáltatástól, hogy Viktor Emánuellel egy kocsiban ült, de így is, dacára a sorfallat képező csendőrök s francia gárdának, bőséggel kapott biz'fütyöt is, míg a kevéssel előttük bevonuló Cavour éljenzéssel s örömrivalgással fogadtatott.

A magyar légió feloszlása

(Kossuth és Klapka látogatása. - A feloszlatási parancs. - Viktor Emánuel és Klapka. - A besorozottak. - A fegyelem. - A búcsúlakoma.)

Folytatom, illetőleg befejezem elbeszélésemet a magyar légióról.

Július 17-én Kossuth, 21-én pedig Klapka tbk. látogattak meg bennünket, s egyúttal el is búcsúztak tőlünk, azon biztosítással, hogy sorsunkról gondoskodva leend.

Alig kezdődtek meg a hadműveletek, az alakítandó magyar sereg híre lázas izgatottságba hozta a konstantinápolyiakat is, mivel azonban az ottani ügyvivő, Karacsay gróf, nem igen közlékeny ember volt, az ő bizalmasai pedig, mint hajdan a Gál Sándoréi, fontos titkolózó képeket vágtak: az én régi emigráns társaim engem ostromoltak felvilágosítást sürgető leveleikkel, s én meg is írtam Asztalfinak úgy, amint az akkori lázas körülmények közt érzetem és ítéltém, kevés reménnyel kecsegtető ügyünk állását, ebből aztán az lett, hogy leveleim kézről kézre jártak, míg Szilágyi Dani útján gr. Karacsayhoz jutottak, ki aztán Klapka tboknak küldte meg azokat, azon megjegyzéssel, hogy még az osztrák ügynökséget is megjárták volna. E leveleimben írott azon aggodalmaim beteljesültek, hogy minket csak szökevény-csalogatókul tartanak, s ha nem lesz ránk szükség, rozsdás szerszámként eldobnak; mindazáltal megérdemlettem érte a megintést, melyet Klapka tbnoktól kaptam, mert háborús időben politizálgatni s őszinte leveleket, melyek az ellentáborba is eljuthatnak, irogatni nem szabad; másfelől tudnom kellett volna, hogy lázas időkben a legjobb barátok sem titoktartók, s így végre is csak magamnak ártottam legtöbbet vele. Iszonyú pessimistának tűntem fel akkor, bár az eredmény megmutatta, hogy igen józan ítéletem volt állásunk felől, s azon természetem miatt, hogy az eseményeket szerettem magamnak feljegyezgetni, utoljára irigy tisztársaim a veszedelmes firkász szép gyanújába hoztak.

Amint kis seregünk létszáma szaporodott, szükségesnek látták néhány tisztről gondoskodni, mert 4000 ember mellé alig voltunk 20-an, Konstantinápolyban pedig - a renegáltakon kívül is - volt még legalább 20-25 volt honvédtiszt, kik szívesen eljöttek volna, de az én őszinte leveleim visszariaszták egy részét, más része meghasonlásba jött Karacsay gróf úrral, s a végeredmény az lőn, hogy közülük egy

sem szállított el, hanem három renegált kolaszim (főkapitány), u.m. Tüköry, Kiss József és Kalmár kaptam meghívást, kikhez azután még Eberhardt főkapitány és Tolnay hadnagy csatlakozott.

Ezek július 21-én érkezek meg Genuába, Kalmár (Emin A.) kivételével, ki gyöngé mellű levén, a tengeri betegség folytán vérhányásba esett és Civitta-Vecchia irányában meghalt.

A hajóskapitány jelentést tett Civitta-Vecchiában halottja felől, és engedélyt kért eltemetésére, mivel azonban a halottnak útleve nem volt a pápai államokba látmozva, csak nagy utánjárás és több órai várakozás után sikerült kinyerni az engedélyt, azután meg pap nem akart jönni eltemetni, mert úgymond, nem gyónt meg. Hasztalan volt az okoskodás, hogy hiszen nem gyónhatott meg, ha pap nem volt, csak azzal segítetek a bajon, hogy a kapitány állítá, miszerint pap nem létében neki gyónt meg.

Így jött aztán végre egy barát, hat csendőr kíséretében, elmondá a halott felett (ki török volt!) a misererét, beszentelte s egy csónakba tették és partra szállíták, de nem engedték meg az elhunyt társainak, sőt még nejeinek sem, hogy partra lépjen, mert útlevelük nem szólt oda. Hiába ajánlák, hogy fogják őket, ha tetszik szuronyok közé, később is, midőn azt kértük, hogy legalább a szegény nőnek engedjék meglátni, hova temettetik férje, ez sem használt semmit, kérlelhetlen maradtak az embertelenségben s így e derék becsületes és mindenki által szeretett honfitársunk sírját még saját neje sem ismeri.

Július 28-án küldetett Eberhardt Alessandriába, átvenni mint őrnagy augusztus 1-től kezdve a zászlóalj-parancsnokságot, ugyanekkor Mogyoródy is őrnaggyá léptettetett elő s kapta a harmadik, Kiss és Tüköry a második és negyedik zászlóaljat, az 5. zászlóaljat Pongrácz százados parancsnokolta ezután is mind végig.

Még szeptember közepéig maradtunk együtt némileg rendezett, de tétlen és fölfegyverezetlen állapotban. Szeptember elején egy terjedelmes napi parancs érkezett hozzánk az igazgatóságtól, mely következőleg szólt:

1. A zászlóaljoknak adassék tudtokra, hogy a szövetséges hatalmak közbenjárása következtében sorsuk biztosított az által, hogy az osztrák kormány hivatalosan és írásban beleegyezett, azt, amit a magyar katonák olasz földön elkövettek, tekintetbe nem

venni, sőt inkább ígéri, hogy őket hazájukba tűzhelyeikhez haza juttatandja.

2. Ennek folytán elhatározott a piemonti kormányral, minek utána a magyar sereg Olaszországban lételemének további célja nem volna, a jövő héten a felosztást véghez vinni.

3. A sereg Alessandriából fogja útját venni Milanón keresztül Dezenzanó és Peschiérának, amely utóbbi helyen, az osztrák várparancsnokság előre értesülve, az oda megérkező csapatokat tovább Magyarország felé szállítandja.

4. A szállítás könnyebbítésére a sereg 4 osztályra fog felosztani, minden osztály 5 századból összeállítatni, és pedig az első osztály minden zászlóaljnak első századaiból, a második osztály a valamennyi második századból, a harmadik a 3-ból és így tovább, a huszárszázad az utolsó csapathoz csatlakozik.

5. A dandárparancsnok urak azonnal felveendik a névjegyzéket olasz nyelven, semmi zászlóalj vagy század címmel, hanem csak premiere, seconde etc. détachement d'Aqui, d'Asti vagy d'Alessandria felirattal, az elküldendő csapatok szerint, úgy hogy összesen 4 détachement lesz kimutatva az osztrákoknak átadandó jegyzékben.

6. Az astii és aqui első détachement útnak indul hétfőn Alessandriába, megérkezve, az ottani laktanyában töltendi az éjjelt, hogy a jövő nap reggeli 5 órakor tovább folytathassa útját.

7. Kiknek köpönyegük nincs, Alessandriában fognak kapni; úgy szintén minden ember egy inget, egy alsónadrágot, egy nyakravalót és kinek nem volna, egy pár lábbelit is fog kapni.

8. Minden altiszt és közharcos elutazása előtt Alessandriában 15 napi zsoldot, s utazására szükséges kenyeret és húst kap.

9. Dobay kapitány az aqui, és Molnár főhadnagy az astii dandártól holnap, szombaton Alessandriában átveendik az ottani katonai intendaturától a ruhaneműt és egyéb, az elindítandó csapatok felszerelésére és elindítására szükséges tárgyakat.

10. Minden csapat egy-egy kapitány által fog Dezenzanóig vezetetni, egy piemonti tiszt társaságában. Az ezzel megbízandó kapitányok lesznek az első csapatnál Mihálovics, másodiknál Veress, harmadiknál Valentini, negyediknél Novelli.

11. Azon altisztek és közharcosok, kik külföldön akarnak maradni, mint szintén azok, kik piemonti szolgálatba lépni szándékoznak, az utolsó csapattal jönnek Alessandriába, s addig, míg állásuk s utileveik rendbehozatnak, Eberhardt őrnagy parancsnoksága alatt állandanak.

12. A tisztek mostani állásaikon maradnak mindaddig, míg ügyeik a kr. hadügyminisztériumnál rendbe hozatnak.

13. Az Amerikába szándékozók a szabad átszállíttatást meg fogják nyerni, de még eldöntve nincsen, hogy Genuából vagy Franciaországból fognak-e elindíttatni.

14. A kórházakban levő betegek névsorai Aqui és Astiból Eberhardt őrnagy úrnak küldendő, ki gondjukat viseli s felgyógyulásuk után azon feltételek mellett, mint a többit, haza küldendi.

E napi parancs pontosan végre is hajtatott. Szept. 14-én vitte Mihalovics az első, 15-én a második 800 egynehány emberből álló csapatot, 15 napi zsolddal, pár napi eleséggel és tisztességes jó öltözettel ellátva.

Egy órával elindulásunk előtt megjelent véletlenül Viktor Emánuel is egy udvari vonaton. Embereink felismervén, hatalmas dörgő éljennel fogadták, mire ő azonnal Klapka tbk-ot hívatta s vele vagonjában néhány percig értekezve, tőle s általa a légiótól érzékeny búcsút vett, s annyira meg volt hatva, hogy majdnem könnyei törtek elő.

Dezenánóban a gyönyörű Garda-tó partján vettem búcsút embereinktől, s végig éreztem még egyszer azon keserűséget, mellyel a fegyverletétel tölt el minden érzékeny lelket. Nem kötöttem ugyan soha vérmes reményeket e külföldi erőlködésünkhöz, sőt egyike voltam a legpesszimistábbaknak, de annyit mégis reméltem, hogy hazánk sorsán változtatni fog e nagyszerű háború s annál keserűbben esett a csalódás, hogy a békekötésnél még csak említés sem tétetett rólunk.

Minden legény ellátatott egy nyomtatott bizonyítvánnyal, mely vallja, hogy az itteni magyar légiónál szolgált s e szerint szabad hazautazhatása biztosíttatik; mind a mellett e pontot sem tartotta meg híven az osztrák kormány; nagyrészt ugyan egyenest haza

bocsáttattak e legények, de a legujoncabbakat és a volt hadapródokat újra besorozták, jól tudván, hogy egynéhány emberért csak nem kezd Napoleon vagy Victor Emánuel újabb háborút. Így a többek közt nálunk hadnagyi rangra emelt Hetényi besoroztatott, és midőn e miatt panaszt emelt és bizonyítványával állott elő: 50 bot lett rá a felelet! Ő aztán megszökött, elment Turinba, panaszt emelt s az ügy némi diplomáciai levelezésekre szolgáltatott okot, - de hiába, ő szegény csak az ötven bottal maradt, a többi besorozottak pedig megrémülve a példától, panaszkodni sem mertek többé. Hárman e besorozott volt altisztek közül 1860-ban elszöktek, Bukarestben engem fölkerestek s én eszközöltem számukra útlevelet és némi kevés útiköltséget, mellyel Konstantinápolyig, s onnan Nápolyba mehettek Garibaldihoz. Tőlük hallám a Hetényi elmondott esetét.

Még azon éjjel (15-én) visszatértem Milánóba s ott maradtam 17-ig; megnéztem e város világhírű dómját és skaláját, s egy cicerone segítségével minden nevezetesebb nézni valót; estére aztán Alessandriába tértem vissza, s ott találtam összegyűlve az egész légió tiszti karát. Búcsúvacsoránk egészen a helyzethez mért komoly és kedvetlen volt, s az egyetlen toaszt, mely lelkünkhöz szólott, a Klapka tbk-é volt, ki a halottakért - a haza vértanúi emlékéért - emelt poharat. Innen ismét szétoszlánk a szélrózsa minden irányában, megszomorodva, de nem csüggedve, folytatni apostolkodásunkat hazánk ügyéért. Kossuth visszament Londonba, gr. Teleki L. Párisba, Klapka elment Svájcba; Türr, aki Garibaldi mellett valahol Bergamó körül azon vakmerőségre vetemedett volt, hogy kibontott olaszmagyar zászlóval - mindenik veres, fehér, zöld, egy magyar ezred elébe vágatott, őket átjövételre szólítá fel, mire azok tisztjei sortűzzel feleltek, melyből egy golyó a Türr balkarját szétzúzta, nehéz sebe tekintetbe vétele folytán, ezredesi nyugdíjat kapott s orvoslás miatt Aquiban maradt. Hasonlag nyugdíjaztatott 250 frank havi járulékkal Ihász ezredes, a török szolgálatból kilépett és most állás nélkül maradt Tüköry, Kiss József és Eberhardt őrnagyok 150 frk járulék mellett aspettativába helyezve, Turinban maradtak. Kiss Miklós ezredes a Szt. Móricz rendjellel díszítve, visszament folytatni boldog családi életét Frankhonba, mi pedig valamennyien három-három havi fizetést és útiköltséget kaptunk oda utazhatni, ahonnan jöttünk.

A háború alatt fogott vagy átjött hadapródokból és altisztekből kinevezett hadnagyok, 3-4 kivételével, visszatértek a csapatokkal együtt, minket pedig felszólított Farini modenai miniszter, hogy rangunkkal lépünk modenai szolgálatba, minek folytán gróf Bethlen Gergely ott lovassági, Krivácsy tüzérségi ezredesekké lettek, tisztársaink a Mogyoródy, Pongrácz és csekély személyem kivételével, szintén toscana-modenai tisztekké lőnek, és egy év múlva ők lettek a Garibaldi ezer-jének, ezen országot hódított híres csapatocskának legjobb tisztjei s ezzel bőven lerótták az emigráció Olaszországnak a szíves fogadtatás s ügyünk pártolásáérti hála tartozást.

A 4000-et meghaladó legénység közül csak 50 egynéhány maradt külföldön, nagyobb részt Bethlen ezredes mellé csatlakozva; ezek is nagyrészt rábeszéltek föllebbvalóik s az olaszok által a maradásra, egynéhány pedig olyas katonai kihágással érezte magát terhelve, hogy nem mert hazamenni.

Az én parancsnokságom alatt volt például egy igen szelíd, jóviseletű tizedes, ez az utolsó napokban jelenté magát a maradásra, és midőn rapportra vittem, így adá elő helyzetét Klapka tábornok előtt:

A magentai ütközet kezdetén ezredük csatárláncban volt s folytonosan tüzelt, - noha kedvetlenül, mert igen kegyetlen ezredesük volt és még az ütközet reggelén is 25 és 50 botokat osztogattatott a legcsekélyebb tévedésért is; ez az ezredes nagy káromkodva lovagolt előre-hátra, s egy őrmestert vigyázatlanul elütött lovával, de egyúttal ő maga is leesett, s kardja kihullott kezéből. Ezen tizedes hirtelen megfogta a lovát, az őrmester pedig felvette a kardot és illően megfordítva, átnyújtá az ezredesnek, de ez köszönet helyett káromlások közt hozzá vagdalt, és látva, hogy az még védi magát, kirántá revolverét és lelőtte! A tizedes ezt látva, ledöfte az ezredeset és azzal eldobván fegyverét, átfutott a franciákhoz.

Volt még egy említést érdemlő furcsa emberem, egy szép leányarcú, valódi pusztai bojtár gyerek, ki míg katonának nem sorozták, várost vagy falut is alig látott. Ennek azon sajátságos tulajdonsága volt, hogy semmi főtt ételt meg nem evett, hanem csak tejjel, kenyérral és nyers szalonnával élt és vízen kívül semminemű italt

nem ivott. Már az osztrákoknál pénzül adták ki illetékét s kenyéren kívül maga gondoskodott élelméről s ezt kelle tennem vele nekem is. Ez életmód mellett e fiú, ki 22 éves volt, alig látszott 18-nak, szép piros, egészséges volt; pontossága, tisztasága, de különösen szelídsége által pedig az egész századnak kedvence.

E lehető rövidre vont vázlatból láthatjuk, hogy mi az olasz kormánynak tényleg semmi hasznára nem voltunk, minthogy nem csak ellenséggel szemben nem álltunk, de sőt teljesen felszerelve sem voltunk, és mégis a kormány részéről saját seregeivel egyenlő fizetésben és ellátásban, felosztásunk után pedig 3 havi ingyen zsold és útiköltségben részesültünk; a polgárok pedig mindenütt kitűnő előzékenységgel viseltettek irántunk, családi köreikbe, multságokra, vadászatokra hívtak, a katonatisztek szintén bajtársaiknak, barátaiknak tekintettek s az egész nemzet úgy bánt velünk, mint vendégekkel, elvbarátokkal báni szokás.

Más részről meg kell említeni a légió fő- és altisztjei dicséretére, hogy ők is elkövetek mindent a polgárokkal való jó egyetértés fenntartására; lopások, részegeskedések, s verekedések nem fordultak sehol elő, vagy egyes esetekben azonnal szigorúan és részlelhajlatlanul büntették. Így például Gergye százados egy általa előidézett verekedésért azonnal elbocsáttatott, én meg az első lopásért az egész századot megbüntettem, kifizetvén az olaszoknak a lopott libák árát a század pénzéből, minek következménye az lett, hogy a tolvajt jól eldögönyözték és soha többé lopásért panaszok nem érkeztek. A tisztikar közt is nagyobb egyetértés uralkodott, mint rendszeren ilyen csapatoknál szokott. Azon botrányos rágalmozások, gyanúsítások és veszekedések, melyek 49-ben a lengyel légiót, 61-ben az olasz-magyar légiót utálatossá tévők, köztünk még nem lettek divatosakká, minek legszebb bizonyága az, hogy köztünk egyetlen párbaj sem fordult elő. Egy kis rangirigység, s ezzel járó emberszólás, meg különösen a törzstiszt urak közt az elmaradhatatlan ferbli és makaó járta ugyan úgy zárt ajtóknál, de ki róhatná ezt fel éppen bűnül csaknem teljes tétlenségre kárhóztatott embereknek? Átlag bizony úgy viseltük magunkat, mint légió soha és sehol, és az egész olasz népnek becsülését vívtuk ki vele a magyar névre.

Vissza keletre

(Az elindulás. - A hajón. - Viktor Emánuel király ajándéka. - A hallgatag török. - Egy francia abbé. - A bolygó zsidó.)

Szabad és ingyen utazás lévén számunkra biztosítva, azon 50-60 altiszt és közharcos közül, kik a hazába visszatérni nem akartak, 36-an jelentették magukat Oláhországba menendők, a tisztek közül én Konstantinápolyba. Az olasz kormány tehát hajót rendelt ezek számára, én pedig szállító felügyelőül vagy parancsnokul rendeltettem melléjük. A hajó azonban sokáig késett; Bethlen ezredes tisztjei meg hatalmasan verbuváltak, s így mire hajó adatott, a 36 ember 7-re olvadt le. Másrészről három havi illetményünket csak 8 nappal később adták ki, mint a hajó indult, s így nem maradt egyéb hátra, mint a rám bízott felügyeletet a köztük rangra legelsőre - Giba őrmesterre átruházni.

Noha ez átruházást szükségből és így is Klapka tbk tudta és beleegyezésével tettem, Olaszországból eltávoztom után találoztak gonosz nyelvek, kik vádat csináltak belőle ellenem, hozzá tévén még, hogy ezen emberek elsüllyedtek a tengeren. Azon felül, mint mondám, hogy a felügyeletet parancsnokom beleegyezésével ruháztam át másra, kérdem: hogy hajós kapitány, vagy éppen valami emberek feletti lény vagyok-e én, hogy ha már el kellett süllyedniük, jelenlétemmel megmenthetém vala őket? vagy tán azt sajnálta, ki e hírt koholta, hogy miért nem süllyedtem én is el velük? Szerencsére sem én, sem ők nem veszték el.

Amint e keringő hír felől Eberhardtnak 1860-i febr. 12-ről kelt levele által értesültem, azonnal elmentem a bukaresti főkonzul: Strambió úrhoz és általa 10 nap múlva a galaczi olasz konzultól következő hivatalos tudósítást kaptam:

"Valósággal megérkeztek mind a heten Galaczra épségben, mivel azonban a szárdinai kormány őket tovább nem szállíttatja, az eddigi egy közös útlevel helyett a galaczi konzulátus látta el útlevelemmel a tovább utazókat, kik közül öten elmentek Jassiba, vagy legalább oda való útlevelet kaptak, ketten pedig ott maradtak Galaczon."

Nyolc nappal ezen 7 ember elutazása után én magam a Messageries Imrriales-ra kaptam harmadik helyi jegyet, azon

biztosítással, hogy mint katona e jeggyel a második helyen utazhatom. De biz a szövetséges franciák nem vették azt figyelembe, és még rá kelle vagy 120 frankot fizetnem, hogy második helyen mehessek Konstantinápolyig. Ezen hajókon még a második hely is kabinokra van osztva s legalább annyi kényelemmel ellátva, mint a dunai Lloydok első helyei.

Történetből egy tisztos öreg török tiszttel jutottam egy kabinba, ki rendkívül hallgatag útitárs volt, politizálni nem szeretett, rendkívül sok kávét ivott, de nem dohányzott. az egyiptomi alkirály küldé szerencse-kívánatokkal s némi ajándékokkal Viktor Emánuelhez, kitől viszont egy kis érmet visz urának emlékül.

Megmutatá az érmet, de mennyire csalatkoztam, midőn drága brilliantos ékszer helyett, a kinyitott tokocskában egy kis pityke nagyságú feketére zománcozott szelencécskét leltem, melyen még csak egy kövecske sem volt. Az öreg mosolygott meglepetésem felett, s felelet helyett egy górcsövet nyomott kezembe. A szelence tetején, mely kis zsebóra alakú volt, egy tűgomb nagyságú ezüst lapocska látszott, mely nagyítva, egy angol egy shillinges pénzdarabot ábrázolt, melyen a kép-recézet, körirat minden tökéletesen volt utánozva, de oly kicsinyben, hogy még azután sem volt felismerhető, ha már nagyítva láttuk. Így aztán valódi fejedelmi kis ékszer volt, s illőbb egy királyhoz, ki a művészet nemzetének ura, mintha néhány ezer frankos gyémánt vagy gyöngy lett volna.

Az olasz partok mentében kitűnő szép időnk volt. Valamennyi utas jókedvű, jó étvágyú volt, asztalnál mintegy 25-30-an lehattünk, köztünk egy abbé és két kámzsás barát. Lehetetlen is Olaszországban 30-40 embert együtt látni, hogy egy-két barát, vagy Görög- és Oláhországban egy pár pópa ne legyen közte. Az abbé piros, elhízott ember volt, bornak és asztalnak s politizálásnak nagy kedvelője. Eleintén mérsékelten kelt ki a francia politika ellen, mely Olaszország dolgaiba avatkozik, az elátkozott vallástalan Viktor Emánuel segíti a kegyes és jó keresztény osztrák ellen; látván azonban, hogy a kapitány s a többi francia utasok hallgatnak, s nem igen ellenzik, lassanként neki tüzesedett úgy, hogy utoljára a franciákat országrablóknak, istentelen világháborgatóknak s az erkölcsiség és kereszténység felforgatóinak nevezte.

Ezt már nem tűrhette tovább az öreg török, noha eddig mindenki azt hitte, hogy egy szót sem ért saját nyelvén kívül. Felkelt s szép tiszta franciául előbb sajnálatát és bámulatát fejezte ki a felett, hogy ennyi francia közt, egy francia hajón, nem akad francia, ki e rágalomokra megfelelne s egy idegennek kell e bántalmak és sértő beszédek ellen szót emelni. Illik-e egy paphoz - úgymond - kinek az evangélium szelídségét és türelmességet parancsol, ily korcsmai nyelven beszélni? Vagy az-e a kereszténység elve, hogy az emberi és nemzeti jogokat megfeszítő Pilátust kegyes istenfélőnek, az élet és szabadságáért küzdőket világfelforgató rablóknak nevezik? Önök papok közül akadtak - így szólt a török - kik éppen ellenkezőjét tették annak, mit vallásuk parancsa szerint tenniük kellene. Tán azt hiszi, hogy elfelejtette a világ a szt.-bertalani éjeket, az inquiziciót, az ínséget, tűz- és vérözönt, melybe fullasztották a fél világot, vagy ez tán alkalmazása azon parancsolatnak: "szeresd felebarátodat, mint önmagadat." Ellenünk is így lázítjátok az egész világot, türelmetlen pogányoknak mondván minket, pedig nálunk mindenféle vallásúak teljes szabad gyakorlata van, míg ti ott, hol hidrafejeteket szét nem zúzta a közszellem, irtottátok irgalmatlanul még az anya méhében lévő csecsemőt is, ha nem titeket bálványozott, száz meg százezer család boldogságát dúltátok fel hazug nyelvvel, népeket és országokat bujtogattatok egymás ellen s több vért ontottatok a vallás nevében, mint a világ összes nem vallásháborúi együtt.

Az abbé közbe kiáltott, hogy nem igaz s nem is mondta azokat, mikkél őt vádolja e pogány!

Ez volt még hátra. Eddig még mérsékelten, legalább elég csendes hangon beszélt a török, de erre méregbe jött.

"Nyomorult - szólt felháborodva - én nem hazudok soha, de előttem nem tartozol a kiváltságosok közé, s vagy azonnal megköveted a társaságot sértegetéseidért, vagy megtanítalak a nyelvedet megzabolázni!" - Erre kivette látogató jegyét, egy francia kapitányhoz nyujtá azon kérelemmel, hogy rendezze el a többit. Ekkor tudtuk meg, hogy a török - egy pasa és Alexandria kormányzója!

Az eredmény az lón, hogy a pap rögtön más helyre költözött és a legelső hajó-állomáson elhagyta a hajót.

A másik két barát éppen ellenkezője volt a nagyszájú abbénak, alázatosak, hallgatók és oly szerénykedők, hogy még a pincérnek is minden tányérváltást megköszöntek. Egyikük egy igénytelen kerek fejű fráter volt, másik feltűnő szép homlokkal, éles, kissé mélyen ülő szemekkel, kissé szegletes, de határozott arccal és szép egyenes termettel. Estebéd után a szép holdvilágnál fenn a fedélzeten beszélgetésbe eredtem vele és igen kellemesen lepett meg ez embernek nem várt tudományos készültsége. A szép, csendes, mély tenger, a ragyogó hold és csillagok, előbb föld- és égtanra terelék beszédünket, majd a mindenség rendje s első indoka felett bölcselkedénk, végre azon vettük észre, hogy politizálunk, ami, kivált háborús időkben, csaknem elkerülhetetlen.

E tekintetben már tökéletesen pap volt, szerinte a népnek nem szabadság és nem iskola kell, mellyel úgy is csak visszaél, - hanem bot és dolgház; a lazaróni a föld legáldottabb országában is nyomorult koldus, mert rest és még pénzért sem akar dolgozni, hanem ha annyit koldult vagy lopott, amennyivel jól lakott: kifekszik a napra, és a jégesőn kívül nincs hatalom, mely őt e dolce far niente tétlenségből felzavarja. De a kormány (a Bourbonoké) nagyon szelíd hozzájuk; adót kellene rájuk vetni és ha a nép nem tudja lefizetni, dolgházba kell zárni s bottal tanítani a munkálkodásra.

Az abbét nem győzte eléggé kárhóztatni dölyfös magatartása s meggondolatlan nyílt beszédei miatt s a töröknek teljesen igazat adott. Mi - úgymond - egészen Krisztus tana szerint cselekszünk, alázatosak vagyunk mint a koldusok, és szőrcsuhát viselünk, mint a hajdani szolgák; türelmesek vagyunk még a bántalmazások ellenében is. Hej pedig mennyi szidalmat, gúnyt, bántalmazást kell a napról napra elbizakodottabbá váló néptől kiállani. Nem rég is, amint kolostorunkból kiléptem a járdára, roppant hegyes szeg döfte át talpamat - az egész járdát tele szórták lapos fejű hegyes szegekkel - de én nem adtam nekik azon elégtételt, hogy eljajduljak, ellenkezőleg mosolyogtam rájuk, - csak így maradhatunk még meg! Úgy megbarátkoztunk, hogy ő végre elmondta egész utazása célját.

A navarini ütközetben - úgymond - egy elveszettnek hitt francia matróz vagy hajó-apród valami deszkadarabon menekült, s egy görög hajóra jutott, mely Alexandriában kitette. Innen Indiába

szándékozott, de a kis arab-parti hajót a szélvész az afrikai partok mentében lesodorta Madagaskarig, hol őket foglyokként letartóztatták. Itt ő kedvelt emberré lőn, előbb katonáskodni tanította őket, majd seregszervező - később fővezér - utoljára a sziget főnöke lőn.

Négy-öt év előtt meghalt, hagyván hét millió frank vagyont, letéve az angol-kelet-indiai társulatnál. Gyermekei nem lévén, mindenünnen akadtak a gazdag hagyományra igényt tartó rokonok. Így magam is beszéltem egy Gyulára való hazánkfiával Londonban Pichler úrnál, ki igen szegény állapotban több hónapot töltött Londonban örökösödési joga elismerését sürgetve, - de a sok követelő közt egy sem bírt jogérvényes bizonyítékokkal. Mi azonban, mondá az én barátom, már mindent rendbe hoztunk s én most egyenesen oda megyek a szerzet nevében felvenni, illetőleg elhelyezni az említett örökséget. - Ha igaz íme a bolygó-zsidó megvalósult története.

Az úton

(Nápoly. - A fekete könyv. - Athén. - A visszatérés
Konstantinápolyba. - Ottani barátaim. - Néhány szó az állandó
hadseregről.)

Okulva már a múlt utamon, jól rendbe hoztam útlevelemet Genuában, hogy Nápolyt megláthassam. Nem egykönnyen láttamozták pedig, számtalan kérdésekkel ostromoltak s végre is 12 frank díj mellett tették meg. A római államokban, sőt magában csak Civita-Vecchiában is kereken megtagadták azt. Mikor az olasz háború hírére Türr Konstantinápolyból Genuába ment, ki akart szállani Nápolyban is, s e célból elment útlevelel a nápolyi konzulhoz. Ez száz meg száz kifogást talált, s végre nagyon szoríttatva kereken kimondta, hogy nem lehet, mert Türr be van írva a fekete könyvbe.

- No jegyezze meg ön magának - felelé neki haragosan Türr - hogy mostantól kezdve majd mi is fekete könyvet tartunk s ön lesz legelől beleírva.

Ki hitte volna, hogy két év múlva az a megnótázott emigráns osztogat parancsokat Nápolyban?

Az olasz azt mondja - "veder Napoli e poi morir" s annyiban igaz van, hogy Nápoly gyönyörű épületei, a roppant széles öböl, a végtelen sík tenger, háttérben a gyümölcs-erdő koszorúzza hegyek, dél-nyugatra a kopáron magasló Vezuv: oly bájos tájképet mutatnak, minő alig van még a világon. Ezzel csak Konstantinápoly vetekedhetik; de míg itt a partra lépve, ronda faházak, szűk, tekergős, piszkos utcák botránkoztatnak meg, addig Nápoly épületeinek szépsége, utcáinak széles egyenessége s szép kövezete által lep meg. Ma már kétségkívül javultak a társadalmi viszonyok Nápolyban, de még 59-ben ez állam szomorú élő példája volt annak, mivé törpítheti a művelt nemzetet az uralkodói zsarnokság.

Alig léptünk partra, azonnal rongyos, piszkos koldusok serege rohant ránk. Nők, gyermekek, aggok és köztük oly izmos, erőteljes vad tekintetű férfiak, hogy inkább rablók, mint koldusokhoz hasonlítanak. Egyúttal, mint Konstantinápolyban az ebek, úgy heverésztek mindenfelé az őszi napon sütkölődzve a híres lazzaronik, e hajlék és foglalkozás nélküli európai páriák, kik lustaság és piszkosság tekintetében még az oláh cigányokon is túltesznek. Aztán alig haladtunk száz lépést, észre vettük, hogy két barát kísér bennünket. Olasz útitársam figyelmeztetett rájuk. Igyekeztünk ez új divatú spicliktől menekülni s bérkocsiba ültünk; de hasztalan, a barátok is azt tették és egész nap követtek bennünket, mint az árnyék. Vannak elegendően, jut belőlük minden idegen kémlelésére egy pár.

A piacon egy sorban árulják a narancssal és burgonyával a szent képeket, faragott Jézuskákat, olvasókat és ereklyéket; de ugyanez ereklyések csinos nápolyi veres és fekete korall gombokat és csecsebecséket is árulgatnak.

Feltűnő volt, hogy nem hallottam annyi verklist és muzsikust, mint más olasz városban, de annál több keresztet, feszületet és az utcasarkokra állított szobrokat láttam, melyek előtt még a pompás fogatokban sétáló urak és hölgyek is megemelték a magas tetejű kalapot, vagy keresztet vetettek magukra, s ezt valóságos tüntetéssel tették.

A kávéházak és utcák, különösen a szép nagy toledói utca tele volt néppel, de az olasz könnyű kedély és lármás jókedv helyett

lehangolt egykedvűség ült a járókelők arcain, mintha temetésről jönnének. Nem is csoda, hisz minden keresztutcából felülről lőrések és kormos ágyútorokok ásítognak le s a főutcát berekesztő őrház tornácán töltött ágyúk háta megett sétál az őr, készen pillanat alatt összekartácsolni a jármát lerázni akarható tömeget.

Nyomorult balgák! azt hitték, hogy ágyúkkal elhallgattathatják a korszellemet, hogy ólmos börtöneik és bérenc hadseregük örökre biztosíthatják gyűlölt uralmukat! Egy ember szava, ki a szabadság zászlaját ezer harcos élén föl merte emelni, elfújta őket a föld színéről, mint kártya-házat, vagy gyenge hópelyhet!

Messinánál elhagytak bennünket a papok, el az öreg török efendi is, helyettük franciák érkeztek Marseilleből. Az eddigi politizálást azon semmiségek körül forgó, örök-víg csevegés váltotta fel, mit a franciák e szóval fejeznek ki: „causer”. Mondják is nagy büszkén, hogy il n'y a que les francais qui savent causer, ami lehet ugyan mulattató kivált nők társaságában, de biz abból valami épületest nem igen tanulhatni. Azt azonban megtanulhatja belőle az ember, hogy e beszélgetésen átáramló udvariasság nem egyéb megszokott szólásformák halmazánál, melyeket sem aki mondja, sem akinek mondják, szó szerint nem vesz; továbbá legtöbb elménczkedésök pusztá szójátékon alapszik és mindig vagy több, vagy kevesebb mondatik, mint kellene. Így például egy elhízottnak azt mondja: „ön kissé erős” (fort;) egy kopasznak, hogy „nyílt homlokú”; egy hazug - szerintük „jól tud elbeszélni”, egy zsémbes csak „komoly természetű”, a fecsegőnek „sok esze van”, a legbárgyúbb leány is legalább „gentile” (kedves), ha pedig beszédes, már akkor „charmante” (bájos, elragadó), s így tovább az egész szótárt ide lehetne írni, mind megnagyított vagy szelídített értelemben. Tényleg azonban kivált idegenek irányában, kik nem ismerik el, hogy csak a francia az ember, a többi mind barbár, hogy Páris a világ közepe, hol minden a legjobb, hogy csak a franciáknak van eszük, hogy másutt még enni sem lehet, egy szóval, kik a franciákat nem bálványozzák úgy, mint ők önmagukat, ezek irányában, mondom, nemcsak nem finomak aztán, hanem kihívólag gorombák is, kivéven, ha a megboxírozástól lehet tartani. Sőt maguk közt is könnyen összezőrdülnek s ilyenkor oly goromba szókat használnak, miket más ember nem rakna zsebre,

de ők tudják, hogy ez is csak túlzás s csak ellentétes kiegészítése a bókók szótárának.

Athent még egyszer útba ejtettem - vigyázva, hogy bérkocsisok, ciceronik, vendéglősök ismét meg ne csaljanak. - E nagyszerű romok és ősi nagyságról tanúskodó műremekek közt bolyongva, még egyszer elmerengtem a felett, mily óriási különbség van a meghalt és feltámadott görög között, s ha nem bíztatna a remény, hogy egykor még ez önző, pénzimádó nép tiszta tudatára jut süllyedt helyzetének s igyekezni fog méltó lenni őseihez: azt kellene mondanom, hogy kár volt feltámadnia!

Október elején értem Konstantinápolyba, nem kis bámulatára barátaim nagy részének, kik csodálkoztak rajta, hogy a toskánamodenai katonai szolgálatot el nem fogadtam s bizonytalanra ismét keletre jöttem vissza. De én az elhatározásnál pillanatig sem haboztam, és bár ott maradt fegyvertársaim a nápolyi Garibaldi-féle sikerült merénylet által magas katonai rangokra emelkedtek, mialatt én nagy fáradtsággal és nélkülözésekkel kerestem, s keresem kenyeremet: mégis elhatározásomat soha meg nem bántam, mert fegyvert fogni akkor, midőn a haza veszedelemben volt, vagy midőn annak felszabadíthatására legalább remény nyújtott, hazafiúi kötelességnek tartottam, s a tudat, hogy csupán kötelességemet teljesítem, megóvott egyfelől a rangkórságtól, másfelől megnyugtató; de önként, csupán önfenntartási célból sorakozni azon osztályhoz mely a munka és közteherviselés alól magát kivonva már-már elviselhetetlen teherként nehezül azok vállaira, kik termelnek és dolgoznak, és mégis kiváltságos magasabb osztálynak tekinti magát s megvetéssel pillant le azokra, kik érette is fáradoznak, a helyett, hogy elismerné, miszerint legfeljebb egy szükséges rossz: ezt nem csak dicsőséges hivatásnak nem néztem, de soha elveimmel kiegyeztetni nem tudtam.

Nem hiszem ugyan, hogy egyhamar bekövetkezzék azon idő, midőn katona nem kell, mert ez az örök béke eszméjével azonos, azt pedig soká érzük el, hogy a föld leghatalmasabbjai, már legyenek azok koronás vagy koronátlan államfők, alá vessék magukat a mindnyájuk által választott legfelső földi bíróságnak; de hogy az állandó zsoldos seregekkel - vagy ha e kifejezés tán sértő - a sorkatonasággal célt

érjünk, azt már nem hiszem. Eléggé megmutatta Ausztriának és Napoleonnak milliárdokba kerülő, jól begyakorlott, nagy hírben álló hada, hogy a győzelemhez nem csak a "rechts richt euch" tudása, hanem műveltség, lelkesedés és önkénytes engedelmesség is kell.

1860-67

Oláhországban

(Levellem Kossuthhoz. - Még néhány szó a légióról. - Az oláhok és a veszély a szlávok részéről. - Oláhországban.)

Midőn a villa-frankai béke után a legénységet átadtuk az osztrákoknak, az utolsó vacsoránál, melyen a volt magyar seregecske tisztjeinek nagyobb részével, élükön Klapka tábornok, gr. Teleki László és Sándor, Kiss Miklós, Ihász és gr. Bethlen Gergely ezredekkel búcsú pohárt üríténk, közénk jött Farini, akkor modenai miniszter s megkínált azon kis állam újra szervezendő hadseregében ugyanazon ranggal, melyet a légiónál bírtunk. A fentebb említett előkelőkön s a Törökországból jött aspettativába tett Tüköry, Kiss József és Eberhárdon kívül csak Mogyoródy és én valék, kik azonnal határozott nem-mel feleltünk a meghívásra. - Kérdém Mogyoródyt, miért megy el és hová? s ő tréfásan azt mondá, hogy már azzal is eléggé degradálva érezte magát, hogy a nagy Magyarország híres honvéd seregéből a kis Piemont szolgálatába lépett, különben is - úgymond - megcsaltak bennünket; Magyarország felszabadításáról, a dalmát partra való kiszállásról beszéltek, s midőn némi kilátás nyílt volna erre, akkor megbékéltek. Még annyi hasznót sem hajtottunk a hazának, hogy Napoleon legalább megemlítette volna a magyart mint jogokkal bíró nemzetet. Inkább visszamegyek Angliába, úgymond, s élődöm dolgozva, ahogy lehet, mintsem bolondja legyek ezen hazudozóknak.

Ez a csalatkozás érzete minden légióval általában, minden bomlásnak indult sereggel közös. Hisz az emberek java bizony nem azért szegődik idegen zászló alá, hogy éppen megéljen, vagy kardot csörtethessen, hanem egy nemesebb, magasabb cél vezet. Minket hazánk ügyének szolgálata tartott eddig is a külföldön, e végett

álltunk sorba most is, s az emigráció vezérei: Kossuth, Klapka és Teleki ezen érzelmeinket annyira tudták, hogy zászló alá is azon felszólítással hívtak, hogy a haza felszabadítására tegyük meg kötelességünket. Volt is azután velünk elég bajuk, mikor az olaszok minket légiónak neveztek. Sehogyszem akartunk belenyugodni az előttünk felette gyűlöletes légió névbe. Szabad legyen ennek megvilágosításául mindjárt alakulási vajúdasaink kezdetén Kossuthhoz írott levelem néhány sorát ide iktatni:

"A tegnap jött 75 magyar feletti parancsnokság átvétele végett IhásznaK s általa Mogyoródynak és nekem kiadott, Klapka tbc és Teleki igazgató tag által aláírt rendeletben mi immár nyíltan magyar légiónak neveztetünk. Minthogy pedig e szó légió oly csapatot jelent, mely beszegődik harcolni azon hatalom érdekéért, amely őt fizeti: nem látom át, mi célt érhetünk el mi magyarok ez által? A hazát felszabadítani e pár száz - vagy pár ezer emberrel nem fogjuk, hanem ürügyet szolgáltatunk a németnek, szegény hazánk ellen még kegyetlenebb elnyomó rendszabályokat alkalmazni. Ami magát a légió embereit illeti, ezeknek szokásos rendeltetése Kanonnenfutter a harcban és szélnek eresztetés a háború után. Az is rendkívül leverő hír reánk nézve, hogy K. úrnak a nyíltan fellépés meg nem engedtetik, hisz ez más szóval annyit tesz, hogy ügyünk nemzeties voltának elismerése megtagadtatik" stb.

Három hónappal e levél kelte után, íme ott voltunk, hol előre megjövendölém: a hazának nem használtunk semmit és bennünket szélek eresztettek. Volt is nekem ezért és egy pár hasonló szellemű búslakodó levelemért némi kellemetlenségem, és most annyi évek után elismerem, hogy Klapkának igaza volt, midőn megleckéztetett, azt mondván, hogy katonának rezonirozni nem szabad; látom, hogy 48-ban is az volt legfőbb bajunk, hogy minden generális raisonirozott, noha a különbség az, hogy én nekem eszem ágában sem volt valamely kapott rendelet ellen okoskodni; inkább magamban töprenkedtem. Mindazáltal ezen természetem sugallatának engedtem akkor, midőn a Farini fölhívására gondolkozás nélkül azzal feleltem, hogy idegen államot nem szolgállok.

Modenába ment egykori tisztársaim ne vegyék tőlem rossz néven, ha azt mondom, hogy nagyrészt azért maradtak ott, mert a megélhetési kilátások közt ez látszott legtűrhetőbbnek. Ami engem illet, én éreztem, hogy immár tudok annyit, hogy közönséges mérnöki munkákban fenn nem akadok, és hogy az Oláhországba menetelre szántam el magamat, annak bizony nem az oláhok iránti rokonszenv vala oka; hisz Erdélyben harcolván, láttam vandál kegyetlenségeiket, láttam a köznép iszonyú durva műveletlenségét, embertelen alattomos czinye mintye jellemét, aztán lőttük, vágtuk, akasztottuk egymást, hozzá még nyelvüket sem értettem, s mindezek nem igen hangolnak szimpátiára; hanem elgondoltam hogy országukat a párisi béke autonom állammá tette, hallottam brusszai oláh emigráns ismerőseimtől, hogy hazájuk tejjel-mézzel folyó Kánaán, minő hazánk a teljes civilizálás nagy boldogsága előtt volt, láttam ezen néhány jószívű emberről, hogy nem oly fekete az ördög, mint amilyennek festik, óhajtottam közelről megismerkedni azon nemzettel, mely geográfiai helyzeténél, termékeny síkjai nagy kiterjedésénél, történelmi múltjánál, hazánk pár milliányi rumunjaival való vér-, nyelv- és vallás-azonosságnál fogva mindenha nagy befolyást gyakorolni van hivatva nemzetünk sorsára.

Mindenekelőtt iparkodtam letenni azon gyűlöletet, melyet a háború iszonyatosságai költöttek volt fel lelkemben irántuk, mert hisz azon embernek élete, ki cseh beamter módjára ellenséges érzelmekkel fészkelődik be egy nemzet fiai közé, ő magára nézve gyehennai gyötrelme; eddig a török, később angol és olasz nép iránt, melyek közé a körülmények sodortak, irántunk tanúsított jóságaik és sok kitűnő jeles tulajdonaik folytán valódi ragaszkodást éreztem; igyekeztem azért az oláhok közé legalább elfogulatlan egykedvűséggel jönni, hogy tanulmányozhassam e nép jellemét, s ne láttassa velem az ellenszenv azt is feketének, ami dicséretes.

Tíz esztendő, az életnek legszebb korszakát elveszítettük a politika miatt, állásunk által mindenki mintegy fölhíva érezte magát velünk politizálni, ez a sok magunk közötti diskusszio, a sokféle minden rangú és nyelvű emberekkel való érintkezés rég megtanított az ellenkező nézeteket, még a nemzetünket legsértőbb kifakadásokat is nyugodtan végig hallgatni, a Törökországban töltött élet

meggyőzött bennünket a panszláv alattomos működés ijesztő elterjedtségéről; eszközeinek rettenetes voltáról, szorongva tekinténk nemzetünk jövőjére s ekkor fájdalommal és szánakozással tekinténk a dunai fejedelemségekre, melyek a töröktől rég szenvedett sanyargatások miatt elvakulva nem látják át, hogy a veszedelem nem délről, nem a letiport magyaroktól, hanem északtól a szláv elemtől jön, melynek közepette velünk egy minden oldalról ostromlott szigetet képeznek: el voltam azért készülve végig hallgatni türelmesen a nemzetem elleni megtámadásokat és viszonzásul rámutatni az igazi - mindkettőnket egyaránt fenyegető veszedelemre.

Minő volt 1859-ben ezen országnak kulturális állapota, földművelése, kereskedelme, iskolai közigazgatása, közintézetei, s minő ma: arról e könyv keretében nem szólhatok, messze elütne azon céltől, melyet a könyv címe elem szab. Most tehát még csak azt mondom el, ami egyenest az emigráció életével közvetlen összefüggésben áll, s ami más nemű elfoglaltatásaim közben jó részt akaratom ellenére tudomásomra jutott. Azért mondom, hogy jórészt akaratom ellen jutott tudomásomra, mert rám ugyan semmi politikai terv vagy működés kivitelét nem bízta soha senki, a Mack és Gál Sándor-féle üzelmeket már Konstantinápolyban kárhoztattam, mert meggyőződéseim szerint a magyar csak törvényei védelmére kész ontani vérért, de carbonari vagy heteriota lenni nem tud. Törökországban azonban legalább ott létem nagyobb részét a fővárosban, az emigráció tömegének közepette töltvén, közvetlenül láttam mind azt, mit eddig ide írtam; de Romániában az első telet szobámba zárkózva, Várady Ádám és Hámory Edével együtt a román nyelv megtanulásával töltém, már 1860. márc. elején kimentem triangulálni s méregetni falura s ettől fogva máig össze-vissza működve Szeverintől Jassziig, inkább csak vendég voltam Bukarestben, mint állandó lakos s így amit még elmondandok, leginkább Buda Sándor, Seres Lajos s mások elbeszélései és részben hírlapok útján tudtam meg.

Magyar emigránsok Bukarestben

(Napoleon terveit. - Kuza fejedelem. - A románok kapják meg a magyaroknak szánt fegyvert és ők hordják a honvéd egyenruhát. - Seres Lajos. - Hogy segítették tovább a kivándorlókat? - Buda Sándor.)

Midőn Napoleon 1859-ben minden kézzel fogható ok nélkül hadat izent Ausztriának, úgy látszik, nem számított arra, hogy olyan könnyedén összemorzsolja a híres osztrák sereget; hisz tulajdonképpen nem is a sereget verte meg, mert hisz Magentánál - vak történetből - az ellenség vigyázatlanságából győzött, s csak akkor tudta meg, hogy nem ő van megverve, hanem az osztrák, mikor hírül hozták másnap reggel hajnalban, hogy fut az osztrák; Szolferinonál meg éppen teljesen tönkre teszik a franciákat, ha nem pufogatnak vorschritsmässig 6 óra hosszat, addig, míg a francia jobb szárny 4 mértföldnyiről megérkezett a csataterre, szóval e gyors és fényes hadjáratot az osztrák generálisok nyerték meg Napoleonnak; ezt ő azonban előre nem is álmodhatván, érintkezésbe tette magát az emigráció főnökeivel a célból, hogy Magyarország lázadjon fel, és a légió a végett alakított, hogy a leendő magyar sereg magvát képezze.

Mivel pedig magyar földre nem Ausztrián keresztül, csak Dalmácia és Erdély felől juthatni: az terveztetett, hogy vagy 20000 francia a légióval együtt betör Dalmáciába s onnan gyors menetekben a Dunántúlra veti magát; egy kis, önkéntesekből alakult csapat meg a dunai fejedelemségekből tör be Erdélybe.

Klapka tehát titokban Bukarestbe ment s hg. Kuzával megegyezett a felett, hogy egy csapatocskára alakítására és fegyverek átcsempészésére hunyjon szemet. A herceg, úgy látszik, kénytelen volt engedni a Napoleon által szentesített tervnek; hír szerit 30000 fegyver s tán mellé némi egyenruhák három hajóra rakatva meg is érkeztek Brailára. Kevéssel Klapka visszautazása után még agy Loland nevű úr küldetett Bukarestbe, ki egyéb megbízásokon kívül Seres Lajosnak - kire később visszatérek - kapitányi kineveztetését s azon megbízást hozta, hogy a legnagyobb titokban írja össze az ott lakó, rendelkezésre álló magyarokat, óvatos legyen emberei megválasztásában, de a legmegbízhatóbbakat nyerje meg, hogy

legalább 1-2000 ember kész legyen az Erdélybe indulásra, mihelyst Czech tábornok megjön.

Czech valóban el is indult Genuából; de midőn Galatzra ért, vette a villafrankai fegyverszünet, illetőleg békekötés hírért, s így ki se szállva visszautazott. - Mint tudjuk, sem a dalmáciai, sem az erdélyi diverzióból nem lett e szerint semmi.

Seres ugyan nem igen verbuvált, mert hiszen nem elég azt mondani valakinek, hogy teremts titokban 1000-2000 embert, kell ahhoz még más is a jó akaratnál, mindenekelőtt pénz, ez pedig valami bőven még az emigráció igazgató tanácsának sem volt; azonban a dolog még sem maradt titok. Semmi kétség benne, hogy Bécsben jól értesültek mind a dalmáciai, mind az Erdély felől célba vett támadásról s ki tudja, nem volt-e az ettőli félelem egyik indító oka a villafrankai gyors megbékélésnek? Gyanítanunk kell, hogy igen, legalább erre mutat Napoleonnak hazatérte után minisztereihez tartott beszédének ama passzusa, hogy: "nem megengedhető egy fejedelemnek más fejedelem országában lázadást szítani, ezt a fejedelmet csak utolsó önvédelmi eszközül szabad használni."

A három hajó fegyver azonban már útban volt s azon szerencsétlenség érte, hogy a szemes törökök felfedezték és le akarák tartóztatni. Napoleon aztán az oláhoknak ajándékozta, hír szerint azon kikötéssel, hogy előfordulható szükség esetében nekünk magyaroknak átadassanak.

Ezen régi szerkezetű, nagy öblű, vontcsövű, nehézkes fegyverek eleinte berakattak a bukaresti fegyvergyárba s ott hozattak rendbe, később az 1866-i március 14-én hozott nemzetőri törvények alapján a falusi nemzetőrök közt osztattak ki.

A fegyverekkel együtt alkalmasint egyenruhák is érkeztek, mert nemsokára ezután a dorobánczok kaptak honvéd egyenruhát, mely állott sötétkék attilából veres zsinórral, egészen magyarosan, - kalpagból és fehér magyar nadrágból szintén veres zsinórral.

Az Ausztriát méltán aggódtató s a magyarokat némi reményekkel kecsegtető események rohamosan követték egymást a 60-as években s a veszély mindig Olaszország felől jött. Garibaldi híres nápolyi expedíciója, melyben egy maroknyi sereg nem annyira fegyvere, mint a szabadság zászlójának varázsa által halomra döntötte a sbirrek,

gens d'armok, spionok és szuronyokra alapított királyságot: méltán megdöbbsenhetette a hasonló intézményű kormányokat. A napolyi kísérlet nem nevezhető ugyan egyenesen Ausztria ellen mért csapásnak, de mivel a híres ezer vezetőinek jó része magyar volt s a hallatlan gyors siker azelőtt ismeretlen honfitársainkat magas rangokra juttatta s a hír szárnyára ragadta. Magyarországon nagy lön az izgatottság, a tett- és dicsőségszomjas ifjúság remélve, hogy az olasz függetlenség kivívása után ránk is kerül a sor - eleinte egyenként, utóbb csaknem csapatokban szökött át az erdélyi havasokon, azt hivén, hogy az olasz földre szállításról majd gondoskodnak Bukarestben.

A magyar igazgatóságának ez időben Buda Sándor volt megbízottja Bukarestben, de ő eleinte maga is félt s nem is volt rendelkezésére pénz; az olasz - illetőleg akkor még csak szárd konzul Strambio pedig nem bírt utasítással kormányától s nem hogy útiköltséggel, de még útlevéllal sem akarta vagy merte ellátni hazánkfiait.

Akadtt azonban egy ember, ki tiszta hazafiság és önzetlen emberszeretetből egymaga többet tett, mint az összes bukaresti magyarság együtt; e férfiú Seres Lajos. Mielőtt azonban szolgálatait elmondanám, szabad legyen őt néhány szóval megismertetnem.

Seres Lajos a forradalom előtt pár évvel szülőföldjén N.-Váradon telepedett le mint aranyműves, miután előbb a 40-es évek elején az egész művelt Európát nemcsak bejárta, de Belgium, Franciaország és Svájc legnagyobb gyáraiban éveket töltött, s a nyelvek alapos elsajátítása mellett a tudományos intézeteket is szorgalmasan látogatva, magát úgy kiművelte, hogy bármely művelt körben megállta helyét. Seres a francia örök jó kedélyű virgoncságot, a svájci független szabad érzelmeket elsajátította, egyesítve a legtisztább magyar becsületességgel, mely számítás nélkül rajong az eszményi szép és nemesért, még gondolatától is irtózva az erkölcsi rútnak.

A forradalom alatt a bihari mozgó nemzetőrökkel Halmágy-, Körösbánya-, Brádnál, szóval az oláh lázadás ellen harcolt. A szerencsétlen világosi árulás után Pestre költözött s ott aranyművesi műhelyt állított, noha nem kis bajjal, mert a kenyér-féltő

aranyművesek valamelyike feljelenté mint veszedelmes gondolkozású forradalmárt s így csak nehezen kapott engedélyt.

Egyszer egy előkelő asszonyság azon kéréssel fordult hozzá, hogy küldene el Párisba, valamely ottani biztos barátjához egy Gilvaro úrnak (Csernátony) átadandó összeg pénzt. Ő el is küldte s néhány napra megjött a felelet s a vevény, meglátszott azonban a levélen, hogy kétszer volt lepecsételve.

Néhány napra rá körülfogák házát és házmotozást tartottak s bár semmit nem leltek, őt az új épületbe zárták s pár hétig ott vallatták. Ettől fogva nem volt többé nyugta. Minden 10-14 napban újra meg újra házmotozásokat kelle kiállania s miután semmit nem találtak nála, más cselhez folyamodtak. Egyszer minden pénzét lefoglalták, éppen midőn azt a vett portékákért Bécsbe akará küldeni, azon ürügy alatt, hogy hamis bankókat keresnek közte, vizsgálatot azonban csak 8 hét múlva tartottak felette Budán és ekkor ártatlannak nyilváníták ugyan, de pénzét soha vissza nem adták. Máskor gyászba öltözött nőt küldtek hozzá, ki magát szerencsétlen menekült nejének adva ki, pénzküldésre kéré fel, szerencséjére ez a Gilvaronak akart küldetni, s ezzel gyanússá tette magát. Végül egy magyar úrhölgy által megrendelt, több ezer forint értékű ékszer-garnitúráját kobozták el, nevezetesen gyémánt, smaragd és rubin foglalványait azon ürügy alatt, hogy nemzeti színűek, s nemhogy e több ezer forint értékű ékszereit valaha visszaadták volna, de be is zárták ismét az új-épületbe, mint veszedelmes embert.

Megunván végre e borzasztó zaklattatást, 1856. végén összeszedte minden ékszereit s Bukarestbe vándorolt, ott boltot nyitott a Passage románban dec. 20.-án; hogy azonban a szerencsétlenségből semmi ne hiányozzék, éppen rá egy óra éjjel feltörték és mindenből kirabolták.

Így lőn jómódú polgárból tönkre jutott földönfutó, s ettől fogva francia nyelv- és vívás-tanítással tartá fenn magát és családját.

Még 1859-ben az első olasz-magyar légióhoz csatlakozandók, jöttek útlevíl nélkül Bukarestbe Krivácsy és Dunyov. Seres aztán elment az akkori rendőrfőnök Cretzulescohoz, ki Klapkával jó viszonyban állott s ennek közbenjárására Strambio a szárd konzul látta el őket útlevílrel.

A Garibaldi-féle expedíció idejében legelőbb 5 előkelő magyar úri ember jött, névszerint Horváth, Fehér, Rákóczy Salamon és még egy ismeretlen, ezek egyenesen Koos Ferenc bukaresti ref. lelkészt keresték fel, de ő nem mervén, állásánál fogva nem is avatkozhatván ilyen dolgokba, Sereshez igazította őket. Seres meg boldog volt, ha hazánkfiaiért vagy hazai ügyben tehetett valamit, azonnal futott s önérdéke teljes feledésével csakugyan pár napi szaladgálás után szerzett is nekik útleveleket.

Ettől fogva Seres lőn az emigrálók konzulja, mindenki csak hozzá folyamodott, nem volt olyan nap, melyen néhány szerencsétlen, pénztelen, ruhátlan, útlevél nélküli meg ne látogassa; és ő reggeltől estig futott majd a konzulhoz, majd az oláh hivatalnokokhoz, majd jótállókért, majd ismét gyűjtő ívvel kezében útravalóra és ruhaneműkre, s elképzeltetni, hogy e mellett nem csak saját óráit hanyagolta el, de számtalanszor még az útlevélért járó illetéket is zsebéből fizette ki.

Próbáljon meg az ember csak egyetlen egy útlevelet keríteni, kivált igazolványok nélkül s akkor leend fogalma azon terhes szolgálatról, melyet Seres magára vállalt, ki 1860 és 1861-ben több, mint 375 egyének tette lehetségessé a tovább utazhatást. Innen ezek vagy Várna, vagy Kűsztendse felé vették útjukat, mely utóbbi helyen Aradi, vagy igazi nevén Kantzler hazánkfia vendégszeretetéből éltek és szállítottak tovább Konstantinápolyig.

Ott meg Kun Albert teljesíté e terhes szívességet. E két-három embernek önfeláldozása és hazafiúi buzgalma nélkül nem sokan jutottak volna Olaszországba, hanem előbb-utóbb összefogdosva az itteni policia által az osztráknak adattak volna ki. Nem tudja az ember, a tapasztalatlan jóhiszeműségen, vagy a földhöz ragadt szegénység dacára száz meg száz mértföldre útrakelési bátorságon bámuljon-e inkább? Néhány jobb módút kivéve, ide valamennyien úgy jöttek mint a vázak rongyosan és kiéhezve; alig volt nap, melyen egy-kettőnek csizmáról, ruháról, útiköltségről nem kelle gondoskodnunk s nem egyszer találtam olyanokat, kik koldulni szégyenlve alig tántorogtak még az eléhezés miatt.

Az a szegény becsületes Seres, ki annyit küzdött, fáradott másokért, ki annyi száz szűkölködőnek tudott segíteni: végínségre

jutva oly szegénységben halt meg tavaly, hogy még temetéséről is másoknak kellett gondoskodni!

Buda Sándor a fennebb leírt fegyverügyben való intézkedés végett küldetett Bukarestbe 1860 végén. Csudálatos, hogy megbízatása dacára sem tökéletes jó útlevéllal, sem elegendő útiköltséggel nem volt ellátva, úgy hogy Küsztendsén el akarták fogni, s csak Kantzler mentette meg az által, hogy éjjel kocsira ültetve megszöktette, s átcsempészte a befagyott Dunán Kalarasra, de még úti pénzzel is neki kellett ellátni. Másnap ezért a törökök Kantzlert befogták, de angol alattvaló lévén, nem tehetek vele semmit; hogy mégis a dolog büntetlen ne maradjon, megbotozták érte az ártatlan fuvarost (Császár Pétert); nemde eredeti igazságszolgáltatás?

A fegyverügy a három hajónak Galacz és Braila között a törökök általi felfedeztetése folytán a fenn elmondott módon elintéztetvén, Budának többé szorosan megszabott teendője itt nem volt. Mindamellettt itt maradni rendeltetett, és a légiónál bevett rendes fizetéssel (mint őrnagy 300 frt havonként) láttatott el; feladata volt az oláh közvéleményt ügyünk iránt kedvezőleg hangolni, a kormánynál pedig oda működni, hogy az eshetőleges, Erdély felé teendő kísérlet, s az e végett a bukaresti magyarság közt végbe viendő némi szervezkedésre hunyjanak szemet.

Tudjuk, hogy az expedícióból nem lett semmi, a szervezkedés is csak annyiból állott, hogy néhányal a befolyásosabb ifjak közül érintkezésbe tette magát anélkül, hogy a célt nyíltan felfedezze, s ezt okosan is tette, mert tekintve, hogy amit sok ember tud, az titok nem maradhat s tekintve az oláhok gyanús barátságát s az osztrákok éberségét: az eredmény csak az itteni nagy számú magyarok összefogdostatása lett volna.

A közvéleményt másutt is hírlapokból ismerhetni meg legjobban, Oláhországban meg éppen a hírlapok csinálják. Legdühösebb magyarfaló volt akkor is s az ma is a Rosetti lapja: a "Romanul", mely a legelterjedtebb lap és néha 4000-et is megüti előfizetőinek száma, ez időben azonban még alig volt 2000. Rosettit kellett tehát mindenekelőtt megnyernie. Azonban egy embert, ki népszerűségét a nagy Dakoromania eszméjének felállítása által nyerte ki, a magyart évek hosszú során át úgy mutatta be, mint a román nemzet, a nagy

román állam halálos ellenségét, az ellenkező vélemények szószólójává akarni hangolni: merő morális képtelenség volt; akkora népszerűségű ember, mint Rosetti, kit a nép nagy része bálványoz, az egyszer kitűzött zászlótól el nem pártolhat.

Buda tehát kénytelen volt egy kis lappal szövetkezni, mely nem csak ellenünk nem írt, hanem a Buda által szerkesztett cikkeket is egyszer-máskor közölte. Cikkei azon téma körül forogtak, hogy a pángermán és pánszláv áradat közepette csak ketten vagyunk se egyik, se másik fajhoz nem tartozók, tehát csak vállvetve menthetjük meg kölcsönösen nemzeti lételünket.

Ezen kívül egy röpiratot szerkesztett, melyet pár száz példányban kinyomatva Bukarestben s a nevezetesebb oláh városokban kiosztatott.

Buda Sándor röpirata

(A magyar emigráció igazgatóságának terve. - A 8 pont. - A fogadtatás, melyben e terv a románoknál részesült.)

Ha az említett röpiratot csak Buda Sándor szerkesztette volna, és csak az ő személyes véleményét tolmácsolná, nem tartanám elég fontosnak arra, hogy belőle egy rövid kivonatot közöljek, de nevezetessé lesz azáltal, hogy úgyszólván csak kibővítése s népszerűsítése azon memorandumnak, melyet 1860-ban Klapka - aláírva Kossuth és Teleki által is - Kuzának adott át a célból, hogy őt a fegyverek áteresztése és egy Erdélybe történendő diverzió elnézésére bírja.

Buda röpirata magyar és oláh nyelven van szerkesztve; bemutatja először azon ármányokat, melyeket a kamarilla használt a különböző nemzetiségeknek a magyar elleni felbőszítésére. Azután bizonyítja, hogy a magyar ügy az általános szabadság, a demokrácia ügye s az olasz és általában minden szabadságra törő népek ügyével azonos és szolidáris. Figyelmezteti az oláhokat, hogy mennyire alaptalanok azon vádak, mintha a magyar magyarizálni akarta volna őket valaha, hivatkozván a történelemre, s azon tényre, hogy majd 1000 éves együttlakás és magyar hatalmi állás dacára nem lettek az idegen nemzetek magyarrá. Inti, hogy vigyázzanak, mert a

mindenfelől körülövedző óriási szláv elem közt nincs kire támaszkodniuk, mint csupán a magyarra.

Ezután előadja azon pontokat, melyek véleménye szerint minden igaz rumunnak kívánalmait összpontosítják, melyek a szabadságot biztosíthatják, nemzeti kifejlődésüket, szellemi s anyagi jólétüket előmozdítják anélkül, hogy erős és független közös hazánk összetartó kapcsát széttépnék, melyek egy szabad alkotmánnyal összeférhetők, s amelyek létesítését a magyar nemzet nem csak akadályozni nem fogja, sőt erre testvéri kezet nyújtand.

E pontok, melyek Buda állítása szerint ugyanazonosak a magyar menekült igazgatóság Kuzának adott programjával, a következők:

1. Minden község határozza meg hivatalos nyelvét, melyen folytassa szóbeli pereit, azon a nyelven szerkessze a megyéhez küldendő tudósításait, ugyan szintén a kormányhoz és az országgyűléshez szóló kérvényeit. - Mindenik község meghatározandja melyik legyen iskolája tanítási nyelve.

2. Mindenik megye szótöbbséggel határozandja meg igazgatási nyelvét, ezen folynak a szóbeli perek, ezen, valamint magyar nyelven is szerkesztetnek a jegyzőkönyvek, a kormányal a levelezések, s ugyan azon a nyelven küldi meg a kormány rendeleteit s válaszait.

3. Mindamellett, hogy diplomáciai nyelvül a magyar ismertetik el, az országgyűlésre küldendő képviselők legkevésbé sem lesznek megszorítva, hogy az országgyűlésen anyanyelvükön is nyilatkozhassanak.

4. A törvények mindenik nyelven, melyeket a megyék és községek bevettek, ki fognak hirdettetni.

5. A hazának lakosai saját nemzetiségük kifejtése, a nemzeti kérdések s érdekek megvitatása végett nemzeti gyűléseket, zsinatokat tarthatnak, melyek magukat szabadon rendezhetvén, erre vonatkozó határozatokat hozhatnak, nemzet-főnököket nevezhetnek, azoknak vajda, vagy hoszpodár, vagy bármily nevet adhatni, miként azt t.i. a zsinat jónak fogja látni.

6. Ugyanazon zsinatokban, vagy tetszés szerint külön gyülekezetekben megvitatatik az egyházak és nemzeti iskolák dolga, erre vonatkozólag határozatok és végzések hozathatnak, a zsinatok

vagy gyűlések szabadon kinevezhetik püspökeiket, patriarcháikat vagy metropolitáikat, azok elnevezése a zsinatok jogában állván.

7. A kultuszminisztériumban mindenik bevett vallás képviseltetik, s országosan elrendeztetvén az egyházak, lelkészek, iskola-tanítók ügye, minden bevett vallás lelkészei s tanítói egyforma rangban és méltóságban részesülnek s egyforma fizetéssel láttatnak el a statustól. Ezen egyenlőségi elv áll a nemzeti intézményekre is.

8. Az állami közrend megtartása, s minden visszaélések kikerülése tekintetéből kötelesek a zsinatok köztudomásra juttatni végzéseiket és jegyzőkönyveiket.

Hogy ily széles alagra fektetett engedmények sehol a világon, sem Svájcban, sem Amerikában nincsenek, s hogy ezek a status felbomlását idéznék elő, az bizonyos, mert utat nyitnának a vallás ürügye alatt a mindent felforgató bujtogatásnak, szentesítenék s megörökítenék az átkos nyelv-, vallás- és fajharcot, a kivihetlenséggel határos bábeli nyelvzavart honosítnák meg, mely mellett a közigazgatás és igazságszolgáltatás lehetetlenné válnék: azon ország, melynek nyakára ilyen úgynevezett szabad intézményeket erőszakolnának, vagy nyílt fajharcban, vagy sor statusban múlták ki. És mégis ez sem elég a mi oláh atyánkfiaiainak, mert hiszen ők éppen nem is arra törekeshnek, hogy maguknak a magyar államban biztos létezési alapot teremtsenek, hogy velünk jogokban és terhekben egyenlők legyenek. Ők a magyar állam halálát óhajtják, hogy ennek hullájából támaszthassák fel a tényleg soha nem is létezett nagy Dako-Romániát.

Ez eszmének feltalálói és dühös védői nagyobb részt erdélyiek; magyar iskolákban tanult rumunok ami legkérelmeltebb ellenségeink itt épp úgy, mint délen a szintén magyar iskolákban képzett szerbek. Ide jöve, neveiket megromanizálják, kezdetben valamely hírlap mellé dolgozó társnak szegődnek s írnak a magyarok ellen rémséges cikkeket, - melyek sablonszerűleg ma is barbár zsarnokok, ők pedig valóságos martyrok.

Buda S. említett röpiratára Papiu Ilariu (otthon Pap Sándor volt) felelt meg 1861-ben "Independinta constitutionale a Transilvaniaei" (Erdély alkotmányos függetlensége) című dolgozatában, melyből

később a "Romanulu" lap 1868. nov. 10.-i száma közölte a következőket:

"1860-ban, sőt 61 elején is magyar emisszariusok jártak-keltek az egyesült fejedelemségekben; hivatásuk volt viszonyba lépni az itteni demokráciával s az oláhokat Ausztria elleni harcra bírni, rábeszélni igyekezték őket, hogy a rumun ügy ugyanazonos a magyarral."

"Ez ugyanazon időben történt, mikor a pesti országgyűlés minden ékesszólását elővette annak bebizonyítására, hogy a magyarok a bécsi fejedelemnek e földön leghívebb alattvalói, hogy Magyarországot még képzelni sem lehet törvényes király nélkül, csak a király adja a magyarok lábai alá Erdélyt és Horvátországot s magyarizálja a rumunokat és szlávokat. De a dunafejedelemségi oláhok egyszerre átlátták a magyar álnokságot (perfidia)."

Elmondván aztán, hogy verbuvált egy magyar küldött (Buda) légió alakításra, ennek eredményéről ily kifejezésekben tesz említést:

"A magyar ügynök látván, hogy a magyar hitszegések és nemzet-árulási tervek (propunerile de tradimentu nationalu) Oláhországban nem kapósak: elhagyá hamarosan Bukarestet, hogy visszatérjen Kossuthhoz, anélkül hogy végzett legyen valamit."

Ezután leírja a fennebb általam bemutatott program 8 pontját, annyira megegyezőleg a Budáéval, hogy ugyanazonosságukról kétség nem lehet, noha Papiu állítja, hogy egyenesen az eredetiről másolta le. - Megjegyzései e pontokra igen jellemzők az oláh gondolkozásmódra nézve, s a következő cikkben azokat egész terjedelmükben közlöm.

A román sajtó válasza

(Az oláh válasz Buda röpiratára. - E válasz jellemzése. - Buda hazatérése. - Védelem egy igazságtalan vád ellenében.)

Papiu Ilarianu említett válasza a következőleg hangzott:

"Mindenek előtt jegyezzük meg - úgymond - hogy ezen engedmények feltételezik Erdély, a Bánság és Horvátország beolvasztását Magyarhonba. Erdély és Horvátország nem létezik Kossuth szerint, hanem csak egy nagy Magyarország. Olyasmi, mit a románok és szlávok teljességgel nem akarnak. Az erdélyi oláhok és a

horvátok elégedjenek meg Kossuth szerint e kegyajándékokkal hazájuk függetlenségének elvesztése helyett."

"De hisz ezen engedmények is csupa biztosíték nélküli ámítások."

"Kossuth távol van attól, hogy oláh, vagy erdélyi és horvát nemzetiséget ismerjen el saját nemzeti terület és közigazgatással. Még csak nem is említi név szerint e nemzeteket; de sőt az ő engedménye szerint az oláhok és szlávok nem is nemzet, Kossuth ezek számára külön nevet talált fel, s nemzetiségi községnek hívja:hanem beszél Magyarországról, magyar országgyűlésről s valami erdélyiek, bánágiak s horvátokból összetett magyar nemzetről, kik pedig eddigelé nem voltak magyar nemzet."

"De lássuk a Kossuth-féle engedmény pontjait."

"Az első és második pont azt mondja, hogy a helységek és megyék maguk határozzák meg közigazgatási nyelvüket. Itt emlékeztetni kell olvasóinkat, hogy a 48-i magyar törvények szerint a községi és megyei gyűléseken csak magyar nyelven vitathattak meg az ügyek. Ezen törvények folytán az oláhoktól lakott községek és megyékben az oláhoknak ott kelle ülni némán; magyarul nem tudtak, oláhul beszélni pedig a törvény elleni lázadás lett volna... Most tehát Kossuth úr megengedi a faluk és megyéknek, hogy igazgatási nyelvüket meghatározhassák! Azonban a községek a megyének, ez a főispánnak van alávetve, kit a minisztérium nevez ki, s ki ne tudná, minő befolyást gyakorol egy miniszter a főispánra, s a főispán a megyei bizottságra, melynek tagjait jórészt ő nevezi ki, úgy hogy ezen engedmény egy oly centralizált országban, minőt a magyarok akarnak, a gyakorlatban körülbelül éppen semmit sem ér."

"A harmadik pont megengedi, hogy a magyar országgyűlésen kiki a bevett nyelvek közül bármelyiken beszélhessen. De hogy mondjon le a horvát vagy az oláh arról, hogy neki magának horvát és erdélyi országgyűlése legyen s hogy menjen egyik is, másik is a magyar országgyűlésre Pestre, hol haszontalanul beszélne oláhul vagy szlávul, mivel a magyarok nem értenék, sem megfordítva az oláhok és horvátok nem érthetnék meg a magyarokat? Ez tehát csak színleg adott jog. Tetszik a magyaroknak menni a reichsrathba? ugye

nem. Éppen úgy nem tetszik az erdélyieknek és horvátoknak menni Pestre."

"Legábrándosabb engedmény az 5. ponté, mely nemzetiségi községeket és ezek gyűlésezéseit ismeri el. De nem értjük, micsoda politikai jogokkal bírhatnának e nemzetiségi községek és gyűléseik? Olyan nemzetiségi klub- vagy meetingfélék lehetnének ezek, melyek azon percben, melyben nemzetiségi jogokról mernének szólni, az ország és a magyar törvények elleni lázadóknak nyilváníttatnának. De mégis van e gyülekezeteknek egy nagy horderejű joguk: azt mondja a Kossuth engedélye, hogy választhatnak maguknak vajdát. Vajon az oláhok vajdája Erdély fejedelme lesz-e, s a horvátoké Horvátország bánja? Távol van Kossuth ezen gondolattól, hisz az országot miniszterek, főispánok, alispánok stb. fogják kormányozni. Még egyszer azért mi lenne ez a vajda? Nem látjuk, mi lehetne egyéb, mint a község feje, a klub elnöke, s nem látjuk, mi jogokat bírhatna a magyar alkotmány, sőt éppen a Kossuth engedményei betűje és szelleme szerint is? De nagyon jól ismerjük az eredetét, mely után Kossuth a másolatot vette. Az eredeti nem más, mint az 1848. előtti erdélyi cigány gyülekezetek szervezete. Ezen kóborgó cigányoknak is megvolt azon joguk, hogy vajdát választottak; a cigány-vajda és a Kossuth által engedményezendő oláh és szláv vajda közötti különbség csak az lenne, hogy a cigány-vajdának megvolt azon joga, hogy az államnak fizetendő adót ő hajtotta be, sőt az apró civakodásban való bíraskodás jogát is élvezte; sőt azon kiváltsággal is bírt, hogy tekintélye fenntartása végett magyarosan szabott veres nadrágot is viselhetett s végre a kinevezendő hóhérokat ő kandidálhatta. A Kossuth által nekünk ajánlott oláh és horvát vajda még ezen jogokkal sem bírna, mégis azt kívánná Kossuth, hogy Erdély az ő felséges urát, Horvátország az ő bánját, sőt királyát cserébe adja az általa ajánlott cigány-vajdákért?!"

"Végre jegyezzük meg, hogy Kossuth minden engedélyei csupán a községi és megyei jogokra vonatkoznak; de az állam magyar, s az államigazgatás, természetesen, ezen engedmények után is magyaron kívül más nyelvet nem ismer el."

"Mindenesetre érdekes és figyelmet érdemlő dolog, hogy a leigázott magyar nép engedményekről beszél vele egyenlően leigázott

szláv és román szenvedő testvéreihez, csodálatos, mondom, hogy a magyar úgy beszél az engedményekről a szláv és románokhoz, mint egy megszorított zsarnok rabjaihoz."

"És mégis őszintén megvalljuk, hogy még ezen engedékenysége is Kossuthnak bámulatba ejtett bennünket. Valóban tetemes haladás, hogy ma Kossuthot nemzetiségi községekről s vajdákról halljuk beszélni, azon Kossuthot, ki 1847-ben az oláhnak még templomába is be akarta vinni a magyar nyelvet, s három millió rumunnak még gyermekeitől is azt kívánta, hogy magyarul beszéljenek, ki 48 és 49-ben akasztatta azon oláhot, ki azt merete mondani, hogy nem magyar, s vértörvényszékeket állított ellenük."

"Emlékiratában mondja Kossuth, hogy lehet, hogy Magyarország nemzetiségeinek még más kívánalmai is lehetnek, melyeket azért nem említe meg e pontokban, mert előtte ismeretlenek. Amint látszik, ugyan lassan halad Kossuth a vele szomszédos nemzetek akarata kiismerésében, de mégis csak halad, s remélhetjük, hogy legalább élte estéjén teljes tudomására jutand még annak, hogy mit tud a magyaron kívül más nemzet is s mit óhajt és mit nyereend még el a rumun és a szláv!"

"Azt mondja Kossuth, hogy a magyarok mind beleegyeznek ez általa tett ígéretetekbe. A tény azonban azt mutatja, hogy rajta kívül nem akadt egész országukban egy második, vagy helyesebben egy negyedik magyar, ki csak ennyire is szabadelvű legyen. Maga a szerencsétlen Teleki, ki Klapkával együtt aláírta ezeket, hazatérte és az országgyűlésbe lépte után sem a gyűlésteremben, sem a lapokban többé ez eszméssel nem lépett elő, valamint a világ előtt Kossuth sem. Ezek csak sötétségben mutatható engedmények. - Valóban a harmadik igazgató tag Klapka tbk is aug. 16-án Garibaldihoz írt levelében tudni sem akar többé ilyes engedményekről s a magyar országgyűlés bizottmányának műve mellett lelkesül, azt mondván, hogy bármely más engedmények lehetlenek és megférhetlenek a magyar állam egységével... miből láthatni, hogy a turini bizottmány ezen engedékenysége nem egyéb cifra álarcnál, mellyel az értetleneket megcsalhassák."....

Aláírva: A. Papiu Ilarianu

Hogy e cikknek egész szelleme mesterséges ferdítése és gyűlöletszításra szánt ügyvédi félremagyarázásnál nem egyéb, azt láthatjuk; némely helyei meg, például a cigányvajdák, inkább élclapba, mint a legnagyobb politikai lapba illenének; - de ha hozzá teszem, hogy ez az egész cikk még páratlan a finomság és őszinteség tekintetében a "Romanul" ellenünk írni szokott filippikáihoz képest, és még annyira magán hordja szerzője külföldön nyert művelődésének nyomát, hogy lap-irodalmi példányul nem is szolgálhat: akkor átláthatjuk, mily haszontalan fáradozás volt az emigráció főnökeitől modus vivendit keresni azon néppel, mely azt kívánta tőlünk: ôtez toi que je my mette, vagy magyarosan: pusztulj, hogy én élhessek.

A türelmetlenség annyira ment, hogy Buda Sándort említett irományaért párbajokra hívták, fenyegették, amit az ifjúság részéről nem csodálok, ha elgondolom, hogy információját a lapokból veszi, melyek a barbár magyart "Attila átkozott fájának", "veszett kutyának" és a többinek címezgetni a művelt romanismushoz illő cselekedetnek vélték.

Buda működése tehát egészen eredménytelen volt, vagy legalább csak is azon tudomást eredményezte, hogy az oláhokra felkelés esetén nem számíthatunk, mert a nagybirtokos osztály, mint mindenütt, úgy itt is fél a zavaroktól s nem elegendik forradalmakba, a demokraták közül még a legmérsékeltebbek és legképzettebbek is, mint például az öreg Eliad is nem jó barátunk, a Rosetti és Bratianu - vulgo rosu, vagy vörös - párt pedig, mint 48-ban a csehek, Hungariam delendam esse censeunt. Buda Sándor aztán, gondolom megszűnván a 300 frank havi szubvenciója, itt hagyta Romániát, mint szent Pál az oláhokat. Hogy otthon mit tett, nem tartozik e könyv keretébe, csupán azon vádra vonatkozólag, mintha itt hamis bankjegygyártókkal állt volna viszonyban, tartom igazságosnak megjegyezni, hogy ez ellen az is bizonyít, hogy itt alig bírt megélni tisztességesen csekély 300 frankjából.

Az emigráció igazgatósága belátva, hogy a fejedelemségeken át nem juttathat Erdélybe csapatokat, de különben is sem Kossuth, sem Klapka nem lévén Mazzini-természetű forradalmárok, ki azt tartotta, hogy egy pár emisszárius kivégeztetése szükséges a nemzet

elkeseredettségének fokozására, - egy időre felhagyott ez oldalon minden működéssel.

Nem úgy azonban a tett- és dicsőségszomjas Gál Sándor. Ez Nápolyban tervet csinált a székelység fellázítására, e tervét csak néhány székely földijével közölve, és semmit nem okulva az 50-es évek elején általa, Mack és Berzenczey által előidézett gyász-eredményű kísérletek megghiúsulásán, - két megbízottját útnak indította Erdély felé, ellátva kinevezések és felkelésre hívó kiáltványokkal, melyeket ő, mint Kossuthtól kinevezett erdélyi biztos és tábornok írt alá, természetesen a még 1851-ben kapott felhatalmazási okmány folytán. E két biztos - sajnálom, hogy neveiket nem tudhattam meg - Bukaresten volt átutazandó, s itt a hotel-Fieschibe szállottak és Budával, kit részükre vonhatni reméltek, érintkezésbe tették magukat.

Buda tudván, hogy az ily egyoldalú működés az igazgatóság terveivel ellenkezik, felszólítja az illetőket a visszatérésre és irományaik előmutatására; minthogy pedig ezek sem szép szóra, sem fenyegetésekre nem engedtek, a rendőrfőnökért küldött s irományaikat erővel vétette el, őket - különben bántalmazás nélkül - a visszautazásra kényszerítvén. Ezt Buda határozottan utasítása szellemében tette, s a magyar emigráció főnökeire éppen nem róhatni azon vádat, mintha örökös lázadásokat koholgattak volna. Ellenkezőleg a nagy osztrák-francia háború alatt is csendesen maradásra intették a nemzetet, nem remélvén nagy és nemes céljukat, az ország függetlensége kivívását, idegen hatalom beavatkozása nélkül apró veszélyes kísérletekkel kivívhatni.

A nápolyi magyar légióról

(Pártoskodók. - Krivácsy és Türr. - A libellus. - A Türr melletti röpirat. - A légió föloszlása.)

Hátra volna még a Garibaldi nápolyi hadjárata folytán alakult magyar légió történetét elmondani s ezt hírlapok, az időben folytatott magán levelezések s később többekkel való személyes ismeretség s így részletes elbeszélések után meg is tehetném; de tapasztalom, mily nehéz még olyan dolgokat is híven leírni, melyek szemeink előtt

történtek, s egy-egy feljegyzés elhanyagolása, vagy egy-egy akkor csekélynek látszó adat elveszése mily hézagokat üt a rendszeres előadáson: azért ezt másokra bízom, kik a dolgok menetében, vagy tán éppen vezetésében személyes részt vettek.

A rajz úgy is csak szomorú képét nyújtaná annak, mit már a lengyel légiónál 1848 és 49-ben tapasztaltunk, hogy ahol sok tiszt, kevés ember, sok becsvágy, kevés működési tér, sok remény, kevés megvalósulás van: ott a lelkesedés türelmetlenséggé, a becsvágy irigykedéssé, a remény levertséggé fajul; s az ily testületnél a kihágások, gyanúsítgatások, pártoskodások és veszekedések mindennaposakká válnak. Hisz az emigráció sem volt ment ettől, kivált míg nagyobb tömegekben együtt tartatott, sőt maga hazánk is nagyban szenved e kórban, s szenvedett különösen azon kárhozatos évtizedben, míg fiai előtt minden cselekvési tér zárva volt.

Legnagyobb mérvű volt az irigykedés azok ellen, s azok közt, kik aránylag legmagasabbra emelkedtek; így a Türr és Krivácsy közötti villongás annyira ment, hogy a légiót Türr és Krivácsy pártra szakítá; ebbe bele avatkozott a sajtó is, hadi- vagy becsületi törvényszéket kelle tartani, sőt a vizály meg sem fért Olaszországban, hanem még itt a távol keleten is felzaklatott bennünket. Éppen ezért, s különösen az okból, mert két igen ismert emigráns nevével hamisítás történt, kénytelen vagyok elmondani lehető rövidre szorítva e nem igen mulattató versengés történetét.

A Türr elleni röpirat állítólag Pesten nyomtatott, szerkeszté (a címlap szerint, mely azonban nem mondja a valót) Vörös Ant., Takács Imre, Nagy József és Fehér János. Mindenek előtt kétlem, hogy 1963-ban mertek volna Pesten úgy nyomtatni bármit is, hogy a nyomda címe rajta ne legyen, az állítólagos szerkesztőket illetőleg a nevek mesterileg vannak választva a régi emigrációból; Vörös Antonio kétségkívül Veress Alessandro helyett van véve, kiről, e sorok írójáról, tudják, hogy mind Türrrel, mind Hámoryval régi baráti viszonyban állottam; a második Takács Imrének van bérálva Takács Mihály helyett, ki Türrrel ment át még 1848-ban az olaszokhoz, de Hámoryval szintén jó viszonyban élt; a másik kettő egyszerűen magyar hangzású, senkit nem jelentő álnév. Nehogy azonban Veress és Takács protestálhassanak, előbbié Vörös

Antonióra, utóbbié Mihályból Imrére béráltatott; e nevek élő emigránsokat nem képviselnek, ilyen nevűek egyszerűen nem léteztek az emigrációban.

Legfőbb vádló Türr ellen a Aquiban 1861 szept. 12-én elhalt Hámory Ede, kinek állítólagos végrendelete idéztetik. Ezen nem is végrendelet, de végirat létezése előttem felette kétes, mert Hámoryval Bukarestben együtt laktam és betegsége - gégefősorvadás - már ott léte alatt oly mérveket öltött, hogy írói munkálkodásra teljesen alkalmatlanná tette; továbbá oly benső viszonyban álltam vele, hogy ha csak szándéka is lett volna emlékiraton dolgozni: kétségkívül közlendi ezt velem. Azután mikor az orvosok az Olaszországba menést ajánlották neki, akkor is én működtem legfőképp az elmehetésre szükséges összeg előteremtésén s ő hálából még onnan, Aquiból is írt egy párszor hozzám s mind ezen leveleiben említés sincs róla, hogy emlékiraton dolgoznék; ellenkezőleg mentegetődzik, hogy gyakrabban s hosszasabban nem írhat, mert iszonyú mellfájdalmai ezt nem engedik.

De tegyük fel, hogy az említett emlékirat mégis létezett, akkor mi szüksége volt Krivácsy úrnak 1861 szept. 17-ről, tehát 5 nappal Hámory halála után engem Seres útján felszólíttatni, hogy a nálam levő Hámory-féle irományokat neki haladéktalanul küldjem el, mert ő fogadta a haldoklónak, hogy bosszút álland érette; mi szüksége volt a Hámory volt nejéhez szintén azon kéréssel folyamodni, hogy írja meg neki, amit csak Türről tud, - mit ez azonban szintén nem tett meg.

Ennyit a röpirat szerzőiről és az állítólagos Hámory-féle emlékiratról. Ami magát a libellust illeti, szétszedi az Türrt ízekre és nem hagy rajta egy hajszálat sem bemázolatlanul; - jezsuiták, zsiványok, hamis bankógyárosok társaságában mint renegáltat mutatja be; elmondja, hogy végre a légió parancsnokává lévén, mint sanyargatta a magyarokat, Ecsedit, Szilassyt, Rakovszkyt deportáltatta, Villásyt kiűzette Olaszországból, sokakat a bigattói várba záratott, Szárdinia szigetére száműzött, a többek közt bezáratta Pulszkyt is, stb.

Még csak nejének sem irgalmaz. Valami hírlapi cikket idéz, mely Thomas Wysetől Athenből a Galiganis Messengerben jelent volna

meg, melyben Wyse úr bizonyos állításai közöltetnek, stb.

A végett, hogy igazi képét adjam, mily gyűlöletes rangirigység dúlt ezen boldogtalan magyar légió tagjai között, e libellusból ki kellett volna írnom egy pár lapot, de még most annyi évek után is bosszúság és utálat fog el, ha e piszkos pamflet kezembe kerül, s pirulok rajta, hogy magyar ember egy másik magyart így lebecsmérelni idegen nyelven, idegen nemzet előtt nem röstellette. Ha mind az, amit írt, szóról szóra igaz volna is, nem lett volna szabad azt nyilvánosságra hozni: az a sár, amelyet külföldön egymás arcára csapunk, nemzetünk arcára hull, azt csúfítja be; ezt meg kellett volna gondolni.

Egyébiránt az említett röpirat ellen megjelent más oldalról is egy mű "Documenti note relativi al libello contra il generale Türr" cím alatt, (Milano tipográfia Guglielmini 1863). E mű pontonként megcáfolja amannak állításait, továbbá értesít, hogy ez ügyben becsületbíróság ült össze még 1862 márc. 14-én, melynek elnöke Klapka, tagjai Szodtfried ezredes, Telekessy alezredes, Kiss őrnagy és Verdóssy valának, mely bíróság hivatalosan tudtul adta Krivácsinak és Zsurmaynak megalakultát, de Krivácsy meg nem jelent, minél fogva határozatott, hogy "Krivácsy értesítettik, miszerint az ellene szóló dokumentumok közöltetni fognak az olasz kormányval, sőt szükség esetében magával a királlyal is; egyéb iránt magaviseletét sem múlt, sem jelen rangjához, annál kevésbé ügyünkhöz méltónak nem tartják. Ha pedig e becsületbíróságot el nem ismeri - mint olasz ezredes - ám föllebbezze perét az olasz törvényhatóságokhoz."

Ezzel az ügynek hivatalosan vége lett; de csodálkozhatunk-e aztán rajta, hogy ahol a légió legfőbbjei így versengettek, ott a gyűlölet, irigység, áskálódás az egész tisztikar közt meghonosult?

Már 1861 nov. 22-én azt írja nekem Nocerából V., hogy "köztünk a rangvágy oly mértéktelen, magát mindenik sokkal magasabb fokra érdemesnek, a legvitézebbnek hiszi, feljebbvalóját pedig érdemtelenül magasra tolnak, a magas állás betöltésére oly képtelennek tartja, hogy ellene áskálódni, onnan lehúzni és helyébe mászni szinte hazafiúi kötelességének véli, és mivel ez meg nem történhetik: meggyül az epés irigység a keblekben, mely aztán vakon lepiszkol mérges nyelvvel jót-rosszat egyaránt. Türr és Klapka

megunván a dolgot, elutaztak, Vetter jött átvenni a parancsnokságot; a légió a telet Salernóban, a felesleges 47 tiszt meg Sorentóban tölti; multságunk a kártya és az emberszólás, ezért a párbaj úgy meghonosult köztünk, hogy körülbelül minden újonnan jövő tiszt párbajokkal installáltatik."

R. Gy. meg szintén Nocerából 1862 május 12-ről a már bomlásnak indult légió sorsáról következőket írja: "Mi is nagy válságban vagyunk, sokan a légióból azon reményben jövének, hogy pár hó alatt haza megyünk, s íme több egy événél, hogy hasztalan remélnek, beleuntak a várakozásba, s a brigantikkal való csatározásokba, haza szeretne menni egy része, más része pedig a változatosság viszketegétől bántva csavarogni vágyik. A komité tehát felszólította a légiót, hogy aki még maradni akar, kötelezze magát egy évig katonailag szolgálni, aki pedig menni akar, távozzék, a kormány elszállíttatja őket ingyen keletre. Ne légy tehát meglepetve, ha felétek is szállingóznak e malkontens fajból. Nem sok szimpathiát érdemelnek; nagyobb része ábrándos reményeiben, felcsigázott vágyaiban csalatkozott nép, mint most látszik, nem honszeretet, hanem csupa érdek-hajhászásból jött ki."

Csakugyan bomlásnak indult a légió, és néhány tagja Bukarestben is felkeresett még bennünket, most már nem azért, hogy útlevelet szerezzünk számukra Olaszországba, hanem hogy segítsük egy kis úti-pénzzel, hogy haza vergődhessenek. Voltak azonban ezek közt jeles képzettségű emberek is, kik itt is megélhettek volna, például a jeles zongorász Kovács, volt légió kapitány, és Csathó Aurél, kik bizony megírhatnák a nemzeti történelmünkbe bele tartozó históriácskát, maradni azonban egyik sem akart, és okosan is tette. A magyar ember a föld kerekiségén, bárhol is hazáján kívül boldogtalannak érzi magát. Eszembe jut az öreg londoni Ludvig, ki 70 éves korában haza kívánkozott meghalni, habár majdnem 50 évet töltött külföldön. Sohasem mondott szentebb igazságot költő nemzetének, mint mikor a magyarnak hazájáról azt írta a szózat koszorús költője:

"A nagy világon e kívül
Nincsen számodra hely."

A régi gárda, az 1849-i emigráció még el nem pusztult része azonban maradt.

A hatvanas évek

(Deák 1861-i fölirata. - Az emigráció diplomáciája. - Az 1865-i mozgalmak. - A latin épek és Mexikó. - Beszélgetés kommunistákkal és szociáldemokratákkal. - Klapka légiója. - Az 1867-i kiegyezés. - Az emigráció vége.)

Kétszer függesztették volt már fel alkotmányunkat Bécsből, kétszer töröltek ki az élő nemzetek sorából, de körülbelül tíz-tíz évig bírták csak előlni a nemzeti életet; most is reméltük, hogy nem sokára fordulatnak kell beállani, s ím elkövetkezék 1861.

Büszke önérzettel olvastuk Deák remek válasz feliratát, láttuk, hogy a nemzet szelleme nem satnyult el 12 évi kínzás alatt, hogy ugyanazon elveket vallja, melyek minket künn tartottak, s a legkeservesebb időkben is megóvtak az elcsüggedéstől, tudniillik, hogy a nemzet áll a törvényesség terén, nem pedig az önkényes hatalom.

Meg kell vallani, hogy az emigráció nem remélte volna soha, hogy a hazának a 61-i válaszfeliratban körvonalozott alkotmány megadassék; de azt sem álmodhatta, hogy a férfiú, ki ama föliratot írta, 6 rövid év múlva annyit ad fel, amennyit a 67-i kiegyezés feladott; ellenkezőleg arra volt elkészülve, hogy a nemzet puhíthatlanul megmarad törvényes követelése mellett és ha a hatalom nem enged, felhasználja az első háborút arra, hogy jogait, ha kell, fegyverrel is kivívja.

Az 1861-i magatartásnak üdvös eredménye az volt, hogy felvillanyozta a már-már csüggedő nemzetet, s midőn a hatalom ismét az önkényes puhító rendszert léptette életbe, az egész nemzetet a mérges ellenállás dacos érzete fogta el. Az emigráció éles érzéssel észlelte ezen kedvező fordulatot, látta, hogy eljött az idő, midőn működése benn fogékony szívekre talál: egyfelől tehát szorosabb összeköttetésbe lépett az otthoni pártfőnökök és befolyásosabb hazafiakkal; másfelől az Ausztriával ellenséges-érdekű kormányoknál igyekeztek befolyásra vergődni, aztán fegyverekről és ezeknek

határainkhoz közel készen tartásáról gondoskodtak. Még egyszer Oláhországra és Szerbiára veték tehát szemeket, s ismét Klapka utazott Bukarestbe 1864-ben, kit 1865-ben Türr, Kiss József és Éber követtek, míg másfelől Frigyessy, Sánta, Szilágyi Moldvában, Mayerfi és Mogyoródy Szerb- és Horvátországban iparkodtak a tért előkészíteni.

Az olaszok, kiknek harci dicsősége nem valami fényes, de akik másfelől példányszerű kitartók ellenségeik gyűlöletében, nagyon keservesen vették, hogy a villafrancai rögtönzött béke nem adta nekik vissza Velencét; - különösen neki bátorodva a Garibaldi merényének hallatlan sikere által, most már Piemont, Lombardia és Nápoly urai, türelmetlenül várták az alkalmat Velence és Róma megszerzésére. Közelebbi szomszédságunkban meg egy még kisebb, egy már-már feledésbe merült másik latin nemzet, az egykori Oláhország és Moldva szülemlett és szervezkedett egy állammá: előbb kijátszották a párisi béke egyik sarkalatos pontját az által, hogy hazafiúi nagy önmegtagadással a Moldvában fejedelemmé választott Kuzát - noha Oláhországban hírből is alig ismerték - szintén megválasztották, aztán tovább mentek egy lépéssel, megszüntették a jasszii kormányt s felvették az "egyesült rumun fejedelemség" címet, francia mintára elkezdtek szervezni a hadsereget, a cirill betűk helyét behozták a latint, a Code Napoleont átvették törvénykönyvül, újjá szervezték a minisztériumot, a beligazgatást, az iskola-rendszert, majd 1864-ben egyszerre eltörölték a jobbágyságot, behozták a nemzetőrséget, egy tollvonással állami domíniumokká dekretálták a roppant kiterjedésű papi és klastromi birtokokat; rá 1865-ben elkergették Kuzát és választottak örökös fejedelmet a Hohenzollern dinasztiából, felvették a Románia nevet, nemzeti pénzt verettek, - szóval 10 rövid év lefolyása alatt szegényes kis török provinciából olyan önálló állammá alakultak, melynek még legfeljebb a címe vagy is Európa hivatalos elismerése hiányzott.

És míg e két szomszéd nemzet az állami lét sírja széléről megfordulva, küzdelem és kitartás által hatalommá nőtte ki magát: addig az egykor hatalmas, nagy kiterjedésű, fényes történelmi múlttal bíró Magyarország, az a Magyarország, mely szabadságharcában mutatott vitézségével csak imént bámulatra ragadta Európát; mely a

tíz évi börtönöztetés, dúlás, darabokra tépetés dacára 61-ben újra megmutatá, hogy szíve még lüktet: az nem tehetett ön sorsa javítására, sebei orvoslására semmit, politikailag túrnie kellett, mint osztják szét darabokra, mint ölik el mindazt, ami nemzeti és szent előtte, mint gazdálkodnak házában szászok, oláhok, rácok, horvátok, tótok, csehek; látnia és túrnie kellett, mint süllyesztik osztrák gyarmattá, hogy lesz két legfőbb életere - a Duna s a Pozsonytól Báziasig vezető vasút, hogy lesznek bányái, uradalmi ellenséges érzelmű idegenek zsákmányává.

E szomorú időkben a nemzetek élete felett örökös gondviselés művének tekinthető, hogy létezett az a szegény, számban megfogyott emigráció, melynek tagjai lapokban, könyvekben, élő szóval, pusztán létezésükkel protestáltak a világ előtt a nemzet megölni akarása ellen, melynek tagjai majd a fejedelmek ajtóin kopogtattak, majd forradalmárokkal szövetkeztek a nemzet megmentéséért, és bár nem érték célt a tervezetett úton, ott látszottak mégis a nemzet égének láthatárán, amint a tornyosodó felhő, melynek mennyköveitől gonosz retteg, míg a gazda jötevő esőjét várja, reméli.

Könnyű a fejedelmi levéllel akkreditált, pazarul fizetett, országok fegyveres ereje és pénzével rendelkező diplomatáknak kivinni, amit akarnak, vagyis inkább még ezeknek sem könnyű, sőt gyakran éppen teljes lehetetlen: hát még a szegény emigráns diplomatának, ki elől elbújni, kit nyilvánosan elfogadni illem- és államérdek tilt, kinek nincs mivel nyomatékot adni akarátának, ki még a születési rang és gazdagság fényével sem imponálhat! És mégis sikerült bejutni mindazon udvarokhoz, melyek a mi elnyomóink, Ausztria ellen egy vagy más okból hadat indítani készültek. Így 1859-ben Napoleon és Viktor Emánuel 1861-től 64-ig az olasz kormány és a hatalommá nőtt Garibaldi, 1866-ban a porosz udvar szövetkezett az emigrációval.

Kuza kormánya soha igazi jó barátunk nem volt, a nagy Dak-Románia eszmének mi útjában vagyunk; bűnünk, általuk megbocsáthatlan bűnünk az, hogy vagyunk, hogy Attila óta ott vagyunk, hogy a régi fegyvervilágban fegyverrel, a mai kultúrvilágban pedig az általános műveltség terén is erősebbeknek bizonyítottuk be magunkat, mint ők; hogy addig, míg mi e felett versengünk, nyakunkra nő a panszlavizmus és mint két verekedő verebet az ölyv

egyszerre elragadhat: azt mi nekik hiába prédikáljuk. Arra tehát, hogy az olaszoktól kapott 20-30000 fegyvert itt lehessen Erdélybe csempészni, s egy csapat itt szervezkedhessék, vagy Nápolyból jöve, ez országon át nyomulhasson be Erdélybe, kevés kilátása lehetett az emigráció igazgatóságának. Mindazáltal Kuza, az olasz kormány nyomásának, tán a mindenható Napoleontól kapott intésnek is engedve, beleegyezett a fegyverek behozatalába.

E fegyverek Galacson szállítottak partra s ott Cz. M. fogadott számukra raktárt, onnan meg Sántha és H. szállították szekereken Bakauba s ott lerakták mint patkó- és durva vasnemű portékát. Hogy azonban az teljes titokban végbe nem mehetett, hogy az ottani rendőrség és a megyefőnök értesítve és hihetőleg utasítva voltak, világos a "Trompeta Carpatilor" című lap későbbi igen részletes közleményeiből. Az említett hatóságok utasítása igen valószínűleg az volt, hogy az oda vitelre és elhelyezésre hunyjanak szemet, de ha tovább akarnák szállítani, azt gátolják meg.

Mikor aztán az 1867-i kiegyezés létre jött, a fegyverek ott létét Éber tudatta az új magyar kormánnyal és ettől b. Eder, bukaresti osztrák-magyar főkonzul és politikai ágens azon rendeletet kapta, hogy menjen oda és azokat vegye át. El is ment b. Eder, de ahelyett, hogy egyszerre felrakatta és elszállította volna, csak egyszerűen lefoglalta és lepecsételte; elmenetele után azonban a nép megrohanta a raktárt, elrombolta a ládákat és széthordták a fegyvereket anélkül, hogy ezt a rendőrség szükségesnek látta volna meggátolni.

Jelevén fentebb a latin fajú nemzeteknek a 60-as években történt általános emelkedését, nem hagyhatom említetlenül Napoleonnak - ez emelkedések kézzel fogható indítójának és hatalmas emeltyűjének - túl az Óceánon a mexikói latin faj emelésére tett kísérletét. Az emigrációt ezen esemény egyenest nem érinthette; mindazonáltal megjegyzést érdemlő körülmény az, hogy a császári monarchikus eszméknek az észak-amerikai Egyesült Államok tőszomszédságába befészkelődése valamennyi emigránst lehangolt. Legkevésbé sem lehet az emigrációt republikánusnak tartani, mégis ösztönszerűleg irtózott attól a gondolattól, hogy a császárság Mexikóban meghonosulása maga után vonhatná az Egyesült Államok monarchikussá lételét; szükséges pedig, hogy ha a földgömb félfelén

chinai és orosz abszolút hatalom uralkodik, a másik fél felén legyen ellenkező szellem, legyen egy hely, hova az ezek türhetlen nyomását elszenvadni nem bíró nép menekülhessen; - ha az egyik fele gondolkozni sem szabad, legyen a másik a szabad beszédnek, szabad írásnak, szabad cselekedetnek hazája; mert hasonlíthatatlanul kevesebb azon rossz, mit a szabadságban való túlkapás okoz annál a szörnyű lelki-testi nyomorúságnál, mit a kényuralom alatt túrni kell. aki kétkezik ezen, ám vegye figyelembe, hogy Amerika szabadság által egy század alatt majdnem a világ legelső államává lett, míg a 4000 éves China csak pang.

A történet előzmények után előttünk, kik akarva, nem akarva megtanultuk a világot elfogulatlanul szemlélni, pillanatig sem lehetett kétes, hogy bekövetkezik azon vég, ami nem sokára bekövetkezett: olyan földön, hol a születési rang számba sem jön, hol a fejedelmi cím inkább hátrány, mint előny, lehetett-e mást várni, mint az ismert szomorú tragédiát?...

Az 1866. év vége felé találkoztam a dunai gőzhajók valamelyikén utaztamban egy nagy olvasottságú, s a politikai viszonyokkal nagyon alaposan ismerős francia utazóval, ki nagy bámulatomra kommunista volt. Nagy bámulatomra, mondom, mert eddigi előre-hátra utazgatásaim közben soha még emberrel nem találkoztam, ki ezt magáról bevallja. Úgy látszik, nagy gyakorlottsággal bírt ügye oltalmazásában, mert igazi meggyőződéséből jövő ellenérveléseimre mindig elegáns kész cáfolattal bírt előállni, végre is úgy váltunk el, mint a vallás és politikai diszkussziók szoktak végződni: ő nem hódított meg engem, de én sem ingattam őt meg hitében.

Rá nem sokára egy török mérnököt, majd egy pár németet találtam, kik, úgy látszik, nem egészen kommunisták, hanem tán szociáldemokraták voltak, és tán a végett utazgattak, hogy hívőket térítsenek politikai dogmáiknak.

A német nagy alapossággal fejtegette a mostani társadalom hiányait. Van, úgymond, a túlnépes európai államokban száz- meg százezer olyan ember, ki arra van kárhozattva, hogy reggeltől estig s egyik új évtől a másikig szakadatlanul 12-16 órát dolgozzék naponként, mint a gép, s e borzasztó test- és lélekölő munkáért csak

annyit kap, hogy éppen megélhet, durva eledelen, rossz durva ruházattal, nyomorult padlás- vagy pince-szobában; ha megbetegszik, jótéteménynek kell tekintenie, ha kórházba juthat; családot soha nem alkothat, kivéven, ha a nő is beáll gépnek; öregségére nincs más kilátása, mint a koldusbot, vagy ha elszántabb jellemű, akkor egy golyó vagy a Dunába ugrás. És, hogy az állapot még türhetlenebb legyen, látják e boldogtalanok a tőzsérek és gazdagok dologtalan dorbézolását, pazar fényűzését, s lapokat, könyveket olvasva, kifejlődik bennük az ítélő tehetség: megmérni és keserűen érezni azon iszonyú különbséget, mely az urak állapota és az ő reménytelen nyomorú sorsuk között tátong.

Tagadhatatlan, mondám, hogy ez az állapot nem vigasztaló, de a munka-strikolások nem érnek semmit; - ahány %-kal fölemelik a munkabért, annyival emelkedik a kelmék ára is, s ez után emeli a házi úr a házbért, a pék a kenyér árát stb., úgy hogy végre is a többlet nem használt semmit; a társadalmi rendnek teljes felforgatása sem eredményezne mást, mint féktelen anarchiát, általános dologtalanúságot, ebből következőleg általános elszegényedést, s végül visszaesést a mostaninál még rosszabb állapotba. Az önök saját érvelése mutatja, hogy az emberi társadalom fennállhatásának alapja: az egyénnek önfenntartási ösztöne, ebből pedig a családalkotás, s ebből ismét a vagyonszerzés önkényt folyik; ezt felforgatni annyi, mint elvenni az ösztönt, mely ma munkára, küzdelemre, haladásra késztet. Az állam, mely nem egyéb, mint valamennyink társulása az önfenntarthatásra, nem tehet egyebet, mint hogy fokozatosan növekedő adót ró a vagyonra, hogy a kézi munkájából előre majdnem semmi közteher ne jusson, könnyíti, olcsóbbá teszi a közlekedési eszközöket, hogy a munka eredménye piacot találjon s a túlnépes országokból elősegítse a kivándorlást, - hisz a földgolyónak iszonyú terjedelmű területei vannak még, hol az itt elégedetlenek boldogokká lehetnek.

- Már uram, úgymond, mi ahelyett, hogy a gazdagok kedvéért Afrikába vagy Ausztráliába költözzünk, inkább őket költöztetjük oda. Lesz harc, iszonyúbb minden eddigi harcoknál, élet-halálharca azoknak, kik elégedetlenek, kiknek semmijük sincs, azok ellen, kiknek valamijük van.

Sajnáltam inkább, mint nevettem e világfájdalmas bajnokot, meg sem álmodtam, hogy pár évvel rá már folyni fog a vér, már kezdődik az elkeseredett harc Páris utcáin, a rombolás és pusztításnak eszeveszett harca a társadalom ellen.

Minket e harc híre csak kellemetlenül lepett meg. Az annyit hányatott, annyi nélkülözéseket kiállott emigrációnak érzeke sem volt ilyen általános társadalmi bajok felfogására, melyek hazánkat úgy sem bántják, elég nekünk a magunk baja, a nem kevésbé gyűlöletes s épp oly könyörtelen fajharc.

Az 1866-i porosz-osztrák háborúban ismét alakított Klapka egy légiót, mely a hazába be is tört, noha ideje sem maradt működésre, mert a híres osztrák sereget hihetetlen gyorsasággal tették tönkre a poroszok; ez volt az emigrációnak utolsó kísérlete a haza felszabadítására. Az osztrák udvarnál átlátták utoljára, mire vezet a birodalom legharciasabb, legtörvénytisztelőbb népének megnyomorítása. 1849-ben meg kelle alázódni s idegen segélyért könyörögni; 1854-ben tétlenségre kárhoytatva olyan politikát követni, mely senkit ki nem elégített s a jóbarátokból is jóformán ellenségeket csinált; majd jött 1859, a vereségek éve, melyben elveszté Ausztria hadserege nimbuszát és olasz tartományai nagy részét, és rá 1866, melyben az addig, kivált Bécsben, annyit gúnyolt porosz sereg hasonlíthatlanul különbnek bizonyult a büszke osztráknál, és a győző részéről nagylelkűségnek kelle tekinteni, hogy csak Velence, meg a német birodalomra való befolyás veszett el, mert bizony elmehetett volna azon a réven még holmi Szilézia, Morva, Csehország és a többi is, szóval, - hogy mióta Bécs hadi lábón áll Magyarországgal, azóta annyi kudarc és vereség érte, hogy alatta egy más birodalom összeroskadott volna.

Ilyen nyomasztó szükség kényszerített a magyarokkal való alkudozások újra megkezdésére. Az emigráció remélte, hogy most, mikor az osztrák sokkal nyomottabb helyzetbe jutott, mint 6 év előtt volt, igen csekély módosítással az 1861-i felirat alapján jön létre a béke. Kitűnt azonban, hogy a 6 éves második provizórium jobban megpuhította az országot, mint az első 10 évi. Az 1867-i kiegyezés létesült, a nemzet és fejedelme közt szent lett a béke, a hon atyái együtt ülhetnek, tanácskozhatnak ismét, hogy megküzdjenek azon

iszonyú pénzbeli és fajgyűlölködési nehézségekkel, melyekkel Bécs boldogított bennünket.

Az emigráció létezési alapja megszűnt, tizennyolc évi küszködés, hányattatás után megöregedve, megtörve, anyagi érdekeiket elhanyagolva haza térhetnek... meghalni!

Az emigráció, melynek tagjai, mint az apostolok bejárták széles e világot, mindenütt a magyar nemzet ismertetői voltak. A világ már elfelejtette volt, hogy létezőnk, legfeljebb osztrák provinciának, nyelvünket egy német idiómának tartották; az emigránsoknak lehet köszönni, hogy ma mindenütt ismerik nemzetünket, általánosan még a legcsekélyebb tagjai is munkás, szorgalmas emberek voltak s ez által nemzeti nevünknek becsületet szereztek; nem ők szabadították föl a hazát - hisz arra tán nincs is példa a történelemben - de nem mulasztottak el semmi alkalmat kitelhetőleg működni a haza fölszabadítására.

A nemzet büszke lehet ez annyit szenvedett fiaira; az emigráció pedig érezze magát megjutalmazva azon tudat által, hogy kötelességeinek eleget tett. Többet ne várjon, hisz volt módja megtanulni, mint fizetik a vén kiszolgált katonát.

ZÁRSZÓ

Mielőtt befejezve e sorokat, elhagynám a tulajdonképpeni Törökországot, azon nemzetet, mely befogadott akkor, midőn üldözteténk, kenyeret, hajlékot és oltalmat adott, holott ő maga legszegényebb az európai államok között s legveszedelmesebb ellenségekkel bír künn is, benn is, azon nemzetet, mely ugyan az európai polgárosultságnak csak külső formáiból vett át valamit, de amely a helyett oly nemes jellemmel, olyan erényekkel bír, hogy az ember elé önkéntelenül azon kérdés tolul, vajon nem volna-e boldogabb az emberiség, ha megmarad vala az őszinteség, becsületesség, vendégszerető jószívűség és kevéssel megelégedés azon polcán, hol e barbárnak gúnyolt nemzet áll, ahelyett, hogy a civilizációval együtt annak minden bűneit, az embertelen bír-vágyat, a lelketlen önzést, a fényűzést és rossz erkölcsöket, az örökös nyugtalanságot nyakába vette: helyén valónak találom egy-két

kérdésre megfelelni, melyet remélhetőleg hazámfiainak tehetnek elém, például: volt-e haszna annak, hogy az emigránsok künn maradtak? ha volt, kinek javára vált?

Mielőtt e kérdésekhez szólnék, még egyszer végigvonul szemeim előtt a szabadságharc, a csaták, a kimenekülés. Ki álmodta volna meg 1847-ben közölünk tanulóik közül, hogy még katona is lesz, hogy még csatákba is megy? és midőn már benne volt, hogy még valaha török földre kerül? Bizonyára az ember nem ura önnön sorsának! Avagy lehetett-e egy 20 éves tanulóknak gyáván elbújni 48-ban és nem ragadni fegyvert? - Nem. Avagy oka vagyok-e én hogy azon hadtest, melybe jutottam, az alvidékre, Orsovára rendeltetett? bizonyosan nem; avagy tehettem-e mást, mint menni oda, hova zászlómat vitték, s ki idegen földre bujdosónak? bizonyosan nem! És magában az emigráns-életben azon neveléssel, azon elvekkkel, melyeket nyertem, azon viszonyok, azon pénztelenség és elhagyatottság közepette, amelybe jutánk, tehettem-e másként, mint ahogy tettem? felelet: nem! És ezt mindenikünk elmondhatja, mihelyt számot vet tettei indokával, és szomorúan jut azon kérelhetlen következtetésre, hogy az ember csak látszólag bír szabad akarattal, tényleg olyan, mint a folyamba esett falevél, melyet az ár és szellő hajtanak, hol ide, hol oda, míglen egyszer itt vagy ott fennakad, vagy elmerül.

Bizony nem önként vettük fel a vándorbotot, midőn hazánkat elhagyók, nem vágytunk az apostoloskodás szomorú dicsőségére, sem a hontalanság nem igen irigyelhető nimbusára; hanem a körülmények kisodortak bennünket és akkor a művelt osztály hazáját vélte szolgálni, kötelességét teljesíteni az által, hogy a nemzet eltipratása ellen szóval, írással és pusztán künnmaradásával protestált és e kötelességérzet tartotta künn mindazokat, kik akkor sem tértek vissza, midőn már nem félhettek otthon a büntetések- és üldöztetésektől. Egy talán kisebb csapatot pedig anyagi érdekek és külföldön szerzett társadalmi állás tartottak künn, de még ezek sem szűntek meg buzgó magyarok s a szenvedő nemzet ügyének apostolai lenni.

Mondják, hogy az emigránsok nem szoktak okulni és haladni a nemzet zömének gondolkodásmódjával, hanem megcsontosodik bennük azon elv, melyért küzdöttek, s e monda, vagyis e hiedelem oly

általános, hogy a kiegyezkedés után sok volt menekültnek akadályul állt útjában s a 18 évi künn nyomorgást az uralomra jutott párt nemhogy érdemnek tekintette volna, de sőt feltűnő hidegséggel utasította vissza, ha valami hivatalocskáért kopogtatott. Ez oly tagadhatlan tény, hogy tudok néhányat, kik kénytelenültek ismét kivándorolni, hogy otthon éhhalálra ne jussanak. Pedig ugyan kinek van igaza? annak az elveiben megcsöknyösödött volt honvédnek-e, vagy a kiegyezőknak? megmondja ezt ama régi nóta, melyet a Rákóczy bujdosó társai gyártottak:

"Haladjunk, nincs rokonérmünk,
Ily gyáva béke
Nem lehet éke
Magyarnak, honfira gúny s gyalázat ez!"

Ezt, úgy hiszem, elénekelhetjük szomorú szívvel ma is; - de nem akarok politizálni, sem a nemzet akaratát bírálgatni, hisz én csak a menekültek apró élményeinek krónikása vagyok. A nemzet megunta az abszolutizmust, a menekültek nagy része megöregedve, megunta a hontalanságot, s mindenik feláldozta reményeinek, vágyainak, elveinek nagy részét, hogy végre némi nyugalmat - modus vivendit - kaphasson.

A magyar embernek arcán, szemeiben, termetén és járásán van valami saját nemzeti jelleg, melyet ugyan részletezni senki nem tud, de melyet mégis minden idegen azonnal fölismer; hisz a török vörös fesz vagy a magas tetejű kalap alatt is úgy Sztambulban, mint Páris és Londonban azonnal ránk mondták, hogy magyar. Nyelvünk bírván vagy negyven különböző hanggal, végtelenül hajlékonyabb ugyan a 22-24 betűs nyugatiakénál, de a mássalhangzóknak gazdagságunk dacára a rövid a és á, e és é használásáról, s az európaias közép a megtanulni nem tudásáról még 20 év múlva is fölismernek bennünket, mint fölismerjük mi az idegeneket hazánkban. Aztán meg tapasztaltam én, hogy a magyar ember nem is iparkodik más nemzetbe a fölismerhetlenségig beolvadni, bír egy keveset e tekintetben az angol jellemből, melyet legszebben megvilágít az egykori jóniai kormányzóról szóló adoma. "Lordságod, mondá neki egy díszebéd alkalmával egy előkelő jóniai görög, úgy eltanulta szép nyelvünket, hogy csupán egy kis idegenes kiejtés árulja el, hogy Ön

nem született görög." "No, mondá a lord, vigyázni fogok, hogy ez idegenes kiejtést el ne felejtsem!"

Mindezen vastagnyakú magyarságunk dacára azonban tagadhatatlan, hogy azon nemzettől, amely közt huzamosabb ideig éltünk, mi is sokat eltanultunk keleten; eltanultuk a beszéd közbeni taglejtéseket, a törökös köszönés, tagadás, ráhagyás, hívás, elutasítás fejjel és kézzeli jeleit, melyek a mieinknek átlag éppen ellenkezői, el a csendes, nyugodt beszédmódot, a mások véleményének türelmes végighallgatását, (hisz a töröknél hallatlan eset az, hogy a beszélőt félbeszakítsák,) eltanultuk, hogy vendégeinket ne borral, hanem fekete kávéval és friss vízzel kínáljuk meg, hogy ne menjünk sáros csizmákkal más ember házába, stb. mind megannyi utánzásra méltó előnyös szokások barbár szomszédainknál. De meg kell vallani, hogy politikai érzelmeinkre sem maradt befolyás nélkül a hosszú keleti tartózkodás, mi valamivel jobban szeretjük a törököt, mint érdemli, s az ő ellenségeit a mi ellenségeinknek is tartjuk, a mi tőlünk mindenesetre hiba.

Avagy nincsen-e joga a török alatt álló keleti kereszténynek függetlenségre vágyódni, nincs-e oka panaszkodni jelen állapota ellen, nincs-e beleoltva mindenkibe a jobblét vágya? Az sem lehet mentségünk, hogy e nép gyűlölettel viseltetik irántunk; hisz azért gyűlölnék, mert a töröknek barátai, a muszkának ellenségei vagyunk, s mi elfeledjük, hogy ezeknek ítélete szenvedés, elnyomatás, vallásos vakbuzgóság és pánszláv izgatás által ferdítették el; feledjük, hogy ezek a műveltségnek felette alacsony fokán állanak, hogy nemzeti intézményeikből csupán az egy vallás maradt meg nekik s a vallás szolgálói messiásként imádtatják velük a keresztény cárt és sátánnak festik a pogány törököt.

Ránk magyarokra nézve azzá lett az orosz, - a pánszlávismus ma, ami volt 3-4 század előtt a török: bennünket elnyeléssel, megsemmisítéssel fenyegető zsarnok, embertelen óriás hatalom. Csuda-e hát, ha a törökországi muszkaimádó keresztények iránt legalább is idegenkedéssel viseltetünk? Minket azzal vert meg a sors, hogy mi mindig előbb járunk néhány évtizeddel saját szlávjaink és szomszédjainknál; mi látjuk a Számum közeledtét, és ők a gyilkos porfelleget szabadságuk hajnalpírjának vélik; mi a nemzetiségi

rajongásból is tán már kifelé gázolunk: ők még csak a vallásharcok sötét korszakát élik; a lengyelek, krimi tatárok, cserkeszek, khivai és amuri vitéz nemzetek meggyilkolásának, mint az orthodox keleti hit diadalának újonganak, nem látják, hogy ez az özönvíz, mely mindent elnyeléssel fenyeget? A görögöt meg hosszú évek során át úgy mutatták be nekünk iskoláinkban, mint a költészet, művészetek, hősiesség klasszikus minta-népét. Az ő Phidiasukat, az ő Momerjukat, Solonjukat és Archimedeseiket, az ő hőseiket és bölcsőiket állíták elénk, hogy tanuljunk tőlük alaki és szellemi szép ízlést, önfeláldozó honszerelmet, bölcsészetet, szám- és mértant, szóval mindent, mi szép, hasznos és nagyszerű, és e minta-nép helyett a mai görögökben találtunk egy elfogult, vakhitű, pénzimádó népet, mely üres göggel, büszke ugyan hellén elődeire, de amely elfeledi őseinek erényeit és őseitől öröklött lángeszét, s erényét ma csak is a mammonnak szenteli. Ezen szörnyű csalatkozás, melyhez türelmetlenségük, orosz szerelmük, vallási rajongásuk járul, teszük irányukban ítéletünket szigorúabbakká, mint talán érdemlenék. 1867-ben panaszkodott nekem egy előkelő görög, mennyire rosszul esett neki, hogy a koronázáskor a mellette haladó török követet éltették. Elmondám neki az említett okokat, el a török vendégszeretetért való hálaérzetet, s hozzá tevém még, hogy ne higgye, hogy mi a törökbe volnánk szerelmesek, sem hogy az ő, s más keleti keresztények szabadsági törekvéseit gáncsolnók - mi csak a pánszlávizmustól félünk, s kénytelenek vagyunk mindazon népekhez bizalmatlanok lenni, kik az orosz megváltó messiásnak s a szabadság előmozdítójának tekinteni elég gyermekek.

Ha már most az e fejezet elején felmerült kérdésre akarok felelni, t. i. volt-e haszna az emigrációnak, s ha volt, ki vette hasznát? Azt kell vizsgálnom, minő befolyása volt a magyarságnak azon államra, melynek kebelében élt és hogy egyáltalában hazánkra nézve hasznos volt-e vagy káros - hogy emigráció létezett?

Természetesen csak a keleti menekültekre vonatkozólag tárgyalhatom e kérdéseket, mert a többiek sorsáról és hatásköréről nincsenek részletes adataim, noha egészben véve az eredmény mindenütt hasonló kell hogy legyen. Hogy befolyással bírt a keleten maradt néhány ezer, később néhány száz menekült: az kézzel

fogható, mihelyt végigpillantunk rajta, mily különböző állásokat foglaltak el a társadalomban az emigráció egyes tagjai. Voltak katonák, még pedig tábornoktól le a közemberig, és ámbár nem áll az, mit a keresztények szeretnek ránk fogni, hogy a török minden újabban nyert csatáit és katonai reformjait a magyaroknak köszönheti, kik minden hadtest-parancsnokot mint tábornoki tisztek körülvettek s tervezők és végrehajtók voltak: ez csak azt mutatja, hogy szabadságharcunk, hogy a honvéd ismét föléleszté ősi hírnevünket, hogy a keleti keresztény minket tart a világ legjobb katonájának; de hogy tisztjeink a törökénél tanultabbak, tapasztaltabbak voltak s így rendet, fegyelmet vittek be s ez által későbbre is kiható hasznos szolgálatot tettek nekik, az bizonyos.

Más része az emigrációnak polgári pályát választott magának, - volt köztünk orvosok, mérnökök, gépészek, tanárok, mindenféle mesteremberek, kereskedők, földművelők, kertészek s cselédek. Az orvosok közül Dempwolf jelenleg a szultán orvosa; Velics a legkitűnőbb gyógyszerészt és drogueriát alkotta Konstantinápolyban; a tanárok közül mindenki ismeri az európai hírű Vámbéryt; a másik, Szilágyi Dániel fáradhatatlan bűvár, csak az kár, hogy véka alá rejti a világot s közvetlen környezetén kívül senki nem ismeri, mennyit tud. Kertészeink, mint Nogel és Órhalmy, később Sipos, részint a nagy-úr mulató-kertjét, részint az egyiptomi királyét s egy-két gazdag pasáét teremték, inkább mint rendezék. Mesterembereink kitűnő jók, s minden más nemzetbelit felülmúlnak, különösen a kovácsok, kocsiyártók és nyergesek, - végre a magyar még kocsisnak is jobb, mint más nép fia s a szultántól kezdve, akinek csak módja volt benne, nem bízta lovait más, mint magyar legény kezére.

Már pedig egy nemzet vagy ország polgárisodása nem annyira a nagy tudósok, vagy kormányi bölcs rendeletektől függ, mint attól, hogy az élet kényelmei előállítására szükséges ismeretek minél jobban el legyenek terjedve, - hogy minden egyes ember legyen abban, ami, kitűnő, ne pedig kontár. Ennek élő bizonyossága Amerika, hol igen kevés nagy tudós van, de minden ember tud valamely hasznos dolgot s az állam óriás léptekkel rohan előre, ellenkezőleg Németországgal, mely roppant számú mély tudományú férfiai dacára

csak lassan haladhat, mert a nép igen kevés gyakorlati hasznú tudománnyal bír. És ebben a tekintetben, t.i. a hasznos ismeretek terjesztésében az emigráció Törökországnak roppant szolgálatot tőn, anélkül, hogy azt a török sejtené is. De még nagyobb hasznot tett a szabad eszmék terjesztése által; - nem kell elfeledni, hogy köznapi dolgok, melyek nálunk annyira megszokottak, hogy nekünk szemünkbe se tűnnek, gyakran hallatlan újításoknak tűnnek fel Törökországban; hogy példával világosítsam: az, hogy mi egyenes, nyílt homlokkal megállunk bármely fellebbvalónk előtt, nem pedig összekulcsolt kezekkel, szolgálai alázatosságban legörbedve, már hallatlan nagy bátorság egy szegény rája szemeiben; az pedig, hogy a sumlai magyar a piacon perzselte a disznót, hogy az őt befogni, szállásáról kidobni akaró török katonával szembeszállt: már életveszéllyel járó merénylet lett volna addig, miről egy bulgár még álmodni sem mert. Dacára, hogy ellenséges érzelemmel voltak irántunk s inkább gyűlöltek, mint szerettek bennünket, tőlünk tanulták el az egyenlőség eszméje első alapelvét: magát embernek tekinteni; - másfelől a vakbuzgó török paraszt és tudatlan katona is érezni voltkénytelen, hogy a keresztény is ember s megingadozott azon hite, hogy tíz gyaur = egy török; egy szóval a mi példánk látása mind a két félt gondolkozóvá tette egymáshoz állása felől; mi vittünk közéjük európai szokásokat, és európai fogalmat az emberi jog felől, az egyenlőség és szabadság eszméjének apostolai valánk e szolgaságnak földjén, mely eszmék ugyan kellemetlenek lehetnek eleintén az eddigi kiváltságolt törököknek, de amelyeknek elfogadása nélkül az európai nemzetek családjában meg nem maradhatnak ők sem.

Ily módon Törökországra nézve megjelenésünk s megtelepedésünk üdvös hatással volt s a polgáriasulás útját egyengeté az által, mert hasznos ismereteket és demokratikus elveket terjesztett, még pedig nem szóval vagy senki által nem olvasható iratokkal, hanem élő példával, melyet török és keresztény egyaránt látott és tanulhatott belőle s észrevétlenül tanult is többet, mint vélnők.

Végül hazánknak is az emigráció inkább használt, mint ártott. Részben ártalmasak voltak ugyan a felkelésre a felhívások, illetőleg

az e célból beküldözgetett emissariusok, amennyiben néhány családot szerencsétlenségbe ejtettek, másfelől elnyomóinknak mintegy ürügyet szolgáltatottak azon hallatlan szigor folytatására, melynek célja volt minden szabad szellemet kiirtani, a nemzetet kétségbe ejteni s még reményét is elvenni egy jobb jövőhöz; de éppen már maguk e felkelésre serkentő kísérletek kárpótolják nagyban az egyesek vesztét, mert fenntartották a nemzet egy részében a reményt, hogy még van, ki künn is örökös s nem lehetetlen, hogy egyszer sikerülhet, ami tízszer meghiúsult, és így segítettek fenntartani az el nem csüggedés szellemét, melynek köszönhetjük főleg, s inkább mint Szolferinó és Szadovának, ügyünk jobbra fordultát.

Már maga az is nyereség, hogy sok jeles hazafi megmenekült az emigrálás által a hóhér kezéből. Nézzünk csak végig azok során, kik ma hazánkban vezérszerepeket játszanak úgy a politika, mint a tudományok terén, hányat találunk, kiket csak is a szerencsés menekülés mentett meg a meggyilkoltatástól?

Legnagyobb haszon azonban a közvéleménynek nemzetünk iránti megnyerése s felvilágosítása. Nevünk tényleg rég ki volt már törölve Európa térképéről, rég oly kiegészítő részeként tekintetünk már Ausztriának, mint bármelyike az örökös tartományoknak; - fogalommal sem bírt a külföld arról, hogy nekünk önállóságunkat biztosító kötéseink vannak Ausztriával; némelyek szláv, mások német nemzet-töredéknek tartottak - műveletlen barbár, rabló, nyugtalan népnek, kiknek féken tartásáért legfeljebb hálaérzettel és köszönettel tartoznak a békeszerető, atyai szelíd kormányú Ausztriának. A forradalom nem remélt fegyvertényei, Jausztriának porba aláztatása felrázta ugyan a nemzeteket ezen álomból, de az emigrációnak jutott a szerep színről-színre megmutatni a világnak, milyen a magyar, szóval és tettel meggyőzni őket arról, hogy sem műveletlen ázsiai barbárok, sem ok nélkül forradalmakat csináló szláv vagy német nem vagyunk, hanem egy életéért és jogaiért küzdő szerencsétlen nemzet, mely minden képességgel bír épp oly művelt és virágzó lenni, mint Európának bármely nemzete, mely, ha pár évtizeddel talán hátrább maradt némely nagy nemzeteknél az általános művelődés útján, más tekintetben bátran kiállja a versenyt s elmaradásának oka nem maga volt, hanem az Európában csak

hírből ismert, általunk vérbetűkkel írott török világ és az erre következőt germanizáló és minden magasra törő igyekezetet csírájában elzsibbasztó borzasztó kormány.

És e hivatásának megfelelt az emigráció, mindenik apostola volt a szabadság ügyének azon körben, amelyben élt - és éppen mivel általunk a polgári és katonai állások majd minden fokozata képviselve volt, mindenik a maga hallgatósága felfogásához mértén terjeszté nemzetünk ismertetését a legmagasabb köröktől le a legalsóbb rétegekig. Még ha nem is akart volna az ember erről beszélni, akkor is kénytelen volt, megtámadta úton-útfélen a kíváncsi tudvágyók serege és beszélni kellett, úgy hogy a sok ismétlés által csaknem könyv nélkül betanulta mindegyik a maga forradalom-történetét, mely majdnem annyiféle volt aztán, ahányan voltunk, - minél műveltebb volt az elbeszélő és hallgató kör, annál közelebb járt a valóhoz, minél lejjebb szállt, annál mesésebb alakot öltött s a legalsó rétegekben Rózsa Sándor lett a legelső hős és a bikaerejű erőművész Toldi a legnagyobb vitéz, - egyben mindazáltal mindnyájan hallgatagul megegyezénk: elhallgattuk, ahol lehetett a hibákat, s nem olyannak festők nemzetünket, mint van, hanem amint szeretnők hogy volna.

A világ becsülését pedig kinyertük az által, hogy nagyban véve becsületeseknek maradtunk, példás türelemmel és szorgalommal ragadtunk meg bármely tisztességes munkát; élődő, csavargó alig akadt köztünk. A Bauer-féle emberek s a Király- és Beleznay fajta iparlovagok nem voltak emigránsok és csakis az összes emigráció becsületeségének fényes bizonytsága az, hogy ilyes kalandorok igyekeztek a mi álarcunkat venni magukra.

Csak magának az emigráció egyes tagjainak vált inkább veszedelmére, mint hasznára az idegen föld kenyere. A honvágy talán egy nemzetben sincs annyira kifejlődve, mint a magyarban, de minket a honvágy soha nem szűnő gyötrelmein kívül még iszonyú megaláztatások is kínoztak. Hagyjuk azok érzelmeit, kik miniszterek, tábornokok, az ország ügyeinek intézői, vezérei voltak s kiknek élete és existenciája darabig egy pár török pasa elhatározásától, talán szeszélyétől függött, ki bírná azt híven elmondani! Gondoljuk el csak azon néhány száz jó családból származott, kényelemhez és művelt

társasághoz szokott, vagy legalább is iskola végzett ifjú ember sorsát, kik egyszerre mindentől megfosztva, részvétlen, sőt bennünket gyűlölő nép közé dobva, kocsisok, konyha-cselédek, mester-inasok vagy teherhordó napszámosokká kénytelenültek lenni, hogy étlenül ne vesszenek el, s gondoljuk el, hogy ez állapot hosszú éveken át átlag 1855-ig, számosakra nézve évtizedig tartott: az élet egyetlen szép kora, az ifjúság, a 20 és 30 közti arany-idő siralomházzá lőn ránk nézve! Az elítélt rab tudhatja legalább, mikor szabadul ki; mi csak elveszett szép éveinket számlálhatók, minden átszenvedett évvel fogyott az életfenntartó remény; a honvágy és a jelennel való elégedetlenség, anyagi és főleg szellemi szenvedések sokakat kora sírba vittek, a megmaradtak kedélyét pedig megrontá a hosszú megaláztatás, s a búkórság vonásai ott ültek még azoknak arcain is, kik idővel anyagilag kiemelkedtek a nyomorúságból.

Aztán vajmi kevés azoknak is száma, kik műveltségükhöz némileg illő állást bírtak kivívni; mert a külföld nem olyan ám, mint Magyarország, hol imádják az idegent s elibe teszik és édes anya gyermekének a mostohát; külföldön idegenek maradunk mi örökre s csak azon kenyérmorzsát szedhetjük fel, mely a bennszülöttnek nem kell, vagy amelyért velünk versenyezni éppen képtelen.

Azok, kik a kivándorlaskor már a 30 éves koron felül voltak, ha kibírták állani a Bach és Schmerling magyar-ölő korszakát külföldön, később hazatérve folytathatták félbeszakított pályájukat azon ismeretségek folytán, melyeket ifjabb férfi korukban kötöttek a hazában, ámbár az igaz, hogy ezeknek állapota külföldön még sokkal türethetlenebb volt, mint a 18-20 éves ifjaké, kik könnyen bírják a nyomorúságot; - de mit kezdjen a hazában az a 40-45 éves ember, ki eljött mint csaknem gyermek, és aki ma otthon idegenebb mint külföldön, s kinek a 20-25 évi misszionariuszkodás a nemzet ügyéért nem számíttatik be érdemül, sőt majdnem bűnül rovatik fel?

Ezek az emigrálásnak élő áldozatai; jutalmuk egyetlen jutalmuk a tiszta öntudat, hogy megtették a haza iránti kötelességüket, megtették azon önzetlen s nemes hazaszeretetből, mely amíg egy nemzet fiainak keblében lángol, addig az a nemzet nem halhat meg, melyről a költő oly meghatólag mondja:

*... szerelmed óh hon
Isten mosolygta rám,
Azért szeretlek oly hõn
Imádott szép hazám!*

Vége